

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

**BELÂGAT-I OSMANİYE'DEKİ
EDEBÎ TERİMLERİN
TANIMLARI VE TASNİFİ
ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

(İNCELEME ve METİN)

81460

Doktora Tezi

Selim ALTINTOP

Danışman

Doç. Dr. Rıza FİLİZOK

İzmir - 1999

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

K I S A L T M A L A R

ACPKD: Ahmet Cevdet Paşa'nın Dilbilgisi Kitapları (Esra KARABACAK)

AES: Açıklamalı Edebî Sanatlar (İsa KOCAKAPLAN)

A.g.m: Adı geçen makale

A.y: Aynı yer

Bkz: Bakınız

c.: cilt

DBTS: Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü (Prof. Dr. Ahmet TOPALOĞLU)

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DTS: Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü (Prof. Dr. Vecihe HATİBOĞLU)

EBS: Edebiyat Bilgileri Sözlüğü (Emin ÖZDEMİR)

EBT: Edebiyat Bilgileri ve Teorileri (Prof. Dr. M. Kaya BİLGEGİL)

EİS: Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü (Behçet NECATİGİL)

EL: Edebiyat Lügati (Tahir-ül Mevlevî OLGUN)

GMA: Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı (Prof. Dr. Abdülkuddüs BİNGÖL)

GTS: Gramer Terimleri Sözlüğü (Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ)

İİD: İlk ve İleri Dilbilgisi, İkinci Cilt (Asst. Prof. Yusuf Uralgiray)

KO: Kavaid-i Osmaniye (Ahmet Cevdet Paşa)

OTABL: Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat (Abdullah YEĞİN...)

OTAL: Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Ferit DEVELLİOĞLU)

OTS: Osmanlıca Türkçe Sözlük (Mustafa Nihat ÖZÖN)

ÖTS: Örnekleriyle Türkçe Sözlük (MEB Komisyon)

RTET: Resimli Türk Edebiyatı Tarihi (Nihad Sami BANARLI)

s.: sayfa

ss.: sayfalar arası

TDB: Türk Dili Bilgisi (Sezai GÜNEŞ)

TDEA: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (DERGÂH)

TİTE: Tarih İçinde Türk Edebiyatı (Prof. Dr. Faruk K. TİMURTAŞ)

İ Ç İ N D E K İ L E R

Ö N S Ö Z	11
BİRİNCİ BÖLÜM: İ N C E L E M E	14
I- GİRİŞ	14
Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı - Eserleri	16
Belâgat Hakkında Genel Bilgi	22
Eserin Tanıtımı ve Genel Değerlendirmesi	34
Eserin Tertibi ve Mündericatu	45
Dîbâce'nin Tertibi	46
Mukaddimenin Tertibi	48
Lâhikanın Tertibi	50
Bâb-1 Evvelin Tertibi	51
Bâb-1 Sâninin Tertibi	62
Bâb-1 Sâlisin Tertibi	66
II- BELÂGAT İLMİ İLE İLGİLİ GENEL KAVRAMLAR	73
Lisan-ı Arabî: İlm-i sarf, İlm-i nahiv	73
İlm-i meanî, İlm-i beyan, Sanayi-i bediîye	74
İlm-i belâgat	75
Ulûm-ı Arabiye (=Ulûm-ı Edebiye)	75
Fesahat	78
Belâgat	78
A- FESAHATLE İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	79
1- KELİMENİN FESAHATI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	79
a- Tenafür-i hurûf	79
b- Garabet	79
c- Kıyasa muhalefet	80
2- KELÂMIN FESAHATI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	81
a- Tenafür-i kelimât	81
Tetabu'-i izafat	82
b- Za'f-ı te'lif	82
c- Ta'kid	85
1) Ta'kid-i lâfzî	85
2) Ta'kid-i ma'nevî	86
Fesahatı bozan şeylerin bilinmesi	87
3- MÜTEKELLİMİN FESAHATI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	87
Mütekellimin fesahati	87
Selâset	88
Fasih Kelimeler	88
a- Elfâz-ı cezele.	88
b- Elfâz-ı rakîka.	88
c- Kelâm-ı metîn.	89
d- Kelâm-ı lâtif.	89
B- BELÂGATLE İLGİLİ KAVRAMLAR	90
1- KELÂMIN BELÂGATI	90

Hâl veya makam, meânî-i evvel, meânî-i sevânî	90
2- MÜTEKELLİMİN BELÂGATI	92
Muradın eda yolları	93
1. Hakikat.	93
2. Mecaz	93
3. Kinaye	93
Beyan ilmince manalar	93
III- KELÂM İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	96
Kelâm	96
Haber ve Haber cümlesi - İnşâ ve İnşa cümlesi	97
A- Kaziye-i zanniye	98
B- Kaziye-i yakîniye	98
1- Kaziye-i bedîhiye	98
a- Bedîhiye-i akliye	98
1) Evveliyat.	99
2) Fitriyat	99
b- Bedîhiyat-ı hissiye	101
1) Müşahedat	101
2) Hadsiyat	101
3) Mücerrebat.	101
4) Mütevatirat.	101
2- Kaziye-i nazariye	102
a- Meşurat	103
b- Makbulât	103
c- Müsellemat	103
d- Muhayyelât.	103
e- Vehmiyat	104
Kelâm şeması	104
Getirildikleri maksatlara göre delillerin aldıkları adlar	104
1- Bürhan	104
2- Cedel	105
3- Hitabe	105
4- Şiir	105
Getirilen deliller vehmiyattan olduğunda aldığı adlar	106
1- Safsata	106
2- Mugalâta	106
Delillerin değerleri.	106
IV- MEÂNÎ İLE İLGİLİ KAVRAMLAR (Bâb-ı evvel)	108
MEÂNÎ İLE İLGİLİ GENEL KAVRAMLAR (Mukaddime)	108
Terkip	108
1- Terkîb-i nakıs	108
2- Terkîb-i tam	109
Kelâmın eczası	109
Umde	110
Fazla	110

BİRİNCİ KISIM: MÜSNEDÜN İLEYHİN HÂLLERİ (Fasl-ı evvel)	110
A- Müsnedün ileyhi zahir-i hâle göre getirmek için geçerli kaideler	110
İstiğrak iki kısımdır: İstiğrak-ı hakikî, İstiğrak-ı örfî	113
Sıfat	117
1- Vâsf-ı zatî	117
2- Vâsf-ı sebebî	118
B- Kelâmda mukteza-yı hâl başka olduğunda zahirin muktezasının terki	123
Tecrid	123
Üslûb-ı kelâm	125
İltifat	125
İKİNCİ KISIM: MÜSNEDİN HÂLLERİ (Fasl-ı sâni)	127
Tağlîb	131
Zarf-ı müstakar	132
ÜÇÜNCÜ KISIM: MÜTEMMİMAT-I CÜMLE (Fasl-ı salis)	133
Mütemmimat-ı cümle	133
1- Hâl	134
2- Temyiz	135
3- Müteallikat-ı fiil	136
Şart ve ceza cümleleri ile ilgili hususlar (Tetimme)	139
Kasrın meydana gelme şekilleri (Teznîb)	142
Kasr	143
1- Kasr-ı hakikî	144
2- Kasr-ı izâfî	144
a- Kasr-ı efrad	145
b- Kasr-ı kalb	145
c- Kasr-ı ta'yin	145
DÖRDÜNCÜ KISIM: İSNÂD-I HABERÎ (Fasl-ı rabi')	145
1- İsnad	145
2- İsnâd-ı haberî	146
a- Faide-i haber	146
b- Lâzım-ı faide-i haber	147
BEŞİNCİ KISIM: İNŞÂ (Fasl-ı hamis)	150
İnşa	150
A- İnşâ-i talebî	150
B- İnşâ-i gayr-i talebî	150
1- Temenni	151
2- Terecci	151
3- İşfak	151
Temenni ve terecci ilgili hususlar	152
4- İstifham	153
a- Edat-ı istifham olan "mi" ile	153
b- Bi'l-vaz' istifhama delalet eden lâfızlarla	156
İstifhama lâfızlarının başka manalarda kullanılması	157
5- Emir	157
6- Nehiy	159

7- Nida	159
Haber cümlelerinde i'lam ve ihbardan başka maksatlar	160
9- Sîga-i akit, şehadet, kasem	161
ALTINCI KISIM: ELFÂZIN ATIF ve RABTI (Fasl-ı sadis)	161
Harf-i atif	161
Cihet-i camia	163
1- Tezayüf	163
2- Temasül	163
3- Şibh-i temasül	163
4- Tezad	163
5- Şibh-i tezad	164
6- Tekarün-i fi'l-hayal	164
Cümlelerin atfi; vasl ve fasledilmeleri	164
Atfü'l-kıssa ale'l-kıssa	167
"Ve"den başka atif edatlarıyla cümlelerin bağlanmaları	167
YEDİNCİ KISIM: İCAZ ve İTNAP(Fasl-ı sabi')	173
1- İcaz	173
2- İtnap	173
İbare-i mütearefe	173
3- Musavat	173
4- İhtisar-ı muhill	174
5- Tatvil	174
İcaz çeşitleri	175
A- İcaz-ı kasr	175
B- İcaz-ı hazf	175
İtnap için aranan belli başlı nükteler	176
Tetmim	177
Tezyil	177
Cümle-i mu'tariza	178
V- BEYAN İLMİ İLE İLGİLİ KAVRAMLAR (Bâb-ı Sâni)	180
Hakikat ve Mecaz Kavramları (Mukaddime)	180
Hakikat	180
Lâfz-ı müşterek, Menkul, Mürtecel	181
Kinaye, Mecaz	182
BİRİNCİ KISIM: MECÂZ-I AKLÎ (Fasl-ı evvel)	183
Mecaz-ı akli	183
Mecaz-ı hazfi (Tezyil)	184
İKİNCİ KISIM: MECAZ-I MÜRSEL (Fasl-ı sani)	185
Mecaz-ı mürsel	185
Alâka	185
Müşabehetten başka meşhur olan alâkalar	185
1- Âliyet	185
2- Mazhariyet	185
3- Hulûl	186
4- Sebebiyet	186

5- Cüz'iyet	186
6- Umum	186
7- İtlak	186
8- Kevniyet	187
9- Evveliyet	187
ÜÇÜNCÜ KISIM: TEŞBİH (Fasl-ı salis)	187
Teşbih	188
Vech-i şebeh	188
Erkân-ı teşbih	188
Edât-ı teşbih	189
Teşbihin envaı	189
1- Teşbih-i mufassal	189
2- Teşbih-i mücmel	189
3- Teşbih-i maktûb	190
Tarafeynin vech-i şebehte iştiraki	191
Vech-i şebelin müfret veya mürekkep olması	191
Tarafeynin müteaddid olmasına göre teşbih çeşitleri	194
4- Teşbih-i melfûf	194
5- Teşbih-i mefruk	194
6- Teşbih-i tesviye	195
7- Teşbih-i cem'	195
Vech-i şebeh itibarıyla teşbih çeşitleri	195
8- 9- Teşbih-i karîb-i mübtezel, Teşbih-i garîb-i baîd	195
TEŞBİHTEN GARAZLAR	196
a- Müşebbehe ait garazlar	196
b- Müşebbehün bihe ait garazlar	199
11- Teşbih-i belîğ	200
DÖRDÜNCÜ KISIM: İSTİARE (Fasl-ı rabi')	200
İstiare	201
İstiare çeşitleri	202
1- İstiare-i müfrede	202
a- İstiare-i musarraha	202
1) İstiare-i musarraha-i asliye	203
2) İstiare-i musarraha-i tebeiye	203
Harflerin müteallikatı	203
İstiare-i temlihiye (=tehekkümiye)	204
b- İstiare-i mekniye	205
1) İstiare-i mutlaka	206
2) İstiare-i mücerrede	206
3) İstiare-i muraşşaha	206
2- İstiare-i mürekkebe	207
Mesel, darb-ı mesel, durûb-ı emsâl	207
Vech-i şebeh itibarıyla istiare	208
a- İstiare-i âmîmiye = istiare-i mübtezele	208
b- İstiare-i hâssiye = istiare-i garîbe	208

BEŞİNCİ KISIM: KINAYE (Fasl-ı hamis)	209
Kinaye	209
Ta'rif	210
Telvih	211
Remz	211
İma ve işaret	211
VI- BEDÎ' İLE İLGİLİ KAVRAMLAR (Bâb-ı sâlis)	212
Sanayi'-i bediye	212
BİRİNCİ KISIM: MUHASSENAT-I MA'NEVİYE (Fasl-ı evvel)	213
1- San'at-ı tıbak	213
Mukabele	214
2- Mürâât-i nazir	214
İhâm-ı tenasüp	215
Teşabüh-i etraf	215
İrsâd	216
3- San'at-ı müşâkele	216
4-Akis	217
5- Rücû'	217
6- Cem'	217
7- Tefrik	218
8- Leff ü neşir	218
a- Leff ü neşr-i müretteb	218
b- Leff ü neşr-i gayr-i müretteb	219
9- Mezheb-i kelâmî	219
10- Hüsn-i ta'lîl	219
11- Mübalâğa	221
a- Tebliğ	221
b- İğrak	222
c- Gulûv	222
Te'kidü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zemm	223
Tek'îdü'z-zemm bimâ yüşbihü'l-medh	224
12- Tecahülü'l-'ârif	224
13- İdmâc	224
14- Tevcih	225
Tevriye	225
İKİNCİ KISIM: MUHASSENAT-I LÂFZİYE (Fasl-ı sani)	226
1- San'at-i cinas	226
a- Cinâs-ı tam	227
b- Cinâs-ı muharref	227
c- Cinâs-ı kalb	228
d- Cinâs-ı nakıs	228
e- Cinâs-ı muzâri	228
f- Cinâs-ı lâhık	228
g- Cinâs-ı musahhaf	229
2- Muvazene	229

Fasıla	230
Mümasele	230
3- Seci'	230
a- Sec'-i mutarrafa	230
b- Sec'-i mütevâzî	230
c- Sec'-i murassa'	231
4- San'at-ı teşdîd	231
ÜÇÜNCÜ KISIM: SANAYİ-İ BEDİİYEYE EK (Fasl-ı salis)	232
Telmûh	232
İktibas	233
Tazmin	233
Sirkat	234
Tevarüd	235
Mülemma'	235
İlgaz	237
Ta'miye	237
TARİH SANATI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR (Fasl-ı rabi')	238
Tarih	238
1- Tarih-i tam	245
2- Tarih-i mu'cem (tarih-i mücevher)	245
3- Tarih-i mühmel (tarih-i sade)	246
Ta'miyeli tarih	246
Dü-tâ tarih	247
Musanna' tarih	247
Tarih hesaplanmasında bazı incelikler (İstitrâd)	249
H a t i m e	252
İKİNCİ BÖLÜM: M E T İ N	254
Dîbace	256
Mukaddime	259
Lâhika	269
Bâb-ı Evvel - Kelâmın mukteza-yı hâle mutabakatı hakkındadır	276
Mukaddime	276
Fasl-ı evvel - Ahvâl-i müsnedün ileyh beyanındadır	277
Fasl-ı sâni - Ahvâl-i müsned beyanındadır	286
Fasl-ı sâlis - Mütemmimat-ı cümle beyanındadır	289
Fasl-ı rabi' - İsnad-ı haberî beyanındadır	296
Fasl-ı hâmis - İnşâ beyanındadır	399
Fasl-ı sâdis - Elfâzın atf u rabtına dairdir	305
Fasl-ı sâbi' - İcaz ve itnab hakkındadır	312
Bâb-ı sâni - Turuk-ı ifade beyanındadır	316
Mukaddime	316
Fasl-ı evvel - Mecaz-ı aklî beyanındadır	317
Fasl-ı sâni - Mecaz-ı mürsel beyanındadır	318
Fasl-ı sâlis - Teşbih beyanındadır	320
Fasl-ı rabi' - İstiare beyanındadır	327

Fasl-ı hâmis - Kinaye beyanıdır	330
Bâb-ı sâlis - Sanayi'-i bedîiye hakkındadır	333
Fasl-ı evvel - Muhassenat-ı ma'neviye hakkındadır	333
Fasl-ı sâni - Muhassenat-ı lâfziye hakkındadır	340
Fasl-ı sâlis - Sanayi'-i bedîiyenin levahı hakkındadır	343
Fasl-ı rabi' - San'at-ı tarihe dairdir	346
Hatime	357
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: L Ü G A T Ç E	359
SONUÇ	422
FAYDALANILAN KAYNAKLAR	427
İSİMLER VE ESERLER DİZİNİ	430
TERİMLER VE KAVRAMLAR DİZİNİ	434

*Alfabetik Kavramlar
Listesi*

ÖNSÖZ

Edebiyat bilimine terminoloji bakımından katkıda bulunmak gayesiyle yaptığımız bu çalışma Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmaniye*'sinin kısa tanıtımı ve tertîbi, eserde yer alan kavramların tesbiti ve değerlendirilmesi, onda tanımı bulunan kavramların listesi, metnin çeviri yazısı ve kavramlar indeksinden meydana gelmektedir.

Türk edebiyatı inceleme ve değerlendirme çalışmalarındaki terminoloji yetersizliği, bu konuda değerlendirme yapan bilim adamlarınca dile getirilmektedir¹. Edebiyat araştırmalarımızda kullanılabilir terim ve kavramların, geçmişten günümüze uzanan devirler içinde yaratılan edebiyat kaynak eserlerinde ne miktar ve durumda olduğu araştırmalarla ortaya konmuş değildir. Bu bakımdan geçmişte ortaya konan eserler incelenerek onlarda yer alan terim ve kavramların tesbit edilmesine ihtiyaç duyulmakta² olup bunlardan işimize yarayacak olanların kullanım sahasına sürülmekle kabul görecektir. Onların edebiyat bilim terminolojisi içinde hak edecekleri mevki almalarının sağlanması icap etmektedir. Bu hususta başvurulabilecek kaynakların başında da *belâgat* kitapları gelmektedir. Onların içinde ise *Belâgat-i Osmaniye*'nin önemli bir yeri vardır.

Bugüne kadar eser üzerinde yapılan çalışmalar, neşirler; makale çapında inceleme, tenkit ve edebiyat tarihi, ansiklopedi maddesi gibi genel değerlendirme yazılarından ibaret kalmıştır. Bunların içinde bilhassa Mehmet Çavuşoğlu'nun incelememizde esas aldığımız tıpkı basıma yazdığı takdim yazısı ve esere eklediği terimler listesi, Kâzım Yetiş ile Christopher Ferrard'ın *Belâgat-ı Osmaniye* hakkında değerli inceleme ve araştırmaları oldukça önemlidirler. Bunlar eserle ilgili çalışmalarını genel değerlendirme çerçevesinde tutmuşlardır. Edebiyat tarihleri ve ansiklopedilerde *Belâgat-ı Osmaniye* hakkında, daha küçük çaplı bilgilere rastlanmaktadır. Ancak bütün bunlar ya eser hakkında tasvirî bilgiler vermekten veya onun tenkidinden ibaret kalmışlar; esere bizim gibi edebiyat terim ve kavramları cihetiyle yaklaşmamışlardır. Bizim çalışmamızın hedefi ise Cevdet Paşa'nın

¹ Bkz. Rıza Filizok, "Türk Dili ve Edebiyat Biliminde Kullanılan Terminoloji Üzerinde Düşünceler", 15 - 19 Eylül 1997 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsünde tertiplenen IX. Türkoloji Kongresinde sunulan bildiri.

² Sadık Tural, *Edebiyat Bilimine Katkılar* adlı eserindeki "Edebiyat Bilimi Kavramı ve Türkiye'deki Durumuna dair Notlar" başlıklı makalesinde bu husus üzerinde durmaktadır.

belâgati nasıl tasnif ettiğini ve terimleri nasıl tanımladığını ortaya koymak olmuştur. Bu bakımdan onlara göre çalışmamızın bir orijinalliği olduğunu, *Belâgat-ı Osmaniye*'deki terim ve kavramları ve onun içindeki edebî bilgileri kullanmak durumunda olanlara daha pratik faydalar sağlayacağını burada belirtmeliyim. Eser ve onun uyandırdığı yankılar hakkında fikir ve bilgi sahibi olmak isteyenler, bu çalışmalara müracaat etmelidirler.

Biz bu çalışmamızda *Belâgat-ı Osmaniye*'de kullanılan terim ve kavramları tesbit etmeye ve kendi sistematigi içinde tasnif sistemini ortaya koymaya çalıştık. bunu yaparken de aşağıdaki maddelerde gösterildiği şekilde hareket ettik:

1. Bir kavram eserde tarifıyla yer almışsa onu bir yan başlık hâlinde gösterdikten sonra italik yazıyla günümüz dilinde karşılığını koyduk; misaller verilmişse onları da ekledik. Örneklerden, bahis içinde özel durumu olanlar dışındakilerin dilini sadeleştirdik.

2. Eğer kavram, satır arası bir tarif hâlinde bulunuyorsa gerekli zaruri eklemeleri yaparak dipnotta verdik.

3. Belâgat-i Osmaniye'de terim ve kavram olarak yer aldıkları hâlde ne oldukları sarahate kavuşturulmayan ve tanımları yapılmayanları kaynak eserlere müracaat edip aydınlatarak dipnotta kaydedip hangi kaynaklardan alındığını da gösterdik.

4. Bu inceleme esnasında yaptığımız bir diğer husus da eserde geçen kavramların, tesbit ettiğimiz kadarıyla, günümüzde yeni karşılık bulunanlarına işaret etmek olmuştur.

5. Ayrıca eserde geçen kavramlardan terim niteliği taşıyanlarının Fransızca karşılıklarının verilmesine de gayret edilmiştir. Bunun edebiyat araştırmalarında kullanılan eş anlamlı terimlerin görülmesi bakımından faydalı olacağını düşünüyoruz.

6. Bu incelemede terim ve kavramlar dışında da bazı dipnotlar vardır ki bunlar, eserden faydalanılması esnasında merak edilebilecek hususlar için zaruri görülen bazı bilgiler olup yıldız (=*) konmak suretiyle verilmişlerdir.

7. Bundan başka, eserin sistematigini daha kolay görüp gösterebilmek için uygun düşen yerlerde tablo ve şemalaştırma çalışmaları da yaptık.

8. Eserin içinde uzun bir bahis teşkil eden kısımlarda, bilhassa **Meânî** bölümünde, birtakım başlıklamalar yapılarak hangi bahsin işlendiği belirginleştirmeye çalışılmış ve yine lüzumlu görülen bazı maddeleştirmeler yapılmıştır. Bu bölümlerin dili -terim ve kavram niteliği taşıdığını düşündüğümüz lâfızlar hariç- sadeleştirilmeye gayret edilmiştir.

9. Ayrıca her bölümün başına konan küçük küçük açıklamalarla o bölümde yapılanlara işaret olunmuş bu şekilde onlarda hem nelerin bulunulabileceği, hem de nasıl bir çalışma yapılmış olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bütün bu yaptıklarımızla Cevdet Paşa'nın eserinde yaptığı tasnifleri ve tanımları ortaya çıkardığımızı ve ayrıca Belâgat-i Osmaniye'den faydalanmayı daha kolay bir hâle getirdiğimizi sanıyorum. Bunu söylemekle Belâgat-i Osmaniye'nin anlaşılması güç, kapalılıklarla dolu bir eser olduğunu hiç bir zaman kasetmiyorum. O, böyle bir eser asla değildir; bilâkis, yazıldığı devrin diline ve ilim mantığına âşinâ olanlara, işlediği mevzuları, emsallerinden daha sistematik ve şüphesiz daha berrak bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak, Arapça'ya ait belâgat kurallarının Türkçe'ye uygulanması bazı zorluklar çıkarmış; tanımlar da zaman zaman kapalı kalmıştır. Geçen zamanın kelime dünyasında, dil anlayışında meydana getirdiği farklılıklar sebebiyle eserin yeniden ele alınarak araştırma faaliyetlerinde kolaylıkla yararlanılabilecek bir hâle konmasını gerekli kılmıştır.

Söz konusu eser, devrin edebiyat hayatına tesir etmiştir, bu devrin edebî eserlerinin değerlendirilmesinde Cevdet Paşa'nın tasnif, tanım ve görüşlerinin bilinmesi zaruridir. Ayrıca terim problemimiz hâlâ sürüp gitmektedir. Terim meselesiyle uğraşırken Cevdet Paşa'nın bu şumullü faaliyetinin göz önünde bulundurulmasında büyük yarar vardır.

Bütün gayretlerimize rağmen imkânların, zamanın ve nihayet kendi kapasitemizin sınırlılığı ve belki de böyle bir incelemenin ilk defa yapıyor olmasının zarurî sonucu olarak bu çalışmamızı mükemmel bir hâle getirebildiğimizi söylemek mümkün değildir. Bu alanda bundan sonra da çalışmayı arzu ettiğimizden ilgililerin ulaştıracakları her türlü görüş ve düşüncelerin böyle bir incelemenin de, sonraki benzer çalışmaların da başarısı açısından şart olduğunu belirtmeyi bir gereklilik olarak görmekteyim.

Değerli rehberlikleriyle çalışmalarında bana ışık tutarak işimi oldukça kolaylaştıran sayın hocam Doç. Dr. Rıza Filizok'a, çeşitli yardımları dolayısıyla mesai arkadaşlarıma teşekkürlerimi ifade etmekten sevinç duyuyor ve minnettarlıklarımı belirtmeyi vicdanî bir vazife kabul ediyorum.

Selim Altıntop

BİRİNCİ BÖLÜM: İ N C E L E M E

I- GİRİŞ: Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önceden başlamış olan yenileşme hareketleri Tanzimat devrinde daha sistemli bir şekle girmiştir. Gelişen Batı karşısında varlığımızı korumak ve devam ettirmek için bazı değişiklikler yapılması zarureti, şüphesiz daha önceleri de dile getirilmiştir; fakat gerçek şu ki yapılması icap eden yenilikler, ancak Tanzimat'la birlikte, daha bir ciddiyet ve kararlılıkla gündeme alınarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bir medrese mensubu olan Cevdet Paşa'nın Tanzimat devri icraatlarının pek çoğunda önemli rolü vardır ve bu dönemin en kritik görevleri içinde bilfiil bulunmuş ve kendisine bazı vazifeler tevdi edilmiştir. O, Tanzimat devrinin faal adamlarından biridir.

Cevdet Paşa'nın bizi ilgilendiren yeniliği, yazdığı ders kitaplarından biri durumunda olan *Belâgat-i Osmaniye*'dir. Gerçi bu kitap, ilerde daha etraflıca belirtileceği gibi, orijinal bir eser değildir. Ama yine de pekâlâ, en azından "yararlı sayılan eskiyi yeniye monte etmek" olarak değerlendirilebilecek bir anlayışın ürünüdür ve bu itibarla klasik medrese eğitim anlayışından ayrı olan mektep eğitimine bir medreselinin böyle bir tutumla da olsa katılması ve onaylaması anlamındadır. Bu itibarla, hem bu eseriyle hem de diğer eser ve faaliyetleriyle bir yenilikçi olarak takdim edildiğinde belki itiraz edilebilecek olan Cevdet Paşa'nın Tanzimat içindeki yerini yenilik hareketleri taraftarlarının yanındır.

Hakkındaki etütlerin ortaya koyduğu gerçek şudur; Cevdet Paşa Batı üstünlüğünü kabul etmektedir, ancak bazı uç kanatta yer alan Tanzimatçıların veya daha doğru bir ifade ile aşırı yenilikçilerin her şeyde Avrupalılaşmak tarzındaki anlayışlarını da doğru görmemektedir. Avrupa'dan alınacakları müsbet bilim ve teknik ile sınırlı tutar. Bunların mutlaka bünyemize uydurulmasını ve uygun olanların seçilerek alınmasını istemektedir. Tarih, hukuk, dil, içtimaiyat, siyasiyat... alanlarındaki tutum ve tasarrufları bu bakımdan oldukça dikkate değerdirler. Kurulmasına ön ayak olduğu Mekteb-i Hukuk'ta kendi verdiği derslerden biri olan belâgati de bu meyanda sayabiliriz. Medresenin klasik eğitimi içinde asırlarca işlene işlene çerçevesi oldukça netleşmiş bir âlet ilmi bulunan belâgati Hukuk Mektebi ders programına o koydurmuş ve bu dersi ilkin kendi vermiştir. Zaten *Belâgat-i Osmaniye* kitabı da bu derslerin neticesi meydana çıkmış bir eserdir.

Şüphesiz *Belâgat-i Osmaniye*, yazıldığı yıllara kadar belli bir istikamet almış olan Türk edebî dilinin ihtiyaçlarını tam olarak karşılama yeterliliğine sahip değildir ve esasen

böyle bir ihtiyacı karşılayacak bir eser olarak da planlanmamıştır. Onu, yazarın, yetiştiği eğitim sistemi içinde yerini ve çerçevesini iyi bildiği ve genel hatlarıyla eğitimde faydalı olabilecek ama aslı Arap dili ihtiyaçlarına cevap veren bir bilimi, Türk diline az bir gayretle uydurmaya yönelik bir niyetle meydana getirilmiş bir eser olarak almak gerekir. Ama şurası da bir vakiadır ki, *Belâgat-i Osmaniye*, hem bütünlüğü içinde klasik bir Şark-İslâm bilimi olan belâgati Türkçe'ye uyarlamaya çalışan ilk ve hem de sonra aynı maksatla meydana getirilenlerin içinde en sistematik olan eserdir.

Bu eserin Türk tecdüt edebiyatı içinde önemli bir katkısı var mıdır? Bu suale olumlu bir cevap vermek zordur. Ancak Önsöz'de de belirttiğimiz gibi edebiyat biliminin ihtiyaç duyduğu terim ve kavramlar için bu eser, bugüne kadar önemli bir ilgi odağı olduğu gibi hâlen de göz ardı edilemeyecek kıymetli bir kaynak durumundadır. Bu gerçekten yola çıkarak onu sıkı bir inceleme ve tahlile tabi tutup içindeki terim ve kavramları meydana çıkarmak, bize, edebiyat terminolojisi bakımından yapılması gereken önemli bir çalışma olarak görünmüştür.

Aşağıda önce yazar ve eserleri ile belâgat ilminin kısa tarihçesi hakkında bilgi verilmiş, sonra da eser bir tahlil ve incelemeye tabi tutulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu tahlil ve incelemeler sonucu tesbit edilen alfabetik bir terim ve kavramlar listesi hazırlanmıştır.

Belâgat-i Osmaniye'ye geçmeden önce eserin yazarı ile belâgat kavramı ve klasik İslâm belâgatinin tarihçesi hakkında kısa kısa bilgiler verilmesi uygun olacaktır³.

³ Burada yer verdiğimiz bu eserin yazarı hakkındaki bilgi ile genel belâgat bilgilerinin hazırlanmasında DİA'nın ilgili maddelerinden faydalanılmıştır.

Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı - Eserleri (1823 - 1895)

1823'te Lofça'da doğmuştur. Adı Ahmed'dir, Cevdet mahlasıdır. Babası Hacı İsmail Ağa, annesi Ayşe Sümbül Hanım'dır.

Küçüklüğünde müftü Hafız Ömer Efendi, kadı naibi Hacı Eşref Efendi ve müftü Hafız Mehmed Efendi'den çeşitli dersler alır. 1839'da İstanbul'a gönderilir. Devrin meşhur âlimleri Hafız Seyyid Efendi, Doyranlı Mehmed Efendi, Vidinli Mustafa Efendi, Kara Halil Efendi ve Birgivi Hoca Şâkir Efendi'nin derslerine devam eder. Miralay Nûri Bey ve Münecimbaşı Osman Sabit Efendi'den hesap, cebir, hendese gibi dersler görür. Ders vermek için bazı hocalardan icazet alır. İlmî, edebî cemiyetlere girer; Murad Molla Tekkesi şeyhi Mehmed Murad Efendi'den mesnevîhanlık icazeti alır. Süleyman Fehim Efendi'den Şevket ve Örfî divanlarını okur. Tasavvuf ehli Kuşadalı İbrahim Efendi'nin sohbetlerine katılır. Bu muhitlerde edebî zevk ve kültürünü geliştirir. Sâmi ve Neffîyi, Veysî ve Okçuzâde'yi özenerek şiire ve inşâya heves eder. Reşid Paşa ve yoldaşlarının şiirlerine tahmis ve nazîreler yazıp Fuad Paşa ile ortak gazeller söyler. Reşid Paşa'ya kasideler sunar. İyi seviyede Arapça, Farsça; biraz da Fransızca ve Bulgarca bilir. Bir ilim adamı olmak için çok çalışır. Talebeliğinde bayram günleri hariç sürekli okur.

1844'te Premedi kadılığına atanır. 1845'te İstanbul müderrisliği rûûsunu alır. 1848'de Bükreş'e Keçecizâde Fuad'ın yanına gönderilir. 1849'da hareket-i hâric rütbesini alır. 1850'de Meclis-i Maârif-i Umûmiye âzası ve darülmuallimîn müdürü olur.

Bursa'da, Fuad Efendi'yle, *Kavaid-i Osmaniye* ve Şirket-i Hayriye'nin kuruluş nizamnâmesini hazırlarlar. 1851'de Encümen-i Dâniş üyeliğine seçilir; yeniden yazdığı *Kavaid-i Osmaniye*'yi Abdülmecid'e sunması üzerine derecesi hareket-i almuşîya yükselir.

1853'te, 1774-1826 devresi Osmanlı tarihini yazma görevi alır. İlk üç cildi 1854'te bitirip padişaha sunar ve "mûsile-i Süleymâniye" derecesini kazanır. 1855'te vak'anüvis olur. Bu görevi 1865'e kadar sürer. Devir olaylarını anlatan *Tezâkir* bu dönem ürünüdür.

1856'da Galata, Mekke; 1861'de İstanbul kadılığı pâyelerini alır. 1861'de Rumeli teftişine çıkan sadrazama eşlik eder. Sonra, İşkodra'da meydana gelen isyanı bastırmağa gönderilir; bu vazifeyi başarıyla tamamlar. 1863'te Bosna eyaletini teftiş görevi alır. Anadolu kazaskerliği pâyesine ulaşır. Bosna'da gerekli ıslahatı yapar ve masrafi bölge halkınca karşılanan iki alay asker tanzim eder. 1864'te Kozan taraflarına gönderilir.

Derviş Paşa ile, gerekli ıslahatı yaparlar. Şeyhülislâmlık umarken ilmiye'den mülkiyeye geçirilip kazaskerlik pâyesinin vezirliğe çevrilmesine (1866) gücendir; artık paşa olmuştur.

Maraş, Urfa, Zor sancakları ve Adana eyaletinin birleştirilmesiyle oluşturulan Halep valiliği görevini alır ve iki yılda burayı örgütler. 1868'de, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ikiye ayrılmasıyla oluşturulan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin reisliğine, buranın nezarete çevrilmesiyle Adliye nazırlığına getirilir. Bu görevi sırasında nizamî mahkemeleri kurar ve onlar için gerekli olan kanun ve nizamnâmeleri hazırlar.

Hanefi fikhına dayalı bir kanun kitabı hazırlanması görüşü kabul edilen Cevdet Paşa, bunun için kurulan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti'ne reis olur ve devrin fıkıh bilginlerinin katkılarıyla *Mecelle*'nin ilk dört kitabını yayımlar. Beşinci kitabın hazırlığı biterken reislikten alınıp Bursa valiliğine tayin edilir (1870). Ancak Gerdankıran Ömer Efendi riyasetinde çıkarılan "Kitabü'l-Vedia" adlı altıncı kitap büyük tenkitlere uğrar. Bunun üzerine 1871'de Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi başkanlığı da eklenerek eski görevine iade edilir. *Mecelle*'nin sekizinci kitabı hazırlanırken Maraş valiliğine tayin edilir. On sekiz gün sonra da Divan-ı Ahkâm-ı Adliye üyeliği ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti başkanlığıyla İstanbul'a alınır (1872). Şûrâ-yı Devlet üyesi, Evkaf ve Maârif nâzırı olur (1873). Her kademe okulların ders programlarını yaptırır. Nuruosmaniye Camii avlusunda bir "ibtidaiye" açar. Darulmuallimîn teşkilâtını sıbyan, rüşdiye ve idâdî olmak üzere üç dereceye ayırıp yeniden düzenler. *Kavaid-i Türkiye*, *Mi'yar-ı Sedâd* ve *Âdâb-ı Sedâd* adlı eserlerini yazar. *Kıyas-ı Enbiya*'nın üç cüz'ünü de bu arada bastırır.

1874'te Şûrâ-yı Devlet başkan vekilidir; *Mecelle*'nin on ikinci kitabı hazırlanır. 2 Kasım 1874'te Yanya valisi, 1875'te de önce Maârif, sonra Adliye nâzırı olur. 1876'da Bulgar isyanı belirtileri üzerine Rumeli teftişine gider. Dönüşünde Suriye valiliğine, henüz göreve gitmeden üçüncü kez Maârif ve sonra Adliye nâzırlığına getirilir. On altıncı kitabı da bastırarak *Mecelle*'yi tamamlar. 1877'de Dahiliye nâzırlığına getirilir; bu görevde iken mülkiye memurlarının hâl tercümeleleri kaydedilen *Sicill-i Ahvâl Defteri*'ni tanzim ettirir. Aynı yıl Evkaf nâzırı olur. 1878'de Suriye valisi olarak Şam'dadır. Kozan'da Kozanoğlu Ahmed Paşa'nın çıkardığı isyanı bastırır. Ticaret nâzırı olur. Haziran 1879'da Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadareten istifası üzerine on gün sadarete vekâlet eder. Said Paşa başvekilliğinde de Adliye nâzırı olur. Bu görevde iken açtığı (1880) **Mekteb-i Hukuk**'ta

usûl-i muhakeme-i hukukiye, belâgat-ı Osmaniye ve ta'lim-i hitabet derslerini verir. 1882'de Ahmed Vefik Paşa başvekil olunca görevinden ayrılır. Resmî görev yapmadığı bu üç buçuk yıl zarfında tarihini tamamlar, Kavaid-i Osmaniye'yi ikmal eder.

1886'da beşinci kez Adliye nâzırı olur; ama sadrazamla uyuşamayınca bu görevden ayrılır. 1890'da Meclis-i Âlî'ye tayin edilir. Artık vaktini ilmî çalışmalara ve çocuklarına ayırır. 26 Mayıs 1895'te ölür; Fatih Sultan Mehmed Türbesi hazîresine defnedilir.

Cevdet Paşa, bir devlet adamı olarak Tanzimat devrinin önemli bir siması ve Türk-İslâm ilim âleminin son asırda yetiştirdiği çok yönlü şahsiyetlerinden biridir.

Cevdet Paşa, insanın medeniyete yatkınlığı ve medeniyetin cemiyet hayatının gereği olması, eğitim ve öğretimin böyle bir cemiyetin meydana getirilmesi için şart oluşu gibi görüşlerden hareketle eğitime çok önem verir ve bu hususta üç alanda çalışmalar yapar: a) Yeni eğitim ve kültür kurumlarının açılması. b) Her derecedeki okullar için yeni ders kitaplarının hazırlanması. c) Türkçe'nin bilim dili hâline getirilmesi. Nâzırlıkları sırasında bu hususlarda büyük başarılar sağlar. Encümen-i Daniş'in teşekkülünde katkısı fazladır. Müdürken darülmuallimin yönetmeliğini düzenler. Maârif nâzırı olunca ilk idâdîyi açar. On iki ciltlik *Tarih-i Cevdet*'in yanında okullar için yeni metodla Türkçe ders kitapları hazırlar; *Takvîmü'l-Edvâr* adlı eseriyle Türkçe'nin ilim dili olabileceğini gösterir.

Cevdet Paşa, kurum ve kuruluşların yenilenmesi fikirlerinin hızlandığı bir dönemde Türk-İslâm-Şark geleneğiyle yararlı Batı'yı sentezlemeye çalışır. Osmanlı müesseselerinin İslâmî esaslara dayandığı, Batı ile Osmanlı'nın farklı din ve medeniyetlerden doğdukları için tümünden Batılılaşmanın yanlış ve imkânsız olduğu görüşündedir. İcraatında Osmanlıcı-İslâmcılığı sürdürmekle birlikte metotta yenilikçidir. Batı bilim, teknik ve yönetimde ileri gitmiştir; kurumlarımızda reform zorunlu hâle gelmiştir fikrindedir. Bazı devlet ricali Fransız kanunları alınsın, derken o bunlara karşı çıkar; *Mecelle*'nin hazırlanmasını sağlar.

Cevdet Paşa, İslâmın herkese hak ettiği hürriyeti verdiğini, Müslümanlar arasında Batılı tarz bir hürriyet mücadelesi olmadığını, İslâm âleminde adaleti sağlama gayretleri görüldüğünü ifade eder. Devlet adaleti tesis etmekle fitne ve fesadı, zulmü önleyecektir. Avrupa'nın sınıf çatışmaları, feodalite, sömürü, zulüm Osmanlı toplum gerçekleri değildir.

Cevdet Paşa müslümanların siyasi birlik ve bütünlüğünü Osmanlı'nın temsil ettiğini, milliyetçiliğin Fransız İhtilâli'yle bulaşıcı hastalık gibi Avrupa'da yayıldığını, Avrupa'daki

"vatan" mefhumu yerine müslüman halk arasında dinin daha tesirli olacağını savunur. İktisadî hayatta ise liberalizmi benimsemiş; kapitülasyonların kaldırılmasını devletin kalkınması için gerekli görmüş, müslümanların şirketler kurmasını istemiştir.

Meclis-i Meb'ûsan'ı kapatmasında Sultan Abdülhamid'i desteklemiş, Adliye nâzırı olarak Midhat Paşa'nın Yıldız Mahkemesi'ndeki yargılanmasında önemli rol oynamıştır.

Tarihçiliği. Paşa, Osmanlı tarihçilik geleneğiyle belâgatçi İran edebî tarihçiliğini kaynaştırır. Bir çok Doğulu Batılı tarihçiyle ilgilenirse de esas olarak İbni Haldun'un *Mukaddime*'deki tarihçilik anlayışını benimser; selefleri gibi İbni Haldun'un "beş tavrı" teorisi paralelinde Osmanlı Devleti'nin kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş aşamaları geçireceğini; ancak, beşinci tavrın dirayetli yöneticiler marifetiyle değiştirilip devletin tekrar canlanacağını belirtir. Gerilemeyi yükseliş devrinde sınırların fazla genişlemiş olmasına bağlar. *Mukaddime*'den muhakeme mantığı alır, telif modeli İbni Haldun'dur. Tarih yazarken titizdir, eski tarihleri ve tarihçileri sıkı bir tenkide tabi tutar. Olayların oluş şekilleriyle birlikte sebep-sonuç bağlarını da değerlendirir. Kurumların bozulmuş sebeplerini de tahlil eder. İlk müessese tarihi denemesi onundur. Önemli olayları güçlü muhakeme ile anlatan tarih eserlerini eğitim için önemser. Devlet nizamının korunması ve eski usullerin çağa uydurulması için bazı ulemanın tarihi öğrenmeleri şarttır.

Avrupa tarihi değerlendirmelerine öncülük eder. Batı'daki gelişmeler hadiseler üzerinde etkili olmaktadır demektedir. Osmanlı Devleti'nin çözülüşünü XVII. yüzyıldan başlatır. Devletin restorasyonla değil reformla düzeleceği görüşündedir. Tarihi çağlar yönünden Doğu ile Batı'yı ayırır; İslâm tarih çağlarının İslâm öncesi ve sonrası diye ikiye ayrıldığını, zira İslâm dini ve hukukunun kendi şartlarınca tarihi biçimlendirdiğini söyler. Fransız İhtilâli ile İngiliz parlamenter hareketlerini karşılaştırır; İngiltere'nin rejimini daha iyi bulur. Osmanlı'nın hasmı, Rusya'yı iyi tanır; I. Petro ile II. Mahmud'un reformlarını karşılaştırır. Ona göre inkılâp, İngiltere'de asil sınıfın halkı yanına almasıyla, Fransa'da halk ayaklanmasıyla, Rusya ve Osmanlı'da ise tepeden inme gerçekleşmiştir.

Hukukçuluğu. Cevdet Paşa devrinin en önemli hukukçusudur; Tanzimat kanunları ve hukuk kurumlarında emeği çoktur. Daha medrese talebesiyken ilim âleminde adını duyurur. Reşid Paşa, yeni düzenlemeler için şer'î bir danışman istediğinde meşihattan Cevdet Efendi gönderilir. Bu muhitte şekilce Batılı, özce İslâmî çalışmalar yapabilecektir.

1850'de darümuallimîn nizamnâmesi ile Meclis-i Maârifçe hazırlanan nizamnâmeleri o kaleme alır. 1855'te Metn-i Metîn komisyon üyeliğine seçilir, girişim başarılı olmasa da, *Mecelle* çalışmaları için bir tecrübe olur. Devir için planlanan kanun ve nizamnâmeleri yapacak Meclis-i Tanzimat'a üye olur; meclisin hazırladığı kanun ve nizamnâmeler onun kaleminden çıkar. Arazi Kanunnâmesi komisyonuna başkan olur. 1274'te çıkan bu kanunnâme dili ve kanun tekniğiyle üstün bir kanun örneğidir. Tapu Nizamnâmesi, Tapu Senedatı Hakkında Talimat ve Tapu Senedatı Hakkında Tarifname'yi kaleme alır. Bunları cem'edip hukuk mevzuatını *Düstur* adıyla kitaplaştırır. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, 1868'de Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye diye ikiye ayrılır. Bugünkü Danıştay'ın ilk şekli olan Şûrâ-yı Devlet'in başına Midhat Paşa, Yargıtay'ın ilk şekli Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başına Cevdet Paşa getirilir. 1860'ta ticarî davalar için kurulan ticaret mahkemeleri ile, 1864'te ceza ve hukuk davaları için kurulan nizamiye mahkemelerine temyiz mercii olarak Divan-ı Ahkâm-ı Adliye yetkili kılınır. Cevdet Paşa kurumun nizamnâmesini hazırlayıp divan üyelerini ehil hukukçular arasından seçer. Hazırladığı nizamnâme, hakimlerin azledilemeyeceği hükmünü getirip süreli hakim tayinini değiştirir. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'yi temyiz ve istinaf mahkemeleri olarak örgütler. "Ceride-i Mehakim" adlı bir mecmua çıkarıp ilâm örnekleri yayımlar. Sistematik temyiz usulünü Osmanlı hukukuna sokar. 1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'nde Darülfünun'un bir birimi hukuk şubesi olacak yazılıdır. Bu proje hayata geçirilemeyince 1880'de Mekteb-i Hukuk öğretime açılır ve ilk ders, Adliye nâzırı ve mektebin hocalarından biri sıfatıyla bizzat Paşa tarafından verilir. Çabalarıyla hukuka kazandırdığı önemli eser, bir heyetçe hazırlanıp maddelerinin yazılmasında Paşa'nın büyük payı bulunan İslâm âleminde ilk kanun kitabı *Mecelle*'dir. Onsuz çıkarılan *Kitabü'l-Vedia*, kanun tekniği ve hükümleri yönüyle beğenilmeyip toplatılır; yerine hazırlanan *Kitabü'l-Emanât*'ı o kaleme alır. Hukuk dilinin oluşmasındaki etkisi fazla olup Osmanlı hukukuna yeni bir çehre kazandırır. Cevdet Paşa'nın *Risale-i Vefa* dışında bizzat kendi eseri olan bir hukuk kitabı yoktur.

Eserleri: 1. **Tarih-i Cevdet.** Osmanlı tarihinin 1774'ten 1826'ya kadarki dönemini ihtiva eder. On iki cilttir. Eserde Avrupa tarihine önemli bir yer ayrılmıştır. 2. **Tezakir.** Cevdet Paşa'nın vak'anüvisliği zamanındaki (1855-1865) olaylara dair tuttuğu notlardır. Kırk tezkiredir. 3. **Ma'rûzât.** II. Abdülhamid'in emriyle yazılmıştır. 1839-1876 yılları

arası tarihî ve siyasî olayları anlatır. **4. Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ.** Eserde peygamber kıssaları ile İslâm'ın doğuş yıllarından Osmanlı tarihinin 1439 yılına kadarki İslâm tarihi anlatılmıştır. **5. Kırım ve Kafkas Tarihçesi.** Kafkasya tarihi ve coğrafyası ile buralardaki toplulukların etnoğrafyası anlatılır; Paris Konferansı öncesi yazılıp Mustafa Reşid Paşa'ya sunulmuştur. **6. Mukaddime-i İbni Haldun.** İbni Haldun'un *el-İber* adlı Arapça genel tarihinin girişi olan I. cildin altıncı faslının tercümesidir. Mukaddime tercümesine Pîrîzâde başlamış, Paşa bitirmiştir. **7. Belâgat-ı Osmaniye.** Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu belâgat dersi notları hülâsasıdır. Arapça'nın klasik belâgatini Türkçe'ye uyarlama gayreti ürünüdür. **8. Kavaid-i Osmaniye.** Türkçe'nin grameri olarak tasarlanmıştır. İlk yazılışı Fuad Paşa'yla ortaktır. **9. Medhal-i Kavaid.** İlkokul talebeleri için yazılmıştır. **10. Kavaid-i Türkiye.** Sıbyan mektepleri için yazılan eser *Medhal-i Kavaid*'in hülâsasıdır. **11. Divan-ı Sâib Şerhi'nin Tetimmesi.** Süleyman Fehim Efendi tarafından şerhedilmekte iken onun ölümüyle eksik kalan kısmı Cevdet Paşa'nın tamamladığı bir eserdir. **12. Mi'yâr-ı Sedâd.** Mantığa dairdir. **13. Âdâb-ı Sedâd.** Tartışma usul ve kurallarını ihtiva eder. **14. Beyânü'l-üvân.** Öğrenci iken yazmıştır, İslâmî ilimlerin tasnifine dairdir. **15. Takvîmü'l-edvâr.** Şemsî-hicrî tarih esaslarını anlatan bir eserdir. **16. Mecmua-i Ahmed Cevdet.** İslâmı kabul eden iki kişinin sorularına cevaplar ve eski Şam müftüsü Mahmud Hamza Efendi ile aralarındaki yazışmalar toplamıdır. Yazma hâlinindedir. **17. Hülâsatü'l-beyan fî tefsîri'l-Kur'an.** Kur'an'ın cem'i anlatılır. Arapça'dır; A. O. Yüksel, *Muhtasar Kur'an Tarihi* adıyla çevirip yayımlamıştır. **18. Mecmua-i Âliye.** Kızı Fatma Âliye Hanım'a okuttuğu fennî ve dinî ilimlere dair derslerin toplamıdır. **19. Ma'lûmât-ı Nâfia.** Rüşdiye mektepleri için yazmıştır. **20. Hilye-i Saâdet.** **21. Eser-i Ahd-i Hamîdî.** İbtidâî mektepleri için yazdığı bir ilmihaldir. **22. Dîvançe-i Cevdet.** Abdülhamid'in isteğiyle şiirlerini topladığı eseridir⁴. Cevdet Paşa'nın bazı eserlere yazdığı ta'lîkatlar da vardır.

⁴ Adı geçen divan üzerinde Meliha YILDIRAN, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İslâm Sanatları Tarihi Türk İslâm Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda 1994 yılında "AHMED CEVDET PAŞA, HAYATI - ESERLERİ ve DİVANÇE-İ CEVDET" başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Sayın Yıldırım bu tezinde Cevdet Paşa'nın eser sayısını da kırka çıkarmaktadır.

Belâgat Hakkında Genel Bilgi

Belâgat, "sözün fasih ve açık seçik olması" anlamında masdardır. Terim olarak biri "meleke", diğeri "ilim" olmak üzere iki manada kullanılmıştır. Batı dillerinde belâgatin meleke karşılığı "eloquence", ilim karşılığı "rhétorique"tir.

Meleke olarak belâgat, sözün fasih olmakla beraber yer ve zamana da uygun olması yani bir fikrin sözlü veya yazılı olarak yerinde, yeterince ve zamanında ifade edilmesidir.

Belâgat melekesi insanda doğuştandır. Kur'ân'da, "O, insanı yarattı ve ona beyanı öğretti." buyrulur. İlim hâline gelmeden de meleke anlamıyla şair, yazar ve hatiplerin hattâ halkın dilinde belâgat vardı. Sonraları birer belâgat terimi kabul edilecek teşbih, mecaz, istiare gibi edebî sanatlar her dilde daima kullanılmıştır. Meleke olarak bir hayli geliştiği Cahiliye devri edebiyatında, Kur'ân-ı Kerîm ve hadiste bu ilme dair pek çok örnek bulunur. Eslâf, belâgati, insanın doğuştan sanata yatkın olması şeklinde anlamıştır.

İbnü'l-Mukaffa'a (ö. 759) göre **belâgat** sözü herkesin söyleyemeyeceği tarzda söylemek; Câhiz'e (ö. 869) göre, lâfızla mananın güzellikte birbiriyle yarışması yani manadan önce lâfzın kulağa, lâfızdan önce de mananın zihne ulaşması; Rummânî'ye (ö. 994):göre ise, manayı güzel ve uygun ifadelerle zihinlere ulaştırmaktır.

İlim olarak belâgat ise düzgün ve yerinde söz söyleme usul ve kaidelerini inceleyen meânî, beyan ve bedî' olmak üzere üç fenne ayrılır.

Kur'ân'ın lâfız ve manaca mucizeliğini ortaya koymak maksadıyla çeşitli nesillerin konu üzerinde belli süre çalışıp belâgatin ilke, metod ve terimlerini belirlemeleri gerektiği için belâgat Arabî ilimler içinde istiklâline en geç kavuşandır; bu süreci bitirinceye kadar meselâ, *Mecâzü'l-Kur'an* adlı eserlerde bu kavram "mecaz ve fesahat", Câhiz'de "beyan", İbnü'l-Mu'tez'de (ö. 908) "bedî'", Kudâme b. Ca'fer'de (ö. 948) "nakdü's-şî'r", Ebu'l-Hilâl el-Askerî'de (ö. 1009) "es-sınâateyn", İbn Sinan el-Hafâcî'de (ö. 1073) "fesahat", Abdülkahir el-Cürcânî'de "belâgat ve delâilü'l-i'câz", Zemahşerî'de (ö1144), "meânî ve beyan", Bedreddin b. Malik'te "meânî, beyan ve bedî'", Hatîb el-Kazvîni'de (ö. 1338) "ulûmü'l-belâga" diye geçer. Gerçi bu farklı isimlendirme çağdaş yazarlarda bile sürer; meselâ, Tâhâ Hüseyin "beyan", Emîn el-Hûlî ise "fennü'l-kavl" terkiibini kullanır.

Edebî tenkit şeklinde başlayıp İslâmî dönemde Kur'ân'ın i'cazını anlama faaliyetleri hâlinde devam eden belâgat çalışmalarını dört dönem hâlinde incelemek mümkündür:

Birinci dönem: Kur'ân'ın nüzûlünden X. yüzyıl sonlarına kadarki zaman diliminde belâgat çalışmaları dil ve edebiyat, tefsir, edebî tenkit ve kelâm ilimleriyle karışıktır; bu dönemde hedef Kur'ân'ı lâyıkiyla anlamaktır. Sonraki nesillerle gayrı Arap müslümanların Kur'an'ı doğru anlamaları için yapılan çalışmalar sonucu Arap dili gramer kuralları tesbit edilir. İlk asırlarda belâgat kaideleri dil bilimleri içinde sayılmaktaydı. Tefsirler ilk belâgat bilgileri için önemli kaynaklardır. Belâgat, XI. yüzyılda bağımsız bir bilim hâline gelir.

Sibeveyhî (ö. 796), *el-Kitab* adlı eserinde dil konuları yanında sonraları belâgat ilminin kolu hâline gelen meânînin alanına giren müsned, müsnedün ileyh, takdim-tehir, kıyasa muhalefet, tarif-tenkir, hazf, emir ve nehiy gibi konuları da işlenmiştir.

Müberred (ö. 898) *el-Kâmil*'inde dil ve edebiyat meseleleri yanında mecaz, temsil, emir, dua, istiare, teşbih vb. konulardan söz etmiş; teşbihi ayrıntılı bir şekilde işlemiştir.

Cahiz, *el-Beyan ve't-tebyîn* adlı eserinde meleke olarak belâgat üzerinde dururken teşbih, mecaz, istiare, kinaye, hüsn-i taksim, i'caz, mukteza-yı hâl gibi konuları da işler.

Bazı âlimler Kur'ân'daki kelimelerin manalarını inceleyip bazısına muhkem, bazısına müteşabih demişler ve ilk asırlardan itibaren bunları anlatan eserler yazmışlardır. Edebî sanatların tetkiki çalışmalarının başlangıcı olan bu eserler kelime ile mana arasındaki ilgileri incelerler. Bu dönemde dil, edebiyat ve tefsirle ilgili eserlerden belâgat konularına yer veren Yahya b. Ziyad el-Ferrâ'nın (ö. 822) *Meâni'l-Kur'ân*, Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna'nın (ö. 824) *Mecazü'l-Kur'ân*, *I'râbü'l-Kur'ân*, *Meâni'l-Kur'ân*, İbn Kuteybe'nin (ö. 889) *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, Ebu İshak ez-Zeccâc'ın (ö. 923) *I'râbü'l-Kur'ân* ile *Meâni'l-Kur'ân*, İbn Fâris'in (ö. 1004) *es-Sâhibî*, Şerîf er-Radî'nin (ö. 1015) *Telhisü'l-beyan fi mecâzeti'l-Kur'ân* ile *Mecâzâtü'l-âsâri'n-nebeviyye* adlı eserleri vardır.

Yine bu dönemde yabancılarla temas sonucu ortaya çıkan problemlere kelâmcıların çözüm getirmeleri, özellikle İslâm'a, Kur'ân'a yönelik eleştirilere cevap aramaları belâgat ilmini açısından faydalı olmuştur. Kelâmcılar Kur'ân'ın i'câzı üzerinde dururken i'câzı kavrama yollarından biri olan belâgat ve fesahatla ister istemez meşgul oldular. Bişr b. Mu'temir'in (ö. 825) Câhiz'in *el-Beyan ve't-tebyîn*'i içinde (I, 135-139) günümüze kadar gelen meşhur "sahîfe"si, Kur'ân'ın i'câzına dair Câhiz'in *Nazmü'l-Kur'ân*'ı ile Muhammed b. Zeyd el-Vâsıtî'nin (ö. 919) *I'câzü'l-Kur'ân*'ı (bu iki eser günümüze ulaşmamıştır), Rummânî'nin *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'ân*'ı, Hattâbî'nin (ö. 998) *Beyanü i'câzi'l-Kur'ân*'ı,

Ebu Bekir el-Bâkılânî'nin (ö. 1013) *İ'câzü'l-Kur'ân*'ı, Kādî Abdülcebbâr'ın (ö. 1025) *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* adlı eseri mühim kaynaklardır.

İslâmiyetin doğuşu arefesi sözlü olarak görülen edebî tenkit, Abbasîlerin ilk asrında yazılı hâlde de ortaya çıkar ki eserlerde edebî tenkidin esasları tesbite çalışılır. Bunlardan İbn Sellâm el-Cümahî (ö. 846) *Tabakâtü fuhûli's-şuarâ* adlı eseri, Ebu Zeyd el-Kureşî'nin *Cemheretü eş'âri'l-Arab*'ı, İbn Kuteybe'nin *eş-Şi'r ve's-şuarâ*, İbn Mu'tezz'in *Tabakâtü's-şuarâ* adlı eserleri, Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 962) *el-Egâni'si* sayılabilir. Bazı şairleri inceleyerek edebî tenkidin esaslarını tesbite çalışan Hasan b. Bişr el-Âmidî'nin (ö. 981) *el-Muvazene beyne Ebî Temmâm ve'l-Buhtürî'si* ile Ebu'l-Hasan el-Cürcânî'nin (ö. 1002) *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve Husûmihi* adlı eserleri de önemlidir. Ebu'l-Abbas Sa'leb'in (ö. 904) *Kavaidü's-şi'r*, Nâşi el-Ekber'in (ö. 905) *Nakdî's-şi'r*, İbn Mu'tezz'in *el-Bedî'*, İbn Tabâtabâ el-Alevî'nin (ö. 933) *ÿâru's-şi'r*, Kudâme b. Ca'fer'in *Nakdî's-şi'r*, *Nakdî'n-nesr*, Ebu Saîd es-Sîrâfî'nin (ö. 979) *San'atü's-şi'r ve'l-belâga*, Merzübânî'nin (ö. 994) *el-Muvaşşah fî me'âhizi'l-ulema ale's-şuarâ*, İbn Munkız'ın (ö. 1188) *el-Bedî' fî nakdî's-şi'r* adlı eserlerinde şiir tenkidi ve belâgat konuları işlendi.

Edebî tenkitle belâgatın iç içe olduğu, son derece verimli olan bu ilk dönemde belâgatın ilim olarak teşekkülüne yabancı tesirler zannedildiği gibi fazla olmamıştır.

İkinci dönem: X. yüzyıl sonlarından XIV. yüzyıl sonlarına kadar devam eder. Belâgat, müstakil bir ilim hâlinde teşekküle, terimleri belirmeye başlar. Yazılan eserlerde belâgat konuları ön planda gelir. Ebu Hilâl el-Askerî'nin *Kitabu's-sinâateyn*, İbn Reşîk'in (ö. 1070-71) *el-Umde*, İbn Sinan el-Hafâcî'nin *Sırru'l-fesâha* ve Ebu Tahir Muhammed b. Haydar el-Bağdâdî'nin (ö. 1123) *Kâmîmü'l-belâga* adlı eserleri bunlardan birkaçıdır. Belâgat tarihi büyük nazariyatçısı Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *Delâilü'l-i'câz ve Esrâru'l-belâga'sı* dönemin en meşhur eserleridir. Zemahşerî, Cürcânî'nin bu iki eserini esas alarak Kur'ân'ın belâgatine geniş yer veren *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil* adlı tefsirini yazmıştır. Belâgat ilmi meânî, beyan ve bedî' diye taksimata uğrar. Böyle eserlerden bazıları: Fahreddin er-Râzî (ö. 1209), *Nihâyetü'l-i'câz fî dirâyeti'l-i'câz min esrâri'l-belâga ve delâili'l-i'câz* (Cürcânî'nin iki kitabını esas alıp Reşîdüddin Vatvat'ın Farsça *Hadâiku's-sihr*'indeki bedîî sanatları içerir); Ebu Ya'kub es-Sekkâkî (ö. 1229), *Miftâhu'l-ulûm*;

Ziyaeddin ibnül-Esîr (ö. 1239), *el-Meseli's-sâir fî edebi'l-kâtib ve's-şâir, el-Câmiu'l-kebîr fî sinâati'l-manzûm mine'l-kelâm ve'l-mensûr*; ibn Ebu'l-İsbâ' el-Mısırî (ö. 1256), *Bedî'u'l-Kur'ân, et-Tahrîrû't-tahbîr fî ilmi'l-bedî'*; Yahyâ b. Hamza el-Alevî (ö. 1348) *et-Tırâzü'l-mutazammin li-esrâri'l-belâga ve ulûmi hakaiki'l-i'câz*.

Üçüncü dönem: XIV. yüzyıl ortalarından, XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam eder. Duraklama başlamıştır; Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'unun üçüncü bölümünden faydalanan Hatîb el-Kazvî'nin kaleme aldığı *Telhîsü'l-miftâh* adlı esere yazılan şerh, haşiye ve ta'lîkatlardır; bu eserlerde mantıkî birtakım tarif, tasnif ve değerlendirmeler le yetinilir. Müellifler, büyük ölçüde, ihtisaslarıyla ilgili terim ve kavramlara yer verirler. Bu çalışmalar ilmî ve edebî nice tahlil ve tenkitlerle doludur ve bu yönleriyle orijinaldirler. Belâgat eserlerinde beyan, meânî ve bedî' şeklindeki tasnif devam eder. Dönemin tanınmış belâgat eserleri şunlardır: Adudüddin el-İcî'nin (ö. 1355) *el-Fevâidü'l-gıyâsiyye*'si Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'unun belâgatle ilgili üçüncü bölümünün bir muhtasarıdır. Teftâzânî (ö. 1390), *el-Mutavvel ale't-Telhîs, Muhtasaru'l-Mutavvel*; Hasan Çelebi (ö. 1481), *Haşiye alâ şerhi'l-Mutavvel*; Ebu'l-Kasım el-Leysî es-Semerkandî (ö. 1483'ten sonra), *Haşiyetü Ebi'l-Kasım el-Leysî es-Semerkandî ale'l-Mutavvel*; Abdülhakim es-Siyalkütî (ö. /1656), *Haşiye ale'l-Mutavvel*.

Başlangıçtan bu döneme kadar yapılan çalışmalar, taşıdıkları özellikler itibarıyla "kelâm-felsefe mektebi" ve "edebiyat mektebi" diye ikiye ayrılmaktadır. Süyûtî bu ayrımı, "Acem ve felsefecilerin mektebi" ile "Arap ve bülegâ mektebi" şeklinde ifade eder.

a) Kelâm ve felsefe mektebi: Bu mektepte mantıkî tarifler, tasnifler, felsefî ve mantıkî terimler hakimdir. Belâgat ve fesahatıyla tanınan kişilerden örnekler verilerek yeni bir üslûp ve anlayış getirme yerine, mantık kaidelerine uygun bir tarif ve buna uygun bir misalden oluşan yoğun bir metin ortaya konulur. Bu metinlerin anlaşılabilmesi için şerh, haşiye ve ta'lîkat yazılması ihtiyacı duyulur. Sekkâkî'den sonrakiler bu tür eserleri tahlil ve tenkit çabası içine girerler ki, kendi görüşleri ise şerh ve haşiye bolluğu içinde kaybolup gitmiştir. Abdülkahir el-Cürçânî'nin *Delâilü'l-i'câz*'ı, Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı*, Fahreddin er-Râzî'nin *Nihayetü'l-i'câz fî dirayeti'l-i'câz*'ı, Sekkâkî'nin *Miftahu'l-ulûm*'u, Bedreddin b. Malik'in *el-Misbah fî ulûmi'l-meânî ve'l-beyan ve'l-bedî'*, Hatîb el-

Kazvî'nin *Telhîsü'l-Miftah*'ı, *el-İzâh*'ı; Sa'deddin et-Teftâzânî'nin *el-Mutavvel* ile *el-Muhtasar*'ı ve bunlara yazılan şerh, haşiye ve ta'likatlar böyle eserlerdendir.

b) Edebiyat mektebi: Bu mektep mensupları felsefî ve mantıkî terim ve tariflerden çok edebî zevk ve sanat ölçülerini esas almışlar, bol misal ve şahitlerden hareketle edebî zevkin ve bir belâgat üslûbunun ortaya çıkmasına gayret sarf etmişlerdir. Bu mektebe mensup eserlerin okunup anlaşılmasının kelâm mektebine göre daha kolay olması sebebiyle bunlarla ilgili şerh, haşiye ve ta'likata ihtiyaç duyulmamıştır. Bu mektep esaslarına göre yazılmış başlıca eserler: İbn Reşîk'in *el-Umde*'si, İbn Sinan el-Hafâcî'nin *Sırru'l-fesaha*'sı, Üsame b. Munkız'ın *el-Bedî' fi nakdi's-ş-i'r'i*, Ziyaeddin ibnü'l-Esîr'in *el-Meseli's-sair*'i ile *el-Camiü'l-kebir*'i ve İbn Ebü'l-İsbâ' el-Mısrî'nin *Bedü'l-Kur'ân*'ıdır.

Yahya b. Hamza el-Alevî bu iki mektebin görüşlerini birleştirerek *et-Tirâzü'l-mutazammîn* adlı bir eser yazmış; ama pek takipçi bulamamıştır.

Bu mektepler birbirlerinden pek de ayrılmamakla birlikte belâgat denince akla ilk gelen, kelâm ve felsefe mektebine mensup müelliflerin eserleri olmuştur.

Dördüncü dönem: XIX. yüzyıl sonlarından günümüze kadarki dönemdir. Batıyla temas sonucu yenilik arayışlarına girilir. Belâgatçiler, geleneği sürdürenlerle yenilikçiler olmak iki gruba ayrılırlar. Klasik tarzı devam ettirenler daha evvel yazılıp bu dönem başlarında neşredilen metin, şerh ve haşiyelerden faydalanıp konuyu kendi düşüncelerince anlatırlar ki başlıcaları şunlardır: Hüseyin b. Ahmed el-Mersâfî (ö. 1889), *el-Vesiletü'l-edebîyye ile'l-ulûmü'l-Arabiyye*; Ahmed el Hâşimî (ö. 1943), *Cevâhirü'l-belâga fi meânî ve'l-beyan ve'l bedî'*; Ahmed Mustafa el-Merâgî (ö. 1952), *Ulûmü'l-belâga*.

Modernistler Batı edebiyatını okuyup inceleyerek onun etkisinde kalan kimseler olup belâgatin edebî tenkit ve estetikle iç içeliğini savunurlar. Tâhâ Hüseyin, Abbas Mahmud el-Akkâd ile İbrahim el-Mâzinî bunların en önemlileridir. Modern belâgatçiler ve eserleri şunlardır: Emîn el-Hûlî, *Fennü'l-kavl*, *el-Belâga ve ilmü'n-nefs*; Ahmed Hasan ez-Zeyyât, *Difâ' ani'l-belâga*; Ali el-Cârim-Mustafa Emîn, *el-Belâgatü'l-vâziha*.

Fars sahası: Belâgatin Arap dilindeki tarihî seyrini yukarıdaki şekilde özetledikten sonra, Türkçe yazılan belâgat eserlerine tesirleri ve ortak İslâm medeniyeti çerçevesinde buldukları için Farsça yazılmış belâgat eserleri hakkında da şu bilgileri kaydedelim:

İranlı şairler ilk İslâmlık dönemlerinde Arap edebiyatı etkisiyle belâgat kaidelerini taklit ettiler. Rûdekî (ö. 940-41), Şehîd-i Belhî (ö. 937) ve Dakîkî (ö. 976) gibi şairler, edebî sanatlara şiirlerinde yer vererek bunlara dair eserler yazılmasını isterler.

İranlı şairler, Sâ mânîlerin son, Gaznelilerin ilk dönemlerinde bedî ilmine özel bir ilgi duyarlar. Unsurî (ö. 1039-40) bir şiirinde bahar güzellerini bedî sanatların kullanıldığı şiirlere benzetir. Gazneli Sultan Mahmud'un (ö. 1030) şairlerinden Ebu Saîd Ahmed b. Mahmud-ı Menşûri-yi Semerkandî ve Katrân-ı Tebrîzî (ö. 1089) şiirlerinde bedî sanatları geniş ölçüde kullanırlar. Bu yıllarda edebî sanatlarla ilgili Farsça bir eser yazılmış değildir. Belâgat türünde bilinen ilk eser, XI. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Muhammed b. Ömer er-Râdüyânî'nin *Tercümânu'l-belâga* adlı eseridir. Râdüyânî eserini yazarken XI. yüzyıl âlim şairlerinden Ebu'l-Hasan Nasr b. Hasan el-Merginânî'nin *Kitâbu'l-mehâsin fi'n-nazm ve'n-nesr*'inden faydalanır. Sonra Reşîdüddin Vatvat'ın (ö. 1177) *Hadikatü's-sihr fi dekaiki's-şi'r*'i gelir. Vatvat'ın eseri başlıca şu eserlere kaynaklık eder: 1. Şems-i Kays, *el-Mu'cem fi Me'â'iri eş'âri'l-Acem* (XIV. yüzyıl ortaları). 2. Hasan, *Bahrü's-sanâyi'* (telifi 1330-31, manzum). 3. Muhammed b. Saîd *Mi'yâr-ı Cemâli*. 4. Şerefeddin Hasan b. Muhammed Râmî (ö. 1393) *Hadâiku'l-hakaik*. 5. Ali b. Muhammed (ö. XIV. yüzyıl) *Dekâiku's-şi'r*. 6. Mîr Seyyid Burhaneddin Atâullah b. Mahmud (ö. 1513) *Kitabu Bedâyi'i's-sanâyi'*. 7. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi (ö. 1504) *Bedâyiü'l-efkâr fi sanâyi'l-eş'âr*. 8. Vâhid (ö. 1669) *Miftâhu'l-bedâyi'* ve *Câmi'-i Muhtasar* (her ikisi de manzum).

XIV-XV. asırlarda muamma sanatını işleyen şu eser ve risaleler yazılır: 1. Bedî-yi Tebrîzî *el-İhyâ fi halli'l-muammâ*. 2. Şerefeddin Ali Yezdî (ö. 1454) *Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muammâ ve Lûgaz*. 3. Abdurrahman-ı Câmî *Hilyetü'l-hulel* (1452, üç risale-i muammâsı daha var). 4. Mîr Hüseyin *Destûr-ı Muammâ* (1498). Farsça ve Türkçe neşredilir. 5. Seyyid Şerîf *Efkârü's-şerîf* (1500). 6. Seyfî-yi Buhârî *Risale der Muammâ*.

Türk dilinde belâgat çalışmaları: Türkçe belâgat eserlerinin tarihçesi özet olarak şöyledir: Türkler müslüman olduktan kısa bir süre sonra İslâm dünyasının en faal uzvu hâline geldiler. İslâm medeniyetinin teşekkülünde mühim roller oynadıkları bu devrede İslâm dünyasının ilim dili Arapça idi. Bu sebeple Zemahşerî, Teftâzânî gibi Türk asıllı yazarlar belâgat ilmiyle ilgili eserlerini Arapça kaleme aldılar. Büyük Selçuklular ve

Anadolu Selçukluları devrinde Türkçe belâgat eseri yoktur.

Akkoyunlular devrinde yaşayan Şeyh Ahmed el-Bardahî'nin *Kitâbu Câmiî envâi'l-edebi'l-Fârisî* (1502) adlı kitabının "fi's-Sanâyi'l-edebiyeye mine'l-arûz ve't-ta'miyye" başlıklı beşinci bölümü bazı edebî sanatlar ile şiir neveleri, edebiyat terimleri, aruz ve muamma hakkında birtakım bilgiler vermektedir. Türkçe yazılmış bilinen ilk kitap olan bu eser sözlük niteliğinde olup örnekleri Farsça, Arapça ve Türkçe metinlerden derlenmiştir.

XVI. yüzyıla geldiğimizde şu yazarlar ve eserleri karşımıza çıkmaktadır: Gelibolulu Muslihuddin Mustafa Sürûrî, *Bahrü'l-maârif* (1549). Bir mukaddime, üç bölüm, bir hatimeden meydana gelir. Kitapta nazım, nesir, kafiye, nazım neveleri, edebî sanatlar vb. edebiyat terimleri tanıtılır, teşbih ve benzetme yönü üzerinde genişçe durulur, şiir sanatının faydaları anlatılır. Teşbih bahsi geniş yer tutar. Muîdî, *Miftâhu't-teşbih*. Bütünüyle teşbihi konu alan bir eserdir. Müstakimzade Süleyman Sa'deddin Efendi, *Istilahatü's-ş-riyye*. Eser, şiirle ilgili bazı terimlerle edebî sanatları ihtiva etmektedir. Bu eserler, daha çok şiir etrafındaki belâgat terimlerini içermektedirler. Sahanın eserlerinden biri de Taşköprüzade Ahmed Efendi'nin *Mevzûatü'l-ulûm*'udur. Kitapta meânî, beyan ve bedî bahislerine ayrı fasıllar açılmıştır. Altıparmak Mehmed Efendi, Hatîb el-Kazvî'nin *Telhîsü'l-miftâh*'ının şerhlerinden birini çevirip Arapça metnini de ekleyerek *Kâşifü'l-ulûm ve fâtihu'l-fümûn* adlı eserini meydana getirir ki, *Tercüme-i Telhîs* ismiyle de anılır. Mevlvî şeyhi İsmail Hakkı Ankaravî *Miftâhu'l-belâga ve misbâhu'l-fesâha*'nı hazırlarken Hatîb el-Kazvî'nin *Telhîsü'l-miftâh*, biraz da Hâce Cihân'ın *Menâzir-ı İnşâ* adlı eserlerinden faydalanır. Girişte belâgat öğrenmenin *Kur'ân*'ı, Hz. Peygamber'in sözlerini, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sini anlamaya yardımcı olacağını belirtir. Eserde belâgati tarif eder, beyan ve bedî bahislerini ele alır; inşâ, hutbe ve mekâtible ilgili bilgiler verir.

Bu tercümelere rağmen medreselerde, belâgat için ders kitabı olarak Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'u, Hatîb el-Kazvî'nin *Telhîsü'l-miftâh*'ı, Sa'deddin et-Teftâzânî'nin *el-Mutavvel* ve *Muhtasaru'l-Mutavvel*'i ve bunların Molla Fenârî'nin oğlu Hasan Çelebi, Molla Hüsrev vb. kimseler tarafından kaleme alınan şerh ve haşiyeleri okutulmuştur.

Tanzimat'tan sonra açılan Avrupalı mekteplerin ders programlarına belâgatin de alınması yeni bir durum ortaya çıkardı; bunların öğrencileri belâgati Arapça'dan okuyacak kadar bu dili bilmiyorlardı. İhtiyacın karşılanması için Türkçe belâgat kitapları telif edildi.

Önce Mehmed Tahir Selâm, Mevlânâ İsmâüddin'in *Mizâmü'l-edeb*'ini Arapça'dan tercüme ederek yayımladı (1257). Sonra Ankaravî'nin adı geçen eseri neşredildi (1284).

Dönemin ilk telif eseri, Daru'l-muallimîn kitabebet hocası Mehmed Nüzhet'in *Mugni'l-küttâb*'idir (1286). Bu eser, "levazım-ı tahsîliyye, tehzîb-i ahlâk-ı etfâle ve âdâb-ı kalem ve usûl-i inşâ ve kitâbete dair" dikte ettirilen notlardan meydana gelir. Daha sonra Selim Sâbit rüşdiyeler için *Mi'yâru'l-keâm*'ı yayımlar (1287). Mısır hidvî İsmail Paşa'nun Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul'u ziyareti (1872) dolayısıyla taş basması olarak neşredilen *Fenn-i Bedî*'de (1289) Mehmed Mihrî, fenn-i bedî ile beraber teşbih ve nazım türlerini de verir. Ahmed Hamdi, Muhammed b. Kays'ın *Mu'cem*'i ile Behrâm-ı Serahsî'nin *Gayetü'l-arûzeyn*'inden faydalanarak hazırladığı *Teshîlü'l-arûz ve'l-kavâfi ve'l-bedâyi*'inde (1289) şiir üzerinde durur, şiirin tarihçesini verir; aruz ve kafiyyeyi ayrı ayrı ele alır ve edebî sanatları sıralar, nazım çeşitlerini, şiirle ilgili bazı terimleri açıklar.

Bu eserler Arapça, Farsça, Türkçe örnekler verirler; esas nûmuneleri Arapça kitaplar, bunlar içinde daha çok *Telhîsü'l-Miftâh*'tır. Hâlbuki Tanzimat'tan sonra edebiyat anlayışında değişiklikler olmuş, şair ve yazarlar Batı edebiyatına yönelmişlerdir.

Süleyman Paşa *Mebâni'l-İnşâ* (I-II, İstanbul 1288-1289) adlı eseriyle edebiyatta Batı'ya yönelişi nazariyeye uygular. Bu eser, dokuz asırlık geleneği kırar; Arapça, Farsça belâgat kitaplarının yanında, artık Fransızca "rhétorique" ve diğer kitaplar da yazarlara örneklik etmeye başlar. Paşa, Arapça *Meselû's-sâir*, *Îzâhu'l-Meânî*; Farsça *Menâziru'l-inşâ* yanında Fransız müellifi Emile Lefranc'ın *Traité théorique et pratique de littérature* (Paris 1839) adlı eserinden de faydalanır, terim karşılıkları tam oturmamış olsa da Batı retoriğinin birçok konusunu edebiyat nazariyemize kazandırır. Eserinde nesri de işleyerek kendisinden önce yazılmış olan kitaplardan çok ileride Türkçe örneklere yer verir.

Bundan sonra yayımlanan kitaplar, eski geleneği devam ettirenler, Arapça belâgat kitaplarının yanında Batı retoriğinden de faydalananlar olmak üzere iki tarzdır.

Abdunnafi İffet Efendi, Sa'deddin et-Teftâzânî'nin *el-Mutavvel*'ini, *en-Nef'u'l-Muavvel fi tercemeti't-Telhîs vel-Mutavvel* adıyla çevirir ve iki cilt yayımlar (I, Bosna 1289; II, İstanbul 1290). Eser, tercüme ve ifade zaafıyla doludur ve anlaşılması zordur.

Ali Cemaleddin'in *Arûz-ı Türkî Sanâyi-i Şi'riyye ve İlm-i Bedî'si* (1290) Ahmed Hamdi'nin mezkûr kitabı tertibinde olup Türkçe örneklerinin bolluğuyla dikkati çeker.

Artık bundan sonra Arapça ve Farsça örnekler gittikçe azalacaktır.

Klasik belâgati fesahat, meânî, beyan ve bedî' olarak tam kadro veren ilk eser Ahmed Hamdi'nin *Belâgat-i Lisan-ı Osmânî*'sidir (1293). Eserin örnekleri epey zayıftır.

Mihalicî Mustafa Efendi *Zübdetü'l-beyan*'ında (1297) sadece beyanın kadrosunu ele alır ve edebî sanatların daha iyi hatırdada kalması için örnek olarak atasözlerini kullanır.

Hacı İbrahim Efendi ise sadece iki cüz' neşredebildiği *Hadikatü'l-beyân*'ında (1298) fesahattan sonra meânînin başta gelen konularını işler.

Ahmed Cevdet Paşa, Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu belâgat dersi notlarını *Belâgat-i Osmâniye* (1298-1299) adıyla yayımlar. Eser büyük tartışmalara yol açmakla beraber asırlardır okunup izlenen Arap belâgati yerine Türkçe için bir belâgat yapılması gereğini de açığa çıkarır. Ancak, eser, tarifleri ve örnekleri, ifadesi bakımlarından tenkit edilmiştir.

Mekteb-i Hukuk'un öteki belâgat hocası Münîf Paşa ise derslerinde, tamamen Batı retoriğini temel alır. *İlm-i Belâgat-La Rhétorique* adlı eseri eksiktir ve basılmamıştır.

Arap belâgati ile Batı retoriğinden faydalanarak yenileşme devri Türk edebiyatının esaslarını tesbit gayesini güden ve belâgat tarihimizde bir dönüm noktası olan, tesiri uzun süren *Ta'lîm-i Edebiyat*, (1299) Mekteb-i Mülkiye'de okutulan ders notlarından meydana gelmiştir. Recaizade Mahmud Ekrem, daha önce Süleyman Paşa'nın faydalandığı Emile Lefranc'ın *Traité théorique et pratique de littérature*'ünün *style et composition* cildindeki "style" bölümünü geniş ölçüde Türk edebiyatına uyarlar. Yazar, klasik bir konu olan fesahat ve edebî sanatların izahlarında da yenilikler yapar. *Belâgat-i Osmâniye* ile başlayan belâgat tartışması *Ta'lîm-i Edebiyat*'la daha da genişleyip derinleşmiştir.

Bu tartışmaların bir uzantısı sayılan *Şerh-i Belâgat* (1301), Mekteb-i Hukuk'ta Cevdet Paşa'nın yerine o dersi okutan Hacı İbrahim Efendi'nin notlarıdır ve eksiktir.

Belâgatle ilgili yazılan bu eserlerin çoğu ders kitabı olup çoğu tamamlanabilmiş değildir. *Ta'lîm-i Edebiyat*'ın bile yalnız birinci kısmı çıkmıştır.

Sadece birinci kısmı çıkan bir diğer eser de, Mekteb-i Hukuk'a ders kitabı olarak yazılan *Tedrisât-ı Edebiyye*'dir (1302). Üslûp bahsi ağırlıklı kitap, Lefrance'ın eseri yanında Fransız müellif Pellisier'in *Principes de Rhétorique Française*'inden de izler taşır.

Bu devrede Menemenlizade Mehmed Tahir *Osmanlı Edebiyatı* (1310), Mehmed Celâl *Osmanlı Edebiyatı Nümûneleri* (1312) ile Recaizade'yi izlerler. Menemenlizade'nin,

Mekteb-i Mülkiye'den hocası olan Rezaizade'yi aşan tarafları da bulunmaktadır.

Abdurrahman Süreyya *Mizâni'l-belâga* (1303), *Sefîne-i Belâgat* (1305); Saîd Paşa *Mizâni'l-edeb* (1305) adlı eserleriyle eski belâgati devam ettirirler.

Rezaizade'ye karşı eski belâgati savunan Hacı İbrahim Efendi, onun yerine hoca olduğu Mekteb-i Mülkiye'de okuttuğu dersleri *Edebiyat-ı Osmâniye* (1305) adıyla beş cüz olarak yayımlar. Eksik kalan bu kitap, yazarın düşüncesindeki kırılmaların çarpıcı nümunesidir. Müellifin belâgate yaklaşımı geleneğe değil devrin anlayışına uygundur.

Ali Nazîf'in *Zînetü'l-keîâm*'ı (1306), Muallim Naci'nin *Istılahat-ı Edebiye*'si (1307), bazı edebiyat kavramlarını bir esasa bağlı kalmadan açıklarlar. Bunlardan ikinci eser, kuvvetli yapısı ve yazarı dolayısıyla aranan ve faydalanılan bir eser olmuştur.

Ali Nazîmâ'nın *Muhtıra-i Belâgat* (1308), İbnü'l-Kâmil Mehmed Abdurrahman'ın *Tertîb-i Cedîd Belâgat-i Osmaniye* (1309), İbradâlı Mehmed Şükrü'nün *İlm-i Belâgat* (1318) adlı eserleri de burada anılmalıdır.

Mehmed Rifat'ın *Mecâmiü'l-edeb*'i (1308) bu alandaki eserlerin en hacimli olup bütün ulûm-ı edebiyeyi kuşatarak fesahat, meânî, beyan ve bed'î ayrı kitaplarda ele alır.

Bu son kitaplar, kısmî de olsa yeni anlayışlara açık bulunurlar.

Süleyman Paşa ve Rezaizade'den sonra belâgatte yeni arayışlar görülür; eski devam ederken eski ile yeniyi terkip edenler de ortaya çıkar. İsmail Hakkı'nın, tamamlayamadığı *Esrâr-ı Belâgat*'i (1318) böyle bir eserdir ve müellif, asıl kaynaklara giderek eskiyle yeninin birleşen noktalarını ortaya koyar. M. İzzet'in *Def'u'l-mesâlib fi âdâbi's-şair ve'l-kâtib*'i (1325) eski belâgatin son örneğidir. Edebiyat tarihimiz içinde belâgat en fazla bu dönemde önem (1870-1907) kazanmıştır.

Süleyman Fehmi *Edebiyat* (1325) adlı kitabıyla Rezaizade'nin getirdiği yenilikleri daha da ileri götürür ve bu alanda yeni bir devrin başlangıcı olur.

Artık belâgat güzel yazmak, fikir ve duyguları yerinde, yeterince ve zamanında ifade etmek, edebî sanatları kullanmak için birtakım kaideler koyan bir ilim olmanın ötesinde bir anlam kazanır. Sanat, güzel sanatların bir şubesi olarak edebiyat, sanatın gayesi, sanatta ve edebiyatta ahlâk gibi konularla sanatın ve edebiyatın psikolojisi ve felsefesi yapılmaya çalışılır; bu çerçevede Rezaizade ile gelen his, fikir ve hayal görüşü asıl yerini bulur. Yazı yazma bir sanat olarak mütalâa edilir, üslûp ve üslûbun özellikleri

üzerinde durulur; vahdet, icat, tertip gibi kompozisyon meseleleri ele alınır. Aslında bunlar Arap belâgati ile Batı retoriğinde de bulunan konulardır, fakat Süleyman Fehmi ve sonrakiler bunları Batı'daki gelişmelere paralel olarak felsefi ve psikolojik bir şekilde incelemiş, kaidecilikten uzaklaştırmaya çalışmıştır. Eski belâgate en uygun olan ve aslında değişmesi pek mümkün olmayan edebî sanatlarda bile bu yeni anlayış kendini hissettirir.

Mekteb-i İdâdî'de Süleyman Fehmi'nin *Edebiyat*'ını okutan Mithat Cemal orada eksik gördüğü bazı konuları *Edebiyat Dersleri* (1326) adıyla yayımlar. Reşid, *Nazariyat-ı Edebiye*'sinde (I, II, 1328) eski belâgatten gelen kavramları devrine göre yeni açıklamalara kavuşturur. Şehabeddin Süleyman *San'at-ı Tahrîr ve Edebiyat* (1329) adlı eserinde, artık eski kavramları kullanmayarak sanat, şahsiyet, muhit, mektepler, tarih, ırk gibi sanat eserini çevreleyen hususların felsefi ve psikolojik izahlarını yapma yolunu tutar. Muhyiddin'in *Yeni Edebiyat*'ı (1330) ve Köprülüzade Mehmed Fuad ile Şehabeddin Süleyman'ın iki ciltlik *Ma'lûmat-ı Edebiye*'leri (1330) bu yeni anlayışı geliştirirler.

Artık yazarlar Batı'ya yönelirler; kaynakları arasına Taine'in *Philosophie de l'art*'ı, Veron'un *Esthétique*'i ve Lanson'un *Conseils sur l'art d'écrire*'i gibi eserler girer. Bunların içinde Rezaizade devrinin örnek aldığı Emile Lefrance ve Pellisier yoktur.

Ders kitapları olan bu devir eserlerinde vezin, kafiye ve nazım şekilleri yanında edebiyat tarihi, bazı kitaplarda ise halk şiiri nazım şekilleri de yer almaya başlar. Bu eserlerden, Tahirülmevlevî'nin vezin, kafiye ve nazım şekillerine hasrettiği eseri *Tedrisat-ı Edebiyeden Nazım ve Eşkâl-i Nazım*'ı (1329) anılmaya değer bir kitaptır. Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde hocalık eden Ali Ekrem'in verdiği derslerin notları taş baskı çoğaltılır: *Lisan-ı Edebiyat* (1330), *Dârülfünun'da Edebiyat Dersleri* (1330-31), *Nazariyat-ı Edebiye Dersleri* (1331-1332), *Nazariyat-ı Edebiye Dersleri Nesir Kısmı* (1332-1333), *Nazariyat-ı Edebiye Dersleri Mesâlik-i Edebiye* (1333-1334) adlarını taşıyan bu eserler nazım, nesir, hece vezni, aruz vezni, edebî eser tenkidi, nazım şekilleri, nesir dilinde gelişmeler, edebî ekoller gibi konuları içerirler. Ferid Kam'ın aynı fakülte'deki ders notları olan *Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı Dersleri* (1331-1332 öğretim yılı) eski şiirin incelenmesi ve tahlilinde kendine mahsus birtakım ölçüler getirerek sahasında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Taş basması hâlinindedir. Mehmed Âkif'in Dârülfünun ders notları olan *Kavaid-i Edebiye* de bu devire aittir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Süleyman Şevket'in liseler için yazdığı dört ciltlik antolojik niteliği ağır basan *Güzel Yazılar'ı* (1336-1339) yanında Ali Canip'in *Edebiyat'ı* (1926), *Epopé ve Edebî Mesleklere Dair Malûmat'ı* (1927) ve Çankırlı Ahmet Talat'ın *Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i* (1928) adlı kitapları da ayrıca kaydedilmelidir.

Eski belâgatın son bir denemesi ise Said Nursi'nin *Muhakemat* (1327) adlı eseridir.

Araplar Aristoteles'in *Retorika'sını* orta zamanda *el-Hitabe* adıyla çevirmişlerdir. Mithat Cemal'in *Hitabet Dersleri* (1330) bu devir eserleri içinde zikre değer bir kitaptır.

Cumhuriyet devrinde liselerdeki edebiyat öğretimi giderek mahiyet değiştirmiş ve artık eski yolda eser yazılmaz olmuştur. Hatta edebî bilgilere ve belâgate ilgi gittikçe azalmıştır. Bununla beraber sayıları az da olsa eski metinleri anlamak için çeşitli kitaplar yazılmıştır. Bunların önemli birkaç tanesinden söz etmek yerinde olacaktır:

Tahirülmevlevî'nin *Edebiyat Lûgatı* (1936), alfabetik tertipte ilk edebiyat terimleri sözlüğüdür. Eski ve yeni belâgatın pek çok konusu burada alfabetik sırada işlenmiştir. İsmail Habib Sevük'ün *Edebiyat Bilgileri* (1942) ile Nihad Sami Banarlı'nın *Edebî Bilgiler'i* de (1942) özellikle kaydedilmelidir. Kaya Bigegil'in *Edebiyat Bilgi ve Teorileri I: Belâgat* (Ankara 1980) adlı eseri ise Cumhuriyet devrinde eski belâgatın yeni harflerle Türk okuyucusuna kazandırılması yolunda bir çalışma olup eski belâgat kitaplarındaki bilgileri tekrarlar. Cem Dilçin'in *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi* de (Ankara 1983) şiirle ilgili bilgileri, vezin, kafiye, nazım şekillerini ve edebî sanatları ihtiva eder.

Nusret Bolelli, *Belâgat-Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri* (İstanbul 1993) adlı tercüme eserine, Arapça metni de eklemiştir. Eserde belâgat ilmi muhtasaran işlenmiştir.

Arslan Tekin *Edebiyatımızda İsimler ve Terimler* (İstanbul 1995) adlı eserinde belâgat terimlerine de yer vermiştir.

Kâzım Yetiş'in *Ta'lîm-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyâtı Sâhasında Getirdiği Yenilikler* (Ankara 1996) adlı eseri de bu alanda yapılmış ciddî bir akademik çalışma durumundadır. Eser, *Ta'lîm-i Edebiyat* etrafında belâgat meselelerine eskisiyle, yenisiyle, yeniyi etkileyenleriyle geniş bir değerlendirme yapmaktadır.

Hikmet Akdemir'in *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi* (İzmir 1999) adlı eseri belâgat terimlerini alfabetik olarak işlemektedir. Kur'an'ın anlaşılmasına ve ilâhiyat öğrencilerinin eskide yazılmış tefsirleri anlamalarına katkıda bulunmayı hedeflemiş bir eserdir.

Eserin Tanıtımı ve Genel Değerlendirmesi

Ahmet Cevdet Paşa, Belâgat-ı Osmaniye adlı eserinin aslını Mekteb-i Hukuk talebesine ders olarak takrir etmiştir⁵. Eser, ilk cüz'ü 25 Kasım 1881'de, sonuncusu 4 Temmuz 1882'de olmak üzere beş cüz olarak önce cüz cüz tab'edilmiştir. Birinci baskısı ise 1881'de yapılmıştır⁶. Eserin bilinen sekiz baskısı bulunmakla birlikte, eldeki nüshaların 1326 tarihli sonuncu baskısının üstünde "altıncı tab'ı" ibaresi yer almaktadır⁷. Eserin 1307 baskısında mukaddime, bâblar ve fasıllarını ihtiva eden bir fihrist ile bir üst

⁵ "1879'da Adliye Vekâleti vazifesine getirilen Cevdet Paşa, müfredat programına belâgat öğretmeyi dahil ettiği 1880'de açılan ilk hukuk mektebinin, 1881'de ikinci yıl talebesinin belâgat derslerini haftada bir kerre bizzat üstlendi. Bu ders için hazırladığı ders notları Belâgat-ı Osmaniye'ye temel oldu; eser önce cüz cüz, sonra kitap hâlinde basıldı. 1881 ve 1908 yılları arasında sekiz baskısı yapıldı. [Bkz. Christopher FERRARD, "The Belâgat-ı Osmaniye of Ahmed Cevdet Paşa and Its Critics", Osmanlı Araştırmaları VII-VIII = The Journal of Ottoman Studies VII-VIII, s. 314, İstanbul - 1988]

[Ve yine bkz. Âli ÖLMEZOĞLU, "Cevdet Paşa" maddesi, İslâm Ansiklopedisi, c. 3, s. 118, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1988]

⁶ Kâzım YETİŞ, "Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmaniyesi ve Uyandırdığı Akisler II" başlıklı makalesinde eserin neşir tarihleri ile ilgili araştırmasının sonuçlarını bir dipnot hâlinde vermiştir. Sayın Yetiş'in orda verdiği bilgileri, konumuzu bütünlemesi bakımından buraya aktarıyorum: *I. cüz*, Vakıf, nr. 2189, 25 Kasım 1881; *II. cüz*, Vakıf, nr. 2262, 11 Şubat 1882; *III. cüz*, Vakıf, nr. 2329, 2 Mayıs 1882; *IV. cüz*, Tercüman-ı Hakikat, nr. 1180, 22 Mayıs 1882; *V. cüz*, Vakıf, nr. 2392, 4 Temmuz 1882. Eserin bu şekildeki neşri yedi ayda tamamlanmıştır. (Ayrıca *I. cüz*'ün 2. baskısı Vakıf, nr. 2329, 2 Mayıs 1882'de; *II. cüz*'ün 2. baskısı Vakıf, nr. 2736, 15 Haziran 1883'te yapılmıştır.) **Kitap hâlindeki basımları da aynı yerde şu şekilde tesbit edilmiştir:** 1. bas., İstanbul, 1298 (=1881), Mahmud Bey Matbaası, 204 s.; 2. bas., İstanbul, 1299 (=1882), Matbaa-i Osmaniye, 203 s.; 3. bas., İstanbul, 1307, A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 205 s.; 4. bas., İstanbul, 1310, Nişan Berberyan Matbaası, 187+2 s.; 5. bas., İstanbul, Nişan Berberyan Matbaası (Araştırmacı bu nüshayı göremediğini, bu baskı ile ilgili kaydın Seyfettin Özege Eski Harflerle Basılmış Eserler Kataloğu c. 1'de bulunduğunu belirtmektedir.); 5. bas., İstanbul, 1323, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 189 s.; 6. bas., İstanbul, 1326, Araks Matbaası, 183+1 s. (Bkz. Kubbealtı Akademi Mecmuası, s. 58, Yıl 12, Sayı: 2, Nisan 1983)

⁷ Bkz. Meliha YILDIRAN, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı Eserleri ve Dîvançe-i Cevdet*, s. 75, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994. Sayın Yıldırım Seyfettin Özege'ye dayanarak *Belâgat-ı Osmaniye*'nin 1298, 1299, 1303, 1307, 1310, 1311, 1323, 1326 yıllarında olmak üzere sekiz baskısı bulunduğunu belirtmektedir.)

İki kütüphanemizde bizim tesbit edebildiğimiz nüshalar ise şunlardır: Ahmet Cevdet, *Belâgat-ı Osmaniye*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1298, 204 s., Millet Küt. Edb. 83; Ahmet Cevdet, *Belâgat-ı Osmaniye*, İstanbul 1299 h., 204 s., Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Ef. 5262; Ahmet Cevdet, *Belâgat-ı Osmaniye*, 2. Baskı, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1299 h., I-203 s., Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İ. Hakkı 3188/1; Ahmet Cevdet, *Belâgat-ı Osmaniye*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1307 h., I-205 s., Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İ. Hakkı 3185/2; Ahmet Cevdet, *Belâgat-ı Osmaniye*, 3. Baskı, İstanbul 1307, 205 s., Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İ. Hakkı 3186/2; Ahmet Cevdet, *Belâgat-ı Osmaniye*, (Tab'-ı Sâlis), (A. Asaduryan) Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1307, 205 s., Millet Küt. Edb. 84; Ahmet Cevdet, *Belâgat-ı Osmaniye*, 5. Baskı, İstanbul 1323, 162 s., Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İ. Hakkı 3187; Ahmet Cevdet, *Belâgat-ı Osmaniye*, Altıncı Tab'ı, "Araks" Matbaası, İstanbul 1326, 183 s., Millet Küt. Edb. 85

başlık olarak eserin adı "Belâgat-ı Osmaniye" ibaresi yer almaktadır. Son baskıda ise bunların yanında üst başlıkta, değişen mevzua göre "Belâgat-ı Osmaniye – Kelâmın Mukteza-yı hâle Mutabakatı" gibi eklemeler görülmekte ve eserin kapak takdiminde de bir değişiklik meydana gelmektedir; eskiden "Mekteb-i Hukuk talebesine takrir olunan derslerin hülâsasıdır" denilirken, bunda, "Bilcümle mekâtib-i 'idadiyede edebiyat-ı Osmaniye tedrisine elyak âsâr-ı ilmiyedendir" kaydı yer almaktadır. Son baskıda, düzence bir gelişmişliğe karşılık, baskı hataları epey fazladır. Paragraf, beyit düzeninde sonraki baskılarda bir gelişme görülmekle birlikte ilk baskıdan sonuncuya kadar eserin muhtevasında en küçük bir değişikliğe rastlanmamaktadır.

İlk baskıdan sonra eserinde bir değişiklik yapmamış olması, Cevdet Paşa'nın, eserini kendince mümkün olan en iyi ifade ve tertibe ulaştırmış olduğu kanaatini taşıdığını göstermektedir. Ele aldığı belâgat mevzuunu işleyebileceği kadar işlemiş ve ondan sonra tekrar ona dönme gereği duymamıştır⁸. Belâgatın medrese eğitim sistemi içinde üzerinde çok durulan disiplinlerden biri olması, bu konuyu yetkiyle işlemesinde önemli bir avantaj sağlamıştır. Zira medrese ilimleri asırlarca mütemadiyen aynı çerçeve içinde işlenmişler ve neredeyse artık son söz hâline gelmişlerdir. Cevdet Paşa da, belâgat konusunu, geleneğe olan aşinalığı dolayısıyla, sistemli bir şekilde Türkçe olarak ortaya koymuştur⁹.

Onun; kelimeleri, terimleri seçişinde büyük bir isabet kaydettiğini, onları yerli yerinde kullanma hususunda büyük başarı gösterdiğini, tenkitler karşısında gösterdiği aldırılmazlık tavrı anlattığı gibi¹⁰, Tanpınar da onun üslûbunu değerlendirirken bu durumu

⁸ Prof. Dr. Ö. Faruk Huyugüzel, Ahmet Cevdet Paşa ile Rezaizade Mahmut Ekrem'i ortaya koydukları belâgat eserleri bakımından mukayese ederken şu değerlendirmede bulunmaktadır: "Cevdet Paşa'nın Ekrem'den farkı eski edebiyat anlayışına bağlı olmasından, *Telhis'e* dayanmasından kaynaklanıyor. Örneklerini Türkçe'den seçmekle kendinden önceki belâgat kitaplarından ayrılıyor. Amacı Türkçe'nin belâgatini yapmaktır; alelacele yazıldığı için gerekli hazırlığı yok. Ancak ne kadar hazırlıksız da yazılsa Belâgat-ı Osmaniye, Talim-i Edebiyat'a göre daha sistematik bir eserdir; Talim-i Edebiyat ise dağınıktır." [Ders notlarımdan, 1994]

⁹ A. H. Tanpınar bu hususta şöyle demektedir: "Mevcudu bilmek ve ayıklamak... Filhakika İslâm medresesi asırlardır mevcudun üzerinde tasnif ve tasfiye ile çalışıyordu." [Edebiyat Üzerine Makaleler, s. 208]

¹⁰ *Belâgat-ı Osmaniye* telif edilir edilmez üzerinde tartışmalar başlamış, kitaplarla yapılan münakaşalar bilâhère gazetelere de sıçramıştır. Eserinin etrafında kopartılan onca gürültülere rağmen, Cevdet Paşa bu tartışmalara doğrudan iştirak etme gereği duymaz. Bunu, devlette önemli mevkiiler işgal eden bir devlet adamının vakar ve ciddiyetini muhafaza etmesinin tabii gereği gibi algılamak doğru olsa

şu cümlelerle tesbit etmektedir: "... Bir bakıma göre Cevdet Paşa'nın nesrinde Arapça'nın tesiri, garb muharrirlerine kadim Lâtin edebiyatının yaptığı hayırlı tesire benzer. O mantıkî salâbet, o tarif ve izah kudreti, fikre daima hakim oluş, Paşa'nın büyük meziyetlerinden biri olan tam kelimesini aramak ve bulmak endişe ve ısrarı, denebilir ki bu kaynaktan ve terbiyeden gelir."¹¹

Yalnız burada şunu kaydetmek lâzımdır ki, Cristopher Ferrard'ın yukarıda anılan makalesinde işaret edip örneklerle gösterdiği gibi, *Belâgat-ı Osmaniye*'de veciz ifade yolu tutulmasının tabii sonucu olarak tanımlarda yer yer lâfız darlığına düşülmesi yüzünden maksadın okuyucu tarafından güç anlaşıldığı durumlarla sık sık karşılaşmaktadır.¹²

bile onun tavrının sebebini bundan ibaret gibi görmek hadiseyi izaha yetmez.

¹¹ Prof. Ahmet Hamdi Tanpınar, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 177.

¹² C. Ferrard'ın mezkûr makalesinde bahsimizle ilgili yaptığı kıymetli incelemenin tercümesi şudur: "Arapça aslından biraz ayrılan *Belâgat-ı Osmaniye*'deki tanımlar, Cevdet Paşa'nın, Türkçe anlaşılabilirlik bakımından kendisinde sık sık güçlükler olan *Telhis*'in dilini çevirmeye çabalamada büyük efor sarf etmediğini göstermektedir. Onun düşüncesi, öğrencilerin kelime hazinesi hususunda ihtiyaçlarını karşılayan Türkçe söz dizimi kurallarının çatısıyla ilgili kendileri için tasarlanan kitapla, yalnızca takdim ve tehir gereken çok tanınan bir eser ile gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Aslının zorluğu bir Arapça sentaks sorunu değildir; belki dilin ekonomik kullanımı vakasıdır ki o, kâğıt üstünde bütün ifadelerin, mücerred en basit özlere yoluyla çapraşık, hatta çok kapalı genel kavramlar sunar. Çünkü, aslında, Türkçe'nin sözdizimi kurallarına ait yapısı, düşüncenin gelişmesinde Arapça'dan farklıdır. *Belâgat-ı Osmaniye*'deki tanımlar *Telhis*'teki tam benzerlerinden bile sık sık daha kapalı olur.

Cevdet Paşa'nın tanımlarının yetersizliği ve dayandığı Arapça modelinin zayıflığı *mecaz-ı aklî*'nin tabiatını açıklamağa kalktığı aşağıdaki pasajda gözlenebilir. O her zamanki gibi tanımlamayla başlar:

Mecaz-ı aklî, bir fi'li ma hüve lehine, yani inde'l-mütekellim hakkı olan mülâbesine isnad etmeyip de ma hüve lehin gayri olan mülâbesine isnad etmektir. (s. 125)

Telhis'ten aşağıdaki pasaja dayandırılmıştır:

... ve hüve isnadühü [fi'l] ilâ mülâbesin lehü gayri ma hüve lehü bi-teevvülün. (s. 45)

Cevdet Paşa, *Telhis*'in *beyan*la ilgili bölümünden değil ama, *mani* bölümünden ödünç alınan Türkçe tanımları okuyucusuna anlatmakta yetersiz kalır... Okuyucu, *maniye* mahsus olan *isnad* ve *fi'l* terimlerinin, yerlerini, *beyan* hakkındaki bölüme değiştirmesine hayret etmekte mazurdur. Üstelik, manasını açıklamadan *mülâbes* (doğrusu "mülâbis") kelimesini kullanır; bu genelde bağlamından araştırılır ki tabii, bu bağlam içinde bu yoktur.

Azimli bir öğrenci tanımın ifade ettiğini şu şekilde anlayabilir: "Aklî mecaz, fiil, vaz'î manasına atfedilmediği zaman vuku bulur, ki daha doğrusu söyleyenin fikrinde onunla birleştirilmeyen bir şeydir." Bu tanımın genişlemeye ihtiyacı olduğu hayli açıktır; bu yüzden Cevdet Paşa onu açıklamayı sürdürür:

Fiile faili mülâbes olduğu gibi, zaman ve mekân ve sebebi dahi mülâbes olur. Ve bunların fiile mülâbesede fail ile iştirakleri mecaz-ı aklînin alâkasıdır; fakat bunda dahi karine-i mania bulunmak şarttır. (s.126)

Yine de o kapalı Arapça aslını takip eder:

Ve lehü mülâbesatü şitta, yülâbisü'l-faile ve mefule bihi, ve masdare ve'z-zamane ve'l-mekâne ve's-sebebe. (s. 46)

O böylece ilk defa olarak *beyan* için olan tartışmayı asıla bir şart olarak ekler. Yukarıdaki pasaj anlamlı olarak şu şekilde anlaşılabilir: "Fiile, samimî bir şekilde sadece faili bağlandığı gibi; aynı şekilde, ona, özel olarak sadece zaman, mekân ve sebep de bağlanabilir. Onların (zaman, mekân ve sebebin) fiil ile yakın ortak bir ilişkide fail ile birlikte iştirakleri, bu bakımdan orada da sınırlayıcı ikinci derece var olması şartıyla akli mecazın ikinci derecesidir. Bu ifade, biraz tanımlı açıklamaya yeterli olur. Gerçekten o, var olan karışıklığa, kendileri açıklama lüzumu gösteren ilâve faktörler ekler.

Üçüncü adım, örnek, okuyucuya, ilk defada mükemmel şekilde anlaşılabilen bir ifadeyi teklif etmesiyle, bağlama muhtac olmaksızın bir mana ifade eden bir tertip içinde üstteki sözleri çok daha açık yapar. Aşağıdaki örnekte gösterilen açık imaj bütün tartışmanın asıl noktasıdır:

Meselâ bir mütedeyyin kimse "Mevsim-i bahar otları inbat eyledi" dedikte, mecaz-ı akli olur, zira onun indinde otları inbat eden Bari Tealâ Hazretleridir, fakat vakit bahar olmağla sanki otları ol mevsim inbat ediyor gibi tahayyül ederek "inbat" fiilini zamanına isnad eyler. Amma bu sözü bir dehrî söylemiş olsa mecaz olmayıp hakikat olur. (s. 121)

Şu örnekte de kapalı Arapça'yı izler:

Sümme'l-ismadü minhü hakikatün akliyyetün ...ke-kavli'l-mü'mini: "Enbete'llahu'l-bakle" ve kavli'l-cahili: "Enbete'r-rebîu'l-bakle" ve min-hü mecazün akliyyün... ve kavtünâ bi't-teevvüli yuhricü ma merre min kavli'l-cahili. (ss. 44-45)

Cevdet Paşa'nın basit örnekleme, önceki tanımlı ve açıklamayı bütünüyle açığa kavuşturur. Gerçekte, onun sunduğu argüman, bu aşamada kendi maksadı hakkında yeterli olabilir; ancak, bu ifadeyi ve gerekenden az olan önceki ifadeleri, bütünüyle açıklığa kavuşacak bir şekilde genişletmek gerekli olmaktadır.

Paşa, kendisini pek tatmin etmeyecek bir şekilde de olsa, bütün imkânları tüketmeyi sürdürerek mecazı çevreleyecek bir şekilde *mecaz-ı akli*'yi şöylece tanımlamış olmaktadır:

Mecaz-ı aklînin ya iki tarafı hakikat veya ikisi de mecaz-ı lügavî yahut biri hakikat diğeri mecaz-ı lügavî olur. Nitekim misal-i mezkûrda iki tarafı dahi hakikattir. Ve "Nevcivanlığı yeri ihya eyledi" dediğimizde iki tarafı dahi mecaz olur, çünkü nevcivanlık insanın hararet-i gariziyesi ziyade ve kavi olmaktan ibaret olduğu hâlde burada mecazen "kuvve-i namiyenin izdiyadı" manasında müsta'meldir. Hakikaten "ihya" dahi hayat vermek manasına olup hiss ü hareket-i iradiyeyi mukteza ve beden ü ruha muhtac olur, lâkin burada mecazen "kuvve-i namiyeyi bi't-tehyic enva-ı nebatat ile yere hüsn ü revnak vermek" manasında müsta'meldir. [3] Ve "Mevsim-i bahar yeri ihya etti" dediğimizde müsnedün ileyh tarafı hakikat, müsned tarafı mecaz olur. [4] Ve "Zamanın nevcivanlığı otları inbat eyledi" dediğimizde müsnedün ileyh mecaz, müsned hakikat olur. (ss. 126-127)

Yukarıdaki pasaj şuna dayandırılmıştır:

Ve aksamu-hü erbaatün: Li-enne tarafey-hi [1] imma hakikatani nahve: "enbete'r-rebîü'l-bakle" ev mecazani nahve: "ahya'l-arze şebabü'z-zamani" ev muhtelifani nahve: [3] "enbete'l-bakle şebabü'z-zamani" ve [4] "ahya'l-arza'r-rebîü". (ss. 48-49)

Telhis'in basit ifadesi yetersiz sayılır ve Cevdet Paşa burada "şebabü'z-zaman" ve "ahya'l-arz"ın figüratif tabiatını açıklamak için *Mutavvel*'e müracaat etmiştir:

Fe-inne'l-murade bi-ihyai'l-arzı tehyicü'l-kuva'n-namiyeti fi-hâ ve ihdasü nezareti-hâ bi-envai'n-nebati ve ihyau fi'l-hakikati i'tâu'l-hayati ve hiye sıfatün taktazi'l-hisse ve'l-hareketel-iradiyete ve tefekıru ile'l-bedeni ve'r-rûhi ve keza'l-muradü bi-şebabi'z-zamani izdiyadü kuvaha'n-namiyeti ve hüve fi'l-hakikati ibaretün an kevnî'l-hayvani fi zamanin tekünü hararetihü'l-gariziyetü meşbûheten ey kaviyyeten müştâ'aleten. (s. 62)

Telhis'in Arapça'sı hem kesin ve hem de açıktır ki özne ve yüklemden meydana gelen ifade mümkün dört şekilden ibaret olur, burada mecaz-ı aklî gibi sınıflandırılır. *Telhis*'in bağlamı –bu bölüm "Ahvalü'l-İsnadi ale'l-haberiyi" diye adlandırılır ve bütün terimlerin anlamları verilir– iki tarafın müsned (yüklem) ve müsnedün ileyh (fail) olduğunu gösterir; fakat diğer taraftan Cevdet Paşa bu iki tarafa paragrafın sonuna kadar teşhis koyamaz. Onun tartışması müşebbeh ve müşebbehün bih veya onların istiare ve kinayede uygun gelen elemanları, iki tarafa ait olan her bir bahis okuyucunun zihninde *Telhis*'in meani bölümünden beyan bölümüne sırasını değiştirmiştir. Mecazın ikinci değişmesinin bu genişlemesi, ne kadar yararlı olursa olsun, Cevdet Paşa'nın *Mutavvel'e* kendisi hakkında müracaat ettiği yerden dolayı olabilir; maamafih veciz ekonomik tavrı vardır ve bu yüzden şaşırtıcıdır.

Tamamlanmış olan mecaz-ı aklî tasnifinde uyduğu iki eleman mecazî veya hakikîdir. Cevdet Paşa, büyük ihtimalle okuyucudan yakasını kurtarabileceği kat'î özelliği olan üç mevkii, örnekle açıklamak için üç misal ortaya koydu.

Kezalik, "Serdar-ı ekrem düşmeni münhezim etti" dediğimizde tarafeyni hakikat olduğu hâlde mecaz-ı aklî olur, çünkü hakikat-i hâlde düşmeni münhezim eden serdarın askeridir, kendisi âmir-i müdebbirdir. Fakat bu fiilde dahl-i azîmi olduğundan ol fiil sebebine isnad kabilinden olarak ona isnad olur.

"Muhabbetiniz beni buraya kadar getirdi" ve "Mülâkatınız bana meserret verdi" cümleleri dahi bu kabildendir.

"Filân adam ayn-ı adalettir" yahut "adalet-i mücesseme-dir" veyahut "adalet odur" cümleleri dahi kezalik mecaz-ı aklî kabilindedir, çünkü adalet ol adamın işlediği işlere mahmul ü müsned olur, zatına haml ü isnad olunamaz; fakat çok adalet eylediği cihetle güya adalet teccüm etmiş gibi tahayyül olunarak ona isnad olunur.

Eğerçi bu misillü terkiplerde muzaf mahzuftur, yani "ehl-i adalet" ya "sahib-i adalet" diye tevil olunmak dahi kabil ise de bu takdirce matlup olan mübalâğa fevt olup adi söz hükmüne girer. (ss. 127-128)

Birinci misal *Telhis*'ten bir örnek üzerine kurulmuştur: "*Hezeme'l-emiru'l-cünde*" (s. 50), ki bu da *mecaz-ı aklîyi* örnekle açıklar. Tam uyan nokta, tabii, harap etme hareketinin ordusundan ona atfedilmesiyle kumandanın cümlelerin öznesini meydana getirdiğidir, ki bu mantıkta hareketin gerçek failidir. Bu yapılmıştır, çünkü komuta etme konsepti, bir bağlantı sebebi esası üzerine "harap etme" düşüncesine kapalı olarak bir sınırdır.

İkinci örnek *Telhis*'ten gelir: "*Mahabbetü-ke caet bi iley-ke*" (s. 50); "*serret-ni rü'yetü-ke*" (s.51). Yukarıdaki gibi onları aynı şekilde tasnif etmede [... cümleleri dahi bu kabildendir], kastedilen kavram olarak Cevdet Paşa ne mecaz-ı aklîyi, ne de "... sebebine isnad kabili..."yi açıkça belirtmez.

Paşa önceki paragrafta sunulan tezi, mecaz-ı aklî bölümüne bir ek olmak şartıyla genişletmiştir:

Ber-vech-i bâlâ muzaf hazfolunup da muzafun ileyh onun makamına ikame olunduğu hâlde "mecaz-ı hazfi" denilir. Yerine göre bu dahi bir tarik-i meslûktür, fakat mütekellimin garazına ait bir meslektir.

Bu inceleme, Mimar Sinan Üniversitesi yayınları içinde 1987 yılında yapılan tıpkı basım nüshası üzerinde yapılmıştır. Bu yayım 1299 (1882) yılında basılmış saraya sunulan ikinci baskısının düzeltilmiş bir nüshanın tıpkı basımıdır. Prof. Dr. Mehmed ÇAVUŞOĞLU bu tıpkı basıma bir takdim yazmıştır. Bu baskıya bir "içindekiler" ile bir "terimler dizini" de eklenmiştir; burada eserde tanımı bulunan terimler italik, diğerleri normal dizilmişlerdir.

Bütün bu çabalar akademisyenlerin ondan istifadelerini mümkün hâle koysa da terim ve kavram dilinin eskimesi ve bir kısmının günümüzde kullanılmaz oluşu dolayısıyla sahada uzman olmayanların bu eserden pratik bir şekilde faydalanmalarını pek de te'min edememektedir. *Belâgat-ı Osmaniye*'den her iki grubun kolayca istifadesini sağlamak için eserdeki terimlerin kendi dili ile tesbiti ile anlaşılır bir hâle getirilmesi de icap etmekteydi. Evvelce de belirttiğimiz gibi tanımı kitapta bulunanları tesbit ve anlaşılır hâle koymak, bulunmayanları ise değişik kaynaklardan araştırmak suretiyle aydınlatma yoluna giderek bu esere eşyanın tabiatı gereği ilgi duyan bütün edebiyat bilgisi meraklıları ve ilgilileri için kolay yararlanabilecekleri bir eser hâline getirmeyi başardığımızı ümit ediyorum.

Belâgat-ı Osmaniye'nin, sair müelliflerce dilimizde telif edilen belâgat eserlerine üstünlüğü birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir¹³. Cevdet Paşa bu eseri kaleme alıncaya kadar böyle bir kitap yazmak için epey tecrübe kazanmış bulunuyordu.

Nitekim bir şeyi öğrenmek için "ehl-i karyeden sor" denilecek yerde "karyeden sor" denilse mecaz-ı hazfî olur. Amma bir kimse, harap ve ahali nâ-yâb olan bir karyenin önünden geçer iken nush u ikaz yolunda refikine, yahut ibret ü ikaz yolunda kendi kendiyi: "Şu karyeye sor ki ahali ne oldu" dese mecaz-ı hazfiyeye hamlolunamaz.

Kezalik ber-vech-i bâlâ "filân adam adalettir" denilse mübalağa husulü için mecaz-ı akliye hamlolunmak münasip olmaz. (s. 128)

Bu, *Telhis*'ten alınan aşağıdaki pasajın üzerine kurulmuştur:

Ve kad yutlaku'l-mecazü alâ kelimetin tegayyera hükmü
i'rabihâ bi-hazfî lâfzin ...ke-kavlihi Tealâ: Ve cae Rabbüke ves'eli'l-
karyete... ey emrû Rabbike ve ehle'l-karyeti...(s. 336)

¹³ Prof. Dr. Mehmed ÇAVUŞOĞLU yukarıda anılan takdim yazısında şu değerlendirmeye yer vermektedir: "On altıncı yüzyılda Gelibolulu Mustafa Sürurî'nin Şehzade Mustafa için yazdığı *Bahru'l-Maarif*'ten bu yana yazılan hemen hemen bütün belâgat kitaplarında, çoğu Arapça ve Farsça'dan tercüme olduğu için, örnekler daima bu iki dilden seçilmiştir. Dolayısıyla o dillere ait özelliklere dayandıklarından, Osmanlı Türkçesi metinlerini değerlendirmekte yararlı olamazlar. Hâlbuki Cevdet Paşa örneklerini Türkçe'den seçmiş ve açıklamaları da Türk dilinin mantığına göre yapmıştır. Bu

Eser yazıldığı yıllardan itibaren devamlı bir ilgi görmüş, üzerinde çok durulan eserlerden biri olmuştur; bu ilgi hâlen de devam etmektedir. Marmara Üniversitesi'nin eserin bir tıpkı basımını yapmış olması, ayrıca eserin bu tıpkı basımının da kısa zamanda piyasada bulunamaz oluşu bile buna yeterli bir delil teşkil eder. Bu durum onun önemli bir müracaat kitabı olma özelliğine sahip olduğunu göstermektedir.

Yukarıda anlatılanlardan anlaşılacağı gibi *Belâgat-ı Osmaniye* akademisyenler tarafından incelenmiş; hem eser üzerinde hem de etrafında meydana gelen münakaşalar merak edilerek araştırmalara konu olmuştur¹⁴. Esasen eser üzerinde akademik olarak söylenmesi gereken pek çok şey söylenmiş, bilinmesi icap eden şeyler aydınlatılmış durumdadır. Bilhassa Kâzım Yetiş ve Cristopher Ferrard'ın makaleleri bu bakımdan oldukça önemli çalışmalar durumundadır.

Bu araştırmacıların inceleme ve araştırmaları ortaya koymuştur ki Türkçe belâgat eserlerinin en dikkate değer telifi olan bu eser, Hatîp el-Kazvî'nin *Telhis* adlı eserinin genişletilmiş gibidir ve Hoca Cihan'ın Farsça *Menazırı'l-İnşa*'sının çerçevesini takip eder. Eserin hazırlanmasında yer yer Taftazanî'nin *Mutavvel*'inden de faydalanılmıştır¹⁵.

Ayrıca, *Belâgat-ı Osmaniye*'nin, daha önce yazılan Ahmed Hamdi'nin *Belâgat-ı*

bakımdan *Belâgat-ı Osmaniye*'nin önceleri ve daha sonra yazılmış benzeri eserler arasında onların en mükemmeli olduğunu söylemek mübalâğa sayılmamalıdır."

Christopher Ferrard da "The *Belâgat-ı Osmaniye* of Ahmed Cevdet Paşa and Its Critics" başlıklı makalesinde, şu ifadelerle yer vermektedir: "It is by examining in same detail the *Belâgat-ı Osmaniye*, a work of literary rhetoric, that we may obtain some insight into one of the most influential minds of the Tanzimat, that of the Ahmed Cevdet Paşa." (*Belâgat-ı Osmaniye*, dikkatli bakanlarca, Tanzimat'ın en güçlü zekâlarından birine, Ahmed Cevdet Paşa'ya vukuf sağlayabileceğimiz bir edebî retorik çalışmasıdır.) [Osmanlı Araştırmaları VII–VIII = The Journal of Ottoman Studies VII–VIII, s. 309, İstanbul - 1988]

Ahmet Hamdi Tanpınar da, Ahmed Cevdet Paşa'yı kastederek "... Ayrıca öteden beri açılması düşünülen Mekteb-i Hukuk'u açar (1880), orada Usûl-i Muhakeme-i Hukukiye ve *Belâgat-ı Osmaniye* derslerini verir. *Belâgat* kitabı bu meseleyi halleder." demektedir.

¹⁴ Kâzım Yetiş ve Cristopher Ferrard'ın yukarıda zikredilen önemli makaleleri dışında Ege Üniversitesinde lisans tezi olarak Selma KOVANCI, "*Ahmet Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmaniye'si*" adıyla eseri yeni yazıya aktarmış, Tülay FIDELIER de "*Belâgat-ı Osmaniye Hakkında Yayınlanmış Risalelerden Birkaçı*" başlıklı, eserin etrafında meydana gelen tartışmaları konu alan bir tez yapmıştır.

¹⁵ Adı geçen eserlerden tam adı *Telhis fi Ulûmi'l-Belâga* olan *Telhis* Celâleddin Muhammed b. Abdurrahman Hatîb el-Kazvî. *Mutavvel ale't-Telhis* olan *Mutavvel* ise Sa'deddin Mes'ud b. Ömer et-Taftazanî tarafından kaleme alınmıştır. Kâzım Yetiş'in işaret ettiği *Belâgat-ı Osmaniye*'nin bu eserlerden etkilenmesi hususunu, Cristopher Ferrard, "*The Belâgat-ı Osmaniye of Ahmed Paşa and Its Critics*" başlıklı makalesinde ortaya koymuştur.

Lisan-ı Osmanî adlı eseriyle benzeşen tarafları, Mihalicî Mustafa Efendi'nin *Zübdetü'l-Beyan*'ıyla ortak yanları da bulunmaktadır. Yalnız, bu son üç eserle olan ortak yönlerinin *Belâgat-ı Osmanîye* için bir nakîse teşkil ettiği zannedilmemelidir; zira kaynakları ortaktır ve söz konusu benzerlikler faydalanılan eserlerin aynı olmasının tabii bir sonucudur. Gerçi Cevdet Paşa, dilimizin belâgat ihtiyacını yeterli ölçüde karşılayan, kusursuz bir eser ortaya koyabilmiş değildir. Münekkidler, bilhassa Ahmet Mithat Efendi¹⁶, araştırmacılar bu hususu aydınlatmışlardır.¹⁷ Ancak, *Belâgat-ı Osmanîye*, Osmanlı lisanının belâgatini ortaya koymak gibi bir gayretin ürünü olmasının tabii sonucu olarak emsaline göre hedefe daha fazla yaklaşmış bir eserdir. Müellif, *Kavaid-i Osmanîye*, *Âdâb-ı Sedad*, *Mi'yar-ı*

¹⁶ Ahmet Mithat Efendi, Türkçe'nin öncelikle sağlam bir lügati yapılması, sonra bir gramerinin meydana getirilmesi, böylece hangi kelimelerin Türkçe'de kullanılıp kullanılmayacağını belli olmasından sonra belâgata sıra geleceği, bu meseleler hallolmadan Türkçe bir belâgat kitabının yazılamayacağı; Ahmet Cevdet Paşa'nın eserinin de Türkçe'yi müstakil bir dil olarak gören bir anlayışla hazırlanmadığı ve bu hâliyle lisanımızın belâgat kitabı olmaktan uzak olduğu görüşlerini ileri sürdüğü anlaşılmaktadır. [Ahmet Mithat Efendi'nin belâgat meseleleriyle ilgili görüşleri için bkz. "Kâzım YETİŞ, "Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmanîyesi ve Uyandırdığı Akisler III", Kubbealtı Akademi Mecmuası, s. 48 ve devamı, Yıl 13, Sayı: 1, Ocak 1984]

¹⁷ "(Müellifin) Türkçe için bir belâgat sistemi sağlama gayesini açıkça söylemesinde tam olarak bir kusur görülmelidir ve onun yetersizliği yazarın değişmeyen tabiatıyla ilgili karıştıran kavrayışına ve konunun kendi alanına bağlanabilir. Cevdet Paşa belâgatı, birçok yönden matematik, fizik, bütün dillerin etkilendiği kanunlar gibi genel uygulaması olan mükemmel bir bilim olarak ele almış görünmektedir; bu nedenle o, tereddüt etmeden, sadece birkaç ayrıntıyla, Türkçe'nin gerektirdiklerine Arapça metinlere aşına olduğu şekilde hizmet edebileceğini farz etmiş olmalıdır. Şartlara göre doğru dürüst bir yaklaşım, kaideleri ve yöntemi kendi literatüründen ortaya çıkarabilecekken, o, sadece yabancı bir sistemi örneklerle açıklamaya çalışmayı yeterli bulmuştur. ...*Belâgat-ı Osmanîye* sırf motamot çeviriyi aşan bir çalışma gibi görülebilir, fakat yine de o, Türkçe'nin genel durumuna kendini uydurmuş kabul edilemez. Eserin oldukça önemli bir parçası, Türk dilinin bir retoriği olarak tasarlanan bilgiye yan hizmeti nedeniyle tercümeden ve aşına malzemelerin yeniden düzenlenmesinden daha önemli değildir. Eserin başlığı, yazarın Türk dilinde bir belâgat yazmasındaki maksadı bildirmesine rağmen, gerçekte o, başından sonuna kadar, hassaten Türkçe olan çok az tanım kullanır; Türkçe'nin farklı bir belâgati gerektirdiğini sanmadığına işaret etmektedir; fakat hiç olmazsa Araplardan aldığı belâgat sistemini Türkçe'ye tercüme etmeyi ve bu dilden örnekler vermeyi gayet iyi yapabilmıştır.

Belâgat-ı Osmanîye birçok bakımdan çok yetersiz bir eser olarak kalır. Zaten, bu eser, toplumun ihtiyaçlarına yetersiz kaldığını ispat etmiş olan belâgat sisteminin genel çerçevesi içinde ortaya konmuştur. Batı edebî standartların etkisi altındaki yenilikçilerce geliştirilmiş tezler yoluyla bir değişiklik gerçekleşmesine, onların delillerle çürütme ve reddetmelerine karşı çıkmaktadır. Türkçe'nin bir belâgati olabilmesi noktasından tamamen yetersiz kalmasına rağmen, yine de belâgata dair klasik İslâmî teoriyi sergilemesi bakımından olumlu bir değere sahiptir. Sayısız belirsizliklerine rağmen, hiç olmazsa, İslâmî belâgata Türkçe vasıtasıyla giriş yapacak olanlar için, biraz becerikli Arapça âlimlerinin gayretleriyle meydana getirilen Arapça örnekleri Türkçe'ye çevirmiş; hatta tamamıyla orijinal Türkçe örnekler bile ortaya koymuştur. [Cristopher Ferrard'ın, "*The Belâgat-ı Osmanîye of Ahmed Paşa and Its Critics*" adlı makalesinden çevrilerek alınmıştır]

Sedad, Mecelle ve diğer eserleriyle belâgat konusuna iyi bir hazırlık devresi geçirmiş; bunlardan edindiği kazanımlarla daha açık ve derli toplu, daha sistematik bir eser yazmıştır¹⁸.

Eserin giriş kısmında yazarın bizzat kendinin de belirttiği gibi belâgat, *Kur'an*'ın daha iyi ve kusursuz anlaşılması maksadıyla tedvin edilmiş, çıkış kaynağı Arapça olan bir ilim durumundadır. Asırlar boyu medreselerde *Telhis*'ten, *Mutavvel*'den Arapça olarak okunan bu dersin, Türkçe tedrisat yapan Mekteb-i Hukuk'ta Türkçe okunması ihtiyacı, yazarı böyle bir eser hazırlamağa sevketmiştir. Gerçi o bu eseri *Kavaid-i Osmaniye*'yi yazdığı zaman telif etmeyi programına almış idi¹⁹. Ancak, belâgat kitabının hazırlanışı, Mekteb-i Hukuk'ta belâgat derslerini vermeyi kendi üzerine alması zamanını beklemiştir.

Yazar, bu dersi verirken daha önce de ifade edildiği gibi geniş bir şekilde *Telhis*'ten, zaman zaman *Mutavvel*'den ve az da olsa *Menazıru'l-İnşâ*'dan faydalanmıştır. Hazırladığı ders notlarını hülâsa etmek suretiyle bunları önce cüz cüz tab' ettirmiş, sonra da bütün olarak bastırmıştır. Cevdet Paşa, uhdesine aldığı bütün işlerde sergilemiş olduğu işi ciddîye alma, işinde fani olma tavrını –bu sahada ortaya koyduğu eserin, emsaline nisbetle daha derli toplu, daha sistematik olmasından da anlaşıldığı gibi– Türkçe bir belâgat eseri meydana getirmede de aynen göstermiştir.²⁰

¹⁸ Tanpınar, yazarın dilini şöyle değerlendirmektedir: "Mevzuunu iyi bildiği için vazıhtır. Cevdet Paşa işe hoca olarak başlar ve ömrünün sonuna kadar kelimenin en iyi manasıyla hoca ve müderris olarak kalır. Vazih oluşunun sırrı da buradadır; daha öğrenirken öğretmeye başlamasından gelir." [Edebiyat Üzerine Makaleler, s. 208]

¹⁹ Belâgat-ı Osmaniye'nin başlarında şu ifadeler yer almaktadır: "Kavaid-i Osmaniye'nin âhîrinde belâgat-ı Osmaniye'nin tedvin ve te'lifi va'dolunmuş iken hâl ve zaman bu va'din incâzına müsait olmadı. Ba'dehû Maarif-i Umumiye nazırı iken mekâtib-i umumiye ve hususiyenin ders cetvellerini tertip için teşkil eylediğim komisyon tarafından te'lifi uhdemize tahmül ve teklif olunan kitaplardan biri lisan-ı Osmani'ye mahsus olmak üzere bir fenn-i belâgat kitabının te'lifi idi. Bu kitaplardan bazılarının te'lifine muvaffak olduğum hâlde işbu belâgat kitabının tedvin ve te'lifine muvaffak olamadım. Meğer kuvveden fiile gelecek birçok nevadir âsâr ile beraber bu dahi erike-pîrâ-yı hilâfet ü cihanbâni padişah-ı hakayık-iktinâh-ı bi-müdâni "Sultan Abdülhamîd Han-ı Sâni" efendimiz hazretlerinin asr-ı mehasin-i hasr-ı humayunlarına merhun imiş. İşte şimdi ol va'din incâzına ibtidar olunmuştur." [ss. 4 - 5]

²⁰ Tanpınar, Paşa'nın çalışma disiplinini dikkate değer şu cümlelerle tesbit etmektedir: "İyi manasıyla skolastiğin verdiği o mantık terbiyesi, tefekkür mümâresesi, edebiyata olan sevgisi, erişmek hürsü, başladığı işi behemehal bitirmek arzusu –kalemi mürekkebe batırıldığı andan itibaren kendisini ölümüne kadar o işe bağlanmış addederdi–, çok kavrayıcı zekâsı, öğrenmek hürsü ve öğretmek insiyakı ve nihayet bu cins adamlarda daima görülen ve hususî bir metoda benzeyen zamana sahip olma şekli –

Belâgat-ı Osmaniye, müellifin bu uğurdaki bütün gayretine rağmen, Türkçe'nin belâgat ihtiyacını karşılayabilecek mükemmellikte bir eser olamamışsa da, Arapça'nın eğitim dili olma hakimiyetini kırarak Türkçe'nin onun yerine geçirilmesinde –*Kavaid-i Osmaniye* ile beraber– önemli bir fonksiyon icra etmiştir. *Belâgat-ı Osmaniye*'nin, Rönesans'ta Avrupa'da yerli dillerin Lâince hegemonyasından kurtularak müstakil diller olarak ortaya çıkması durumuna benzer bir sürecin Türkçe bakımından meydana gelmesinde rol oynayan eserlerin içinde önemli yeri olanlardan biri olarak görülmesi, kabul edilebilir bir tesbit olmalıdır. Medrese gibi öğretim dili Arapça olan bir eğitim müessesesinden yetişmiş olan Cevdet Paşa, Osmanlı'nın girdiği bu yeni çağdaşlaşma döneminde, eğitimin artık kendi dilimizle yapılması icap ettiğini görmüş ve bu uğurda çalışmalar yapmıştır. Onun bu tutumunun, yenileşme tarihimizde ne derece önemli bir değer taşıdığı açıktır²¹.

Bu eserin belli bir nisbette de olsa bir orijinalitesinin bulunduğunu yukarıda anılan araştırmacıların tesbitleri ortaya koymuştur. Örneklerin çok büyük bir kısmının Türkçe'den seçilmiş olması bile, tek başına, bu eser için sarfedilen emeği değerli kılmaktadır.

Yazarın kullandığı terim ve kavramların şüphesiz çok büyük bir bölümü Arapça'dan gelir. Bunu da olağan karşılamak lâzımdır. Çünkü belâgatın, tam olarak kaynağı değilse bile, onca önem kazanarak itibarlı bir bilim dalı hâline gelmesinde, Arapça nazil olan Kur'an'ın daha iyi anlaşılması ve İslâm ulemasınca onun dilini bozulmalardan muhafaza etmek için gösterilen gayretler yatar. Yani bu disiplin, asırlar boyu işlenerek büyük ölçüde Arapça'ya mâledilmiş; terim ve kavramları bütünüyle bu dilden oluşturulmuştur. Seneler sonra, terim kaynağı olarak Ziya Gökalp'in bile adreslerden biri olarak Arapça'yı da göstermesi, İslâm dini vesilesiyle eski hayatımız içinde Arapça'nın ne denli etkili olduğunu gösterir²². Esasen bugün gelişmiş Batı dillerinde bile vaziyet bir bakıma buna

Cevdet Paşa için zaman darlığı yoktur, bu demektir ki zamanı israf etmez–, işe koyulduğu zaman mücehhez olduğu vasıflardır." [Edebiyat Üzerine Makaleler, s. 212]

²¹ C. Ferrard bu hususta şöyle demektedir: "Medreselerde müfredatta sadece Arapça yer almaktaydı ve bu sebeple yeni okullar, edebiyatın şekli taslağı dahil, Türk dilinde benzer bir eğitim vermeliydi. Cevdet Paşa, ana dilin öğrenilmesi için ihtiyaç duyulan bütün ders kitaplarının yazılmasında sorumluluk üstlendi." [A.g.m.]

²² Ziya Gökalp "*Lisani Türkçülüğün Umdeleri*" bahsinin 5. maddesinde şöyle demektedir: "Yeni

bir paralellik arz etmektedir. Batı dilleri bugün dahi terim ihtiyaçlarının önemli bir kısmını Lâtince'den karşılamaktadır. Zaten de asıl önemli olan bir millî dilin bilim, felsefe ve sanat dili hâline gelmesidir. Elbette terimler, ihtiyaç duyulduğunda uygun bulunan dillerden de alınmalıdır. Cevdet Paşa'nın, devrinin şartları içinde, orijinal kaynakları Arapça olan belâgat disiplininin terim ve kavramlarını bu dilden almış olması kadar tabîî bir şey yoktur.

Devamlı hatırdâ tutulması icap eden önemli bir nokta da, bilimin terimlerle ilerleyip geliştiği hususudur. Bir bilim dalının sahip olduğu terim sayısı onun gelişmişlik seviyesi olarak telâkkî edilmektedir. Eskiden beri dilimizde yazılmış olan edebî eserlerin ve bilhassa edebiyat bilimi alanındakilerin incelenip terimlerinin tesbit edilmesi, işe yarayacak terimlerin kullanım sahasına kazandırılması önemli bir ihtiyaç olarak önümüzde durmaktadır. Bu bakımdan *Belâgat-ı Osmaniye*'nin ehemmiyeti ise mâlûmdur. Onun terim ve kavramlarının da sıkı bir incelemeden geçirilerek tesbit edilip açıklanması edebiyat bilimi açısından bir zaruretti. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, biz bu çalışmamızda *Belâgat-ı Osmaniye*'yi bu bakımdan bir tedkike tabi tutmağa gayret ettik.

Eserin üzerine yapılan münakaşaları Kâzım Yetiş ve Cristopher Ferrard mezkûr makalelerinde değerlendirmişlerdir. *Belâgat-ı Osmaniye*'yi tenkit eden ve savunan risaleler ve gazatelerde yayınlanan tenkit ve müdafaa makaleleri tarzında iki şekilde zuhur eden bu tenkitlerin, kelime tenkidi anlayışını pek aşamadığı, gazete tenkitlerinin de çoğunlukla bu çerçevede olduğu, yalnız Ahmed Mîthat Efendi'nin tenkitlerinin Türkçe'nin belâgatı meselesini biraz daha temelden aldığı, adı geçen araştırmacılar tarafından ortaya konulduğu; esasen bu münakaşaların önemli ölçüde polemik seviyesinde kaldığı ve *Belâgat-ı Osmaniye*'nin içeriğine pek de katkıları olmadığı için burada onların üzerinde tekraren durulmasına ihtiyaç yoktur.

İstilahlar aranacağı zaman ibtida halk lisanındaki kelimeler arasında aramak, bulunmadığı takdirde Türkçe'nin kıyasî edatlarıyla ve kıyasî terkip ve tasrif usulleriyle yeni kelimeler ibda' etmek, buna da imkân bulunmadığı surette Arapça ve Acemce terkipsiz olmak şartıyla yeni kelimeler kabul etmek ve bazı devirlerin ve mesleklerin hususî ahvalini gösteren kelimelerle tekniklere ait âlet isimlerini ecnebî lisanlarından aynen almak" [Türkçülüğün Esasları, s. 131, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1976]

Eserin Tertibi ve Mündericati

C. Ferrard'ın da isabetle belirttiği gibi, Cevdet Paşa, genel olarak *Telhis*'te de kullanılan klasik İslâmî şerh usulünü benimsemiştir. Bu usûlü *tanımlama, açıklama, örnekleme ve örneğin açıklanması* olarak formüle etmek mümkündür.

Birincisi az ve öz olarak tasarlanmış *tanımlama* basamağıdır.

İkincisi, sık sık ortaya çıkan anlaşılmaçlık durumunda *açıklama*dır.

Üçüncüsü, okuyucunun tartışma altındaki tezi kesin bir şekilde anlamasında gerekli görülen *örnekleme*dir. Örnek sık sık iki çeşit olmaktadır: Bu, ya, teşbihi örnekle açıklama sadedindeki "Zeyd aslan gibidir" sözünde olduğu gibi, gelenekte sık sık kullanılan bir örnektir; ya da, Türk şiirinden örnekler seçilip alınır; şiirde, bu arada edebiyatta onun var oluşunu ortaya koymak suretiyle belâgatla ilgili makalelere geçerlilik verilir.

Dördüncüsü, seçimli bir kademe olan *örneğin açıklanması*dır. Her zaman değilse de gerek görüldüğünde buna da baş vurulmaktadır; çünkü bazen bahisle ilgili beyit veya mısraların seçiminde bazı zorluklarla karşılaşmakta, zikredilen hususla ilgili kesin bir örnek bulunamamaktadır; hâlbuki bir şeyin göze çarpan tarafı örneklerle açıklanacaktır.

Cevdet Paşa'nın, eserinin her bölümünde konularının ayrıntıları ile ilgili olarak hem kendi eserlerinden, hem de başka şair ve yazarlardan pek çok örnek verdiğini ve hemen hemen bir mesele teşkil eden bütün ayrıntıların daha iyi aydınlatılmasında bu şekilde örnekleme yoluna gittiğini bir defa daha belirtelim. Eserin incelemesinde, bu örneklerin konuların, meselelerin anlaşılmasında yer yer ne kadar hayafî bir önem taşıdıkları kolayca görülebilecektir. Gerçi o, Osmanlı şiir ve inşasını tarayıp inceleyerek onlardan çıkarttığı zemin üstünde belâgat kaidelerini oluşturmamıştır. Yani o, daha bilimsel bir metod olan tüme varım metodunu uygulamış değildir. Onun *Belâgat-ı Osmaniye*'de uyguladığı yöntemi tümünden gelim olarak belirleyebiliriz. Bir bakıma bu, onun, belâgat kaidelerini matematik, fizik kuralları gibi evrensel olduğunu kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Böyle olunca asırlar boyu işlene işlene çerçevesi iyice ortaya çıkmış olan klasik İslâmî belâgat anlayışını Türkçe'ye uyarlamayı yeterli bulmuş; bunun için önce kuralları zikredip sonra uygun örnekleri Osmanlı edebiyatından seçerek onları anlaşılır hâle getirmiştir²³.

²³ Burada kullanılan "*Osmanlı şiir ve inşası, Osmanlı edebiyatı*" sözleri bir terim anlayışıyla

Örneklerin meselelerin anlaşılmasında gördükleri vazife göz önüne alındığında eğildiği bu alanda Cevdet Paşa'nın emeğinin hiç de küçümsenemeyecek bir kıymeti haiz olduğu teslim olunacaktır.

Bütün bu değerlendirmelerden sonra *Belâgat-ı Osmaniye*'nin bir ayrıntılı özetini vererek onun içinde nelerin hangi nisbetlerde bulunabileceğini daha dar bir çerçeve içinde göstermek yerinde olacaktır. Eserdeki sıralanmış çizgisi içinde *Belâgat-ı Osmaniye*'nin bölüm bölüm özet ve tertibi aşağıya çıkartılmaya çalışılmıştır²⁴:

Dîbâce'nin Tertibi ²⁵

Cevdet Paşa, belâgati gramere ek saydığından girişte kaynak olarak yararlandığı Arap belâgatinin ortaya çıkış mantalitesi hakkında özet bir bilgi vermektedir: Uygur milletler kendi dillerinin kaidelerini toplayıp sistemleştirerek bir disiplin hâline getirmişlerdir. Buna öncelikle Araplar teşebbüs etmiş; İslâm dininin temeli, fesahat ve belâgatiyle büyük bir mu'cize olan Kur'an'ın indiği dilin kaidelerini, zaman geçtikçe bozulmaktan alıkoymak için, dinî bir görev hassaslığı içinde tesbit etmişlerdir.

Yazar, Arapça'yı dilimizin kaynaklarından biri olarak gördüğü için onun gramerine dair bilgi verme gereği duyuyor: Arap dili bilginleri bu dilin kaidelerini toplayıp nahiv ilmi adıyla sistemleştirmiş; sonra gelenler onu iki dala ayırarak birine *sarf*, diğerine *nahiv* adını vermişlerdir. Sözün ifade ettiği mana bunlarla bilinir ve tek bir disiplindirler; *ıştikakı* ayrı bir ilim sayanlar olmuşsa da çoğunluk onu *sarfa* dahil görmüşlerdir.

Sonra da Farsça ve Osmanlıca'yı karşılaştırıyor: Farsça'nın kaideleri azdır, tesbit edilmiştir, tek bir disiplin hâindedir; Osmanlıca'nunkiler Farsça'ya göre daha fazladır;

değil, Cevdet Paşa'nın eserinin genel atmosferine uygunluğu açısından kullanılmıştır.

²⁴ C. Ferrard, mezkûr makalesinde eserinin tertibiyle ilgili şu sözlere yer vermektedir: "*Belâgat-ı Osmaniye* başlığı, aslında Türkçe'de *Telhis*'ten az çok bir şeyler olduğundan, Arapça'nın klasik belâgat teorisinin Osmanlıca'ya tercümesinin uygulanabilirliğini ima eder gibidir. Onun bir *mukaddime* ile *meani*, *beyan* ve *bedî*'e tahsis edilen üç bölümden meydana gelen tertibi, farklı bir dile, farklı bir eğitim sistemine ve farklı bir toplumun taleplerine küçük bir çaba sayesinde bu teorinin uyarlanmasıyla Arapça modelini yansıtır. Cevdet Paşa, *girişe*, mantık biliminden alınan dilin özet bir tartışmasını ekler. bununla birlikte *meani* ve *beyan* hakkındaki bölümler az çok aynı olduğu gibi kalır. *Bedî*' bölümü, *Telhis*'te bulunan birçok figürleri tanıtır; ona, ebced hesabıyla tarih hakkında da bir *fasıl* eklemiştir."

²⁵ Eserin başındaki bu bölüm *Dibâce* diye başlıklandırılmıyorsa da *Mukaddime*'nin *Lâhika*'sında, "Dîbâcede iş'âr olunduğu üzere bu risale üç bâba münkasımdır" ifadesine yer verilerek klasik tasnifatta buranın bu isimle anıldığı tasrih edilmektedir.

onda Farsçaları yanında Arapça kaideler de kullanılır. Osmanlıca'nın çekim sigaları her dilden daha geniş ve daha mükemmeldir. Sarf meseleleri oldukça geniştir; ama nahivinde Arapça kadar çok ve geniş kaideleri yoktur. Bu cihetle sarf ve nahivini ayırmaya gerek yoktur. Yazar, bu anlayışla *Kavaid-i Osmaniye*'yi yazdığını, onu kısaltarak *Medhal-i Kavaid*'i, bunu hülâsa ederek *Kavaid-i Türkiye*'yi te'lif ettiğini; şunları ders alıp öğrenenlerin Osmanlı lisanıyla hatasız söyleyip yazabileceklerini; meramı fasihâne ve belîğâne anlatabilmek için belâgati bilmek de gerektiğini söylemektedir.

Müellif, *Kavaid-i Osmaniye*'nin sonunda, Osmanlı dili belâgati için bir eser yazmayı vadettiği hâlde gerçekleştirilmeye zaman bulamadığını, Maarif-i Umumiye nazırı olunca mekteplerin ders cetvellerini tertip için teşkil ettiği komisyonun kendisine Osmanlı dili için bir belâgat kitabı yazmasını teklif ettiğini²⁶, kendisine havale edilen diğer kitapların çoğunu yazdığı hâlde belâgat kitabı telifinin elinde olmayan sebeplerle geciktğini, onu, ancak Sultan II. Abdülhamîd zamanında yazmaya muvaffak olabildiğini ifade etmektedir.

Yazar, ilim âlemindeki *Belâgat ilmi*yle ilgili farklı anlayışları sıralıyor ve otorite tavrıyla bir tesbit yapıyor: Arapça uleması belâgati sağlamak için, sözün hâlin gereğine nasıl uydurulacağını bildiren *Meânî* ve meramın edâsının muhtelif yollarından bahseden *Beyan* diye iki; bedîî sanatları ta'rif için de belâgata eklenen *Bedî'* diye bir disiplin yapmışlardır. Bu ayırım ortak bir kabule varmış değildir: Bazıları bunları *Beyan ilmi* adı altında toplarken, bazıları da evvelkine *Meânî*, beyan ile *bedî'e Beyan* ve üçüne birden *Bedî'*; bazıları ise meânî ile beyana *Belâgat ilmi* derler. Müellif, bunların üçünü tek bir disiplin olarak görüp buna *Belâgat ilmi* adını verdiğini²⁷, eserini bir **mukaddime** ile üç

²⁶ Ahmet Cevdet Paşa'nın ilk maarif nazırlığı 25 Safer 1290 = 15 Nisan 1873'tedir. Paşa maarif nazırlığında oldukça mühim işler görmüştür. Önce, 1286 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin o zamana kadar tatbik edilemeyen hükümlerini yerine getirmek için bir komisyon kurdu. Bu komisyon sıbyan mekteplerini ıslaha başladığı gibi rüştiyelerde ve tesis olunacak idadiyelerde okutulacak derslerin programını yaptı; dersler için lüzumlu kitapların telifini âzâlara taksim etti. Komisyonun ricası üzerine Cevdet Paşa da *Kavaid-i Türkiye, Âdâb-ı Sedad, Mi'yâr-ı Sedad* adlı eserlerini yazdı... [Bkz. İA. "Cevdet Paşa" maddesi] *Belâgat-ı Osmaniye*'nin telifi bu esnada kendisine havale edilmiş olmalıdır.

²⁷ Kâzım Yetiş Cevdet Paşa'nın bu taksimat konusundaki tavrını şu sözlerle değerlendirmektedir: "Düşünce ve duyguları en güzel şekilde ifade edebilmenin Sekkâki'den (1160 - 1299) beri meânî, beyan ve bedî' olarak sistemli bir şekilde vaz'edilen ve belâgat adı verilen bu ilmin isimlendirilişinde Arap âlimleri arasında farklılıklar görülmüştür. Cevdet Paşa bir sistem adamıdır; önce ilmin isminden hareket etmekte ve bu meselede kendi anlayışını ortaya koymaktadır. Gerçi ondan evvel bizde Ahmet Hamdi *Belâgat-ı Lisan-ı Osmani*'sinde bu farklı isimlendirilişten bahsetmeksizin meânî,

bâba ayırıp ilkinde **meânîyi**, ikincide **beyanı**, üçüncüde **bedî'i** işlediğini belirtmektedir.

Müteakiben yazar, belâgat ilminin yerini tesbit etmek maksadıyla klasik bilimler anlayışı içinde ulûm-ı Arabiye üzerinde durmakta; ulûm-ı Arabiye'nin *lûgat, sarf, iştikak, nahiv, meânî, beyan, aruz, kaftiyeden* meydana gelen sekizi usul; *inşa, karz-ı şiiir, muhadarat, hatt* yani *imlâdan* ibaret dördü de fûrû' olmak üzere toplam on iki disiplin olduğunu, bunlara ulûm-ı edebiye de dendiğini; bu konudaki tafsilâtın *Beyanı'l-Ünvan* adlı eserinde bulunduğunu; *Kavaid-i Osmaniye*'de dilimizin *sarf, iştikak, nahiv* ve *imlâ usulünü* derc ile sekiz asıl ilmin üçünü ve dört fûrû'un birini orada anlattığını, belâgat kitabının da *meânî* ve *beyan* kapsamakla bu iki eserin on iki ilimden altısını içine almış olacağını belirtmektedir²⁸.

Mukaddimenin Tertibi

Mukaddimedede²⁹ belâgatla ilgili temel terim ve kavramların vuzuha kavuşturulması yoluna gidilmiş; *fesahat, belâgat, kelimenin fesahati, tenafür-i hurûf, garabet, kıyasa muhalefet, kelâmın fesahati, tenafür-i kelimât, tetabu'-ı izâfât, za'f-ı te'lif, ta'kid, ta'kid-i lâfzî, ta'kid-i ma'nevî, mütekellimin fesahati, selâset; elfâz-ı cezele ve elfâz-ı rakika, kelâm-ı metîn, kelâm-ı lâtif, kelâmın belâgati, mütekellimin belâgati* misallerle genişçe

beyan, bedî' ve belâgati kavram olarak ele alır. Fakat Ahmet Hamdi meseleye ifade noktasından bakmakta ve sadece tarif ile iktifa etmektedir. Hâlbuki Cevdet Paşa Arap âlimlerinin bu konudaki münakaşalarına hem temas ediyor. hem de son cümlesiyle tercihini âdeta bir otorite tavrıyla ortaya koyuyor." [Bkz. "Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmaniyesi ve Uyandırdığı Akisler I", Kubbealtı Akademi Mecmuası, ss. 55-56, Yıl 12, Ocak 1983]

²⁸ K. Yetiş bu hususta şu değerlendirmeyi yapıyor: "Elindeki ölçü Arap ulûm-ı edebiyesidir. Ve bunları tamamlamak istemektedir. Gerçi yazamadığı altı ilmi ilerde yazacağına dair bir imada bulunmamaktadır. Fakat ifadenin bütünü nazarı dikkate alınırca Cevdet Paşa fırsat bulursa bu ilimleri de ele alacaktır. Çünkü zihnindeki modeli tamamlamak düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır." [A.y., s. 55]

²⁹ *Mukaddime* kelimesinin *ileri sürüp öne geçirmek* demek olan *takdim*'den türeyip ordu önüne geçen asker kıt'asına *mukaddimetü'l-ceyş* dendiğini; aynı kavramın Farsça'da *pişdâr*, Fransızca'da *avant-garde* kelimeleriyle karşılandığını belirten Abdurrahman Süreyya bu kavramı açıklamayı şöyle sürdürüyor: "Ulema-yı resmîye ıstılahınca mukaddime iki manaya şümûlü olup biri mukaddimetü'l-ilim ve diğeri mukaddimetü'l-kitaptır. Birincisi ilmin tarifi, faidesi, mevzuu gibi o ilmin havi olduğu mesaili fark ve temyize vasıta-i müstakille olan şeylere itlak olunur. İkincisi maksûda şurû' olunmazdan evvel kitaba münasebet ve merbutiyeti veyahut mütalâa edenlerin faide ve menfaati için öne sürülen sözlerden ibaret olup asıl maksadın buna merbutiyeti şart değildir. Bunların vech-i tesmiyelerine gelince: *mukaddimetü'l-ceyş* nasıl ordunun ilerisinde bulunur veyahut ordunun ilerlemesini teshil ederse *mukaddimetü'l-ilim* veyahut *mukaddimetü'l-kitab* dahi önde bulunup talebeyi ilerletmeye vesile olur." [Bak: Tülây Fidelier, *Belâgat-ı Osmaniye Hakkında Yayınlanmış Risalelerden Birkaçı*, ss. 9-10, Mezuniyet Tezi, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1988]

izah edilmiş, şu tesbit ve değerlendirmelere yer verilmiştir:

Sözün hâlin gereğine uydurulması *Meânî*yle bilinir; asıl belâgati bildiren meânîdir.

Kelâmda *teşbih*, *mecaz*, *kinayenin* hakkıyla kullanılması *Beyan*la bilinebilir.

Merâmın edasının yolları *hakikat*, *mecaz* ve *kinaye* olarak üçtür. Hâlin gereğine uygun düzce söylenen söz belîğdir ama, beyanı ilgilendiren tarafı yoktur. Hayallerle sözü renkli kılmak için teşbihler getirilmek istenirse beyan kaidelerine uymak gerekir. Hakikî manadan başka bir mana ifade edilmek istendiğinde kelâmın manaya nasıl delâlet ettiğinin metoduna uyulması gerekir, bunu bize *Beyan ilmi* öğretir.

Beyan ilmine göre hakikî manalar ilk; teşbîh, kinaye ve mecazlarla kastolunanlarsa ikinci manalar sayılır, bundan dolayı bazı Arap dili âlimleri, *belâgati*, *söz söyleyenin*, *manayı eda etmede terkiplerin hassalarının hakkını îfâ ve teşbih çeşitleri ile mecaz ve kinayeyi hakkıyla îrâd edebilecek hadde ulaşmasıdır* diye ta'rif etmişlerdir.

Fesahatla belâgat arasında umum ve husûs-ı mutlak vardır. Her belîğ fasihtir, her fasih belîğ değildir. Nice fasihler sözü hâlin gereğine uyduramazlar; fazla, noksan yahut sadeden hariç sözler söylerler; dolayısıyla onlara belîğ denilemez. Sözün hakikî güzelliği, belâgatinden doğar. Bedî sanatlar süs gibidir; belîğ kelâma ânî bir güzellik getirir. Güzel olmayan sözü sanatlarla süslemek çirkine pahalı bir süs takmak gibidir.

Eski edipler belâgate itina ederek bedî sanatlara özenmezlerdi. Arkadan gelenlerse belâgatte kuvvet ve maharetleri azaldıkça bedî sanatlara lüzûmundan ziyade özenir olmuşlar; beceriksizliklerini örtmek için kelâmlarını bedî tezyinata boğmuşlar; söz ne kadar sanathlı olursa o kadar güzel olacağı fasit zannında bulunmuşlardır. Eskiler, bedî sanatların bir ikisi söze güzellik verir, ama fazlası çirkin kaçır, anlayışındaydılar. Lâfzın manaya tâbi olması gerekirken nice münşi seci bulmak için tekellüfle manayı lâfzî güzelliklere feda ederek kelâmın belâgatine hâlel getirmiştir.

Seci'li kelâm şiir gibi hayalî ve uydurma hikâyelere, arkadaşlar ve dostlar arasındaki mektuplaşmalara yakışır; ama ilim ve fenlere dair olan kitaplar, risaleler; fermanlar, kamuya hitaben yazılan sultanî emirler ve sair resmî yazışmalar, şer'î ve kanunî sukûkler tersil yolunda yazılmalıdır. İlim ve fenlere dair kitap ve risalelerde maksad meseleleri en vâzih yolda öğretmek ve anlatmaktır; bunlara lâfzî tezyinat yakışmaz. Seci bir nevi tekellüf demek olduğundan saltanat çapındaki bir büyüklük ondan tiksindir. Sukûkte şer'î

ve kanunî kaidelerin gereği neyse onu aynıyla yazmak gerekir; ziyade ve noksanı kabul etmez. Bunlarda seci hoş olmaz. Anlatımın akışı içinde kendiliğinden düşmüş olan seci hoş görülebilir. Münşi ve kâtipler resmî yazışmalarda epeydir belâgat caddesini unutarak hep seci yapma yolunu tutmuşlardır. Bu yüzden sultanîyatla ihvaniyatın ibarelerinin usûlü birbirinden tefrik edilmez olmuştur. Seci merakı mahkemelere de sirayet ettiğinden şer'î hüccetlerin ilâm usûlü bozulmuştur. Bunlar, belâgatça geri kalmamıza sebep olmaktadır.

Lâhikanın Tertibi

Lâhika'da, belâgatla ilgisi dolayısıyla, kelâmın esas itibarıyla mantığı ilgilendiren unsurları ve ayrıntıları üzerinde durulmaktadır. *Mantık ilmi* fikirlerin mîzânı olarak lisan ilimlerinden değildir. Kelâmın meziyetlerini ifade keyfiyetinden, edâ yollarından ve belîğ kelâmın güzelleştirilmesi cihetlerinden bahseden *Belâgat ilmi* ise lisan ilimlerindedir. Ama mantığın bazı bahisleri belâgatı ilgilendirmektedir. Kelâm bahsinin bazı ayrıntıları bunlardandır. Cevdet Paşa bu bahsin belâgat ilmini ilgilendirdiği kadarına burada yer vermekte, tafsilât arayanları *Mi'yar-ı Sedad'a*³⁰ havale etmektedir. Mantık bahislerinden belâgati ilgilendiren şu bilgilere yer verilmektedir:

Kelâm ve onun unsurları olan *isnad*, *müsnedîn ileyh*, *müsned*, kelâmın *haber* ve *inşa* oluşu, doğru ve yalan haber tanıtılıyor. Haberin *vuku'* ve *lâ vuku'* diye iki nisbeti olduğu, akıl birini tercihle tasdik ederse **zan** ve eğer hilâfını tecviz etmeyerek cezmederse **yakîn**; haber zannı ifade ederse **zannî kazıye** ve yakîni ifade ederse **yakînî kazıye** dendiği; zannî kaziyelerin nazarî, yakînîlerin hem nazarî hem bedihî olduğu açıklanıyor.

Bedihî kaziyelerin *aklî behihiler* ve *hissî bedihiler* olmak üzere ikiye ayrıldığı, ilkine **ulûm-ı müteârefe** dendiği ki eskilerce *evveliyat* ve *fitriyat* diye taksim olunduğu, bedihiyatta tabîî birer hafî kıyas olduğu ve bunlara **tenbih** dendiği; ikincisi ise *hadsî müşahedeler*, *mütevâtir mücerrebler* kısımlarına ayrıldığı belirtilip *müşahadat*, *hadsiyat*, *mücerrebat*, *mütevâtirat* terimleri tanıtılıyor. Hesap, hendese burhanlarının aklî bedihîlere dayandığı, içlerine hissî bedihîler karışmadığı, ama hikmet-i tabiiye bürhanları haricî bedihîlerle karışık olduğundan onların hendesî burhanlar kuvvetinde olmadığı belirtiliyor.

³⁰ *Mi'yar-ı Sedad* Ahmet Cevdet Paşa'nın mantıkla ilgili eseridir.

Meşhurat terimi tanıtılarak şöhretin ulûm-ı müteârefeyle karıştırılabildiği söylenip farkları anlatılıyor; *makbulât*, *müsellemat*, *muhayyelât* terimleri tanıtılıyor.

Yakîn sağlamak için getirilen delilin öncülleri yakînîlerden terkip olunur; bunlara **burhan** denir. Aklî bedihîler haricî bedihîlerle karışık olanlardan kuvvetli ve parlaktırlar.

Maksat muhatabı susturmak veya bürhandan anlamayanları ikna ise **cedel** tarzı seçilir. Bunda işin hakikati gerekmeyip öncüllerin muhatap yanında müsellemler olması yeterlidir. Cedel delîli meşhurat ve müsellemlerden terkip olunur. Bunlar içinde yakînî öncüller bulunsa da sırf muhatabın yanında müsellemlikleri sebebiyle kullanılırlar.

Maksat, insanlara va'z u nasihatsa makbulât ve zanniyattan tereküp eden **hitabe** tarzı kullanılır. Vaiz ve hatiplerin nutukları bunlardan meydana gelir. Hitabetin insanlara güzel te'siri, büyük faydaları vardır.

Maksat nutuk kuvvetiyle terhib veya tenfir yolunda muhatabın zihninde bir te'sir hasıl etmekse **muhayyelât**tan terkip olunur. Buna mantık ehli ıstılahınca, ister manzum ister mensur olsun, **şiiir** denir. Arabî ilimler uleması şiiirde vezin ve kafiyyeye gerek görürler; aksi hâlde muhayyel bile olsa nesir derler. Muhayyelâtın mürekkep olan nesirlerde çok kere seci' ve cinas gibi bediî sanatlara riayet olunur.

Vehmiyat safsata ve **mugalâta** diye ikiye ayrılır. **Mugalâta** mezmum, **safsata** cehl-i mürekkeptir. Kişi kendini bunlardan kurtarmalıdır.

Muhayyelât teşbih, mecaz, kinaye kabîlindedir ve beyan ilmi meselelerindedir.

Sonra da şu değerlendirmelere yer veriliyor: Hitabenin insanlara güzel te'sir etmesi için her fikrası hâlin gereğine uydurulmalıdır. Hitabede çoğunlukla tersil tarzına başvurulur, seci' yolu tutulmaz. Cedelde yakîniyat aranmaz. Bürhanda zanniyat kabul olunmaz; belki bahsedilen şeyin gereğine göre yakîniyatın çeşidine dikkat olunmalıdır. Çok kere dellillerin bazı öncülleri atlanır ki bu, meânînin icaz bahsi meselelerindedir.

Kitabın üç bâb olduğu, ilk bâbda kelâmın hâle uygunluğunun nasıl sağlanacağı; ikinci bâbda teşbih, mecaz ve kinaye; üçüncü bâbda bediî sanatlar anlatılmaktadır.

Bâb-ı Evvel'in Tertibi

Eserin **Meânî** ile ilgili olan bu bölümü, kelâmın hâlin gereğine uygunluğu hakkında olup bir mukaddime ile yedi fasıldan meydana gelmektedir.

MUKADDİME'de *nakıs ve tam* olmak üzere iki kısım terkip bulunduğu ve nakıs terkinin *hâl, vasıf ve izafet* terkipleri; tam terkinin ise *kelâm ve cümleden ibaret olduğu belirtilip* kelâmla cümlelerin farkı söyleniyor ve sonra kelâmın cüzlerinin *umde ve fazla olup* müsnedün ileyh ile müsnedin *umde*; bunların muzâfun ileyh ve sıfat gibi kayıdlarıyla mütemmimat-ı cümlelerin de *fazla* olduğu hususları anlatılmıştır. Ayrıca kelâmın içine aldığı *isnadın, haber ve inşa* kısımlarına ayrıldığı; kelimelerin birbirlerine atıfla bağlandığı gibi cümlelerin de bazen aynı şekilde bağlandıkları, tabii bazen de birbirlerinden ayrı oldukları; sözün bazen bir nükte için uzun, bazen de kısa söylendiği de beyan edilmiştir.

Bunların herbiri ayrı bir fasılda açıklanmaktadır.

FASL-I EVVEL'de müsnedün ileyhin hâlleri geniş bir şekilde anlatılıp makam münasebetiyle *istiğrak, istiğrak-ı hakikî, istiğrak-ı örfi; sıfat, vasf-ı zatî, vasf-ı sebebi, tecrid, üslûb-ı kelâm, iltifat* terimleri açıklanıp bir *istitrâd*'a yer veriliyor:

Kelâmın birinci rüknü olan müsnedün ileyhin, kaideten müsned üzerine takdim olunması, cümle veya kelâmın içindeki çeşitli durumları, tehiri veya hazfi meseleleri anlatılıyor ve fiillerin mâlûm veya meçhul sigalarıyla kullanılma keyfiyeti işleniyor.

Müsnedün ileyhin bir nükteden dolayı hazfedileceği yerde zikredildiği durumlar sıralanıyor: Dost meclisinde sohbet mütekellim sözü uzatmak istediği takdirde çok kere müsnedün ileyhin zikri yoluna gider. Yine, bir şahsın, sorgulanmasında bir işi gelecekte inkâr edemeyeceği şekilde sözünün tescili için müsnedün ileyhin zikri gereklidir³¹. Zamîr-i fi'li ve nisbîler kendisine delâlet etmesi sebebiyle mütekellim ve muhatap suretlerinde çok kere müsnedün ileyh zikrolunmaz, ama bazen şanına itina ve ihtimam için zikri gerekir.

Müsnedün ileyhin muhtelif hâlleri: marife veya nekreligi, marife ve nekre yapan edatlardan ârî bir umumî isim olması, bir ismin bazı fertlerine delâlet yahut bütün ferdlerini ihata ve istiğrak için evveline sûr edatları getirilmesi³²; umumî bir ismin başına "o" ve "bir" getirilmesi; marifelik ve nekrelük sebepleri; zamir ve işaret isimleri kullanma hususları; müsnedün ileyhin mütekellim ile muhatap arasında malûm olması hâlindeki durumu, has isim olarak kullanılması; lâkapların kullanılması gibi hususlar açıklığa

³¹ Bu ifadeler, eserin aslının hukuk talebesine verilen belâgat dersleri olmasının akisleridir.

³² Her, hiçbir(isi), bazı(sı), her biri, herkes lâfızları sûr edatlarıdır.

kavuşturulup sonra da mûsnedün ileyhın izafet olması hususu gözden geçiriliyor.

Mûsnedün ileyhın nekrelîği vahdet içindir; bazen de anlatma veya küçültme bildirir. Nefyın sıyakında nekre geneli ifade eder. Bazen hâl karinesi muayyen bir ferdi ifade eder.

Mûsnedün ileyhın tavsîfinin matuf olduğu maksatlar, sıfatların çeşitleri, terkîb-i vasfilerin marifelik ve nekrelîk durumlarının muhtelif biçimleri ayrıntılı olarak anlatılıyor.

Mûsnedün ileyhın tekidi, yerinde bir lâfız getirildikten sonra ondan bedel olarak gerçekte mûsnedün ileyh olan ismin, asıl mûsnedün ileyh zikrolunduktan sonra onu beyan ve izah edecek bir ismin getirilmesi; mûsnedün ileyhın "yani" ile tefsiri anlatılıyor. Bunların, hâlin muktezasınca söz söylemek için geçerli olan kaideler olduğu belirtiliyor.

Mütekelîmin azamet-i şanıdan dolayı birinci teklik şahıs zamir yerinde çokluğu kullanır. Mütekelîm kendinden bir şahıs tecridle ona hitap ederse; buna **tecrîd** denir. Mütekelîm, tevazu, hazm-ı nefis, muhataba tazim için kendisinden bir isim ile tabir eder.

Muhatabı tehdit için birinci teklik şahıs yerinde isim, tariz için hitap makamında birinci şahıs zamir, ekseriya muhataba tazim ve ihtiram için ikinci çokluk şahıs zamir, bazen kabil-i hitab olana ikinci teklik şahıs zamir, bazen akfî işaret hissî işaret menzilesine tenzil olunarak gaip zamir makamında işaret ismi kullanılır.

İşaret olunan uzak olduğunda işaret ismi yerinde "o", yakın olup birinci şahısça bilinmediği için onun yerine üçüncü şahıs kullanılır. Bazen de mûsnedün ileyh daha önce zikredildiği hâlde dinleyenin zihninde tesbit için ismi tekrar edilir.

Üslûb-ı kelâmın *tekellüm*, *hitap* ve *gaybet* olmak üzere üç çeşit şeklinin kullanılışı ve bunlarla ilgili hususlar izah ediliyor.

İstitrâd'da, görünürdeki gereğ'e aykırı söz söylemek mûsnedün ileyhın hâllerine münhasır olmayıp bazı nükte ve lâtifelerden dolayı diğ'er mevkilerde de vaki olduğu belirtilip bilgiler veriliyor. Sonra **kalbin** yani kelâmın cüzlerinden birini diğ'erinin yerine koymanın da görünürdeki gereğ'in aykırısına söz söylemek kabilinden olduğu belirtiliyor.

FASL-I SÂNÎ *mûsnedin ahvâli, tağlîb, faide* kısımlarından meydana gelmektedir. Bu fasılda mûsnedin hazfı, zikri, izafetle veya vasıfla tahsisi, nekrelîk edatıyla getirilmesi, marife olduğu vaziyetler, marifelik ve nekrelîk edatı almamış bir isim mûsnedün ileyh olup ona bir marifenin mûsned kılınması; mûsnedün ileyh gibi mûsnedin de bazen "kendi" lâfzıyla, bazen "aynı" kelimesinin izafetiyle tekit olunması; mûsnedün ileyhte cari olan

bedel, beyan ve tefsir usulünün müsnedde de cari olması anlatılmaktadır.

Müsned isim veya fiil olduğunda ortaya çıkan durumlar; fiil kiplerine bu noktada dikkat edilmesi gereği, Arapça'da mazi kipi şuhûdî ve naklî mazi arasında ortak iken, dilimizde işitilerek bilinen bir fiil için şuhûdî mazi kipi getirilmesinin yanlış, Arapça'nın bu yolda çevrilmesinin hata oluşu; tarihçilerin anlattıkları tarihî vakaları görmüş, içinde bulunmuş gibi çokluk naklî mazi yerine şuhûdî mazi kullanmaları hususları işleniyor. Müsnedin cinse veya vahdete tahsisi ifade etmesi, müfret ve cem' olmakta müsnedin müsnedün ileyhe -cem'-i gaib hariç- uyumu lüzumu, müsnedün ileyh müfret iken müsnedin bazen cemlenmesi, değişik şahıslar müsnedün ileyh olduğunda uyum durumu; tağlîb meseleleri, Arapça'da çok karşılaşılanlarla dilimizdeki çok kullanılanlar anlatılıyor.

Faide'de, zarflar müsned makamında bulunduğu müsnedün ileyhin marife veya nekre olması hâlindeki durumları, zarfın ism-i âm üzerine takdim olunması anlatılıyor.

FASL-I SÂLİS'te mütemmimat-ı cümle: *hâl, temyiz, müteallikat-ı fiil* ayrı ayrı tanıtılıyor ve bir *tetimme* ile bir *teznîb'e* yer veriliyor; *kasr, kasr-ı hakikî, kasr-ı izâfî, kasr-ı efrad, kasr-ı kalb, kasr-ı ta'yin* kavramları tanıtılıyor.

Kelâmın mütemmimat-ı cümleyle takyîdî, kelâmdaki kayıtlar, kayıtların müteaddit olması meseleleri anlatılıp mütemmimat-ı cümlelerin herbiriyle ilgili bilgiler verilmektedir. Hâlin failin, mefulün hey'etini; fiilin hâlet-i sudûr ve taallûkunu açıklaması, mükerrer olduğu durumlar; hâlle sıfatın müsnelede benzemeleri, nisbetleri tabîi olarak kastedilmekle *takyidî nisbet* olması; temyiz bazen isnadın, bazen bir nisbet-i takyidiyenin kaydı olması, cümlelerin de sila sîgası ile temyîz yerinde getirilmesi hakkında bilgiler verilmekte; tafsilât *Kavaid-i Osmaniye'ye* havale edilmektedir. Müteallikat-ı fiil için de aynı esere müracaat tavsiye edilmekle birlikte belâgat ilmini ilgilendiren meselelere makam münasebetiyle burada yer verilmektedir: Müteallikat-ı fiilin bazılarının zahir karineden dolayı zikri abes gibi görülerek hazfolunduğu söylenip hazfın; *ba'de'l-ibhâm beyan, ta'mîm, lede'l-hace inkâra mecal olmak*, hatta sırf *ihtisar* gibi durumlarda gerçekleştiği belirtiliyor.

Müsnedün ileyh ve mefulün bihin takdim ve tehir kılındığı durumlar, mefulün bihin fiille tereküp ederek mürekkep fillerden olması, mürekkep fiilin terkinin fesholunması, umumî isimden hâl karinesiyle muayyen bir fert murad olunursa fiil ile terkip olunamayacağı hususları üzerinde duruluyor.

Failin heyetini açıklayan hâlin fiille birleşmesi, bu şekildeki birleşik fiillerin kullanılış mevkileri sıralanıyor: Bazen asl-ı fiilin vasıf ve nev'ini açıklayıcı olur. Bazen tekit için mürekkep fiilin ilk cüz'ü tekrar edilir. Müsnedün ileyh ile müsnedde cari olan bedel, beyan ve tefsir usulü müteallikat-ı fiilde de cari olur. Müteallikat-ı fiil daima fiil üzerine takdim olunur; şiirde tehirleri caizdir. Nadiren fiilin şanına itina ve ihtimam için takdim olunur.

Tetimme'de şart fiilleri, kaziye olmak bakımından şart fiillerinin durumları, hâlf şartın sonraki cümlelerin kaydı olması; şart kaziyelerinin **mühmel**, **küllî** ve **cüz'î** kaziye adlarını almaları, tevkîr sîgasının külliye makamında kullanılması, tevkîr sîgasındaki "-çe", "-de" değişikliğinin vakte delâleti ve bunun mühmel kaziye olması, burda bazen sîla sîgası kullanılması, tevkîr sîgası ile sîla sîgasının şart sîgasının yerini tutması; şart sîgasının vukuu şüpheli, bunların ise kesin olan şartlarda kullanılması, vukuu kesin olan şartta şart sîgasının kullanılabilmesi; muhatabın durumuna göre mütekellimin şart sîgasını kullanma durumları, şart cümlesinin hazfolunup yalnız cezası zikrolunması, bazı şart cümlelerinin takip manasını içermesi konuları üzerinde durulmakta ve ayrıntılı bigi için *Kavaid-i Osmaniye* salık verilip herbirinin mevkiince kullanılması gereği vurgulanmaktadır.

Teznîb'te kasr meseleleri ele alınmakta ve kasrın hangi durumlarda ortaya çıktığı anlatılmaktadır. Bu meyanda müsnedün ileyh ve önce gelecek olan bazı müteallikat-ı fiilin tehiri, hasr edatı kullanılması, bir mevsufu bir sîfata yahut bir sîfatı bir mevsufa hasr ve tahsis etme sayılabilir. Kasrın hakikî veya izafî olması; kasr-ı hakikî-i iddiaî; kasr-ı izafinin kasr-ı efrad, kasr-ı kalb, kasr-ı ta'yin diye üçe ayrıldığı da ayrıca açıklanmaktadır.

FASL-I RABİ'de *isnâd-ı haberî*, *faide-i haber*, *lâzım-ı faide-i haber* işleniyor: İsnada delâlet eden çok kere hey'et-i terkîbiyedir. İsnad-ı haberînin gaib suretinde isnada delâlet için haber edatı kullanılır ve naklî mazi ve müstakbel fiil ile vücûbî fiilin gayet-i suretlerinde tekit için haber edatı eklenir. "Var", "yok" lâfızları da ekseriya haber edatsız müsned olurlar. İsnadın tekidinde "vardır", "yoktur" denilir. *İsnâd-ı haberî*, *faide-i haber* ve *lâzım-ı faide-i haber* tanıtılıyor.

Haberin tekitli ve tekitsiz olmasıyla ilgili bir bahis açılıyor: Tekit için, bazı mevkilerde haber edatı gelir, bazen de haber cümlesi tekrar olunur. "*Elbette*, *şüphesiz*, *muhakkak*, *tahkîkan*, *tahkîk ale't-tahkîk*, *hakikat*, *sahîhan*, *doğrusu*" kelimeleri tekit lâfızlarıdır. "*İnan ki*, *Allah bilir ki*" terkipleri, "*Allah hakkı için*" gibi yeminler ekseriya

haber isnadını tekit için kullanılır. "Asla" ve "kat'a" lâfızları nefyi müekkit olurlar. "A, e, ya, ye" harfleri sözün sonuna eklendiklerinde isnadı tekit ederler. Tenbih edatı da kelâmü müekkit olur. Mütekellimin maksadı muhataba haberin hükmünü yahut lâzımını ifade oduğundan muhatabın hâline riayet ederek sözü yeteri kadar söylemesi gerekir; eksik ifadede kusur, fazlasında haşiv ve lâğiv bulunur.

Muhatabın verilecek haberin mazmunu hakkında tereddütlü olup olmamasına, onu inkâr emaresi gösterip göstermemesine, haber onun malûm ve musaddakı olup olmamasına göre kelâmü tekitli veya tekitsiz söyleme durumları anlatılıyor.

Muhatabın zahir hâline göre kelâmın tekitten hultüvvü, istihsânen tekidi ve tekidin vücubu olmak üzere üç tarzda getirilip evvelkisine *ibtidai*, ikincisine *talebî*, üçüncüsüne *inkârî* denildiği, bu üç tarz üzere kelâm etmek zahirin muktezasına göre söz söylemek olduğu, nice defalar hâlin gereğine göre zahirin gereğinin terk olunduğu, bazen muhataba söylenen sözde bir habere ima olunup onun söylenmesini beklediği için, sual edici değilken bu hükümde tutularak ona söylenen haberin tekidinin güzel olacağı belirtiliyor.

Münkir olmayan muhatapta inkâr emaresi görülmekle münkir hükmünde tutularak kelâm tekitli söylenir. Bazen münkir olan kimse münkirin gayrı hükmünde tutularak ona söylenecek söz tekit edilmeden söylenir.

Ama haberin hükmü muhatabın malûm ve musaddakıysa bu haberin ona verilmesi malûmu ilâm kabilinden olacağından caiz olmazsa da bazen zahirin muktezası hilâfına olarak ihbar olunur. Yani muhatab kendi ilminin gereğine zıt bir hâlde bulunduğu cihetle bilmez makamında tutulur. "Konuşma ve sohbet esnasında bu gibi iddiaî ve itibarî ifadeler çok vuku bulur" değerlendirilmesi ile bu fasıl bitiriliyor.

FASL-I HAMİS'te inşa anlatılıyor. İnşa, *inşa-i talebî* ve *inşa-i gayr-i talebî* (=inşa-i *ikaî*) diye ikiye ayrılıp her biri tanımlanıyor ve çeşitleri sıralanıyor:

İnşâ-i talebîler: *temenni*, *istifham*, *emir* ve *nehiy*, *nida*; inşa-i *ikaî*ler: *terecci*, *taaccüb*, *medih*, *zem*, *sîga-i akit* gibi inşa manasına naklolunan haberler olduğu söylenip her biri münavebeli bir şekilde yer yer de karşılaştırılarak birer birer tanıtılmaktadır:

Temenni, arzu etmek demektir; Türkçe'de "*nolaydı*" ve "*olsa*" denirken Farsça'da temenni için "*kâşki*" lâfzı kullanılır. Temenni *inşa-i talebî* gibi mazi ve müstakbelde cari olur. Temenni yerinde mazi için iltizamî fiilin rivayet ve hikâye, müstakbel için fiil-i

iltizamî-i şartî sîgaları kullanılır. Temenni edilen şeyin imkânı şart olmayıp belki ekseriya muhal olur; bazen mümkün olursa da husulü umulmaz; husulü umulursa temenni, terecciye dönüşür. Bu sebeple fiil-i iltizamî-i şartî temenni ile terecci arasında ortaklık. Bazen terecciden temenni manası doğar.

Terecci, ummak manasındadır yani husulü muhakkak ve inanılır olmayan mergup emre müterakkib ve muntazır olmak demektir. Bunun için "*umarım ki, ola ki, me'mul ki, şayed ki*" gibi lâfızlar, bazen de terecci makamında "*inşaallah*" terkibi kullanılır. Ama husulü katî ve muhakkak olan şeyde terecci cari olmaz. Beklenen şey eğer korkunç ve çirkin bir şeyse *işfak* diye isimlenir; terecci gibi işfak da inşa-i îkâf kabilindedir ve ikisi de geleceğe mahsustur. İdrâb edatı olan "*belki*", bazen "*ihtimal ki*" makamında kullanılıp bazen insanların konuşmalarında terecci manasını müstetbi' olur.

İstifham, öğrenmek için sormaktır. İstifham edatı "*mi*"dir. Bazen tasavvur talebi yani cümlenin eczasının birinden sual içindir ve kendisinden sual edilene eklenip bitiştirilir. Bazen tasdik talebi yani isnaddan sual için olur ve zamîr-i fiillerden sonra ve rabita edatıyla zamîr-i nisbîlerden önce getirilir; "*mi*" edatı fiile eklendiğinde tasdik ve tasavvura muhtemel olur. Bu, karinelerle fark ve temyiz olunur. Şüpheli eğer asl-ı fiilin vuku ve adem-i vukuundaysa tasdik talebi, eğer müsned olan asl-ı fiilin tayinindeyse müsnedin tasvirini talep için olur. Bu ancak basit fiillerde olur. Ama mürekkep fiillerde maksad eğer tasdik talebiyse istifham edatı fiilin sonuna, tasavvur talebiyse istifham edatı fiilin ilk cüz'üne eklenir. Bu vecihle tekerrür eden fiillerin ikincisi çok defa ihtisar için hazfolunur. İstifham edatından sonra tekrar olunan rabit edatının da bazen ikincisi hazfolunur. İstifham edatı bazen menfi maziye eklendiğinde tendim yani muhatabı nadim etmek ve menfi muzariye eklendiğinde tahziz ve iğra manası kastolunur. Bazen tevbih bulunmaksızın sırf nazikçe bir teklif için olur ve buna **arz** denir. İstifham bazen kendinden sorulanı muhataba itiraf ettirmek için olur. Bazen de inkâr için olup ya tekzip veya tevbih kastolunur. Bazen vait, bazen temenni için olur. Ayrıca "*kim, ne, kaç, kaçan (haçan), kanı (hani), kangı (hangi)*" lâfızları da konuluş manalarıyla istifhama delalet edip hepsi talep-i tasavvur içindir. "*Kim*" bir şahıstan, "*ne*" bir şeyden, "*kaç*" adedden, "*kaçan*" zamandan, "*kanı*" mekândan, "*kangı*" bir işte ortaklaşanların tayin ve temyizinden sual için olur. "*Ne*", "*asıl*" ile birleştirilerek "*nasıl*" denir ve keyfiyetten sual içindir. "*Kaç*"

yerinde bazen "*ne kadar*", "*kaçan*" yerinde çok kere "*ne zaman*" veya "*ne vakit*" veyahut "*ne dem*" denir. Mekândan sual için çok kere "*nere*" lafzı kullanılır ve "*nerede, nereden, nereye*" denir. Bu istifham kelimeleri bazen istifhamdan başka manalarda kullanılırlar ve o hâlde inşa-ı îkâf kabilinden olurlar. İstifhamdan başka manaların başlıcaları *tahkîr, taaccüb, medih, zemm, istib'ad* makamlarında ortaya çıkar.

Emir, mütekelimin, üste çıkmak için bir işin işlenmesini altından talebidir. Bu sîga, emir dışında da kullanılmaktadır: Bazen tazarru tarzıyla talep için kullanılır ki buna *niyaz ve istid'a* denilir. Bazen mütekelimin akranından talebi için kullanılır, buna da *iltimas* denilir. Bunlardan başka bu sîga bazen de *ibâhe, tesviye, tehdit, acze nisbet, ihanet, temenni* gibi maksatlarla da kullanılmaktadır.

Nehiy, emrin menfisi demek olarak bir fiilin işlenmemesini üste çıkmak için talep etmektir; fakat bazen *tazarru, iltimas, tehdit, acze nisbet* için de nehiy sîgası kullanılır.

Emir ve nehiy sîgalarının tafsilâtı *Kavaid i Osmaniye*'ye havale edilip iltizamî fiil sîgalarının da çok defa emir makamında getirildikleri belirtiliyor.

Nida, nida edatıyla muhatabın teveccüh ve ikbalini istemektir. Sözün başında gelen "a, ey, hey" edatları nidaya mevzu olurlar; fakat bazen diğer garazlar için de kullanılırlar. Bazen de hitap ve nidaya elverişli olmayan şeylere nida olunarak tahassür, tahayyür ve teessüf gibi manalar kastolunur ki bu suretlerde de nida, inşa-i îkâf kabilinden olur. Bazen haber cümlesinden ilâm ve ihbar kastolunmayıp diğer mahsus garazlar murad olunur. *Sîga-i akd, şehadet, kasem* ve "*sübhanallah, maâzallah, Allah'a sığındık*" da bu kabildendir. Bazen edep gözetilerek emir suretinden sakınmakla emir sîgası yerinde haber cümlesi kullanılır ve bu surette inşa-i talebî kabilinden olur.

FASL-I SADÎS'te *elfâzın atıf ve rabtı* anlatılmakta ve *cihet-i camia, tezayüf, temasül, şibh-i temasül, tezat, şibh-i tezat, tekarün-i fi'l-hayal* kavramlarına açıklık getirilmektedir. Cevdet Paşa'nın Arapça *meânî*'yi mikyas kabul ettiği ve Türkçe meânî konularını anlatırken onunla paralellikler kurduğu fasıl boyunca gözlenmektedir.

"*Ve*", Araça'da olduğu gibi lisanımızda da atıf harfi olup mutlaka cem' içindir. Onunla müsnedün ileyh üzerine bir şey atfolunduğunda ikisinin genel olarak bir müsnedde iştiraklerini kısaca ifade eder. Maiyyet manası ifade olunmak istenirse "*birlikte*" yahut "*beraber*", ma'tûfun aleyhin önce geldiği ifade edilmek istenirse "*müteakiben*" yahut

"sonra", bazen "*müteakiben*" yerinde "*der-akab*", "*sonra*" yerinde "*ba'dehû*" gibi diğer lâfızlar kullanılır. Bazen ma'tuf ile ma'tufun aleyh tekit olunur. Müsned üzerine bir şey atfolunduğunda iki vasfın bir zatta genellikle içtimamı kısaca ifade eder. Bazen bir "ve" ile iki kelime diğer iki kelime üzerine atfolunur. Bunlar misallerle anlatılıyor. Atif bahsinde mevsufla zi'l-hâlin müsnedün ileyh, sıfatla hâlin de müsned hükmünde olduğu belirtiliyor.

Müteallikat-ı fiil üzerine "ve" ile atif da fiilin taallükunda ma'tuf ile ma'tûfun aleyhin iştirakini ifade eder. Bazen ihtisar için vav-ı atif hazfolunur. "Ve" ile atfin makbul olmasında ma'tuf ile ma'tufun aleyhin arasında cihet-i camia bulunması şarttır

Cihet-i camia ma'tuf ile ma'tufun aleyhi zihinde cem'edecek bir alâka ve münasebettir ki bu *tezayüf*, *temasül*, *şibh-i temasül*, *tezad*, *şibh-i tezad*, *tekarün-i fi'l-hayal* kısımlarına ayrılır. Kelimeler arasında cihet-i camia bulunursa yekdiğeri üzerine atıfları makbul olur ve aksi takdirde olmaz. Ma'tuf ile ma'tufun aleyh arasında zaten mugayeret bulunmak şarttır. Aksi hâlde bir şeyin kendisine atfi lâzım gelir. Fakat bazen manaları bir olan iki kelimedenden biri diğerini tefsir için onun üzerine atfolunur. Kelimeler gibi cümleler de bazen "ve" ile yekdiğeri üzerine atfolunurlar ve cümlelerin atfına *vasl* ve atıfsız getirilmelerine *fasl* denir. Birbirine vaslolunan cümleler arasında da cihet-i camia bulunması gerekir. Müsnedün ileyhlerin yahut müsnedlerin veyahut kayıtlarından birer kaydın ittihadı da iki cümle beyninde cihet-i camia olur. İki şey arasında aslında cihet-i camia bulunmak atfin sıhhati için tetmez; makama göre o cihetin maksut ve mültefetün ileyh olması şarttır.

Cümlelerin vaslı ve faslı gereken hâller ayrı bir bahis hâlinde açıklanıyor: Sıfat veya hâl olmak gibi bir vecihle bir yere bağlı olan cümle müfret hükmünde olduğundan bu irtibatta diğer cümlelerin ona teşriki kast olunur ve aralarında cihet-i camia bulunursa ikinci cümleye vaslolunur. Eğer ikinci cümlelerin ilk cümleye teşriki istenilmezse faslolunur. Bir yere bağlı olmayan cümlelerde iki kelâm arasında cihet-i camia olmazsa ikinci kelâmın vaslı caiz olmaz ve eğer iki kelâm arasında cihet-i camia bulunursa ikinci kelâm vaslolunur, fakat evvelki kelâmın yukarısında bir kayıt bulunup da ikinci kelâmın onda teşriki caiz olmazsa faslı gerekir. Bir de iki kelâmdan biri haber ve diğeri inşa olursa ikincisinin faslı vacip olur. Mukadder sual cevap olan cümle-i istinâfiye de faslolunur. İkinci kelâm ilk kelâmı müekkit yahut ondan bedel veyahut beyan olursa faslolunur.

Bazen birkaç kelâmdan mürekkep olan bir fikra diğer bir fikra üzerine atfolunur ve buna *atfî'l-kıssa ale'l-kıssa* denir. Bu gibi durumlarda iki kıssa arasında cihet-i camia aranır.

"*Ve*" ile ma'tufun aleyh olan müsnedün ileyh, ma'tufuyla beraber cem' hükmünde olduğundan gaib suretinde "*filân ve filân geldiler*" yahut "*geldi*" denir. Ama ma'tuf ile ma'tufun aleyh tekellüm, hitap ve gaybette muhtelif olduklarında gaibe muhatab ve ikisine de mütekellim tağlîb olunur. Muhatab eğer zihince boşsa "*ve*" kullanılır. Eğer ma'tuf ile ma'tufun aleyhin ictima ve iştirakinde mütereddît yahut münkir ise "*ve*" yerinde "*hem*" harfi mükerrer olarak getirilir. "*Dahi*" ve "*de*" harfleri atıf edatı olup "*ve*" yerini tutarlar ve "*kezalik*" manasını ifade ederler ve bazen cezalara dahil olurlar. "*De*" bazen "*hem*" makamında kullanılır ve fiile eklendiğinde terâhî manasını ifade eder. Bazen ma'tufun aleyh atıf sîgası ile söylenip "*ve*"den müstağni olur. Ma'tuf ile ma'tufun aleyh birer cümle oldukları hâlde ikisi bir kelâm hükmünde olurlar. Atıf sîgası çok kere sonrasının vukuununun gecikmesini haber verir ve bu manayı teyit için bazen atıf sîgasına "*de*" eklenir.

"*Yahut*", terdîd edatıdır, Arapça "*ev*" harfine denktir. "*Ya*", *yahut* manasınadır, fakat ekseriya mükerrer olarak zikrolunup Arapça'nın "*immâ*" harfine denk olur. Terdîd *şekk*, *teşkik*, *tahyîr*, *taksim* gibi maksatlar içindir. Terdid edatı nadiren hazfolunup onunla teaddüt eden müsnedün ileyh iki şeyin birinden ibaret olarak mananın müfret olması durumunda müsnedi daima müfret olarak getirilir, fakat bu da gaipte olur. Ama ma'tuf ile ma'tufun aleyh tekellüm, hitap ve gaybetçe muhtelif olduklarında her birinin müsnedi ayrıca zikirle cümlenin cümle üzerine atfî kabilinden olarak getirilirler. Terdit edatı istifham makamında da iki işten biri içindir. Eğer asl-ı fiilin sübutu yani ikisinden birinin geldiği mütekellimin malûmu olup da birinin tayinini talep ederse terdit edatı yerinde "*yoksa*" kullanılır ve bu surette "*yoksa*", Arapça'nın muttasıl "*em*"i yerine geçer. Kezalik tasdik talebi makamında da "*yoksa*" kullanılır. Bu gibi yerlerde "*yoksa*", "*yok belki*" demek olarak munkatî "*em*" yerine geçer. "*Yoksa*", aslında "*yok ise*" demek olarak "*ve illâ*" makamında kullanılır. Bazen ihtisar için "*yoksa*" lâfzı hazfolunur.

"*Belki*" idrâb edatı olup hükmü ma'tufun aleyhten çevirmekle ma'tufa nakleder. "*Hattâ*" güçlünden zayıfa yahut zayıftan güçlüye intikal içindir. "*İmdi*, *lâkin*, *ama*", cümleleri birbirine bağlarlar. "*İmdi*" tafsîl-i icmal, "*lâkin*" def-i îhâm, "*ama*" izah-ı mübhem için kullanılırlar. "*Zira*, *çünkü*", önceye illet olan sözün üzerine gelir. Bazen illet

olan cümle, "ki" ile öncesine bağlanır. Sebep olan söz önce getirilirse sonrası ona "*bu sebepten nâşî, bu cihetle, binaenaleyh*" gibi ibarelerle bağlanır. Bazen bir delilden sonra açıkça zikrolunan neticesinin üzerine "*öyle ise*" ibaresi getirilir. Sebep olan cümle, sonrasındaki cümleye kaydolup ikisi bir söz itibar olduğunda evvelkisi sıla sığası olarak "*olduğu için, olduğundan, olduğuna binaen*" gibi bir suretle, bazen de ilk cümleye "*diye*" ilâvesiyle ikinci cümleye bağlanır. "*Diye*" bazen ta'lil, bazen terecci yerinde kullanılmakla Arapça'nın "*lealle*"sine denk olur. "*Diye*" bazen sonrasını yorumlayıcı ve açıklayıcı olur. Bazen ilk cümle atıf sığası olarak getirilir. Bazen ikinci cümlelerin ilk cümleye manaca bağlılığı açık olarak bağlardan müstağni görülüp faslolunur. İrsâl-i mesel yoluyla getirilen cümleler de ekseriya faslolunur.

FASL-I SÂBÎ'de *İcaz, İtnap, ibare-i mütearefe* terimleri genel olarak tanıtılıyor. Kelâm ibare-i mütearefeye göre *icaz, İtnap, musavat*, ibare-i mütearefeden fazla olmasına göre: *İtnap, tatvil, icaz; icaz-ı kasr, icaz-ı hazf* gibi isimler aldığı belirtilip bu kavramlar tanıtılıyor: Kastedilen manayı ibare-i mütearefeden azıyla ifade etmek *icaz*, fazlasıyla karşılamak *itnaptır*. **İbare-i mütearefe** ortalama insanların muamele ve muhaverelerinde kullanageldikleri adî ibarelerdir. Onların muratları ancak asıl manayı vazî delâletlerle ifade etmek olup ahvâlin gerektirdiklerine riayet değildir. Belâgat ilmince ibare-i mütearefede meziyet bulunmazsa da biri muhatabın hâline riayetle ibare-i mütearefeye eşit lâfızlarla meramını anlatırsa mukteza-yı hâle riayet etmiş bulunacağı cihetle belîğ olur ve buna **müsavat** denir. Daha muhtasar bir ibare getirdiğinde, ibaresi asıl manayı ifadeye yeterliyse *icaz* denir ve az lâfız ile çok mana ifade etmiş olacağı cihetle belîğler yanında pek makbul olur; yeterli değilse **ihtisar-ı muhill** denir ve merdut olur; meram ibare-i mütearefeden daha ziyade lâfızla ifade olduğunda, fazlası fayda zımındaysa **itnap** denir ve bu da makbul olur; fazlası faydasızsa **tatvil** denir ve merdut olur.

İcazın kısımları *icaz-ı kasr, icaz-ı hazf* tanıtılıyor. İcaz-ı kasr anlatılıyor. İcaz-ı hazfın envaı sıralanıyor: Bazen cümlelerin bir cüz'ü, bazen şart cümlesi hazfolunur. Bazen de ceza cümlesi hazfolunarak yerine diğer bir cümle geçirilir.

İtnapta daima iphamdan sonra izah, ehassın fazıl ve meziyetine tenbih için bir lâfz-ı eammin zikrinden sonra müştemilâtından bir ehassın zikri gibi nükteler aranır. İtnap bazen mana-yı maksudu takrir ve tekit için bir kaydın ilâvesiyle olur ve buna **tetmin**

denir. Bazen bir nükte için sözün tekrarıyla olur. Bazen bir cümleyi tekit için onun manasını kapsayan bir cümle eklenir, buna **tezyil** denir. Bazen sözde maksadın tersini vehmettiren bir şey bulunur, onu def için bir söz eklenir. Bazen de def-i îhamdan başka bir nükte sebebiyle söz arasına bir cümle sokulur, buna **cümle-i mu'tarıza** denir.

Bâb-ı Sâni'nin Tertibi

Bu bap, bir mukaddimeyle beş fasıldır ve ifade yolları anlatılan beyan bölümüdür.

MUKADDİME'de *hakikat, lâfz-ı müsterek, menkul, mürtecel, kinaye, mecaz; mecaz-ı aklî ve mecaz-ı lügavî* kavramları üzerinde durulmaktadır: Hakikat vaz'olunduğu manada kullanılan lâfızdır. Hakikî manası çeşitli olan kelimeye **lâfz-ı müsterek** denir. Bir alâka ve münasebetten dolayı sözlük manasından şer'î veya örfî bir manaya nakl ile vaz'olunan kelimeye **menkul** denir. Bunlar bir cihetle hakikat ve bir cihetle mecazdırlar. Münasebet gözetilmeyerek bir manadan diğerine naklen vaz'olunan kelimeye **mürtecel** denir ki hangi manada kullanılırsa kullanılsın hakikat olur. Ama vaz' ve alâka bulunmaksızın bir lâfzın, mana-yı mevzuun lehinden başka bir manada kullanılması doğru olmaz. Bir lâfız vaz'edilmekizin bir alâkadan dolayı mevzuun lehin dışında kullanıldığında eğer mevzuun lehin irâdesine mani karine bulunmazsa **kinaye**, bulunursa **mecaz** olur. Bazen mecaza kayıtlı olarak **lügavî mecaz** da denir ki bu, **aklî mecaz** mukabilidir.

Aklî mecaz isnatta mecaz demektir. Mecaz, mutlak olarak zikrolunduğunda lügavî mecaz murat olunur. Bunun alâkası benzerlikse **istiare**, başka bir münasebetse **mürsel mecaz** denir. Bunların her biri birer fasılda açıklanıyor. Edipler arasında çok kullanılan istiarenin, üstüne kurulduğu, kendinde pek çok güzellikler bulunduğundan dolayı at oynattıkları bir müsabaka meydanı olan teşbihe de bir fasıl tahsis edilmiştir.

Mecaz ve kinaye hakikatten; istiare teşbihten daha belîğdir; beyan uleması bunda müttefiktiler, denilerek ilk fasla geçilmektedir.

FASL-I EVVEL'de *mecaz-ı aklî* açıklanıyor ve ona bir **tezyil** yapılıyor. Aklî mecaz bir fiili mâ hüve lehine yani mütekellim yanında hakkı olan mülâbisine isnat etmeyip mâ hüve lehin gayri olan mülâbisine isnat etmektir. Fiile, faili mülâbis olduğu gibi zaman, mekân ve sebebi de mülâbis olur. Bunların fiile mülâbesede fail ile iştirakleri aklî mecaz alâkasıdır; fakat bunda da karine-i mania bulunması şarttır.

Tezyil'de muzaf hazfolunup muzafun ileyh de onun makamına geçirilirse hazfi mecaz adını aldığı, bunun mütekellimin garazına ait bir yol olduğu belirtilmektedir.

FASL-I SANİ'de mürsel mecaz ve onu sağlayan *âliyet, mazhariyet, hulûl, sebebiyet, cüz'iyet, umum, ıtlak, kevnîyet, evveliyet* alâkaları izah ediliyor. Mürsel mecaz bazen mürekkep lâfız olur. Akit sîgaları gibi inşa manasında kullanılan haber cümleleri böyledir. Alâkalar bazen benzerlikle ortak olurlar; dolayısıyla bir lâfız bir cihetle mürsel mecaz, diğer cihetle istiare olur.

FASL-I SALİS'te *teşbih* ve *teşbihin ervai, teşbihten garazlar, teşbihlerde teşbih edatıyla ilgili hususlar* ve *beliğ teşbih* anlatılıyor. Teşbih *teşbih-i mufassal, teşbih-i mücmel, teşbih-i maktûb, teşbih-i melfûf, teşbih-i mefruk, teşbih-i tesviye, teşbih-i cem', teşbih-i karib-i mübtezel* ve *teşbih-i garib-i baîd* kısımlarına, teşbihten garazlar da *müşebbehe* ve *müşebbehün bihe ait garazlar* olmak üzere ikiye ayrılarak anlatılıyor.

Teşbih, bir şeye özgülüğü ve ilintisi fazla olan vasıfta diğer şeyin ortaklık ve benzerliğe delâletidir. Bu iki şey *teşbihin tarafeynidir*. Bunun birine müşebbeh diğerine müşebbehün bih, ikisinin ortak oldukları vasma vech-i teşbih ve vech-i şebeh denir. **Erkân-ı teşbih:** *müşebbeh, müşebbehün bih, vech-i şebeh* ve *edat-ı teşbih* olmak üzere dördtür. Edat-ı teşbih "*gibi*" harfidir. "*Sanki, gûya*" da bu maksatla kullanılırlar.

Teşbihte tarafeynin ikisi de zikredilmiş olmalıdır; biri matvî olursa istiare olur. Ama taraflardan biri karineye binaen hazfolunursa mezkûr hükmündedir; yine teşbih kabîlinden olur. Vech-i şebeh mezkûrsa **mufassal teşbih** denir; metrûkse **mücmel teşbih** olup mübalâğa ifade eder. Mücmel teşbihte vech-i şebeh bazen açık olur, onu herkes anlar; bazen de iki taraftan birinin yahut ikisinin vech-i şebehi bildiren vasfi zikrolunur. Vech-i şebehte daha tam ve daha çok bilinen taraf müşebbehün bih kılınır. Bazen mübalâğa için tersi olur; bu hâlde müşebbehün bih olan tarafın tamlığı iham edilir ki buna **maktûb teşbih** denir. Elhasıl hakikaten veya iddiaen vech-i şebehte daha tam ve daha bilinen taraf *müşebbehün bih*, nakıs olan taraf *müşebbeh* kılınarak ona eklenir. İki şeyin bir emirde cem'i kastolunursa teşbihten vazgeçilerek **teşâbüh** ve **tesâvî** yoluna gidilir. Tarafeynin vech-i şebehte iştiraki ya tahkikî veya tahyilî olur. Vech-i şebeh bazen tek bir şey, bazen birden fazla olur. Bu suretlerde tarafeyn bazen mutlak, bazen kayıtlı müfret olur. Bazen vech-i şebeh bir hükmünde mürekkep yani müteaddit şeylerden çekilip alınmış bir heyet

ve keyfiyet olur. Tarafeyn bazen müfret ve bazen mürekkep yani çekip alınan birer heyet olur. Mürekkebin mürekkebe teşbihinde tarafeynin cüzleri birbirine teşbih olunabilirse de asıl letafet ve güzel tesir heyetin heyete teşbihinde olmakla cüzlerin birbirine teşbihi aslî maksad değildir. Bazen bu surette olan eczanın birbirine teşbihinde bir güzellik olmayabilir. Bazen iki zıddın zıdlıkta ortaklıkları dolayısıyla tezadın kendinden vech-i şebeh çekip alınarak temlih veya tehekküm vasıtasıyla tenasüp menzilesine indirilir.

Teşbihin tarafeyni bazen birden fazla olur: Müşebbehler birbirine ve müşebbehün bihler birbirine bağlı olarak getirilirse **melfûf teşbih**; her müşebbehün bih müşebbehinin yanında getirilirse **mefruk teşbih**; müşebbeh birden çoksa **teşbîh-i tesviye**, müşebbehün bih çoksa **teşbîh-i cem'** denir.

Vech-i şebeh itibarıyla teşbih iki kısımdır: Vech-i şebeh nazarın tedkikine muhtaç olmaksızın ilk bakışta görülürse **teşbîh-i karîb-i mübtezel** ve tersi hâlinde **teşbîh-i garîb-i baîd** denir; bazen karîb-i mübtezeli ibtizalden kurtaracak vecihle tasarruf olunur.

Teşbihten garaz ekseriya müşebbehe aittir ki: **Ya** müşebbehin hâlini beyan yani ne hâl ve sıfatta olduğunu tarifdir, bu surette müşebbehün bihin vech-i şebeh ile çok bilinir tanınır olması gerekir. **Ya** müşebbehin mikdar-ı hâlini beyan yani hâl ve sıfatının zaaf ve kuvvetçe, noksan ve ziyadece derece ve mikdarını tarifdir, bu surette de müşebbehün bihin vech-i şebeh ile çok bilinir olması ve fakat derece ve mikdarca denk olmaları gerekir. **Veya** işitenin zihin ve hayalinde müşebbehin hâl ve şanını takrir ve takviyedir, bu surette müşebbehün bihin vech-i şebehte hem çok bilinir hem daha tam olması gerekir. Bu çok defa akledilene hissedilene teşbihle olur. İnsanın hissedilene ülfeti, tabiatının ona meyelânı fazla olduğundan ma'kul ona teşbih edilmekle hayalde tecessüm ettirilir. **Yahut** vukuu uzaksanan hükmü diğer hükme teşbihle vuku imkânını beyandır; bunda müşebbehün bihin maruf ve müsellemlenmesi gerekir. **Veyahut** müşebbehi işitenin zihninde tezyin ve tahsin olur; bu hâlde müşebbehün bihin hükmü yani vech-i şebehin ona sübûtu maruf ve müsellemlenmelidir. **Veya** takbih olur; bunda müşebbehün bihin hükmü maruf ve müsellemlenmelidir. **Veyahut** müşebbehi garip bir şeye teşbihle istitraftır.

Bazen teşbihten garaz müşebbehün bihe ait olur ve bu da iki nevidir: İlki **teşbîh-i maktûb**, ikincisi müşebbehün bihin önemini beyan olup buna **izhar-ı matlûb** denir.

Edât-ı teşbih hazfolunursa **beliğ teşbih** olur ve istiare gibi mübalâğa ifade eder. Müşebbehün bihin müşebbehe izafeti de beliğ teşbih kabilindedir.

FASL-I RABİ'de **istiare** *istiare-i müfrede*, *istiare-i mürekkebe*; *istiare-i musarraha* ve *istiare-i mekniye kısımlarına* ayrılıyor: İstiare, benzerlik ilgisiyle, karine-i maniayla konulduğu mananın dışında kullanılan lâfızdır. Bazen, masdar olarak benzerlik ilgisiyle bir lâfzı konulduğu mananın dışında kullanmak manasına gelir. O vecihle kullanan kimseye **müsteîr**, müşebbehün bihin lâfzına **müsteâr**, manasına **müsteârun minh** ve müşebbehin manasına **müsteârun leh** denir. İstiare, müfret lâfız ise **istiare-i müfrede**, mürekkep ise **istiare-i mürekkebe** denir. İstiare-i müfrede ya istiare-i musarraha veya istiare-i mekniye olur. **İstiare-i musarraha** müşebbehün bihe delâlet eden, zikrolunmuş olan ve müşebbeh manasında kullanılan kelimedir ki **asliye** ve **teba'iyeye** kısımlarına ayrılır: Umumî isim ise asliye olur; masdarlar da umumî isimde dahildir. Asl-ı fiil istiare-i asliye olup ona uyarak zat-ı fiille fer'-i fiil istiare-i tebe'iyeye olur. Harflerin müteallikatı istiare-i asliye, harflerin cüz'î manaları istiare-i tebe'iyeye olur. Harflerin müteallikatından murat onların manalarını beyan yerinde kendileriyle tabir olunan mutlak manalardır. Bir vasıfla şöret bularak umumî isim hükmüne girmedikçe alemlerde istiare cari olmaz. İstiare, temlihî veya tehekkümî teşbihe dayalı ise **istiare-i temlihîye** veya **tehekkümüye** denir.

Bir şey zihinde diğer şeye teşbih ve erkân-ı teşbihten yalnız müşebbeh zikir ve tasrih, fakat müşebbehün bihin levazımından bir şeyin zikriyle o teşbihe remzolunursa **istiare-i mekniye** olur. İstiare-i tahyiliye daima istiare-i mekniye karinesi olarak ondan ayrılmaz ve aklî mecaz kabilinden olmakla lügavî mecazın kısımlarından sayılamaz.

İstiarenin karinesinden başka müsteârun lehin veya müsteârun minh'in mülâyimi olan bir şey zikrolunmazsa **mutlak istiare**, müsteârun lehin mülâyimi zikrolunursa **mücerret istiare**, müsteârun minh'in mülâyimi zikrolunursa **muraşşah istiare** denir. **Muraşşah istiare**, teşbihin unutulmuş görünmesine bina edilmekle **mutlak**, o da **mücerret istiare**den daha beliğdir.

İstiare-i mürekkebe, temsilî teşbihten dolayı, müşebbeh olan müntezi' heyette kullanılan bir müntezi' heyete delâlet eden ibaredir. Vech-i şebhi de mürekkep olursa **temsilî istiare** denir. Temsilî istiarenin kullanımı yaygın olursa **mesel** olur. Buna

dilimizde **darb-ı mesel**, çoğuluna **durûb-ı emsâl** denir.

Vech-i şebeh itibariyle istiare iki kısma ayrılır: Vech-i şebehi açık olanlara **istiare-i âmmiye** ve **istiare-i mübtezele**, gizli olanlara **istiare-i hâssiye** ve **istiare-i garîbe** denir.

İstiarenin güzellik ve makbullüğü lâfız yönünden teşbih kokusu taşımamasıyla olur. Teşbihin lügazlere sebep olmayacak mertebe açık olması gereklidir. Vech-i şebehin pek gizli olduğu bir yerde teşbih cari olursa da istiare caiz olmaz.

FASL-I HÂMİS'te *kinaye; ta'riz, telvih, remz, ima ve işaret* tanıtılıyor. **Kinaye** lügatte açık etmenin tersi, belâgatteyse manasının melzum ve metbuunda kullanılan lâfızdır; murat olan manaya delâlet eder muayyen karine bulunur, fakat hakikî mananın iradesine mani olmaz. Bazen masdar olarak lâzımı zikirle melzumu dilemek manasınadır. Kinayede lâfza mekniyyün bih, manaya mekniyyün anh denir. Mekniyyün anh ya zat ya sıfat veya nisbet yani sıfatı mevsufuna isbattır. Kinayede sıfatın mevsufu mezkûr veya mukadder değilse bir ciheti gösterip de diğer ciheti kasdetmek olan **ta'riz** gibi olur. **Kinaye telvih, remz, ima ve işaret** diye ayrılır. Lâzımla melzum arasında vasita çokluğuna **telvih**, az olup lüzumda hafâ olmasına **remz**, olmamasına **ima** ve **işaret** denir.

Bâbı-ı Sâlis'in Tertibi

BÂB-I SÂLİS'te bedîî sanatlar dört fasıl, bir istitrad ve bir hatime içinde anlatılmaktadır: Girişte bedîî sanatların belîğ kelâmın süsleme ve güzelleştirme vecihleri demek olarak iki kısma ayrıldığı; ilk kısmın manaya, ikinci kısmın lâfza ait olan **muhassenat** olduğu belirtilerek bu iki kısımdan her birinin birer fasılda tanıtılacağı ve bedîî sanatlara eklenen bazı **muhassenat** olmakla onların ve bir de sonraki şairler arasında geçerli olan **tarih sanatının** de ayrı birer fasılda anlatılacağı ifade edilmektedir³³.

³³ Bedîî sanatlar, geleneğe bağlı olarak telif edilen belâgat kitaplarında Cevdet Paşa'nın taksimatına yakın bir şekilde yer alırken; Batılı retorik anlayışlarının etkisinde kalan müelliflerin eserlerinde ise birbirinden farklı ayrımlara gidildiği görülmektedir. M. Orhan SOYSAL, *Edebî San'atlar ve Tanınması* adlı eserinde bunlardan yerli, yabancı müelliflerce yapılan on iki tanesini vermekte ve ayrıca bir tasnif denemesi de kendisi yapmaktadır. Klasik müellifler edebî sanatları beyan ve bedîî ilimleri içinde mütalâa edip **beyan ilmindekileri hakikat, mecaz, mürsel mecaz, teşbih, istiare, kinaye; bedîî ilmindekileri** ise önce *sanayi'-i lâfziye* ve *sanayi'-i ma'neviye* diye ikiye ayırıp **sanayi'-i lâfziyeye** girenleri *cinas, iştikak, şibh-i iştikak, muvazene, secî', iltizam, teşdîd, lüzûm-ı mâ lâ yelzem, kalb, terdîd, tarih, iktibas, reddü'l-acüz ale's-sadr, telmî'/mülemma', tarsi', tensik-ı sıfat, siyâkatü'l-a'dâd, telmih, tazmîn v.b.; sanayi'-i ma'neviyeye girenleri *tenasüb/müraat-ı nazîr, telfik, ihâm-ı tenasüb, ihâm-ı tezad, müşakele, hüsn-i ta'lîl, mübalâga, idmac, muhtemelü'z-ziddeyn, tezad, tıbak, tekabül, mukabele,**

FASL-I EVVEL'de *muhassenat-ı ma'neviye* sayılan *tıbak*, *mukabele*, *müraat-i nazir*, *teşabüh-i etraf*, *irsad*, *müşâkele*, *akis*, *rüçü'*, *cem'*, *tefrik*, *leff ü neşir*: *leff ü neşir-i mürettep*, *leff ü neşir-i gayr-i mürettep*; *mezheb-i kelâmî*, *hüsn-i ta'lil*, *mübalâğa*: *tebliğ*, *iğrak*, *gülüvv*; *te'kidü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zemm*, *te'kidü'z-zemm bimâ yüşbihü'l-medh*, *tecahülü'l-ârif*, *idmâc*, *tevcih*, *tevriye* sanatları anlatılıyor.

1. **Tıbak** (=mutabakat=tezad) aralarında tezad yahut başka bir deyişle tekabül bulunan şeyleri toplamaktır. Tıbakin bir kısmı da mütevakif manaları getirildikten sonra sırasıyla mukabillerini zikretmek demek olan *mukabele* sanatıdır.

2. **Mürâât-i nazîr** (=san'at-ı tenasüb=telfik) mütenasip şeyleri cem' etmektir. Buna katılan bazı sanatlar vardır: Bir lâfzın murat olmayan manası itibarıyla tenasüp bulunmasına *ihâm-ı tenasüp*, kelâmı başlangıcına münasip şeyle bitirmeye *teşabüh-i etraf*, kelâmın evvelinde bir söz bulunup da revî harfi malûm olduğu takdirde fikranın yahut beytin sonuna delâlet etmesine *irsad* (=teshim) denir. **Revî harfi** fikrada yahut beyitte tekerrür eden harftir.

3. **Müşâkele**, bir şeyi sohbetinde bulunduğu bir şeyin ismiyle zikretmektir.

4 **Akis**, kelâmın bir cüz'ü diğer cüz'ünden önce getirildikten sonra da aksi üzere getirilmesidir.

5. **Rüçü'**, bir sözü söyledikten sonra bir nükte için onu nakzetmektir.

6. **Cem'**, müteaddit şeyleri bir hükümde toplamaktır.

mutabakat, *mugalâta-i ma'neviye*, *ta'rîz*, *teşabüh-i etraf*, *irsad*, *ihâm*, *tevriye*, *istihdam*, *müzavece*, *ifrat*, *tefrit*, *iktisad*, *tecahül-i ârif*, *itnab*, *rüçü'*, *istitrad*, *tecrîd*, *mezheb-i kelâmî*, *tevcih*, *leff ü neşir*, *remz*, *akis*, *cem'*, *cem' maa't-tefrik*, *cem' maa't-taksim*, *cem' maa't-tefrik ve't-taksim*, *tefrik*, *taksim*, *kat'*, *istifham*, *istidrak*, *te'kidü'l-medh bi-mâ yüşbihü'z-zem*, *te'kidü'z-zem bi-mâ yüşbihü'l-medh*, *iltifat*, *edeb-i kelâm...* olarak sıralamaktadırlar. Prof Dr. Ali Nihat TARLAN biraz farklı bir tasnif verir; o, edebî sanatları önce *heyecana merbut sanatlar ve fikre merbut sanatlar* olmak üzere ikiye ayırıp onları kendi aralarında çeşitli yönlerden ayrımlara tabi tutmaktadır. Prof. Dr. M. Kaya BİLGEGİL ise klasik tasnife uymakla birlikte onu kendi içinde farklı bir tasnife tabi tutar. Söz gelimi *mana ile ilgili sanatları düşünceye bağlı sanatlar*, *ihtiraslara bağlı sanatlar*, *bilgiye bağlı sanatlar*, *yapıya bağlı sanatlar*, bunlarında dışında kalanlar olmak üzere sınıflamakta, bunların herbirini de ayrıma tabi tutmaktadır. M. Orhan SOYSAL ise *ses esasına dayananlar*, *ses-anlam esasına dayananlar*, *anlam esasına dayananlar* diye bir tasnifte bulunmaktadır. [Bkz. M. Orhan SOYSAL, *Edebi San'atlar ve Tanınması*, ss. 15 -23, kendi tasnifi ss. 109 - 114, Millî Eğitim Basımevi. İstanbul 1992]

Diğer bir yazar ise, altı çeşit bedîî sanatlar tasnifi verdikten sonra edebî sanatları *mana ile ilgili sanatlar*, *lâfız ile ilgili sanatlar* ve *harf ve yazıya bağlı hünerler* grublarına ayırarak verir. [Bkz: Yrd. Doç. Dr. Numan KÜLEKÇİ, *Açıklamalar ve Örneklerle Edebi Sanatlar*, Burak Matbaası, Ankara 1995]

7. **Tefrik**, iki şey'in arasındaki fark ve tefavütü açıklamaktır.

8. **Leff ü neşir**, müteaddid şeyler zikrolunduktan sonra herbirine ait hükümlerin getirilmesidir. *Müretteb* ve *gayr-i müretteb* diye iki kısma ayrılır.

9. **Mezheb-i kelâmî**, kelâmcıların bürhan yolu usûlünce matlûba delil getirmektir.

10. **Hüsn-i Ta'lil**, hakikî olmayan lâtif bir itibar ile bir vasıf için münasip bir illet iddia olunması yani gerçekte illeti olmayan mananın illet olmak üzere itibar kılınmasıdır. Kelâm şüphe üzerine kurulursa hüsn-i ta'lile katılır.

11. **Mübalâğa**, bir vasfın şiddet veya zaafıta olması uzak görülen veya muhal derecesine ulaşmasının iddia olunmasıdır. *Tebliğ*, *iğrak*, *gulüv* diye üç kısma ayrılır. İddia edilen eğer akıl ve âdetçe mümkünse *tebliğ* denir ki belâğler yanında makbuldür; eğer âdetçe muhal ve akılca mümkün olursa *iğrak* denir ki bu da makbul sayılır; eğer akılca da muhalse *gulüv* denir ki makbul değildir. Şart sîgası veya teşbih gibi bir vecihle sıhhat ve imkân derecesine yaklaşırsa yahut bir güzel hayal bulunursa gulüv beğenilir. Hezî makamında getirilen gulüv ise mecaz olur. Bunlardan başka gulüvler makbul olmaz.

Makbul mübalâğa kabilinden sayılabilecek bir sanat da bir garazı nakîzına benzer tabirle tekit etmektir. Bunlar zemm yollu medih demek olan *te'kidü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zemm*, medih yollu zem demek olan *tek'idü'z-zemm bimâ yüşbihü'l-medhtir*.

12. **Tecahülü'l-ârif**, bir nükte için ma'lûmu gayr-i ma'lûm siyakında getirmektir.

13. **İdmâc**, bir manaya diğer mana tazmîn ettirilmektir. Bazen bu iki mana bir maksada ait olur. Bir maksat için sevk edilip getirilen mana yine o maksada dair olan zait bir manayı kendine tabi kılar, buna *istitbâ'* da denir.

14. **Tevcih** (=muhtemelü'z-zıddeyn), sözü iki muhtelif manaya muhtemel olarak söylemeğe denir.

Tevriye (=ihâm), yakın ve uzak iki manası olan bir lâfzın gizli bir karineyle uzak manasının kastolunmasıdır. Bu sanat, bir lâfzın birkaç manaya gelmesine dayandığı için edebî ilimler bilginlerince mana sanatlarından sayılırsa da tevriye olan ibare başka bir dile çevrildiğinde bu sanat zayi olacağından, onu lâfzî sanatlardan saymak daha münasiptir.

FASL-I SÂNÎ'de lâfzî muhassenat *cinâs*: *cinâs-ı tam*, *cinâs-ı muharref*, *cinâs-ı kalb*, *cinâs-ı nakıs*, *cinâs-ı muzâri*, *cinâs-ı lâhık*, *cinâs-ı musahhaf*, *muvaazene*,

mümasele; *seci'*: *sec'-i mutarref*, *sec'-i mütevâzî*, *sec'-i murassa'*; *teşdîd* diye sıralanıyor.

1. **Cinas**, iki lâfzın manaları farklı olup telâffuzda benzeşmelerine denir. Birçok kısımları vardır: **Cinâs-ı tam**, iki lâfzın dört yönden yani *nevi*, *aded*, *tertîb-i hurûf* ve *hey'ette* birlik olmalarıdır. Eğer bu dörtten yalnız birinde ihtilâf bulunsa tam cinas olmaz, başka ad alır. Fark harflerdeyse **cinâs-ı muharref**, harflerin tertibindeyse **cinâs-ı kalb**, harflerin adedindeyse **cinâs-ı nakıs**, nev'deyse yani mütecanis lâfızların yalnız birer harfi çeşitçe muhtelif olup da bu harfler arasında çıkak yakınlığı bulunursa **cinâs-ı muzâri**, çıkak yakınlığı bulunmazsa **cinâs-ı lâhık**, nokta cihetiyle olursa **cinâs-ı mushaf** denir. Ayrıca **ıştikak** ve **şibh-i ıştikak** sanatları da cinasa katılır.

2. **Muvazene** fasılaların vezince denk olmalarıdır. **Fasıla**, nesirde fıkraların ve nazımda mısraların son kelimeleridir. Fasiladan başka diğer cüz'lerin hepsi veya çoğu vezince mukabilleri gibi olursa **mümasele** ismini alır.

3. **Seci** fasılaların bir harf üzerine birbirine uygun olmalarıdır. Nesirde seci nazımda kafiye gibi olup üç kısma ayrılır: Fasilalar vezince muhtelif olurlarsa **sec'-i mutarref**, vezince de birbirine uygun olurlarsa **sec'-i mütevâzî**, fasılalarda olduğu gibi önlerindeki cüz'lerin ekseri de seci ve vezince mukabilleri gibi olursa **sec'-i murassa'** denir. Misallerle izah ediliyor. Fasilaların her birinin başka başka manaları olması şartıyla seci belîğ kelâma zinet verir, aksi hâlde sırf seci için bir nevi tekrar olacağından tatvil olur.

4. **San'at-ı teşdîd** (=iltizam = *lüzum-ı mâ lâ yelzem*), şürde revî harfi, nesirde onun yerine geçen harfin tekrarı kafiye ve seci için kâfi iken ondan fazla bir şey iltizam olunmasıdır. Lâfzî muhassenatın asıl güzelliği mananın lâfza değil lâfzın manaya tabi olmasındadır. Mana tabiatına bırakılırsa kendisine lâyık olan lâfzı ister, onun istediği lâfız getirilirse lâfız ve mananın ikisi de güzel olur. Eğer seci yapmak için tekellüfle ibare düzülür, mana lâfza tabi kılınırsa lâfız ve mana güzellik ve kabul süsünden ârî kalır.

FASL-I SÂLİS'te bedî sanatlarına ek olarak yazarın hiçbir kısma koymadığı *telmih*, *iktibas*, *tazmin*, *mülemma'*, *ilgaz*, *ta'miye* gibi söz hünerlerine yer veriliyor ki şunlardır:

Telmih, bir kıssaya yahut meşhur bir mesele işaret olunmasıdır. **İktibas**, söze Kur'an veya hadisten bir şey alınmasıdır. **Tazmin**, şairin kendi şürine, kime ait olduğunu belirterek başkasının şürinden bir şey içertmesidir. Bilinen bir şürse uyarıya gerek yoktur.

Bir şair diğer şairden mısra' yahut beyit gibi bir şey alıp kendi şiiri ilân eder yahut bazı lâfızları değiştirmekle mazmunu çalıp kendi şiirine katarsa *sirkat* olur. Halef selefın şiirini ıslah ile daha iyi surette nazmederse makbuldür. Şair geçinen bazıları divanlardan beğendiklerini alıp kendilerine mâl ederler; bunlar şair sayılmadığından konu dışı kalırlar.

Bazen iki şairin birbirinden haberi olmaksızın bir mısra yahut bir beyit ikisinin de hatırlarına gelir ki *tevarüd* denip sirkat sayılmaz. Tarihlerde tevarüd çok defa vuku bulur.

Acem şairleri Arapça şiirleri kendi şiirlerine tazmin ile *mülemma'* tarzında şiir yapmışlardır. Bu, bir mısraı bir dilden ve diğer mısraı diğer dilden olarak nazmolunan şiir demektir. Fars aruzu ekseriya Arap aruzuna aykırı düşer. Meselâ remel bahri ile hezec bahri Fars aruzu usulünce her beyti bazen sekizer ve bazen altışar cüz'den mürekkep olarak kullanılır; ama Arapça'da ikisi de sekizer cüz'den mürekkep olarak kullanılmaz. Şairlerimiz vezinde Farıların aruz usulüne tabi olduklarından lisanımızda Farsça-Türkçe mülemma' şiir söylemek kolaydır ama Arapça-Türkçe mülemma' şiir söylemek dikkate değer bir noktadır. Meselâ remel bahrinden bir mülemma' söylenmesi hâlinde her mısraı üçer cüz'den terkip olunursa hem Fars hem Arap aruzuna uygun düşer. Eğer dörder cüz'den terkip olunursa Arap aruzuna muhalif olur ve Arap şairlerinden biri görse onu vezinsiz sanır. Mamafih mülemma' şiirlerde bu gibi ihtilâflar affedilir. Ama tam olarak Arapça şiir söylenecek olursa Arap vezinlerine uyulması lâzım gelir. Bundan dolayı bazı mütearriplerin her beyti sekizer cüzden mürekkep olarak remel bahrinden söyledikleri Arapça şiirlere Arap şairleri şiir nazarıyla bakmazlar.

Sonraki bazı edipler yalnız mühmel yani noktasız harflerden şiir söylemek gibi sanatlar ihtira' etmişlerdir. Bu da bir hünerdir. Lâkin önceki edipler bu gibi yazıya ait sanatlara bediî muhasenattan saymamışlardır.

Sonraki şairlerden bazıları *ilgaz* ve *ta'miye* yolunda manzum sözler söylemişlerdir. Lâkin bunlar da bediî muhasenattan sayılmazlar.

İlgaz, lügaz söylemektir. Lügaz, bilmece demektir ki bir şeyin alâmet ve vasıflarını zikirle ona sair eşyadan ayrılacak surette ve remiz yolunda delâlet eden sözdür.

Ta'miye, mevzun kelâmda bir zatın namına remz ve îmâ ile delâlet etmektir ve o söze de *muamma* denir. Tarih sanatı erbabı, bir mısraın, hesapça noksan veya ziyadesine remz ve ima etmeğe de ta'miye derler.

FASL-I RABİ'de bedî sanatlarından sayılan tarih sanatı *tarih-i tam*, *tarih-i mu'cem* (=tarih-i mücevher), *tarih-i mühmel* (=tarih-i sade) diye kısımlara ayrılarak anlatılıyor:

Sonraki ediplerin ihtira' ettiği tarih sanatı, bir vakayı haber veren mısraın yahut beytin, cümleleri hesabıyla harflerinin adedi o vakanın vuku tarihine denkliğidir. Zamanla bir olaya tarih olmak üzere bir kelime, bir ibare bulunması edipler arasında âdet olmuştur.

Bu sanatın bir tarihçesi verilip örnekler sıralanıyor ve şunlar söyleniyor: Tarihin en üstünü, haşivsiz ve istenen manayı mükemmel bir açıklıkla anlatan âzâde mısradır. Bulunamazsa hesabı doldurmak için haşiv ve zait lâfızlar eklenir. Bu lâfızların makama uyması, beyanî ve bedî lâtifeleri kapsamı ölçüsünde tarih makbul olur. Tarih hakikat dairesinde aranır; bulunamazsa mecaz, kinaye, telmih ve tevriye yoluna gidilir. Bulunan tarih ne kadar renkli ve manaya delâleti ne kadar açık olursa o mertebe makbul olur.

Bazen iki üç şair bir tarihte tevarüd ederler. Bazen bir beytin toplamı, bazen de her mısraı birer tarih olur. Harflerinin toplamı hesaba dahil olan tarihe **tam tarih**, yalnız noktalı harfleri hesap olunana **mu'cem** ve **mücevher tarih**, yalnız noktasız harfleri hesap olunana **mühmel** ve **sade tarih** denir.

Tarih mısraının harflerinin adedi birkaç noksan veya fazla gelirse makama münasip ta'miye ile zam veya tenzil olunur. Bir mısraın harfleri adedi istenen senenin iki katı olursa **dûtâ** denir. Bu, tam tarih gibi makbul değildir. Bir mısraın her yarısından birer tarih çıkarsa musanna' ve makbul bir tarih olur. Mısraının mu'cem ve mühmel harflerinden birer tarih çıkarsa musanna' tarihlerden sayılır. Musanna' tarihlerin birçok nevi vardır:

Birisi beytin her bir mısraı birer tarih olduğu gibi her mısraının birler, onlar ve yüzler hanesindekiler birbirine eşit olmakla birbirine nakil usulü ile altı tarih daha oluşur.

Biri de çıkarma ve katma usulüdür.

Biri de, mısra yahut beyit lâfız ve manaca tarihi kapsamıdır.

İstidrâd'da tarihlerin hesabında telâffuza değil hatta itibar olunduğu çeşitli örneklerle belirtiliyor ve tarih hesaplanmasındaki farklı durumlar izah ediliyor.

HATİME'de, söz söylemede itina edilmesi gereken yerler üzerinde durulmaktadır: Üç makamda yani ibtida, tehallüs ve intihâda sözün fesahatine pek ziyade dikkat ve itina olunmalıdır. Edibler söze *tagazzül*, *tefahhur*, *zamaneden teşekkî*, *teşekkür* gibi bir giriş ile söze başlayıp sonra maksada geçerler ve çokluk *dua* ile son verirler. İşiten, başta

kulağına çarpan söz iyi olursa sonrasını önemle dinler, yoksa gerisi güzel de olsa kulak asmaz. İbtidanın güzelliğine itina edilmelidir. En iyisi maksadı iş'ar eden sözlerle başlanmasıdır; buna **berâat-i istihlâl** denir. İbtidadan maksada bir münasebetle geçilmesine **tehalls** denir. Eskilerin yolu olan **iktidâb** ise maksada münasebet aramadan geçmektir. Bazen "*maksada gelemim*" gibi bir sözle maksada girilir; ki tehallûsa yakın bir iktidâbdır. Sonrakiler tehallsun güzel olmasına pek çok itina etmişlerdir. Geçiş ne kadar güzel olursa söz o nisbette takdir edilir. Sözün intihası dinleyenin kulağında en son kalacak söz olduğundan dolayı güzel olursa st tarafın kusurlarını örter. İntihanın en güzeli sözü tamamlandığını bildiren bir edayla bitirmektir.

II- BELÂGAT İLMİ İLE İLGİLİ GENEL KAVRAMLAR

Belâgatla ilgili terimler incelenirken öncelikle asıl metinden onlara karşılık gelen kısımlar aynen tesbit edilip alınmış, altına günümüz Türkçesiyle karşılıkları italik harflerle konulmuştur. Açıklamalar ise mümkün mertebe sadeleştirilmiştir. Cevdet Paşa'nın örneklerinin dili aynen muhafaza edilirken bunlarla ilgili değerlendirme ve açıklamalar da yine yapılabildiğince günümüz diliyle ifade olunmuştur. Maddeler ve misaller arasında bağlantı kurmak için gerekli görülenler ise sadeleştirilerek ve bazen de hülâsa yapılarak kaydedilmiştir. Esasen bunların asıl metinden bir şekilde ayrılması icap ederdi, ama yazılı anlatım imkânlarının sınırlılığı dolayısıyla bunlar da metinden alınan ibareler gibi normal harflerle yazılmıştır. Metinde tanımı bulunmayan terim ve kavramlar ise koyu-siyah harflerle yazılıp başka kaynak eserlerden faydalanılarak dipnotta gösterilmiştir.

Bağlantıları sağlamak için eklediğimiz kendi ifadelerimizin, italik harflerle –bu hatta bir cümle başı, sonu da olsa– gösterilmek suretiyle, asıl metinden ayrılmasına gayret edilmiştir. Terim ve kavramlarla ilgili anlatım içinde geçen örnekler ise turnak içine alınmıştır; ancak manzum örneklerde böyle bir yola gitme gereği duyulmamıştır.

Aşağıda, Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmaniye'sindeki sırayla önce genel gramer terimleri gösterilmiştir:

Lisan-ı Arabî: Başlangıçta lisan-ı Arabî, Nahiv ilmi diye isimlendirilmiştir. Nahiv ilmi de, kelimenin hallerinden bahseden bir ilim olarak görülmüştür. Sonraları Sarf ilmi ve Nahiv ilmi diye ikiye ayrılmıştır.

Şimdi bu terimlerin metindeki tanım ve günümüz diliyle karşılıklarını verelim:

İlm-i sarf: İlm-i sarf zât-ı kelimenin ahvalinden bahseden bir fendir.

Yani, sarf ilmi, kelimenin kendisinin hâllerinden bahseden bir disiplindir.

İlm-i nahiv: İlm-i nahiv kelimelerin hîn-i terkîbinde ârız olan ahvâlden bahseden bir fendir.

Yani, nahiv ilmi, kelimelerin terkîbi zamanında onlara ârız olan hâllerinden bahseden bir disiplindir.

Bu iki ilimle kelâmın asıl manayı ifadesi keyfiyeti bilinir. Aynı maksada hizmet

ettikleri için, ikisi de gerçekte bir ilim demektir. Bazıları **ıştikak**¹ meselelerini de müstakil bir disiplin saymışlarsa da, çoğunluk onu **sarf ilmine** sokmuşlardır.

Müellif, Giriş'te de belirtildiği gibi belâgat ilminin teşekkülü, isimlendirilmesi; Arapça, Farsça ve Osmanlıca'nın gramerlerinin mukayesesi; Kavaid-i Osmaniye ve Belâgat-ı Osmaniye'nin telifi üzerinde duruyor. Sonra da ulûm-ı Arabiye bilginlerinin belâgat için –bu husustaki görüş farklılıklarına da işaret ederek– meânî ve beyan ve bunlara ek olarak sözü süslemek için bedî' diye üç disiplin yaptıklarını ifade ediyor.

Aşağıda bunların tanımları ve günümüz diliyle karşılıkları verildi:

İlm-i meânî: İlm-i meânî ile kelâmın muktezâ-yı hâle keyfiyet-i tatbiki bilindir.

Yani, meânî ilmiyle kelâmın durumun gerektirdiğine nasıl uydurulacağı bilindir.

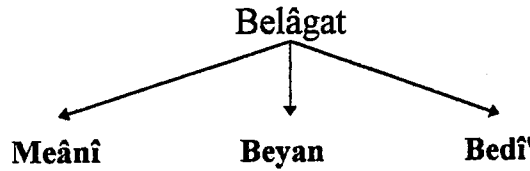
İlm-i beyan: İlm-i beyandır ki edâ-yı meramın turuk-ı muhtelifesini bildirir. Yani **teşbih** ve **mecaz** ve **kinayeden** bahseder.

Yani, beyan ilmi, meramın edasının muhtelif yollarını bildirir; teşbih, mecaz ve kinayeden bahseder.

Sanayi-i bediyye: Seci' ve cinas gibi kelâm-ı belîge zînet veren birtakım vücuh-ı tahsîn-i kelâm vardır ki onlara sanayi-i bediyye denilir. Onları ta'rif için dahi ilm-i belâgata zeyl olmak üzere bir fen yapıp ilm-i bedî' tesmiye etmişlerdir.

Yani, seci' ve cinas gibi belîğ kelâma zînet veren birtakım kelâmı güzelleştirme cihetleri vardır ki onlara bedî' sanatlar denir. Onları tarif için de belâgat ilmine ek olmak üzere bir ilim yapıp bedî' ilmi diye isimlendirilmiştir.

Belâgat ile ilgili ayrımı şu şemada görebiliriz:

Şimdi bunların metindeki ve bugünkü Türkçe karşılıklarıyla tanımlarını kaydedelim:

¹ **ıştikak:** leng. bir kökten gelen kelimelerin birbirleriyle olan ilgileri, kök bilgisi; türetme. fr. **étymologie.** [Ferit DEVELLİOĞLU, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat]

İlm-i belâgat: Kelâmın mezâyasını bildiren bir fendir.

Yani, belâgat ilmi, kelâmın meziyyetlerini bildiren bir disiplindir.

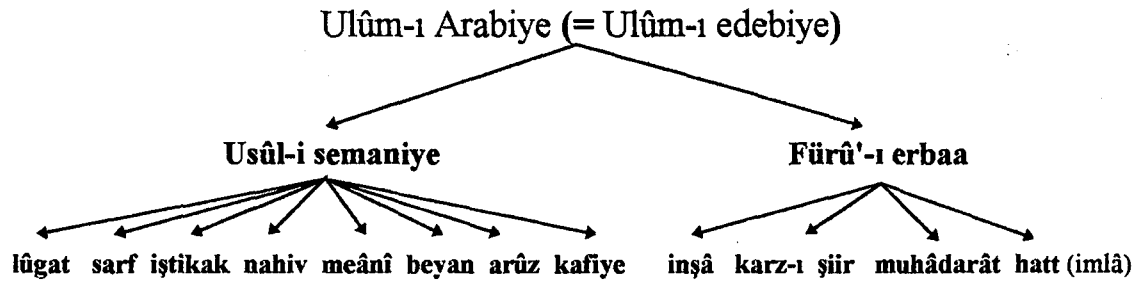
Kelâmın mezâyası muktezâ-yı hâle tatbîki ve teşbih ve mecaz ve kinayelerinin hakkıyla edâsı ve sanayi'-i bedî'iyye ile tezyîni hususlarıdır.

Kelâmın meziyyetlerinin nelerden ibaret olduğunun belirtildiği bu cümleyi önemine dolayısıyla şu şekilde tablolaştırabiliriz:

	<i>hâlin gereğine uydurulması</i>	
<i>Kelâmın meziyyetleri</i>	<i>teşbih, mecaz ve kinayelerinin hakkıyla edâsı</i>	<i>hususlarıdır.</i>
	<i>bedî sanatlarla tezyîni</i>	

Yazar bundan sonra "İlm-i meânî, ilm-i beyan, ilm-i bedî"; biz, bu üçünü bir ilim i'tibar ederek ilm-i belâgat tesmiye eyledik" diyerek bu ilmin sınırlarını çizmektedir.

Müellif", "Lisan-ı Osmanî üzre işbu ilm-i belâgati beyan için bu risaleyi bir mukaddime ile üç bâba taksim ve bimennihî Teâlâ bâb-ı evvelde fenn-i meânîyi ve bâb-ı sâni'de fenn-i beyanı ve bâb-ı sâliste fenn-i bedî'i beyan edeceğiz" dedikten sonra belâgat ilminin klasik tasnifte yerini ortaya koyma maksadıyla olsa gerek, "ulûm-ı Arabiye veya ulûm-ı edebiye" diye isimlendirildiğini belirttiği ilimleri sıralamaktadır ki şu şekilde şematize edilebilir:

Bunların ayrıntılarını *Beyamî'l-Ünvan* adlı eserine havale etmektedir*.

* Yazar, adı geçen kitabında "Hatime: Ulûm ve Fünûnun Taksimine Dairdir" başlığıyla ilimlerin hangi esaslar dahilinde taksim edildiği hakkında bilgiler vermekte ve onları bu esaslara göre tasnif etmektedir. Ayrıca her bir ilmin neden bahsettiğini de kısa kısa ifade etmektedir. Bu bahsi buraya alıyorum; ta ki Cevdet Paşa'nın, belâgati, ilimler içinde nerede görmüş olduğunu daha iyi anlayabilelim. Metin aynen alınmakla birlikte, ilimlerin tasnifinin daha iyi anlaşılması için, taksimatın rakamlarla gösterilmesi yoluna gidilmiştir:

"Ulûm ve fûnûn-ı müdevvenenin her biri mesail-i kesîreden ibaret olduğu hâlde birtakım mesail-i kesîre bir fenn-i müstakîl ve diğeri birtakım mesail-i kesîre fenn-i âher-i müstakîl addolunup da birbirlerinden temyizleri cihet-i vahdetleri itibarıyla'dır.

Ulûm-ı müdevvenenin cihet-i vahdeti ikidir. Biri cihet-i vahdet-i zatiye, diğeri cihet-i vahdet-i araziyyedir.

Cihet-i vahdet-i zatiye fennin mevzuudur ki ol fende ahvâlden bahsolunan şeydir. Meselâ, ilm-i sarfın mevzuu kelimedir ki fenn-i mezkûrda kelimenin ebniyesinin ahvâlden bahsolunur.

Cihet-i vahdet-i araziyye fennin gayeti yani üzerine terettüb eden faide ve semeresidir. Meselâ, ilm-i sarfın gayeti ebniye-i kelimedede galat ve halelden ihtiraz olup bu faide ancak bu ilimle hasıl olur.

İşte ilm-i sarfın hâvî olduğu mesail-i kesîre bu iki cihetle bir ilim addolunarak ulûm-ı saireden mütemeyyiz olur. Velhasıl her fende bir başka şeyden bahsolunur ve her fende bir başka faide bulunur ve bu cihetlerle her biri birbirinden mütemeyyiz olur. Ve bir fennin her meselesi ol fennin mevzuuna dair ve ol fennin gayetini müsmir olmak lâzım gelir. Ve bir fennin mesailinden olmayarak bi'l-münasebe ol fende zikrolunmuş olan bir bahsin mesail-i fenden olmayıp da istitraden zikrolunmuş olduğu bu cihetlerle bilinir.

Ma'lûm ola ki **ulûm-ı müdevvene** evvelâ iki kısma münkasımdır:

1- **Kısm-ı evvel ulûm-ı nakliyye**dir ki vâzından ahz ve telâkiye mevkuflup **ulûm-ı şer'îye** ile **ulûm-ı Arabiye**'den ibarettir.

2- **Kısm-ı sâni ulûm-ı akliyye**dir ki nev'-i insana göre mücerred akıl ile mevzu' ve mesailini istinbat ve ebvâb ve füsûlünü tertip mümkün olup bu dahi iki nevi'dir: **Nev'-i evvel hikmet-i ameliyye**dir ki bizim irade ve ihtiyarımızla olan a'mâl ve efâlden bahseder. **Nev'-i sâni hikmet-i nazariyye**dir ki bizim irade ve ihtiyarımızla olmayan şeylerden bahseder. Hikmet-i ameliyyeden garaz ilim ile amel olup ammâ hikmet-i nazariyyeden garaz yalnız hakaik-i eşyaya vukuf tahsiliyle nefis-i natika-i insaniyyeyi tekmildir.

11- **Ulûm-ı şer'îyenin usulü** bunlardır: **Ulûm-ı Kur'aniye**, ulûm-ı hadîs, **ilm-i fikh**, ilm-i usul-i fikh, **ilm-i kelâm**, ilm-i tasavvuf, **ilm-i ta'bîr-i rü'yâ**.

111- **Ulûm-ı Kur'aniye**: Kur'ân-ı Kerîm'e müteallik olan ilimlerdir ki ilm-i kırâet ve ilm-i tefsîr ve fenn-i resm-i Kur'ân'dır.

112- **Ulûm-ı hadîs**: Ehâdis-i nebeviyyeye dair olan ilimler olup fûnûn-ı adîdeye münkasımdır.

113- **İlm-i fikh**: Efâl-i mükellefine müteallik olan ahkâm-ı şer'îyyeden bahseder. **İlm-i ferâiz** dahi bundan bir bâb olduğu hâlde fenn-i müstakîl addolunmuştur.

114- **İlm-i usul-i fikh**: Ahkâm-ı şer'îyenin edille-i şer'îyyeden keyfiyet-i istinbat ve istihracını bildirir. **Fenn-i hilâfiyyât** ile **fenn-i cedel** dahi buna mülhaktır.

1141- **Fenn-i hilâfiyyât**: Mezâhib-i erbaaya mukallid olan ulema beyinde cereyan eden ebhâsi mutazammındır ki herkes kavaid-i usul-i fikhâ tatbîkan kendi mezhebinin hak ve savâb olup diğerklerinin hatâ üzere olduğunu isbâta çalışır.

1142- **Fenn-i cedel**: İskât-ı hasm için olan mübahesâtın usûl ve ahvâlden bahseder.

115- **İlm-i kelâm**: Edille-i akliyye ve nakliyye ile akaid-i dîniyyenin isbâtını mütekeffildir.

116- **İlm-i tasavvuf**: Sûfiyyenin ıstılahat ve vicdâniyyâtını ve turuk-ı mücadele ve riyazetlerini beyan eder.

117- **İlm-i ta'bîr-i rü'yâ**: Rü'yânın ta'bîrine medâr olan kavânîn-i külliyyeyi mutazammındır.

12- **Ulûm-ı Arabiye**: -ki **ulûm-ı edebîye** dahi denilir- **kelâm-ı Arabda** halelden ihtiraza medar olan ulûm olup:

121- usulü bunlardır: **İlm-i lûgat**, ilm-i iştikak, **ilm-i sarf**, ilm-i nahiv, **ilm-i meânî**, ilm-i beyan, **ilm-i aruz**, ilm-i kafiye.

Keyfiyet-i taksimi bu vecihledir ki ulûm-ı Arabiye'de ya müfredattan bahsolunur veyahut terakibden bahsolunur.

1211- Müfredattan bahsolunduğu halde:

12111- bahis eğer müfredatın madde-i mücevheri itibarıyla olursa **ilm-i lûgat**.

- 12112- ve eğer hey'et ve suret-i ebniyesi itibarıyla olursa **ilm-i sarf**,
- 12113- ve eğer asliyet ve fer'iyyet cihetiyle birbirine olan nisbeti itibarıyla olursa **ilm-i iştikak** denilir.
- 1212- Terakibden bahsolunduğu takdirde:
- 12121- eğer meânî-i asliyeyi ifade ve eda cihetinden bahsolunursa **ilm-i meânî**,
- 12122- ve eğer keyfiyet-i eda ve turuk-ı te'diye-i mana cihetinden bahsolunursa **ilm-i beyan** denilir.
- 12123- **İlm-i bedi'** dahi bu ikisine zeyl addolunmuştur.
- 12124- Ve eğer terakib-i mevzuneden vezin itibarıyla bahsolunursa **ilm-i aruz**,
- 12125- ve eğer evahir-i ebyat itibarıyla bahsolunursa **ilm-i kafiye**dir.
- 122- İşbu fûnun-ı semaniye ulûm-ı Arabiyenin usulü olup **fürû'**u olarak dahi diğeri dört fen vardır ki **fenn-i hat**, **fenn-i karz-ı şiir**, ve **fenn-i inşa** ve **fenn-i muhadarat**tır.
- 1221- Zira bahis eğer nukuş-ı kitabete dair olursa **fenn-i hat**,
- 1222- ve eğer kelâm-ı manzuma mahsus olursa **fenn-i karz-ı şiir**,
- 1223- ve eğer kelâm-ı mensura mahsus olursa **fenn-i inşa**,
- 1224- ve eğer manzum ve mensurdan birine mahsus olmayarak ikisine dahi şamil olursa **fenn-i muhadarat** tesmiye olunur. **Fenn-i tarih** dahi muhadarattan ma'duddur."
- 21- **Hikmet-i amelîye** üçdür: **İlm-i tehzîb-i ahlâk**, **ilm-i tedbîr-i menzil**, **ilm-i siyaset**dir.
- 211- Zira eğer bir şahsın a'mâline müteallik olursa **tehzîb-i ahlâk**,
- 212- ve eğer bir beyitte müctemi' olan eşhâsın ahvâline müteallik olursa **tedbîr-i menzil**,
- 213- ve eğer bir millet ve memleketin ahvâline müteallik olursa **siyaset-i medeniye** denilir.
- 22- **Hikmet-i nazariye** evvelâ üç kısma taksim olunur: **El-hey'ât**, **riyâziyât**, **tabîyyât**.
- 221- **Hikmetü'l-hey'e** haricen ve zihnen maddiyattan müstağni olan şeylerden bahsedip üç fenne münkasımdır: Evvelkisi umûr-ı âmmeden cemî'-i mevcûdâta âmm ve şâmil olan mefhûmât-ı külliyyeden bahseden fendir. İkincisi vâcibü'l-vücûdun vücûdundan ve sîfâtından bahseden fendir. Üçüncüsü mücerredâtan yani madde ve mekândan mücerred ve berî olan cevâhirden bahseden fendir ki emr-i meâd bahsi dahi bu fenne mülhaktır.
- 222- **Hikmet-i riyâziye** haricen maddî olup da zihnen maddeye muhtac olmayan şeylerden bahsedip dört fenne taksim olunmuştur: **Aritmetikî**, **hendese**, **hey'et**, **mûsikî**.
- 2221- **İlm-i aritmetikî** ki **ilm-i aded** dahi denilir. Adedin havas ve ahvâline bahseder. **İlm-i hesâb** ve **ilm-i cebir** ve **ilm-i mesâha** dahi bu fennin **fürû'**undandır.
- 2222- **İlm-i hendese** tûl ve arz ve umkdan ibaret olan mîkdardan bahseder. Bunun dahi **müsellesât** ve **mahrûtiyyât** gibi **fürû'**-ı adîdesi vardır. Ve bazılar **mesâhayı** dahi **fürû'**-ı hendeseden addeylemişlerdir.
- 2223- **İlm-i hey'et** kevâkibin harekâtından ve birbirine olan bu'dundan bahseder. **İlm-i zîc** ve **takvim** dahi bunun **fürû'**undandır.
- 2224- **İlm-i mûsikî** asvât ve nağamâtın birbirine olan nisbetinden ve keyfiyet-i te'lifinden bahseder.
- 23- **Hikmet-i tabîiye** zihnen ve haricen maddî olan şeylerden yani **ecsâm-ı tabîiyyeden** bahsedip bu dahi üç fenne münkasımdır:
- 231- Evvelkisi, **ale'l-umûm ecsâm-ı tabîiyyeden** bahseden fendir ki **ecsâmın eczâ-i evveliyesi** ve **heyûlâ** ile sûret bahisleri bu fendedir.
- 232- İkincisi **fenn-i felekiyyât**tır ki **ecrâm-ı felekiyyeden** bahseder ve bu fen ile hey'etin birbirinden farkı şu vecihledir ki bu fende **ecsâm-ı ulviyyeden** bahsolunup mesaili edille-i limmiye ile yani müessirden esere intikal tarikiyle isbat olunur. Ve **fenn-i hey'ette** cismiyyetten bahsolunmayıp belki ber-vech-i meşruh medârât ve eb'âddan bahsolunup mesaili dahi edille-i inniye ile yani eserden müessire intikal tarikiyle isbat olunur. Ve bazen olur ki bir mes'ele iki fende dahi zikrolunur. Lâkin ikisinde dahi maksad başka olur. Nitekim **el-felekü kürriyyün** kaziyesi iki fende dahi mezkûrdur. Lâkin bu fende cism-i basit olduğundan nâşi feleğin kürriyyeti kasdolunur. Ama **hey'ette** edvâr-ı kevâkible kürriyyet isbatı murad olur. **İlm-i nücûm** ki eşkâl-i kevkebiyye ile **âsâr-ı süfliyye** üzerine istidlâl olunan kavânînden bahseden bir fen olup bu dahi **ilm-i hey'etin** teferruatındandır. Ancak bazılar, **fenn-i nücûm**

Kavaid-i Osmaniye'de, lisanımızın **sarf**, **iştikak**, **nahiv** ve **imlâ usulü** yer aldığından, usul-i semâniyeden üçü ve fûrû'-ı erbaadan biri bulunuyor demektir.

Sistemantik hâliyle elinizde bulunan bu belâgat kitabı da **meânî**, **beyan** disiplinlerini kapsayacağından, bu iki disiplinde de on iki ilimden altısı yer almış olacaktır.

Fesahat: Elfâzın telâffuz ve istimâ'ı tatlı ve manası zahir yani telâffuz olunur iken ma'nası zihne mütebâdir olmaktır. Bunun alâmeti dahi elfâzın kavaid-i lisanı muvafık ve elsine-i üdebâda kesîru'l-isti'mâl olmasıdır. Çünkü ehl-i lisan olan üdebâ lisanı ince elekten geçirip o misillü elfâzı taharrî ve intihap ederler ve lisanı sakîl ve kulağa kerîh gelen ve manasını anlamak için lûgat kitabına ve fikir ile zihnin it'âbına muhtac olan elfâzın isti'malinden ictinab ederler. Ve kelâmın ahseni odur ki avâm onun manasını anlar havas dahi fazl ü meziyyetini takdir eyler derler.

Yani, fesahat lâfızların telâffuz edilmesi ve işitilmesi tatlı ve manası açık olmasıdır; yani telâffuz edilirken mananın zihne birdenbire gelmesidir. Bunun alâmeti de lâfızların lisan kaidelerine uygun olması ve ediplerin dilinde çok sıklıkla kullanılmasıdır. Çünkü lisan ehli olan edipler dili ince elekten geçirip o gibi lâfızları araştırır ve seçerler. Dile ağır, kulağa çirkin gelen ve manasını anlamak için lügate ve fikirle zihnin yorulmasına muhtaç olan lâfızların kullanılmasından çekinirler. Kelâmın en güzeli odur ki avam onun manasını anlar, havas da fazilet ve meziyyetini takdir eder.

Belâgat: Sözü'nün fasîh olmak şartıyla muktezâ-yı hâle mutabık olmasıdır. Bazı

ile ecrâm-ı ulviyyenin ecsâm-ı süfliyyeye olan te'sirâtı bilindiğinden hikmet-i tabiînin müteferriâtındandır dediler.

233- Üçüncüsü **fenn-i unsuriyyât** ki ecsâm-ı süfliyyeden yani anasının birbiriyle terekübünden hasil olan maâdin ve nebatât ve hayvanâtın ve cevvi semada olan keyfiyyâtın ve anasının birbirine inkılâbâtından bahseder. Ancak telâhuk-ı efkâr ile bu fennin her faslı bir fenn-i müstakil ve belki fûnûn-ı adîdeye münkasım olmuştur.

24- Ma'lûm ola ki **ilm-i mantık**ın hikmetten olup olmamasında hükema ihtilâf edip bazıları hikmetten bir fenn-i müstakil addeylediler. Ve bazıları dahi hikmetin aksamından olmayıp belki mukaddime-i hikmettir dediler. Ancak ilm-i mantık, ma'lûmattan mechulât iktisabında zihni hatadan hıfzeden bir fen olup mutlaka fikrin mizanı olmağla yalnız ulûm-ı hikemiyyeye mahsus olmayıp belki cemî'-i ulûm ve bilcümle mütalâât bu fen ile veznolunur.

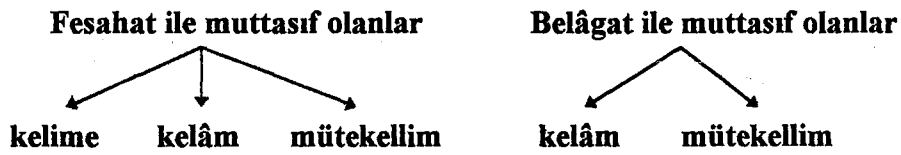
241- **İlm-i münazara** ki izhar-ı savâb için mübahesâtın ahvâlini beyan eden bir fen olup ona **ilm-i âdâb-ı bahs** dahi derler. Bu dahi ilm-i mantık müteferriâtındandır.

İşte **ulûm-ı müdevvenenin** usulü bunlar olup bazı fûrû'-ı meşhuresi dahi zikrolundu. Ancak onlardan başka nice fûrû'-ı adîdeleri dahi vardır. Ve Seyyid Şerîf'in *Hâşiye-i Kübrâ*'da "tezâyüdü'l-ulûmi bi-telâhuki'l-efkâr" dediği gibi ulum-ı akliyye günden güne mütezâvid olup gitmekte ve yeniden yeniye nice fenler zuhur etmektedir. Fakat cümlesi zikrolunan usul tahtında mündericidir. [Ahmed Cevdet, Beyanü'l-Ünvan, ss. 31 - 36]

ulema-yı Arabiye, belâgati, mütakellimin, te'diye-i manada havass-ı terâkîbin hakkını îfâ ve enva'-ı teşbih ve mecaz ve kinayeyi hakkıyla îrâd edebilecek hadde bâliğ olmasıdır, diye ta'rif eylemiştir.

Yani, belâgat sözün açık olmak şartıyla durumun gerektirdiğine uygun olmasıdır. Bazı Arabî (ilimler) uleması belâgati, mütakellimin, mananın te'diyesinde terkiplerin özelliklerinin hakkını îfâ ve teşbih çeşitlerini, mecaz ve kinayeyi hakkıyla getirebilecek hadde ulaşmasıdır, diye tarif etmiştir.

Belâgat ve fesahtat ile muttasıf olanları şu şemada görmemiz mümkündür:

A- FESAHAATLE İLGİLİ KAVRAMLAR

1- KELİMENİN FESAHAATİ İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

Kelimenin fesahati hangi kusurların bulunmaması ile ortaya çıkar, bunu şöyle bir tabloda göstermek mümkündür:

		tenâfür-i hurûftan	
Kelimenin fesahati	kelimenin	garâbetten	sâlim olmasıdır.
		kıyasa muhalefetten	

Şimdi bunların tanımlarını ve onların günümüz Türkçesiyle karşılıklarını verelim:

a- **Tenafür-i hurûf**: Kelimenin lisan üzre sikletini ve telâffuzunun usretini icap eden bir keyfiyettir ki his ve zevk ile bilinir.

Yani, tenafür-i hurûf kelimenin lisan üzre ağırlığını ve telâffuzunun güçlüğünü gerektiren bir niteliktir ki his ve zevk ile bilinir.

"Mürtefi" manasına "müsteşzir", "istatistik" kelimeleri ve "işsiz, güçsüz" lâfızları gibi.

b- **Garabet**: Kelimenin vahşî² olması yani me'nûsü'l-isti'mâl³ ve zâhirü'l-

* "Tenafür-i huruf" terimi günümüzde "kakofoni" ve "kakışma" sözleriyle de ifade ediliyor. [Bkz. Emin ÖZDEMİR, Edebiyat Bilgileri Sözlüğü, s. 159] Fr. cacophonie

² vahşî: Kullanma alışkanlığı bulunmayan kelime. Me'nus olmamaları sebebiyle manalarına

ma'nâ' olmamasıdır.

Yani, garabet, kelimenin vahşi olması yani kullanım alışkınlığı ve açık manalı olmamasıdır.

Meselâ, "ateş" lâfzı aramızda **zeban-zed**⁵ olmuştur. Arapça'sı olan "nâr" lâfzı da kullanılır. Ama asıl Türkçe'si olan "od" lâfzı **mehcûr**⁶ olmakla onda garâbet vardır. Şimdi İstanbul'da "od" denilse çoğu insan anlamaz. Aynı şekilde Arap dilinde "ictinab" ve "tecennüb" bir manaya gelirse de dilimizde "içtinap" lâfzı kullanılmasına alışıklık olup "tecennüp" lâfzı çok söylenen bir söz değildir. Yine aynı şekilde "ayna"nın asıl Türkçe'si olan "gözü" lâfzı arkaiktir. Yine Arapça "ayna"ya "mir'ât" ve "secencel" denir. Dilimizde ise "mir'ât" lâfzı kullanılırsa da "secencel" lâfzı **lûgat-ı garîbedendir**⁷. "Lâ ilâhe illâllah" ibare-i şerîfesinin asıl Türkçesi "Yoktur tapacak Çalap'tır ancak" ibaresidir ve Türkçe "Çalap" lâfza-i celâlenin tercemesidir, lâkin şimdi dilimizde kullanılmamaktadır.

c- Kıyasa muhalefet: Kelimenin kavaid-i Osmaniyye'ye ve ehl-i lisanın isti'mâline muhalif olmasıdır.

Yani, kıyasa muhalefet, kelimenin dilin kurallarına ve lisan ehlinin kullanmasına muhalif olmasıdır.

"Geldik" yerinde "geldik", "yazdık" yerinde "yazdik", "edepsizlik" yerinde

nüfuz etmek güç olan söz. Kendilerine tahsis olan manalar ile ünsiyet eksikliği olan söz. Gayr-ı zahretü'l-mana ve gayr-ı me'nüsetü'l-mana söz. [EBT, s. 29]

³ **me'nûsü'l-isti'mâl:** Kullanılmasına alışıklık olan söz. (zıddı: **vahşi**)

⁴ **zâhirü'l-ma'nâ:** Manası görünen, anlamı açık seçik olan. (zıddı: **mübhemü'l-meâl**)

⁵ **zeban-zed:** Alışılmış, her zaman söylenen söz. [OTABL] (zıddı: **mehcur**)

⁶ **mehcur:** Vaktiyle kullanıldığı halde zamanla terk edilmiş Türkçe, Arapça, Farsça lâfızlar. "Kimsene, kaçan, kendözi, gözü" gibi. [EBT, s. 29] Arkaik kelime manasında. (**arkaizm:** Konuşulan ve yazılan dilde kullanımdan düşmüş eski söz ve deyim [TÜRKÇE SÖZLÜK, Tdk])

⁷ **lûgat-ı garîbe:** Çok az kullanılması sebebiyle kullanılması yadırganan söz.. (**Garîb:** Az kullanılması sebebiyle manası sözlüklere başvurulmadan bilinmeyen kelime. *Vahşi, nadir, şaz* da denir. Bir söz veya şiirde garip kelimelerin bulunması o söz veya şiirin fasih sayılmamasına sebebiyet veren bir kusur kabul edilir. Garîb kelimeler ikiye ayrılır: Birincisi, eskiden kullanılırken sonradan unutulmuş veya az kullanılan kelimeler. Bunlar **hasen garîb** sayılmıştır. Diğeri ise anlamı garîb, telâffuzu güç olan ve sesi kulak tırmalayan **kabih garîb** kelimelerdir. Bunlara *vahşi, hûşi, galiz vahşi* adı da verilir. Bir kelimenin garîb kabul edilmesi için onun söylenişi zor, kaba ve müstehcen olması, kulak tırmalaması, eskiden kullanılırken sonradan unutulması (mehcûr), zamanla anlam değişikliğine uğraması, birden fazla anlama gelirken bunlardan bir kısmının terkedilmesi, umumî kullanılmayan bir ağızdan veya başka bir lehçeden, yabancı bir dilden alınması gerekir. [D İA, c. 13, s. 374])

"edebisizlik", "uygunsuzluk" yerinde "uygunsuzl k", "bendelik" yerinde "bendegît", "yazamaz" yerinde "yazabilmez", "tahrîrât-ı vâride" yerinde "tahrîrât-ı mevrûde", "ah l-i sâkine" yerinde "ah l-i meskûne", "matb at-ı mevk te" yerinde "matb at-ı muvakkate" denilmesi gibi ki "berr 'ş-Şâm" yerinde hata olarak "berriyyet 'ş-Şâm" yazılmaĝa başladığı esnada böyle birçok yanlışlıklar resmî evrakta g r lmeĝe başlamıştır. "Munzam oldu" denecek yerde "inzimam etti", "m nkaz  oldu" denecek yerde "inkiz  etti" denmesi de bu kabildendir.  nk  infi l b b  daima l zum⁸ ve mutavaat⁹ içindir. Binaenaleyh "olmak" maddesiyle terekküb eder; "etmek", "eylemek", "kılmak" maddeleriyle terekküb etmez. Meĝerki mecazen bir başka ma'nada kullanılmış olsun. Nitekim "inkisar" l fz  beddua manasında kullanıldığı takdirde, "inkisar etti" denir. Ama "kırılmak" manasına olduğu takdirde, "münkesir oldu" denilip "inkisar etti" denmez.

2- KELÂMIN FESAHAATI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

Kel min fesahati için olmaması gereken hataları şoylice tablolaştırabiliriz:

Kel�min fesahati	eczası olan kelimeler	tenafür-i kelimattan	salim olmasıdır.
	fasih olmakla	za'f-ı te'liften,	
	beraber	ta'kid�den	

Yukarıdaki tabloda kelâmin fesahatini ihlâl ettiği ifade edilen kusurların konunun tabiatına son derece uygun olan psikolojik aĝırlıklı tanım ve örnekleri ařaĝıdadır:

a- Tenafür-i kelimât: Bazı kelimatın ittisal tından lisana siklet gelmektir.

Yani, tenafür-i kelimât bazı kelimelerin bitişmelerinden dile aĝırlık gelmesidir.

Meselâ " ok k selisler anın n n-h r-ı h n-ı ni'metidir." ibaresindeki kelimelerin hepsinin de kullanılmasına dilimiz alışkın iken bir araya geldiklerinde ziyadesiyle tenafür hiss olunuyor. "Aşçı aş pişmiş mi?" ibaresi ve "elli lira" terkîbi ve:

Meylin ol serv-i revânın s -yi aĝy re görüp

Eylemiş mişyâş zebân-ı hâl ile ihâm su

⁸ lüzum: Ge işsizlik.

⁹ mutavaat: Dönüşlülük

beytinin ikinci mısra'ı da bu kabildendir.

Buna benzer lâfız tenafürleri şairler arasında iyi karşılanmazsa da bazen **hiciv**¹⁰ ve **tezyif**¹¹ makamında kullanırlar. Nitekim Sürûrî* bu yolda:

Kara kuru karı aldı Nu'man

tarihini söylemiştir.

Arabî ilimler ulemasından bazıları, kelâmın fesahati için, mutlaka, tetabu'-ı izâfâtın salim olmasını şart etmişlerdir. Bazıları da tetabu'-ı izâfât çok kere tenafürü icap ile fesahati ihlâl eder demişlerdir. Lisanımızda tetabu'-ı izâfâtın fesahati ihlâl ettiği mâlûmdur.

Tetabu'-ı izâfât: Üçten ziyade kelimelerin mütevâliyen birbirine **muzâf**¹² kılınmasıdır.

Yani, tetabu'-ı izâfât üçten ziyade kelimenin peş peşe birbirine muzâf yapılmasıdır.

"Filânın konağının kapısının kilidi" gibi ki dört kelime birbirine muzâf kılınarak üç **izafet**¹³ art arda geldiğinden fesahate hâle gelmiştir.

Fuzûlî'nin *Hadikatü's-Süadâ*'sındaki "Ebkâr-ı encüm, tâb-ı nezare-i mesaib-i havâtîn-i harem-serây-ı nübüvvet getiremeyip perde-i hicâba girdi." ibaresinde altı kelime birbirine muzâf kılındığından fesahatten düşmüştür.

b- Za'f-ı te'lif: Kelâmın terkibi kavaid-i Osmaniye'ye ve beyne'l-üdebâ mer'î olan usûle mugayir olmaktır.

Yani, za'f-ı te'lif kelâmın terkinin, dilin kaidelerine ve edîbler arasında riayet edilen usûle aykırı olmasıdır.

¹⁰ **hiciv**: Biriyle şiir yoluyla alay etme, şiir yoluyla birini gülünç hâle koyma, yerme [OTAL]

¹¹ **tezyif**: Züyûfa çıkarma, kalp, sahte, değersiz olarak gösterme. Eğlenme, alay etme [OTAL]

* **Sürûrî**: (? - 1814). Eğlenceli hiciv demek olan hezeliyatı ve düşürdüğü manzum tarihlerle ünlü divan şairi. Yalnız zamanındaki önemli önemsiz olaylara değil geçmiş devirlerin olaylarına dahi çok kere yalın bir ifade ile tarihler düşürdü. Divanı basılmıştır. [EİS]

¹² **muzâf**: gr. Tamlanan; isim tamlamalarında belirtilen, başka bir isme katılmış ve onu tamamlamış olan isim. [OTAL] Tamlanan. İzafetin bir kelimesi. "Bebek'in bahçesi" denildiğinde "bahçesi" böyledir. "İstanbul'un zevki" denildiğinde "zevki" böyledir. "Evin damı" denildiğinde "damı" kelimesi böyledir. [ACPDK]

¹³ **izafet**: ilgi hâli [GTS] gr. İsim tamlaması, isim takımı [OTAL]

Çünkü insanın lisanı kalbinin tercümanıdır; garaz ve meramını ifade için münasip gördüğü ibareleri zihninde nasıl tasvir ederse, lâfızları da ona göre terkip ve tertip eder. İşte dil kuralları lâfızların bu vecihle terkiplerini bildirir. Kaide gereği takdim olunacak kelimelerin tehiri ve tehir olunacak kelimelerin takdimi ile kelâmın tarz ve terkibine halel gelir. Zira, lâfızların terkihi, manaların zihni tertibine muhalif düşer ve bundan dolayı ibare **rekîk**¹⁴ olur.

Nitekim, "Pazara gittim." denecek yerde "Gittim pazara." denmesi gibi ki **müteallikat-ı fiilin**¹⁵ takdimi dilimizin kuralı gereğinden iken burada **mef'ulün ileyh**¹⁶ tehir olunmuştur. Nihâlistân-ı Nergisî Dîbâcesi'ndeki* "hâme-i hamâme-i mevzûn-ı terâne-i dilkeş-i âvâz-ı ma'rifet-perdâz" ibaresinde benzeyenin, kendisine benzetilene muzâf yapılması kurala aykırıdır. Zira dilimizde kendisine benzetilenin benzetilene izafeti yaygındır ama aksi bilinmemektedir. Bundan dolayı bu ibare fesahate sahip değildir. Eğer, "hamâme-i mevzûn-ı terâne-i dilkeş-i âvâz-ı hâme-i ma'rifet-perdâz" dense dilin kuralına uygun olur.

Yine *Şefiknâme*'nin* "sultan-ı heft-iklîm-i zerrîn-dîhîm-i âftâb" ibaresi de rekîktir. Çünkü "zerrîn-dîhîm" terkihi sultanın sıfatı olduğu hâlde aralarına sultanın **muzafun**

¹⁴ **rekîk**: kekeme, pepeme, tutuk; kusurlu. [OTAL] **rekâket**: Lûgatte "zaiflik" demektir. Belâgatçilere göre ifadenin zayıf, nazmın âhenksiz olması manasıdır. Selâsetin zıddıdır. Öyle sözlere de "rekîk" tâbir olunur. [EL]

¹⁵ **müteallikat-ı fiil**: Fiile bağlı olan kelimeler. Mefulleriyle, üzere, için, ile, -den, -de, dek gibi edatların ilâve edildiği kelimelerdir. "Kitabı al, derse çalış. Akşamdan sabaha dek mektepte oturup baban gibi âlim ol." Mefulün bih, mefulün ileyh, huruf-ı ta'lil, istilâ, intiha, ibtida, zarfiyyet, musahabet, teşbih ile fiillere bağlanan lâfızlardır. "Kalbimi kırma. Günaha girme. Niçin bu kadar üzerime varıyorsun? Benimle uğraşma." [ACPDK] Fiilin ailesi, fiilin manasını tamamlayan kelimeler, ögeler [OTAL]

¹⁶ **mef'ulün ileyh**: gr. -e hâli, fr. datif [OTAL] Yönelme hâli. [DTS, Dizinler, Osmanlıca-Türkçe] "Ben o kitabı sana verdim, sen de bu kitabı bana ver." cümlelerindeki "sana" ve "bana" böyledir.

* *Nihâlistân*, Nergisî'nin H. 1038 = M. 1628'den sonra Manastır'da yazdığı eseri ki hamsesinin en önemli kitabıdır. Münderecatı, mühim bir kısmını kendi devrinden ve kendi çevresinden aldığı; aşk, tevbe, cömerdlik hikâyeleri ile ahlâkî hikâye ve fıkralardan ibarettir. [Türk Edebiyatı Tarihi, s. 109 - RTET, c. II, s. 681]

* *Şefik-name*, Masraf-zade Şefik'in, XVII.(?) yüzyıldaki Edirne Olayı'nın (18 Temmuz 1703'te başlayıp 23 Ağustos 1703'te II. Mustafa'nın yerine III. Ahmed'in cülûs ettirilmesiyle [Daha geniş bilgi için bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ss. 109-111] sonuçlanan ayaklanma.) iç yüzünü göstermek için yazdığı eseri. Olaya karışmış devlet adamlarını kuşkulandırmamak için anlaşılmayan kelimeler kullanmış, deyişi birtakım îhamlarla karartmış; taşlamaları, telmihleri gizlemeye çalışmıştır. Öyle ki eserin şerhini bile anlamak kolay değildir. [Bkz. Türk Edebiyatı Tarihi, s. 12]

ileyhi¹⁹ girmiştir. Halbuki "sultan-ı zerrîn-dîhîm-i heft-iklîm olan âftâb" denseydi ibare rekâketten²⁰ salim olurdu.

Ziya Paşa'nın:

Dil-rübâlar böyle dâmenkeş değildi bezmden

Her gece âşık ararlar mâhrûlar var idi

beytinde "ararlar" kelimesi, "mâhrûlar"ın sıfatıyken çoğul yapılması kurala aykırıdır.

"Dermeyan etmek", "derpîş eylemek" yerinde "dermeyan ile", "derpîş ile" ve "ruhsat-ı kâmile" yerinde "ruhsat-ı kâmil" denmesi ve "li-ecli'l-fürûht" ibaresinde olduğu gibi Farsça kelime üzerine lâm-ı ta'rif²¹ getirmek de za'f-ı telif kabîlindedir. Tasvir-i Efkâr* gazetesinin,

"Pertev-i zekâ nev'-i beşerin başına konmuş bir nûrânî hümâdır ki sâye-i saadetini ta'mîm edecek vasıta bulunmaz illâ ki lüzûmu kadar nihâl-i matbû'i'l-endâmı hükmünde olan sahaif-i matbuanın vüs'at ve intişardır, şehbâl değil, o bir berât-ı ikbaldir ki kangı millete mukârin olsa, refte refte, zulm-i cehaletin zincîr-i esaretinden âzâdına hüccet olur."

makalesindeki "endam" kelimesi Farsça olduğu hâlde üzerine lâm-ı ta'rif getirilmesi fesâhati ihlâl etmiştir. ".../âzâdına hüccet olur." terkîbi de "dermeyan ile" kabîlindedir.

Yukarıda olduğu gibi, fiilin müteallikatının tehiri, ibarenin sebkine²³ halel getirmekle beraber, mensûr kelâmda caiz olmazsa da, şiirlerde caiz ve yaygındır. Çünkü şuarâ-yı Rûm²⁴, Fars vezinlerini kullandıkları gibi Farsça kurallara uydurarak şiirde fiilin, faili ve müteallikatı üzerine takdimini de tecviz etmişlerdir. Nitekim:

Şehd-i râhat kesb eder tedbîr-i menzil eyleyen

¹⁹ muzafun ileyh: gr. tamlayan; belirten, muzafın bağlı bulunduğu isim. Türkçe'de muzafun ileyh önce, muzaf sonra gelir; ikisine birden terkîb-i izafî denir: "Kapının köşesi" gibi. [OTAL]

²⁰ rekâket: Lûgatte "zaiflik" demektir. Belâgatçilere göre ifadenin zaif, nazmın âhenksiz olması manasınadır. Selâsetin zıddıdır. Öyle sözlere de "rekîk" tâbir olunur. [EL]

²¹ lâm-ı târif: Arapça isimlerin başında geldiğinde onlara belirlilik anlamı katan (el=ل) takısı.

* Tasvir-i Efkâr, Şinasi tarafından 30 Zilhicce 1378 (28 Haziran 1862) tarihinde çıkartılan ikinci özel Türk gazetesi ki Şinasi Avrupa'ya giderken gazeteyi Namık Kemal'e, Namık Kemal Avrupa'ya giderken Recaîzade M. Ekrem Beye bırakmıştır. [Bkz. RTET, c. II, s. 827]

²³ sebk: 1. Eritme, kalıba dökme. 2. ed. İbarenin tarz ve tertibi. [OTAL]

²⁴ şuarâ-yı Rûm: Osmanlı şairleri

Aldı erbâb-ı hükm bu ibreti zenbûrdan

beytinin ilk mısrandaki "kesb eder" fiilinin faili tehir ve ikinci mısrandaki "aldı" fiili, kendi faili ve mefulleri üzerine takdim olunmuştur. Osmanlı şiirinde buna benzer takdim ve tehirler çoktur ve yaygındır. Fakat ta'kîd²⁵ mücibi olursa nesirde caiz olmadığı gibi şiirde de tecvîz olunmaz.

c- Ta'kîd: Ta'kîd iki kısımdır:

1) Ta'kîd-i lâfzî: İbarenin sebkinde vâki' olan halelden nâşî kelâmın ma'nâ-yı murâda delâleti zahir olmamaktır.

Yani, lâfzî ta'kîd ibarenin diziliş tarzında meydana gelen sakatlıktan dolayı, kelâmın istenen ma'nâya delâleti açık olmamasıdır.

"Seni gördükte pek ziyade memnun oluyorum." denilecek yerde "Pek ziyade seni gördükte memnun oluyorum." denmesi gibi ki, "ziyade" lâfzı "memnun oluyorum" fiilinin kaydı²⁶ olduğu hâlde onun yanında getirilmeyip de müteallık²⁷ olan "gördükte" cümlesinin üst tarafına geçirildiğinden dolayı kelâm muakkad²⁸ olmuştur.

Telh eder âdemin elbette mezâk-ı ayşın

Bâde nûş eyle bugün eyleme fikr-i ferdâ

beytinden şairin muradı "Bâde nûş eyle bugün, eyleme fikr-i ferdâ ki fikr-i ferdâ âdemin mezâk-ı ayşını telh eder." demektir; halbuki "telh eder" fiili beytin evvelinde ve "fikr-i ferdâ eyleme" fiilinden sonra, âhirinde bulunmakla, kelâmında, lâfzî ta'kîd vardır. Fehîm Efendi'nin*:

Şarâbdır diyerek sundu bana sâkî câm

²⁵ ta'kîd: Dügümlenme, düğümlenme. ed. İbare veya cümleyi anlaşılabilir bir şekilde düzenleme. [OTAL] Lügatte "düğümlenme" demektir. Meanî ilmine göre ise bir sözde ne demek istenildiği kolayca anlaşılabilir. İfadenin adete kördüğüm edilmiş ve mananın sökülemez bir hâle getirilmiş olması bu ismi almasına sebep olmuştur. [EL]

²⁶ kayd: Sınırlama, belirtme. [OTAL] Sözü sınırlama, mutlak bırakmama.

²⁷ müteallık: gr. Bir cümlelin manasını tamamlayan, açıklayan kelime. [OTAL]

²⁸ muakkad: Ta'kidli söz demektir. [EL]

* Fehîm Efendi: (ö. 1057 / 1647) Divan şairi. Asıl adı Mustafa, mahlâsı Fehîm. Fehîm-i Kadîm olarak meşhurdur. Sebk-i Hindî'nin önemli temsilcilerindendir. *Divan*, *Şehrengiz*, *Bahr-i Tavil*, *Tercüme-i Letâif-i Kümmelîn*, *Durub-ı Emsal-i Osmaniye* adlı eserleri vardır. *Divan*'ı üzerinde Tahir Üzgör doktora çalışması yapmıştır. [Bkz. TDV İA, c. 12, ss. 295-296]

Havass-ı hams ile hissolundu bâde temâm

beyti de bu kabildendir ki şarap içilirken tad ve kokusu duyulur, rengi görünür ve kadeh ele alındığında sanki dokunma duyusu da hissedar edilmiş olur. Yalnız işitme duyusu mahrum kalır. Sâkî, "Şaraptır." deyince, o da hissesini alır. Bu şekilde, bâde, beş duyu ile hissolunmuş olur. Lâkin bu manayı ifade için "Kadehi elime aldım; şarabı görerek ve kokusunu duyarak içtim." demek gerekir. Yoksa, bu cümleler hep kaldırıldığı takdirde, yalnız, "şaraptır diyerek" sözünden bu ma'nâlara intikalde zorluk olduğundan kelâmın muakkad olduğu mâlûmdur.

2) Ta'kîd-i ma'nevî: Bi-hasebi'l-lûga münfehim olan ma'nadan mütekellimin muradı olan manaya yani mana-yı hakikîden mana-yı mecazîye ya mana-yı kinâfiye zihn-i sâmiin intikalinde vaki olan halelden nâşî kelâmın mana-yı maksûda delâleti zâhir olmamaktır.

Yani, mane'î ta'kîd, lûgat cihetiyle anlaşılan manadan, söz söyleyenin kastettiği manaya, yani hakikî, mecazî veya kinâî manaya, işitenin zihninin intikalinde ortaya çıkan aksamadan dolayı, kelâmın kastedilen manaya delâleti açık olmamasıdır.

Dergeh-i lûtfuna gelmem zîrâ

Seni her dem görebilmek dilerim

beytinde olduğu gibi ki cânânın dergâhına gelmek orada bulunmamayı gerektirdiğinden dolayı, gelmeyi nefyetmek yoluyla, daima orada bulunmak manası kastedilmiştir. Yani "Senin dergâhından ayrılmam; zîrâ, isterim ki, daim, seni görebileyim." demek olur. Lâkin oraya gelmeyi nefyetmekten, orada bulunmamayı nefyetmek, yani daima orada bulunmak manasına intikal etmek çok zordur. Bunun gibi:

Eylemişken vaslın ikrar ile İshâk'a kerem

Var mı ol lûtfu mecal inkâra Allah aşkına

beytinde de vaslı ikrardan onu va'detmek manası kastolunmuştur; çünkü bir hakkı ikrar eden kimse, zimnen onun ifâsını va'detmiş diye iddia olunabilir. Lâkin zihnin bu manaya intikalinde zorluk vardır. Çünkü ikrar lâfzı, geçmişte bir hâlin vukûunu itiraf demek olup gelecekte ifasını vaat yerinde kullanılmaz. Ve yine:

Sabâha kalma şem'iz Yûsuf-âsâ olma dâmenkeş

Bizim engüştümüzden destimiz ey mâh kûtehdir

beytinden şairin kastı, "Biz âciziz, bizden beyhude eteğini çekme." demektir. Çünkü, sabaha karşı mumun üst tarafı yanmış olur ve dibi kısa kalır ki şair, onu ele ve o hâlde uzanan fitilini de parmağa teşbih ve elin kısalığını aczden kinaye etmiştir. Lâkin bunda pek ziyade ta'kid vardır.

Fesahati bozan şeylerin bilinmesi: *Fesahatin bozulmasına sebep olan arızaların nasıl bilineceğini ifade eden cümleyi şöylece tablolastıralım:*

Tenafür-i hurûf ve kelimat	zevk ve his	
garabet	lûgat ilmi	
kıyasa muhalefet	sarf ilmi	ile bilinir.
za'f-ı te'lif ile ta'kid-i lâfzî	nahiv ilmi	
ta'kid-i ma'nevî	beyan ilmi	

3- MÜTEKELLİMİN FESAHATI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

Mütekellimin fesahati: Bir melekedir ki onunla mütekellim kendi maksadını elfâz-ı fasîha ile ifadeye muktedir olur. Mütekellim-i fasîh, ibtida kelimat-ı fasîhayı taharri ve intihap eyler. Saniyen her kelimeyi müşâkil ve münasibi olan kelime ile mezc ve terkib eder. Çünkü kelimeler zaten fasîh olmadığı halde hüsn-i terkib ile kelâma fesahat gelmez ve mütenasip olmayan kelimeler zaten fasîh olsalar bile yanyana getirildikleri takdirde birbirinden mütenafir olurlar bu ise tenafür-i kelimat demek olarak kelâmın fesahatini ihlâl eder ve kelimeler ne kadar mütenasip olurlar ise kelâmın selâseti o kadar ziyade olur.

Yani, mütekellimin fesahati, mütekellimin kendi maksadını fasîh lâfızlarla ifadeye muktedir olma melekesidir. Fasîh mütekellim, öncelikle, fasîh kelimeleri araştırır ve seçer. Sonra her kelimeyi müşâkil ve münasibi olan kelime ile mezc ve terkib eder. Çünkü kelimelerin kendileri fasîh olmadıkları takdirde, terkibin güzel yapılmasıyla kelâma fesahat gelmez ve mütenasip olmayan kelimeler, zaten fasîh olsalar bile, yan yana getirildikleri takdirde birbirinden mütenafir olurlar. Bu ise tenafür-i kelimat demek olarak kelâmın fesahatini ihlâl eder. Kelimeler ne kadar mütenasip olurlarsa kelâmın selâseti o kadar ziyade olur.

Selâset: Kelâmın lisan üzre suhûlet ile cereyan edişidir.

Yani, selâset sözün dil üzerinde kolaylıkla akışıdır.

Müellifin:

Buyur meclis-i ünse ey mest-i nâz

Ney ü mey müheyâ kemân dilnûvâz

beyti gibi. Merhum Fehîm Efendi'nin:

Ale's-sabâh cihan halkı kâr bâra gider

Belâ-keşân muhabbette kûy-ı yâre gider

beyti de **selîstir**³⁰ fakat "kûy-ı yâre gider" ibaresinde iki "y" sesi birbirine yakın olmasaydı daha selîs olurdu.

Fasih Kelimeler: Bazı Arap dili ediplerinin beyanına göre fasîh kelimeler iki kısma ayrılır ve her kısmın münasip mevki'i vardır:

a- **Elfâz-ı cezele:** Kalın ve ağır lâfızlardır: "celâdet, hitabet, kazâ, iktiza, tîğ, gadr" gibi.

b- **Elfâz-ı rakîka:** Lâtîf, hoş, nazik ve mülâyim lâfızlardır: "Zülf-i semen-bûy, serv-i nâz, mâh-sîmâ" gibi.

Lâfızların kulağa dokunması şahısların göze görünmesi gibidir. Şöyle ki: Elfâz-ı cezele vakarlı ve heybetli şahıslar gibi hayal edilir; harp, darp, azarlama ve tehdit gibi makamlara yakışır. Elfâz-ı rakîka ise mizâcî lâtîf ve meşrebi mülâyim şahıslar gibi hayal edilir; tegazzül, taltîf, sevgi celbi ve merhamet dilemeye dair olan kelâmlara yakışır. Bundan dolayı, fasih insanlardan bazılarının lâfızları, silahlarını takınmış, harbe hazırlanmış insana benzer ve bazılarının lâfızları güzel giyinmiş, türlü pırlantalar takınmış güzel kadınlara benzer.

İlk sınıftan olanlar elfâz-ı cezele kullanmaya alışkın olup o yolda meleke kazandıklarından, başkalarına üstünlük sağlayıp öne geçmiş kimseler olarak sağlam kasideler söylerler; lâkin gazel tarzında kelâmları o kadar yüksek olmaz. İkinci sınıftan olanlar elfâz-ı rakîka kullanmasına alışmakla o yolda meleke kazanıp öne geçerek lâtîf

³⁰ **selîs:** Selâsetli olan sözlere selîs denir.

gazeller söylerler. Lâkin metanetçe kelâmları o mertebe âlâ olmaz.

Kur'an-ı Kerim ise iki yolda da fasîh insanları âciz bırakmıştır. Zira elfâz-ı cezele ve rakîkadan her biri makamıyla mütenasip olarak kullanılmıştır. Meselâ kıyamet günü ve cehenem azâbı gibi şiddet makamında elfâz-ı cezele; rahmet, mağfiret, lütûf ve teselli makamında elfâz-ı rakîka gelmiş bu şekilde birinci şekilde olan âyet-i kerimeler gayet metin ve ikinci surette olan âyet-i kerîmeler gayet lâtifdir.

c- Kelâm-ı metîn: Ol kelâmdır ki elfâz-ı cezeleden tereküb eder ve terkîbi müferrağ olur, yani kalıptan dökme gibi kelimeler birbirine tabîi merbut görünür dökük saçık olmaz.

Yani, kelâm-ı metîn, elfâz-ı cezeleden tereküb eden, dizimi kalıptan çıkmış gibi olan, kelimeler birbirine tabîilik içinde bağlı görünen, dökük saçık olmayan kelâmdır.

Nefî'nin*:

Değildir kehkeşân cellâd-ı kahrı tîğ-ı adliyle
Çalıp çâk eyledi fark-ı ser-i çerh-i sitemkârı

beyti gibi.

d- Kelâm-ı lâtif: Ol kelâmdır ki elfâz-ı rakîkadan tereküb eder ve tab'a inbisat verecek meânîyi mutazammın olur.

Yani, kelâm-ı lâtif elfâz-ı rakîkadan tereküb eden ve tabiate genişlik verecek manaları içine alan kelâmdır.

Figânî'nin*:

Şemîm-i kâkülün almış nesîm gülşende
Demiş ki sünbüle sende emânet olsun bû

beyti gibi.

Selâset bazen metanetle³² ve bazen letafetle³³ bir arada bulunur.

* Nefî: (1572? - 1635) XVII. yy divan şairlerinden. *Türkçe ve Farsça birer divanı, Sihâm-ı Kazâ* adlı bir hiciv mecmuası olan Nefî, edebiyatımızın en büyük övgü ve yergi şairidir. [EİS, ss. 222-3]

* Figânî: XVI. asır divan şairlerindedir. Trabzonludur. Bir divançesi vardır. Abdülkadir KARAHAN tarafından Figânî Divançesi (İstanbul, 1966) adıyla yayınlanmıştır. [Prof. Dr. Mine MENGİ, Eski Türk Edebiyatı Tarihi, s.165]

³² metanet: Kelâmın elfâz-ı cezeleden tereküb etmesi ve terkîbi dökülmüş olması, yani kalıptan dökme gibi kelimelerin birbirine tabîi bağlı görünmesi, dökük saçık olmaması.

Nitekim Fehîm Efendi'nin:

Kesret-i hürs u emel hâtır-ı pîrâdadır

Mâr u mûrun yuvası hâne-i vîrandadır

beyti hem selis ve hem de metindir. Âgâh'ın*:

Ne şîşeyim ne sebû-yı meyim ne âyîne

Düşer mi seng-i melâmetten ihtirâz bana

beyti hem selis ve hem de latiffîr.

Selâset, **cezâlet**³⁵, **rikkat**³⁶, metanet, letafet hasebiyle kelâmın muhtelif dereceleri vardır ki his ve zevk ile bilinir.

Her ne kadar, Kur'an-ı Kerîm'in asıl mucizeliği manası itibariyle ise de, Kur'an'ın lâfızları da fesahatin en yüksek derecesinde olup selâset, metanet, letafet itibariyle de Arap fasihlerini âciz bırakmıştır.

B- BELÂGATLE İLGİLİ KAVRAMLAR

1- KELÂMİN BELÂGATİ

Kelâmın belâgati durumun gerektirdiğine uygunluğudur. Yani makama münasip olan vecihle tasvir ve tertip olunmasıdır. Fakat **fesahati** de şarttır. Fesahat bulunmayan kelâmda **belâgat** de bulunmaz.

Edip olan kimse, şair olsun, münşî olsun, kuyumcuya benzer. Nasıl, kuyumcu takılardan bir şey yapacak olduğu zaman, evvelâ inci ve mücevherleri seçer ve sonra onların birbirine uygun olanlarını yan yana dizerse, edip de fasih, kelimeleri **seçer** ve onları biri diğerinden mütenafir olmayacak vecihle **dizer***.

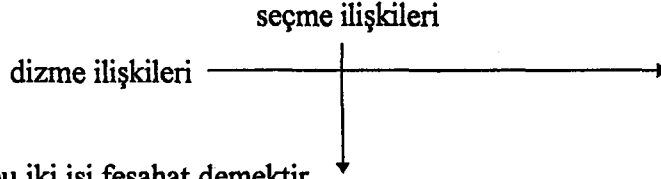
³³ **letafet**: Kelâmın elfâz-ı rakîkadan tereküb etmesi ve tabiate genişlik verecek manaları içine alması.

* **Âgâh**: (?)

³⁵ **cezalet**: Tomruk, yani kalın odun demek olan "cez1" kelimesinden alınmıştır. Telâffuz edilişleri kulağa sert gelen lâfızların söyleniş keyfiyetidir. Buna "sertlik" de denebilir. Kelimelerde rikkat ve cezalet denen iki söyleyiş vardır. "Sen, ben, şiir, edeb" gibi söylenişleri ince olan kelimelere "elfaz-ı rakîka", "arz, çarh, toprak, ağaç" gibi telâffuzları kalınca olanlara da "elfaz-ı cezele" denir. [Daha geniş bilgi için bkz. EL]

³⁶ **rikkat**: İncelik demektir. Telâffuzu kulağa hafif gelen kelimelerin söyleniş keyfiyetidir. Böyle kelimelere **kelimat-ı rakîka** denir. "Rikkat"ın mukabili "cezalet"tir. [EL]

* Günümüzde bu anlamı karşılamak için **relations syntagmatiques = syntagmatic relations = syntagmatische Beziehungen** karşılığı yatay ilişkiler; **paradigmatic relations = relations paradigmatices = paradigmatische Beziehungen** karşılığı olarak **düşey ilişkiler** terimleri kullanılmaktadır. [Bkz. Prof. Dr. Doğan AKSAN, Her Yönüyle Dil, ss. 275-277] Bunların yerinde Cevdet Paşa'nın yukarıdaki ifadelerinden ilhamen

Hâl = makam, meânî-i evvel, meânî-i sevânî: Fakat kuyumcunun bir vazifesi daha vardır ki yapacağı şey'in nereye takılacağını bilip de ona göre işlemesidir. Yoksa gerdanlık biçiminde bir büyük küpe yaparsa işe yaramaz. İşte bu üçüncü durum da hâlin gereğine uygunluğun örneğidir. Burada "hâl"den kastedilen, asıl manayı ifade ile beraber bir hususiyeti itibara sebep olan şeydir ki ona "makam" da denir. Kelâmın öyle bir mahsus vecih üzere söylenmesinden kastedilen gayelere, meânî-i sevânî (ikinci manalar) ve terkîbin delâlet ettiklerinin toplamına meânî-i evvel (ilk manalar) denir.

Meselâ bir hoca çocuklara dinî akideleri öğretirken "İnsan öldükten sonra dirilecektir." der ve bu hususta çocuklar zihince boş olduklarından kelâmı tekide muhtaç olmayıp böyle mutlaklığı üzere bırakır. Ama âhireti inkâr eden kimseye hitap ettiği takdirde "İnsan öldükten sonra elbette dirilecektir." diye kelâmını tekit eder. Bu surette "elbette" kaydı asıl mana üzerine ziyade bir hususiyettir ve ibarenin toplamının delâleti meânî-i evveldendir ve muhatabın inkârını reddetmek meânî-i sevânîdendir ki kelâmın vurgulu olarak getirilmesinden maksat odur ve muhatabın inkârı tekit makamıdır -yani kelâmın tekidine sebep olan bir hâldir ve vurgulu kelâm bu hâl ve makamın gereğidir.

Yine muhatabın fetanet ve gabaveti birer hâldir ki her biri kelâmın özel bir şekilde getirilmesini gerektirir. Şöyle ki: Fatîn olan kimseye birtakım dakik ve nükteli sözler söylenir ki gabîye söylenmesi münasip olmaz. Her birine münasibi vechile söz söylemek mukteza-yı hâlleridir. "Kellimu'n-nâse alâ kaderi ukûlihîm*." hadîs-i şerîfi bu inceliğe işaretir.

Şehirliler ile köylüleri de hitapta bu surette fark ve temyiz etmek ve her birine anlama ve kavrama dereceleri kadar söz söylemek lâzım gelir.

seçme ilişkileri ve dizme ilişkileri terimleri benimsenebilir ve kanaatımızca adı geçen terimleri kendi kaynaklarımızdan temellendirmiş oluruz.

* "İnsanlara akılları kadar kelâm ediniz."

Yine sözü bazen icâz bazen itnâb etmek de birer hâl ve makamın gereğidir.

2- MÜTEKELLİMİN BELÂGATI

Bir melekedir ki mütekellim onunla belîğ kelâm te'lifine muktedir olur.

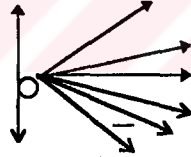
Yani, mütekellimin belâgati onun belîğ kelâm te'lifine muktedir olma melekesidir.

Kelâmın, haddi zatında, güzelliği ve belîğler yanında makbullüğü hâlin gereğine uygunluğu dolayısıyladır. Hâlin gereğine uygunluğu ve rast gelmesi ne kadar tam olursa o mertebe belîğ ve âlâ olur. Güzellik ve makbullükte düşkünlük derecesi de bu husustaki noksanı ile orantılıdır. Hâlin gereğine uygun olmayan kelâm ise belâgatçiler yanında hayvan sesleri kabilinden sayılır.

Arap ilimleri ulemasının açıkladıkları gibi belâgatin iki ucu vardır: Biri, en aşağı derecesidir ki ondan aşağısı belâgatten uzaktır ve belâgatçiler yanında hayvan seslerine katılır. Diğeri en yüksek derecesidir ki bir benzeri getirilemez ve Kur'an-ı Kerim'e mahsustur. Lâfızların selâseti, cezaleti, rikkati de fazilet ve makbullük mucibi olarak yukarıda olduğu gibi mucizeliği teyit ederse de Kur'an'ın asıl mucizeliği bu manevî hassalar ileler. İşte bu iki ucun arasında belâgatin birbirinden farklı dereceleri vardır.

Belâgat derecelerini şöyle bir şema ile gösterelim:

Kur'an'a has ulaşamaz belâgat

belâgatin birbirinden farklı dereceleri

belâgatten uzak, hayvan seslerine katılan

Bazen bir mazmunu birkaç şair veya münşî söylediklerinde görülür ki birbirlerine derece derece üstün gelirler. Bu dereceler sözün hâlin gerektirdiğine uygunluğu itibarıyla ortaya çıkar. Çünkü şahıslar nasıl ki kendilerine özgü suretleriyle teşhis olunup seçilirlerse kelâmlar da hassalarıyla seçilip mümtaz olurlar.

Kelâmın **hâssiyeti**³⁷ ise meânî-i evveli, zihinde meânî-i sevânîye intikal olunabilecek surette tasvir ve lâfızları da ona göre tertip etmektir. Bu da kelâmı hâlin gerektirdiğine tatbik demektir.

³⁷ **hâssiyet**: kuvvet, te'sir; bir şeye mahsus olan. [OTAL]

Kelâmın hâlin gerektirdiğine nasıl tatbik edileceği meânî ilmi ile bilinir. Demek olur ki asıl belâgati bildiren, meânî ilmidir. Fakat kelâmda teşbih, mecaz ve kinaye bulunursa onların da hakkıyla getirilmesi lâzımdır. Bu da beyan ilmi ile bilinir.

Muradı eda yolları: Çünkü murâdı edâ yolları üçtür: Hakikat, mecaz, kinayedir.

1. Hakikat: Mevzû'un lehinde³⁸ kullanılan lâfızdır.

Yani, hakikat, konulduğu anlamda kullanılan lâfızdır.

2. Mecaz: Mevzû'un lehi olan mananın kastedilmesi caiz olmayıp diğer bir manada kullanılan lâfızdır.

Yani, mecaz, konulduğu mana kastedilmeyip diğer bir manada kullanılan lâfızdır.

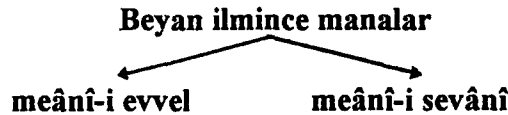
3. Kinaye: Mevzû'un lehi olan mananın kastedilmesine bir mâni' olmadığı hâlde ondan diğer bir mana kastedilen lâfızdır.

Yani, kinaye, konulduğu mananın kastedilmesine bir engel bulunmadığı hâlde, başka bir mana kastedilen lâfızdır.

Sadece, düzce hakikat vechile hâlin gereğine uygun olarak söylenen söz, belîğ olur ama beyan ilmîni ilgilendiren bir yönü olmaz. Ama bazı muhayyelât ile **kelâmı rengîn etmek**³⁹ için bazı teşbihler getirilirse beyan kaidelerine uydurulması gerekir. Teşbihlerde nice lâtifeler ve beyan nükteleri bulunur; teşbih bir nevi' kinaye kabilinden sayılır. Meselâ, "Filânın yüzü bedir gibidir." dendiğinde her ne kadar bu lâfızlar konduğu manada kullanılmışsa da **mefhûm-ı vaz'îsi**⁴⁰ murad olmayıp belki "yüzü pek güzel ve gayet lâtif" manası kastolunur. Kinaye ve mecazlarsa hep buna benzer nükte ve lâtifelere dayalıdır.

Elhasıl, hakikî manadan başka bir mana kastedildiği takdirde, delâletin nasıl olacağını yöntemlerine uyulması gerekir ki, bu da beyan ilmiyle bilinir.

Beyan ilmince manalar ikidir ve şu şekilde bir şemayla gösterilebilir:

³⁸ mevzu'un leh: kelimenin kendisi için konduğu mana.

³⁹ kelâmı rengîn etmek: Sözü süslemek, parlatmak, hoş ve lâtif hale koymak

⁴⁰ mefhûm-ı vaz'î: konuluğu doğrultusunda anlaşılan mana

Beyan ilmince hakikî manalar, ilk manalardır (meânî-i evvel); teşbih, kinaye, mecazlar ile kasdolunan manalar ikinci manalar (meânî-i sevânî) sayılır*. Bundan dolayı bazı Arabî ilimler uleması belâğatî mütekellimin, mananın edasında terkiplerin hassalarının hakkını vermesi; çeşitli teşbihleri, mecazları ve kinayeyi hakkıyla getirebilecek sınıra varmasıdır, diye ta'rif etmişlerdir.

Yukarıda verilen tafsilâttan anlaşıldı ki fesahat ile belâgat arasında **umum ve husûs-ı mutlak**⁴² vardır. Her belîğ fasîhtir; ama her fasîhin belîğ olması lâzım gelmez.

* Cevdet Paşa'nın meânî-i evvel ve meânî-i sevânî diye adlandırdığı bu kavramlar, günümüzde, temel anlam ve yan anlam terimleriyle karşılanmaktadır.

⁴² **umum ve husûs-ı mutlak**: Yalnız biri ötekini bütün efradını cami olan iki kelime arasındaki nisbet: "Her insan canlı olmak bakımından hayvandır, fakat her hayvan insan değildir." gibi [OTAL]

Müellif, *Mi'yâr-ı Sedâd* adlı eserinde, "Lâfızların manaları beyinde niseb-i erbaa yani *musâvât, mübayenet, umum ve husus-ı mutlak, umum ve husus-ı min vech* aranır. Ve her iki mefhum-ı küllî beyinde bihasebi's-sıdk ve'lhaml yani mefhumların mâsadak-ı aleyhleri itibarıyla bu niseb-i erbaadan biri bulunur. Şöyle ki:

İki küllinin her biri diğerin cemî-i efradına sadık ve şamil olursa yekdiğere müsavî olur. "Natik ile dahik" gibi ki ikisi dahi insanın evsaf-ı mahsusasından olup "Her natik dahiktir" ve "Her dahik natiktir" denilir.

Ve eğer iki küllinin hiçbirisi diğerrinin hiçbir ferdine sadık ve şamil olmaz ise yekdiğere mübayin olurlar. "İnsan ile at" gibi ki "Hiçbir insan at değildir" ve "Hiçbir at insan değildir".

Ve eğer iki küllinin yalnız biri diğerin cemî-i efradına sadık ve şamil olursa beyinlerinde **umum ve husus-ı mutlak** bulunur. Yani biri mutlaka eam ve diğeri mutlaka ehas olur. Meselâ "hayvan" yani "zîrûh" mefhumu "insan"a nisbetle mutlaka eam ve "insan" ona nisbetle mutlaka ehasdır zira "Her insan hayvandır. Amma her hayvan insan olmayıp belki bazısı insan ve bazısı at ve inek ve kuş gibi insanın gayrı olan hayvanlardır".

Ve eğer iki külliden her biri diğerin yalnız bazı efradına sadık ve şamil olursa her biri diğerrine nisbetle **min vech eam** ve **min vech ehas** olur ve şu hâle göre bir maddede mütesadık ve iki maddede mütefarık olmaları lâzım gelir. "İnsan ile beyaz" gibi ki "İnsanların bazısı beyazdır ve beyazların bazısı insandır" ve "beyaz insan"da ikisi de mütesadık olurlar ve "zenci ile leylek"te mütefarık olurlar ki "Zenci insandır lâkin beyaz değildir ve leylek beyazdır lâkin insan değildir". Cüz'î ile ona şamil olan küllî beyinde **umum ve husus-ı mutlak** bulunur ve her cüz'î kendüye şamil olmayan küllîye mübayin olur. Cüz'îler daima birbirine mübayindir zira hiçbir şey kendinden başka bir şey olamaz.

Ve bazen mefhumlar beyinde bu niseb-i erbaa mâsadak-ı aleyh itibarıyla olmayıp ancak bihasebi't-tahkik yani ezman ve ahvale göre tahakkukları itibarıyla aranır. Şöyle ki iki mefhum her vakit ve hâlde birbirinden ayrılmazlar ise yekdiğere müsavî olur. "Tulû'-ı şems ile vücud-ı nehar" gibi ki "her ne vakit güneş doğarsa gündüz olur ve her ne vakit gündüz olursa güneş doğmuş bulunur".

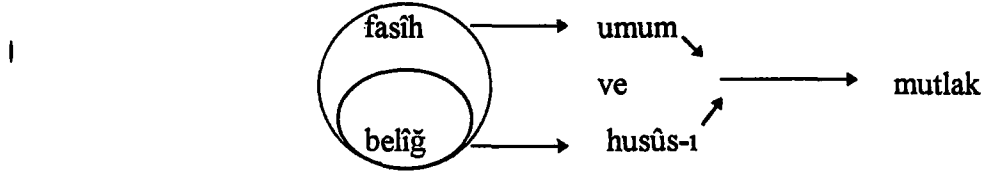
Ve eğer iki mefhum hiçbir vakit ve hâlde beraber bulunmazlar ise yekdiğere mübayin olurlar. "Tulû'-ı şems ile vücud-ı leyl" gibi ki her ne vakit güneş doğarsa gece bulunamaz ve her ne vakit gece olursa meydanda güneş bulunmaz".

Ve eğer iki mefhumdan yalnız biri her vakit ve hâlde diğerrinden ayrılmayıp ama öbürü ondan bazı evkat ve ahvalde ayrılır ise beyinlerinde **umum ve husus-ı mutlak** bulunur. "Hanenin aydınlığı ile tulû'-ı şems" gibi ki "Güneş doğduktan hane dahi aydınlık olur ama her ne vakit hane aydınlık olsa güneş doğmuş olmak lâzım gelmez zira gece kandil ile dahi aydınlık olabilir".

Ve eğer iki mefhumdan her kangısı bulunduğu hâlde diğeri bazen bulunur ve bazen bulunmaz olur ise beyinlerinde **umum ve husus-ı minvech** bulunur. "Güneşin doğması ile rüzgârın esmesi" gibi ki

Nice fasih adamlar vardır ki sözü hâlin gerektirdiğine uydurmayıp fazla ve eksik ve **sadedden**⁴³ hariç sözler söylediklerinden dolayı onlara belîğ denmez.

Fasih ve belîğ ilişkisini şöyle bir tabloda görebiliriz:

Açıklandığı üzere, kelâmın **zâtî**⁴⁴ güzelliği belâgatidir; şanın ve itibarının yüksekliği belâgati hasebiyledir. Seci' ve cinas gibi bedî sanatlar da tezyinat kabilinden olup belîğ kelâma arızî bir güzellik getirir. Ama zatî güzelliği yani belâgati olmayan kelâmı, bedî sanatlar ile tezyin etmek, bir çirkinin ağır pahalı bir takı takmak gibidir.

Seleften olan edipler belâgate fazlasıyla özen gösterip bedî sanatlarla pek o kadar itina etmezlerdi. Sonradan gelenler bunlara fazla önem verdi. Sonraları belâgatçe kuvvet ve maharet azaldıkça bedî sanatlarla lüzûmünden fazla itina edilir oldu. Şiirlerimiz ve **münşeâtımız**⁴⁵ hep tatsız tuzsuz bedî sanatlarla doldu. Buna sebep de ediplerimizin belâgat meydanında yaya olmalarıdır ki kusurlarını örtmek için kelâmlarını bedî tezyinata boğarlar. Bu biçareler zannederler ki bedî sanatlar ne kadar çok olursa söz o kadar güzel olur. Selef edipleri ise demişlerdir ki, bedî sanatlar yüzdeki benler gibidir; bir iki olursa söze güzellik verir, çok olursa çirkin olur.

Bir de lâfız manaya tâbî' olması gerekirken nice **münşiler**⁴⁶ aksini iltizam ile seci' bulmak için tekellüfle manayı lâfzî muhassenata feda ederek kelâmın belâgatine halel getirirler.

"Bazen güneş doğarken rüzgâr dahi eser ve bazen güneş doğar iken rüzgâr esmez ve bazen geceleyin rüzgâr eser." (ss. 6-8) diyerek lâfızların delâlet çeşitlerini sıralamaktadır.

⁴³ **saded**: Asıl mevzu, maksat, asıl konuşulan şey, fikir. [OTABL]

⁴⁴ **zâtî**: Fr. *essentiel*. Öze ait olan, özsel [GMA]

⁴⁵ **münşeât**: Münşilerin yazdıkları tumturaklı nesir ve bunların topluca bulunduğu mecmua veya kitap. Münşeât kitapları eskiden yazı nümunesi ittihaz edilir, hattâ bazıları ezberlenirmiş. [EL]

⁴⁶ **münşî**: İyi nesir yazarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Münşî, manaca **kâtip**ten farklıdır. **Kâtip**e nisbetle **münşî** daha ziyade bilgi ve rûsuh (maharet, meleke) sahibi sayılır. Bu sebeple **kâtip**, muharrir, yazıcı; **münşî** tâbirindeki kudreti ifade edemez. **Kâtip**, devlet dairelerinde yazı yazan manasına kullanılırdı. [Mehmet Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II]

Kaldı ki seci'li kelâm, şiir gibi hayalî ve sanatlı hikâyelere ve **ihvâniyata**⁴⁷ yani ihvan ve yâran arasında teati olunan mektuplara yakışır. Ama ilimlere ve fenlere dair olan kitap, risale ve fermanlar; umuma hitaben yazılan sultanî emirler ve sair resmî yazışmalar ve şer'î ve kanunî ilâmlar hep **tersil**⁴⁸ yolunda yazılmalıdır.

Çünkü ilim ve sanatlara dair kitap ve risalelerde maksat ancak meseleleri en açık yolda öğretmek ve anlatmak olduğundan bunlarda lâfzî tezyinat yakışmaz ve seci bir nevi tekellüf demek olduğundan büyük insanlar ondan tiksiniyorlar. **Sukûkte**⁴⁹ ise şer'î ve kanunî kaidelerin gereği ne ise onu aynıyla yazmak gerekir. Fazla ve eksikliği kabul etmez. Bu da seci'li kelâma elvermez. Bundan dolayı bunlarda seci çirkindir; meğerki tabiî bir şekilde bir seci düşmüş olsun. Münşî ve kâtiplerimiz ise bir vakitten beri belâgat caddesini unuttular resmî yazışmalarda hep seci yapmayı iltizam ettiler. Ondan dolayı sultaniyyat ile ihvaniyyatın ibarelerinin getiriliş usulü birbirinden ayrılmaz oldu. Bu seci merakı mahkemelere de sirayet edip bu cihetle nice şer'î hüccetlerin ilâm usûlü bozuldu. İşte bu hâller lisanımızın belâgatçe geri kalmasına sebep olmuştur.

III- KELÂM İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

Kelâm: Bir nisbet-i tâmmeye delâlet eden cümledir. Şöyle ki bir hal ve sıfat bir şeye nisbet olunur ve muhatap ondan faide-i tâmmeye hâsil edip onun üzerine sükût etmek sahîh olur. İşte o nisbete **isnad**⁵⁰ ve tarafeynden birincisine **müsnedün ileyh**⁵¹ ve ikincisine **müsned**⁵² denilir.

⁴⁷ **ihvâniyat:** Arkadaşlar, eş-dost arasında yazılan mektuplar [OTAL]

⁴⁸ **tersil:** Gerek yazı, gerekse konuşma dilinde ağırbaşlı bir üslûp kullanma [OTAL]

⁴⁹ **sukûk** (a.i. sakk'ın c.): şeriat mahkemesinden verilen ilâmlar, beratlar, hüccetler ve bunlarda geçen terimler, tabirler, deyimler. [OTAL]

⁵⁰ **isnad: dil.** Özne ile yüklem arasındaki ilgi [TDEA]. Meânî tâbirlerindedir. İki şey arasındaki nisbetin beyanı demektir. Bu nisbet varlığa delâlet ederse, isnad "sübûti", yokluğu gösterirse *selbi* olur. "Bu çocuk akıllıdır." cümlesinde isnad sübûtidir. "Şu adam ahlâksızdır." cümlesindeki isnad selbidir [EL]. Müsned ile müsnedün ileyh yani mübteda ile haber yahut huruf-ı müşebbehe bi'l-fi'l ve saire isim ve haberleri arasındaki rabîta ki lisanımızda "-yım, -sın, -dır, idim, idin" ilâahir yani "olmak" fiiliyle ifade olunur. [KT]

⁵¹ **müsnedün ileyh:** Kendisine dayanan. Özne. Kelâmın aslımı teşkil eder. "Adalet güzeldir" denildiğinde "adalet" böyledir [ACPDK]. Fr. **sujet** [OTAL]. Müsnedün ileyh hem özneyi hem de sözde özneyi içine alan bir tâbirdir... Eski terimde şümûl (kaplam), yenilerinde tazammun vardır. ... Meânî. bunları müsnedün ileyh ve müsned; mantık mevzu ve mahmul terimleriyle anmakla yetinmişlerdir. [EBT]

⁵² **müsned:** Dayanan, yüklem. Kelâmın aslımı teşkil eder. "Adalet güzeldir" denildiğinde "güzeldir" kelimesi müsnettir [ACPDK]. İsnad edilmiş, nisbet edilmiş. Fr. **predicat**. [OTAL]

Yani, kelâm, tam bir nisbete delâlet eden cümledir. Şöyle ki: Bir hâl ve sıfat bir şeye nisbet olunur ve muhatap ondan tam fayda hâsıl edip onun üzerine sükût etmek sahîh olursa, o nisbete isnad ve iki taraftan birincisine müsnedün ileyh ve ikincisine müsned denir.

Haber ve haber cümlesi: Ve kelâmın medlûlü olan işbu nisbetin hariçte mutabık ya gayr-ı mutabık olacağı bir nisbet var ise ol kelâma haber ve cümle-i haberiyye denilir.

Yani, kelâmın delâlet ettiği mana bakımından dışarda uygun düşen veya uygun düşmeyen bir münasebet sözkonusu ise o kelâma haber ve haber cümlesi denir

Meselâ "Hoca efendi mekteptedir." kelâmı bir haberdir ki hoca gerçekte mektepte ise bu kelâmın medlûlü olan haber nisbeti ona uygun olur, değilse olmaz.

İnşâ ve inşâ cümlesi: Eğer (kelâmın medlûlü) için öyle haricî bir nisbet bulunmazsa (ol kelâma) inşâ ve inşâ cümlesi denilir.

Yani, kelâmın delâlet ettiği mana için dışarda bir nisbet bulunmazsa o kelâma inşâ ve inşâ cümlesi denir.

Meselâ "gelsin" ve "gelseydi" gibi talep ve temennî fiillerinin medlûlleri olan nisbetten kat'-ı nazar ile hariçte başka bir nisbet yoktur. Akid sîgalarından olan "aldım" ve "sattım" fiilleri de inşâ olup her ne kadar bunların medlûlü olan nisbetlerden başka hariçte de nisbetler varsa da bu haricî nisbetler o sîgalar ile icat olunur. Yoksa onların medlûlleri olan nisbetlerin uygun olup olmayacağı haricî nisbet değildir. Ama "Dün filân malı sattım." dendiğinde, dün vaki' olan satış sözleşmesini hikâye demek olduğundan haber olur ve dün öyle bir satış akdi vaki' olmuşsa bu haberin medlûlü olan nisbet ona uygun olur ve eğer vaki' olmamışsa uygun olmaz. Bunun gibi, "satarım" veya "satıyorum" veyahut "satacağım", haber sîgaları olduğundan bunların mazmûnu olan zihnî nisbetten başka şimdiki zamanda veya gelecekte bir satış sözleşmesi bulunması gerekir. Haber nisbeti ki "Bir şey vaki'dir." yahut ".../vaki' değildir." yani "Bir şey diğer şeye sabittir." yahut ".../sabit değildir." demektir. Bu nisbet eğer haricî nisbete uygunsa doğru, değilse yalan denir. Dolayısıyla, "Haber doğru veya yalan olması muhtemel olan sözdür." diye tarif olunur.

Haber nisbetinin iki ciheti ki vuku' ve lâ vuku'dur; eğer akıl bu cihetlerden birini

tercih ederek tasdik ederse **zan** ve eğer hilâfını tecviz etmeyerek cezmederse **yakîn** diye isimlendirilir. *Haber, zannı veya yakîni ifade etmesine göre kaziye-i zanniye ve kaziye-i yakîniye adlarını alır ki ayrıntıları ile aşağıdadır:*

A- Kaziye-i zanniye: Haber eğer zannı müfid olur ise kaziyye-i zanniye denilir. Kaziye-i zanniye karâin ve emârâttañ me'huz olan kaziyedir ki akıl onu zann-ı galibe mebnî hükmeyley ise de **nakîzını**⁵³ dahi tecviz eyler. Bu cihetle zanniyatın cümlesi nazarîdir.

*Yani, haber eğer zan ifade ederse zannî kaziye denir. Zannî kaziye, karine*⁵⁴ *ve emârelerden alınan kaziyedir ki akıl onu galip bir zanna dayanarak hükmederse de nakîzını da caiz görür. Bu cihetle zannî kaziyelerin hepsi nazarîdir.*

B- Kaziye-i yakîniye: Haber yakîni müfid olur ise kaziyye-i yakîniye denilir.

Yani, haber yakîni ifade ederse yakîni kaziye denir.

Kaziye-i yakîniye ya bedîhiye veyahut nazariyedir.

1- Kaziye-i bedîhiye: Delil ile isbata muhtac olmaksızın aklın cezmen hüküm ve tasdik eylediği kaziyedir ki iki kısma münkasımdır.

Yani, bedîhî kaziye delil ile isbata muhtac olmaksızın aklın kesin olarak hüküm ve tasdik ettiği kaziyedir.

Biri bedîhiye-i akliye ve diğeri bedîhiye-i hissiye olmak üzere iki kısma ayrılır.

a- Bedîhiye-i akliye: Ol kaziyedir ki akıl onun tasdikinde harice danışmaz ve havassın tavassut ve ianesine muhtaç olmaz; belki mücerret **mevzû'** ve **mahmûlünü**⁵⁵ tasavvur edicek beyinlerindeki nisbet-i hükmiyeyi cezmen tasdik ediverir.

Yani, bedîhiye-i akliye, aklın, tasdikinde harice danışmadığı, havassın aracılık ve

⁵³ **nakîz**: Zıt. karşı. Birbirine karşı. zıt olan şey veya iş. ***Man.** Bir şeyin, bir kaziyenin hükmüne, manasına muhalif olan veya ondan başka kaziye. Bir şeyi ref eden şey. (Meselâ: "Her insan hayvandır. Bazı insan hayvan değildir." kaziyeleri birbirinin nakîzidir. Nakîz ile zıt arasında fark vardır. Nakizeyn; ne cem' olurlar, ne de ma'dum. Ziddeyn; cem olmazlar, madum olurlar. [OTABL] Birbiriyle çelişik olan. Nitelikleri bakımından çelişik olan. Aykırı olan. [GMA]

⁵⁴ **karine**: Bilinmeyen bir şeyin anlaşılmasına yarayan ipucu. Anlaşılması zor olan hususun hak ve hakikatına dair cüz'î delil olan şey. İşaret. [OTABL]

⁵⁵ **mevzû'** ve **mahmûl**: Haber cümlesinin iki unsuru. "İnsan hayvandır" cümlesinde "insan" mevzu', hayvan" mahmûldür. [OTAL] **man.** Müsned, haber. "İnsan natıktır." cümlesinde "insan" mevzu, "natık" mahmûldür. [OTABL]

yardımına muhtaç olmadığı, belki mücerret mevzû' ve mahmûlünü tasavvur edince aralarındaki hükmi nisbeti kesin olarak tasdik ediverdiği kaziyedir.

Bunlara **ulûm-ı mütearefe**⁵⁶ denir.

Meselâ: "Kül cüz'ünden büyüktür (*Bütün parçasından büyüktür*). Kül mecmû'-ı eczâsına müsâvîdir (*Bütün parçalarının toplamına eşittir*). Bir miktara müsâvi olan miktarlar mütesâvîdir (*Bir miktara eşit olan miktarlar birbirine eşittir*). Daire murabba' değildir (*Daire dörtgen değildir*). Bir ikinin yarısıdır. Bir üç değildir. Üç bir olamaz. Bir şey kendinden başka bir şey olamaz." kaziyeleri gibi.

Eskiler **aklî bedihiyeleri** iki kisma yani **evveliyat** ve **fitriyata** taksim ederler:

1) Evveliyat: Ol kaziyelerdir ki mücerred tarafeyni tasavvur ile akıl onların beynindeki nisbet-i hükmiyeyi cezmen tasdik eyler. Yukarıda zikredilen ulûm-ı mütearefe gibi.

Yani, evveliyat sırf iki tarafını (mevzu ve mahmûlünü) tasavvur ile akıl onların arasındaki hükmi nisbeti kesin olarak tasdik ettiği kaziyelerdir.

2) Fitriyat: Ol kaziyelerdir ki akıl onların tarafeynini tasavvur ederken zihinde hazır olan bir **hadd-i vasat**⁵⁷ vasıtasıyla nisbet-i hükmiyeyi cezmen tasdik eyler.

Yani fitriyat aklın iki tarafını (mevzu ve mahmûlünü) tasavvur ederken zihinde hazır olan bir orta sınır vasıtasıyla hükmi nisbeti kesin olarak tasdik ettiği kaziyelerdir.

"Dört çifttir." kaziyesi gibi ki dört ve çift mefhumlarını tasavvur eden kimse eşit iki parçaya ayrılmak mefhumunu da beraber tasavvur eder ve: "Dört, iki eşit parçaya ayrılır ve iki eşit parçaya ayrılan her şey çifttir." diye zihinde tabî terettüb ve teşekkül eden **kıyas-ı hafî**⁵⁸ ile dördün çift olduğuna hükmeder, derler.

Halbuki "Bir ikinin yarısıdır." kaziyesinde de öyle bir hadd-i vasat bulunur. Bunu evveliyattan, onu fitriyattan saymak zorlamadır diye itiraz varit olur; fakat misalde münakaşa olunmaz, meram ancak meselenin izahıdır. Bu kıyas-ı hafî ise bunda, ondan

⁵⁶ **ulûm-ı mütearefe**: Herkesin bildiği ve tanınmış olan ilimler. [OTABL]

⁵⁷ **hadd-i vasat**: Kıyasta orta terim. Bir kıyasta sonuç önermesinde geçmeyip büyük ve küçük önermede ortak olan terim. Büyük terim ile küçük terim arasında bağlantı kuran aracı terim. [GMA]

⁵⁸ **kıyas-ı hafî**: man. sebebi gizli olan, zihne birden gelmeyen kıyas. [OTAL]

daha açık bir surette zihne âşikâr olur. Bundan dolayı bu evveliyata, o fitriyata misal getirilmiştir denebilir. Bu bahsi dikkatle gözden geçirdiğimizde görürüz ki geçen diğer bedîhiyelerde de da böyle birer kıyas-ı hafî bulunur. Meselâ "İctimâ'-ı nakîzeyn muhaldir." dediğimizde, "Nakîzlar müctemi' olsa, bir şey kendinden başka bir şey olmak ve bu takdirde de bir şey hem var hem yok olmak lâzım gelir." diye zihinde tabîî kıyas-ı hafiler teşekkül eder. Bunlara **tenbih**⁵⁹ denir ki hakikati hâlde kıyas ve delil olmayıp belki delile benzer birtakım izahlardan ibarettirler.

Çünkü ulûm-ı mütearefe birtakım mütedahil bedîhiyelerdir ki biri diğerini izah eder ve hepsi bir **esas bedîhiyeye** dayanır ki "Bir şey /hem vaki' hem gayr-i vaki' olamaz." yani ".../hem var hem yok olamaz." **bedîhî kaziyesidir**.

Bu **esas bedîhiyeden** beş **umumî bedîhiye** doğar ki şunlardır: "Vaki' vaki'dir. Gayr-i vaki' gayr-i vaki'dir. Vaki' olan gayr-ı vaki' değildir. Gayr-i vaki' olan vaki' değildir. Bir şey ya vaki'dir ya gayr-i vaki'dir. "Vaki' vaki'dir. / Var ise vardır."; "Gayr-i vaki' gayr-i vaki'dir. / Yok ise yoktur." demek olarak bu ikisi **mûcibelerin**⁶⁰ merciidir; "Vaki' olan gayr-ı vaki' değildir. / Var ise yok olamaz."; "Gayr-i vaki' olan vaki' değildir. / Yok ise var olamaz." demek olarak bu ikisi de **sâlibelerin**⁶¹ merciidir. "Bir şey ya vaki'dir ya gayr-i vaki'dir. / Vardır ya yoktur." demek olarak hem doğru ve hem yalan bir kaziyenin varlığının mümkün olmadığını ifade eder ve **şartiyat-ı munfasılaya**⁶² merci olur. Bundan dolayı zikri geçen esas bedîhiye bütün ulûm-ı mütearefenin ölçüsü demek olur. İşte evveliyat denmeye lâayık ancak bu bedîhiye-i esasiye ile ondan doğan beş umumî bedîhiyedir. Diğer aklî bedîhiyelerde derece derece delile benzer tenbihler bulunur.

⁵⁹ **tenbih**: Bütün bedîhî kaziyelerde birer hafî kıyas bulunur. Meselâ, " Nakîzeynin içtimal muhaldir." dediğimizde, "Nakîzlar müctemi' olsa, bir şey kendinden başka bir şey olmak ve bu takdirde de bir şey hem var hem yok olmak lâzım gelir." diye zihinde tabîî kıyas-ı hafiler teşekkül eder. Bunlara **tenbih** denir ki hakikati hâlde kıyas ve delil olmayıp belki delile benzer birtakım izahlardan ibarettirler.

⁶⁰ **mûcibe**: Fr. Proposition affirmative. Olumlu önerme. Konu ile yüklem arasındaki ilişkinin vuku bulması ile kurulan bağ. Onaylayıcı, doğrulayıcı hüküm. [GMA]

⁶¹ **salibe**: Olumsuz önerme. Konu ile yüklem arasındaki ilişkinin vuku bulmamasıyla kurulan bağ. Bir şeyi bir şey hakkında inkâr eden hüküm. [GMA]

⁶² **şartiyat-ı munfasıla**: Ayrık şartlı önerme; çelişik iki şey arasında hem doğruluk hem yanlışlık, ya da yalnız doğruluk veya yalnız yanlışlık bakımından biri birini yok etme suretiyle hükümlenen önerme. Önermelerin birbirine bağlanması işlemi "ya.. ya ..." ile gösterilen ilişki. [GMA]

b- Bedihiyat-ı hissiye: Müşahedat, hadsiyat, mücerrebat, mütevatirattır.

1) Müşahedat: Ol kaziyelerdir ki mücerred his ile cezmen tasdik olunur.

Yani, müşahedat sadece his ile, kesin olarak tasdik olunan kaziyelerdir.

"Ateş yakıcıdır. Kar soğuktur. Demir yumuşak değildir." kaziyeleri gibi.

2) Hadsiyat: Ol kaziyelerdir ki bazı müşahedat üzerine hads ile defaten yani sünûhat kabîlinden olarak zihinde hasıl olan kıyas-ı hafî vasıtasıyla akıl onları cezmen tasdik eyler.

Yani hadsiyat bazı gözlemler üzerine sezgiyle bir anda yani sünûhat kabîlinden zihinde doğan gizli kıyaslar vasıtasıyla aklın kesin olarak onayladığı önermelerdir.

"Ayn ışığı güneşten yansır." kaziyesi gibi ki ayın güneşe göre vaziyetleri değıştikçe nûrânî teşekküllerinin ihtilâfî görüldüğünde, eğer ayın nûru güneşten yansımış ve istifade edilmiş olmazsa vaziyetleri değıştikçe nûrânî teşekkülleri muhtelif olmazdı diye bir defada kalbe gelen hafî kıyas vasıtasıyla akıl o önermeyi kesin olarak tasdik eder.

3) Mücerrebat: Ol kaziyelerdir ki tekerrür-i müşahede ile akıl onları cezmen tasdik eyler.

Yani, mücerrebat, gözlemlenmenin yinelenmesiyle aklın kendilerini kesin olarak doğruladığı önermelerdir.

"Mağnezya müşhildir." kaziyesi gibi ki tecrübe olarak her ne zaman mağnezya içilse ishal ettiği görülünce akıl onun müşhil olduğunu kesin olarak tasdik eder.

4) Mütevatirat: Ol kaziyelerdir ki onları kizb üzerine ittifakları aklen muhal olan cemm-i gafîr haber vermekle cezmen tasdik olunurlar.

Yani, mütevatirat yalan üzerinde ittifak etmeleri mümkün olmayan bir insan kalabalığının haber vermeleriyle kesin olarak tasdik olunan kaziyelerdir.

Mekke ve Bağdad'ı görmeden mevcut olduklarını tasdik etmek gibi.

Aklî bedîhiyelerde hüküm ancak zihnî ve farazî mevcut üzerine olup haricî ve muhakkak mevcut üzerine değildir. Meselâ, "Daire dörtgen değildir." dediğimizde dairenin hariçte mevcut olup olmaması aranmayıp, daire mevcut olsun olmasın, mevcut olduğu takdirde dörtgen değildir, demek olur. Bundan dolayı aklî bedîhiyelerde mahmulün mevzu ile ittihadı yahut ittihatsızlığı aklen zarûrîdir; nakîzleri akılca muhaldir.

Ama hissî bedihiyelerde hüküm haricî mevcut üzerine olup mahmulün mevzua sübûtu böyle zarurî değildir, aklen istisna kabul edebilir; külliyetleri mülâhaza götürür. Bu cihetle nakîzleri muhal-i âdîdir. Çünkü gözlenenlerde yanılma ve hata ihtimali vardır. Meselâ "Bir parçası su içinde bulunan değnek kırık gibi görünür." Bu ise görme hissini yanılıştır. Bundan dolayı gözlenenlerde ilk bakışa aldanmayıp hakikati hâli taharrî ve tahkik etmek lâzım gelir. Halbuki bizzat görülen şeylerde böyle yanılma ve hata ihtimali olunca, tecrübe vasıtasıyla, gözlenenlerden alınıp çıkarılan **kaziye-i külliye**⁶³, bütün akli ihtimallerden kurtarmak müşküldür. Meselâ, mağnezyanın müşhil olduğu kesin iken bazı engeller araya girmesiyle hükmünün tersine dönmesi aklen mümkündür.

Aritmetik ve geometri bürhanları hep **ulûm-ı mütearefeye** dayanıp hissî bedihiyelerle karışık olmaz. Bundan dolayı pergelle ölçerek bir meselenin isbatı kabul olunmaz. Zira pergelle yapılan işte ve onun kullanılmasında aklen yanlış ve hata ihtimali vardır. Bu cihetle aritmetik, geometri meseleleri asla şübhe ve tereddüt mahalli olamaz.

Ama fizik bürhanları haricî bedihiyelerle karışıktır. Bu cihetle onlar geometri bürhanları kuvvetinde değildir.

2- **Kaziye-i nazariye**: Aklın bir delil ile tasdik eylediği kaziyedir ki delilinin mukaddematı hep yakîniyattan ise yakîniye ve illâ zanniyedir.

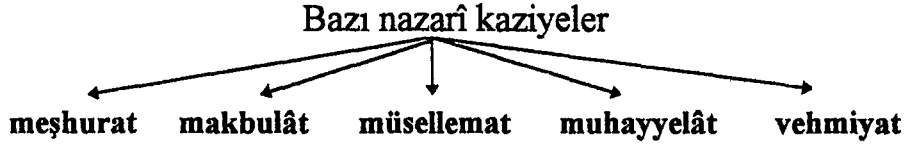
Yani, aklın bir delille tasdik ettiği kaziyedir ki delilinin öncülleri hep yakîniyattan ise yakîniye, aksi takdirde zanniyedir.

Meselâ gece karanlıkta dolaşan bir şahıs hakkında, "Bu adam hırsızdır. Zira gece karanlıkta dolaşıyor. Böyle karanlıkta dolaşan kimse ise hırsızdır." dendiğinde akıl o şahsın hırsız olduğuna hükmederse de nakîzini de caiz görür; çünkü karanlıkta dolaşması, bir fevkalâde sebebe dayalı olmak da akla ihtimal dahilinde görünür. Bu cihetle zannî delil olduğundan, o kaziye de zanniyedir. Ama "Bir üçgenin üç açısı iki dik açiya eşittir" nazari kaziyesini isbat eden hendesî bürhanın öncülleri hep yakîniyattan olduğundan bu nazari kaziye de yakîni kaziyedir.

Bazı nazari kaziyeler vardır ki, *bunları önce şema hâlinde gösterelim, sonra da*

⁶³ **kaziye-i külliye**: Tümel önerme. Man. Hüküm mevzuunun cemi efradına şamil olan kaziye. "İnsanların cümlesi nâttır." gibi [OTABL]. Fr. proposition universelle [GMA]

tanımlarını verelim:

a- Meşurat: Bazı kazâya-yı nazariye vardır ki onları cümle nâs veyahut bir taife tasdik ve itiraf etmekle isbata muhtac olmazlar bunlara meşurat denilir.

Yani, meşurat, bütün insanların veyahut bir taifenin tasdik ve itiraf etmelerinden dolayı isbata muhtaç olmayan nazari kaziyelerdir.

"Adalet güzeldir. Zulüm çirkindir. Fukaraya bakmak lâzımdır." kaziyeleri gibi ki bunlar bütün insanlarca meşurdur. Ve, "Hayvan boğazlamak çirkindir." kaziyesi gibi ki Hindliler arasında maruftur.

Şöhret (=meşurat) ile ulûm-ı mütearefenin farkı: Bazen, şöhret, ulûm-ı mütearefeye mültebis ve müştebih mertebesine varır. Araları şöyle ayırt edilebilir: İnsan kendisini aklının haricinde olan bütün işlerden hâlî farz ettiğinde mücerred aklıyla ulûm-ı mütearefeyi kat'iyen tasdik eder, ama meşurata bu şekilde tasdik edemez. Bu kaziyelerin şöhreti kamu yararı yahut insanî insanlıktan dolayıdır veyahut âdetler ve görgü kuralları ve şer'î kanunlar gereğidir. Bu cihetle çoğu, makbulâta dahil olur.

b- Makbulât: Enbiya-i izâm ve e'izze-i kiram gibi büyük zatlardan mervî olan kelâmlardır.

Yani makbulât büyük peygamberlerden, aziz büyüklerden rivayet edilen sözlerdir.

c- Müsellemat: Her ne vecihle olursa olsun muhatabın itiraf-gerdesi olan kaziyelere denilir. Mütakellimin gerek musaddığı olsun ve gerek olmasın.

Yani, müsellemat, mütakellimin, gerek doğrulayıcısı olsun ve gerek olmasın, muhatabın öyle olduğunu her ne şekilde olursa olsun itiraf ettiği önermelere denir.

d- Muhayyelât: Kâzib oldukları ma'lûm iken mücerred terğib ve tenfir için isti'mal olunan birtakım kaziyelerdir.

Yani, muhayyelât, yalan oldukları bilinmekteyken sırf rağbet ve nefret ettirmek için kullanılan birtakım önermelerdir.

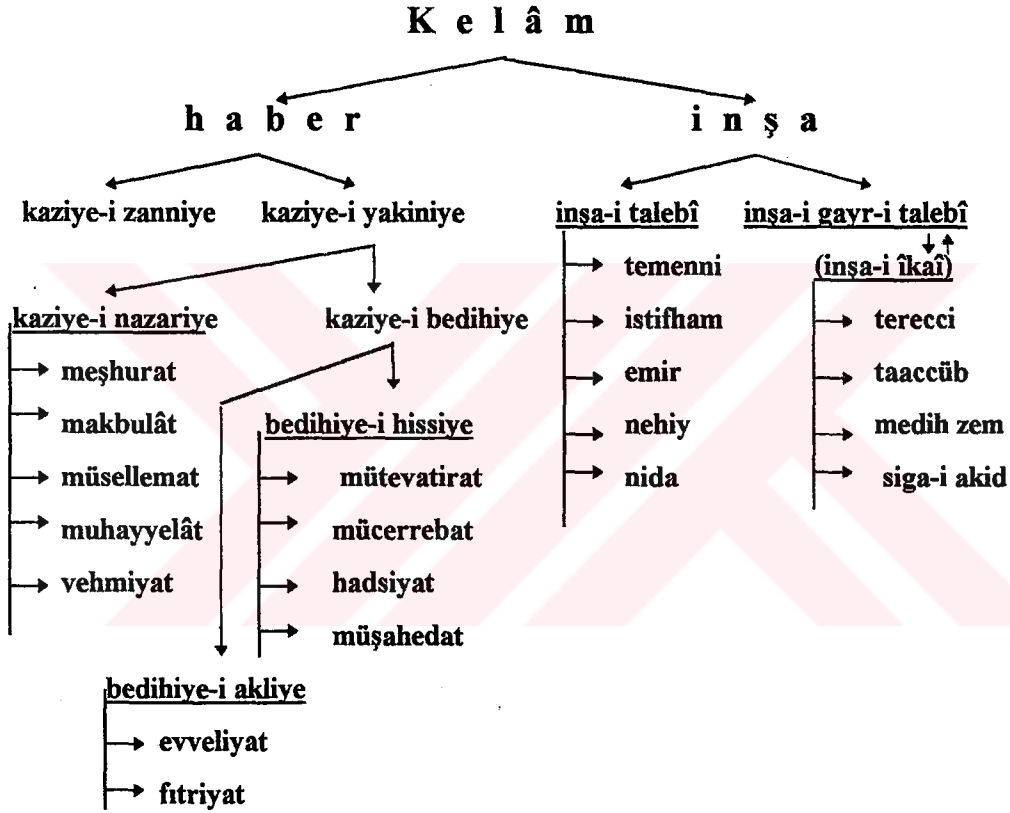
"Bâde yakut-ı seyyaledir. Bal bir nevi' kusmuktur." kaziyeleri gibi.

e- Vehmiyat: Kuvve-i vahimenin akliyatta⁶⁴ mahsûsata⁶⁵ kıyasen ihtira⁶⁶ eylediği kazâya-yı kâzibedir.

Yani, vehmiyat, vehmetme duygusunun, akılla anlaşılın şeylerde hisle anlaşılınlara kıyasla ortaya koyduğu yalancı önermelerdir.

Nitekim, her cismin mekâmı olduğuna kıyasen "Her mevcudun mekâmı vardır." diye hükmedilmesi gibi.

Kelâmla ilgili yapılan tasnifleri topluca şöyle bir şemada göstermek mümkündür:

Getirildikleri maksatlara göre delillerin aldıkları adlar

1- Bûrhan: Bir delilin îrâdından garaz tahsîl-i yakîn⁶⁷ ise hep mukaddemat

⁶⁴ akliyat: Müşahedeye ve tecrübeye girmeyen ve sadece akıl ile düşünülen şeyler ve hususlar. Nazarî meseleler [OTABL]

⁶⁵ mahsûsat: gözle görülen, hisle anlaşılın şeyler (ma'kulâtın zıddı) [OTABL]

⁶⁶ ihtira': Evvelce keşfolunmamış, bilinmeyen bir şeyi keşfetmek. İcad etmek. edb. Hiç kimse tarafından kullanılmamış tabirler ve mazmunlar kullanma. [OTABL]"

⁶⁷ yakîn: Şüphesiz, sağlam ve kat'î olarak bilmek. Marifet ve dirayetin ve emsalinin fevkinde

yakîniyeden⁶⁸ terkîb olunur ve bürhan tesmiye kılınır.

Yani, bir delilin getirilmesinden maksat tam ve doğru bir bilme sağlamaksa bütün öncüller yakîniyeden terkîb olunur ve bürhan diye isimlendirilir.

Bürhanlar hep yakîni ifade eder. Fakat yukarıdaki gibi haricî bedîhiyeler ile karışık olanlardan ise hendesî bürhanlar gibi hep aklî bedîhiyelere dayananlar daha kuvvetli ve daha parlaktır.

2- **Cedel**: Bir delilin îrâdından garaz eğer mücerred muhatabı iskât ve berâhîni idrakten âciz olanları iknâ' ise cedel tesmiye olunur.

Yani, maksat, eğer sırf muhatabı susturmak ve bürhanları kavramaktan âciz olanları ikna ise cedel diye isimlendirilir.

Bunda işin aslı gerekli görülmeyip öncüllerin muhatap yanında müsellemlerin olması kâfidir. Bundan dolayı cedel delili, meşhurat ve müsellemlerden terkîp olunur. Bunların içinde yakîni öncüller bulunsun bile sırf muhatabın yanında müsellemler olduğu cihetle kullanılır. Başkasına saldıran kimseyi, "Zulüm çirkindir." diye ikna etmek ve Hazreti İsa Aleyhisselâmın babasız olduğunu inkâr ve istib'âd eden bir Yahudî'yi, Hazreti Âdem Aleyhisselâmın hem babasız hem anasız olduğu beyaniyle susturmak gibi.

3- **Hitabe**: Bir delilin îrâdından garaz eğer nâsa va'z u nasihat ise hitabe denir.

Yani bir delilin getirilmesinden gaye eğer insanlara vaaz ve öğütse hitabe denir.

Hitabe, makbulât ve **zanniyattan**⁶⁹ mürekkep olur. Vaiz ve hatiplerin nutukları gibi. Hitabetin insanlara güzel tesiri dolayısıyla büyük faydaları vardır.

4- **Şiir**: Bir delilin îrâdından garaz, eğer kuvve-i nutkiye ile tergîb ya tenfir yolunda muhatabın zihninde bir te'sîr hasıl etmek ise, muhayyelâtta terkîb olunur. Ve ehl-i mantık ıstılahınca şiir denilir; gerek manzum olsun, gerek mensur olsun. Ama ulema-yı Arabiye ıstılahınca şiirin mevzun ve mukaffa olması lâzımdır. Mevzun ve mukaffa olmadığı halde

olan ilmin sıfatıdır. İlm-i yakın denir. mârifet-i yakın denmez... Meselâ, uzakta bir duman görüyoruz; orada ateşin varlığını ilmen biliriz, bu bilme derecesine **ilme'l-yakin**; ateşe yaklaşıp gözümüzle görsük, ona **ayne'l-yakin**; daha da ilerleyerek bütün hislerimizle ateşin varlığını anladık ise; ateşin yakması ve sair, bu neviden olan ilmimizin derecesine de **hakka'l-yakin** deniyor. [OTABL]

⁶⁸ **yakîniye**: Kesin bilgi ifade eden önerme [GMA]

⁶⁹ **zanniyat**: Zanna dayalı olarak verilen hükümleri dile getiren önermeler. [GMA- MAZNÛNAT]

muhayyel olsa bile şiir denilmeyip nesir denilir. Ve böyle muhayyelâtтан мүrekkeb olan nesirlerde ekseriya seci' ve cinas gibi sanayi'-i bediiyeye riayet olunur.

Yani bir delilin söylenilmesinden maksat eğer nutuk kuvvetiyle rağbet ettirme veya nefret ettirme yolunda muhatabın zihninde bir tesir hasil etmekse muhayyelâtтан terkip olunur ve mantık ehli istilahnca şiir denir; gerek manzum olsun gerek mensur olsun. Ama Arabî ilimler uleması istilahnca şiirin vezinli ve kafiyeli olması lâzımdır; vezinli, kafiyeli olmadığında muhayyel olsa bile şiir denmeyip nesir denir. Böyle muhayyelâtтан мүrekkeb olan nesirlerde ekseriya seci ve cinas gibi bedîî sanatlara riayet olunur.

Getirilen deliller vehmiyattan olduğunda aldığı adlar

1- Safsata: Mütakellim vehmiyatı eğer an-i'tikad dermeyan eyler ise onlardan мүrekkeb olan delile safsata denilir.

Yani, mütakellim, vehmî olan şeyleri eğer inandığından dolayı söylüyorsa, bunlardan terkip edilen delile safsata denir.

2- Mugalâta: Mütakellim vehmiyatı eğer mücerred muhatabı tağlît⁷⁰ için söyler ise onlardan мүrekkeb olan delile mugalâta denilir.

Yani, mütakellim vehmî olan şeyleri eğer sırf muhatabı yanıltmak için söylerse onlardan meydana gelen delile mugalâta denir.

Bu bahisler mantık ilmi meselelerinden olmakla tafsilini isteyenler *Mi'yar-ı Sedâd* nâm risalemize müracaat etsin.

Delillerin değerleri

Mugalâta yerilmiştir. *Safsata*, **cehl-i мүrekkeb**⁷¹ demek olduğu cihetle ondan nefsi kurtarmanın çaresine bakmalıdır.

Muhayyelât, teşbih, mecaz, kinaye gibidir ve ilm-i beyan meselelerindedir.

Hitabenin insanlara iyi tesir etmesi için her **fıkrasının**⁷² hâlin gereğine uydurulması

⁷⁰ tağlît: 1. Yanlışlığını çıkarma. 2. Yanıltma; yanıltılma [OTAL]

⁷¹ **cehl-i мүrekkeb**: Bilmemekle beraber, bilmediğini de bilmemek. (Bilmediğini bilmek suretiyle olan cahillige **cehl-i basit** denir) [OTABL] Bilmezliğinin farkında olmayan, katmerli cahillik. (**cehl-i basit**: Ayıplanmayan cehil, bilgisizlik) [OTAL]

⁷² **fıkra**: Bend, madde, paragraf. Kısım, fasıl, bölüm. [OTAL] Bir makale ve yazının ayrıca bir kelâm veya bahis teşkil eden ve önce ve sonrasında ayrılabilen parçası. 2. Nizam ve kanun veya

gayet lüzumludur ve çoğunlukla tersil yolunda getirilip seci yapmak lüzumlu görülmez. *Cedelde yakîniyat*⁷³ aranmaz. *Bürhanda* zanniyat kabul olunmaz; belki *mebhasin*⁷⁴ icabına göre yakîniyatın nev'ine de dikkat edilmesi gerekir. Meselâ *hikmet-i tabîye*⁷⁵ delillerinde hissî bedîhiyelere dayanılır. Ama hendesî bürhanların hepsi *ulûm-ı mütearefeye* dayanması lâzımdır. Hendesî bürhanla bir mesele ispat olunacak yerde pergelle ispata kalkılırsa sadedden çıkmış olur.

Çok defa dellillerin bazı öncülleri atlanır ki, bu da *meânî ilminin* icaz bahsine dair olan meselelerdendir.

Mantık ilmi, sırf fikirlerin mizanı olması dolayısıyla lisan ilimlerinden değildir. Ama belâgat ilmi, kelâmın meziyetlerinin ifade keyfiyetinden, eda yollarından ve belîğ kelâmın güzelleştirilme vecihlerinden bahsetmesi sebebiyle lisan ilimleridir.

Dîbâcede bildirildiği üzere bu risale üç bâba münkasımdır: İlk bap kelâmın mukteza-yı hâle tatbîki keyfiyetini bildirir. İkinci bap, teşbih, mecaz ve kinayeden bahseder. üçüncü bap, bedî sanatları tarif eder.

kavaid-i ilmiye ve fenniye kitaplarında bend, madde. [Kamus-ı Türkî]

⁷³ *yakîniyat*: yakın ile, kat'î olarak bilinen şeyler. [OTAL]

⁷⁴ *mebhas*: Bir şeyin arandığı yer. Arama, araştırma yeri. Bâb, fasıl. "logie: ilim, bilim" sözünün karşılığıdır. *mebhas-i adâlât*: Kasbilim; *mebhas-i esvât*: Sesbilgisi; *mebhas-i ma'rifet*: epistemoloji [OTAL]

⁷⁵ *hikmet-i tabîye*: Fizik bilgisi [OTAL]

IV- MEÂNÎ İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

(Bâb-ı evvel)

Cevdet Paşa, kelâmın hâlin gereğine uygunluğu ile ilgili meânî bahsini bir mukaddimeyle yedi fasılda ele almıştır. "Fasıl" yerine biz, günümüz diline daha yakın olduğu mülâhazasıyla, "kısım" ayrımı yapmayı tercih ettik. Kelâmın hâlin gereğine uygunluğunun anlatıldığı bu bölümde kelâmın unsurları ve onların kullanılışlarının ayrıntıları da mümkün mertebe başlıklarlanmıştır. Bunun dışında bahislerin içinde geçen terimlerden, tanımları bulunanları yan başlık hâlinde göstermek suretiyle verip günümüz diliyle karşılıkları konulmuş, örnekler eklenmiştir. Terim ve kavram niteliği taşıdığı düşünülen lâfızlar da siyahlaştırılmak suretiyle dipnotta verilmiştir. Bahislerde geçen örnek cümlelerle vazifeli lâfızlar tırnak içinde gösterilmiştir. Kendimize ait olan ifadeler, asıl metne ait ibarelerden ayrılması için italik hâle getirilmiştir.

MEÂNÎ İLE İLGİLİ GENEL KAVRAMLAR (Mukaddime)

Mukadime'de terkip ve çeşitleri, kelâm ve cümle kavramları ve bunların farkları, kelâmın cüzleri, içine aldığı isnad dolayısıyla kelâmın kısımları, kelimelerin ve cümlelerin birbirlerine atıfla bağlanmaları; sözün uzun, kısa söylenmesi üzerinde durulmaktadır. Ayrı ayrı fasıllarda ele alınan bu konuları ve onlarla ilgili terim ve kavramları sırasıyla inceleyelim:

Terkîb: iki kısımdır. Kısım-ı evvel terkîb-i nâkis ve kısım-ı sâni terkîb-i tâmdir.

Terkip iki kısımdır; ilki eksik terkip, ikincisi tam terkiptir.

1- **Terkîb-i nâkis:** Nisbet-i terkîbiyyeyi müfîd olan terkîbdir.

Nâkis terkip, terkîbî bir bağlılığı ifade eden terkiptir.

Nitekim "gülerek gelen efendinin uşağı" ibaresindeki **hâl terkîbî**¹ ve **terkîb-i vasfî**² ve **terkîb-i izâfî**³ gibi. Bu ibarede **hâl terkîbî** "gülerek gelen", **vasfî terkîbî** "gelen efendi", **izâfet terkîbî** "efendinin uşağı"dır.

¹ **hâl-i terkîbî:** Birleşik hâl (zarf fiil). Fiilin icrası sırasında failin bulunduğu hali beyan eden siga olup iltizamî fiilin müfret gaip sigasının ahirine hafiflerde (ince seslilerde) -rek, sakillerde (kalın seslilerde) -rak ilâvesiyle olur. "Söylenerek gitti. Okuyarak geldi." gibi. [ACPDK]

² **terkîb-i vasfî:** Sıfat tamlaması. [DBTS] "gelen efendi" gibi.

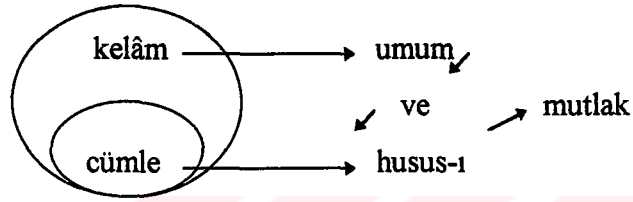
³ **terkîb-i izâfî:** İsim tamlaması. [DBTS] "efendinin uşağı" gibi.

2. **Terkîb-i tâm**: Nisbet-i tâmmeyi yani isnadı müfid olan terkidir ki bâlâda beyan olduğu üzere kelâm tesmiye olunur. Ve ona cümle dahi denilir.

Tam terkip, tam bir nisbeti, yani isnadı ifade eden terkiptir ki, kelâm diye isimlendirilir, ona cümle de denir.

Cümle ile kelâm arasındaki fark: Fakat cümle ile kelâm arasında umûm ve husûs-ı mutlak vardır. Şöyle ki terkinin içine aldığı isnat, eğer kasdolunanın ta kendisiyse ikisi bir araya gelmiş olur; değilse yalnız cümle denir, kelâm denmez.

Bunu şöyle bir tabloda gösterelim:

Meselâ "Adalet güzeldir." terkihi hem kelâm ve hem cümledir. Ama Fuzûlî'nin:

O mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler

mısraı iki cümleyi içine alan bir kelâmdır. Bizzat kastolunan isnat, ancak "bilmez" fiilinin "mâhîler"e isnadıdır ve "derya içredir" cümlesi "mâhîler" in sıfatı olarak, isnadı bizzat kastolunmadığından ona kelâm denmez.

Aynı şekilde, "Filân efendi Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye okur iken çok çalışırdı." terkihi iki cümleden mürekkep bir kelâmdır. Bizzat kastolunan, ancak "çalışmak" fiilinin özneye isnadı olup "Mecelle okur iken" terkihi, bir **cümle-i hâliye*** olarak isnadı bizzat kasdolunmuş değildir. Bazen cümleler teklik ile tevil edilir ve teklikler gibi takyidî nisbeti ifade eder. **Sîga-i sıla⁴** gibi.

Kelâmın eczâsı: Umde ve fazla diye iki kısma taksim olunur.

Yani, kelâmın cüzleri umde ve fazla diye iki kısma ayrılır

* Cümle-i hâliyyeye gerundium grubu, zarf fiil grubu denmektedir. [Bkz.TDB, s. 362 - Türk Dili Bilgisi, s. 380]

⁴ **sîga-i sıla**: gr. Bağ fiil. ulaç [OTAL] Ulama kipi. Mazi-i şuhudînin cem'-i mütakellimiyle, müstakbelin müfred-i gaip sigaları olup bazen mastar bazen de sıfat makamında kullanılır. "Sevdiği. yazdığı". Mazi-i şuhudînin yahut müstakbelin müfred-i gaibine zamîr-i vasfî ilâve olunarak yapılır. "Onun seni sevdiği nereden mâlûm. Onun tezkere yazdığı işitildi. Geleceği muhakkaktır. Kalacağını bilmem." [ACPDK]

Umde: Müsnedün ileyh ile müsned umdedir.

Yani, özne ile yüklem umdedir.

Fazla: Onların muzâfun ileyh ve sıfat gibi kayıtları ile **mütemmimat-ı cümle*** dahi fazladır⁵.

Yani, özne ile yüklem tamlayan, sıfat gibi kayıtları ile cümlelerin tümleçleri fazladır.

Kelâmın içine almış olduğu **isnad*** da, açıklandığı üzere, haber ve inşâ kısımlarına ayrılır. Kelimeler biri diğeri üzerine atfolunduğu gibi cümleler de bazen atıf ile biri diğerine ulanır ve bazen biri diğerinden ayrılır. Bir nükte için söz bazen uzun, bazen kısa söylenir. Bu maddelerin herbiri inşâallâhu Teâlâ başka başka fasıllarda açıklanacaktır.

BİRİNCİ KISIM: MÜSNEDÜN İLEYHİN HÂLLERİ (Fasl-ı evvel)

*Fasl-ı evvel'de kelâmın ilk rüknü olan müsnedün ileyh'in, müsned üzerine takdimi; te'hîri, hazfî, hazfedileceği yerde zikredildiği durumlar, fiillerin mâlûm veya meçhul sigalarıyla kullanılmaları; müsnedün ileyh'in ma'rife veya nekreliği, tavsîfi, tekidi, tefsiri; şahıs zamirlerinin kullanılmaları; üslûb-ı kelâm ve ona bağlı söz hususiyetleri meseleleri anlatılırken makam münasebetiyle istiğrak, istiğrak-ı hakikî, istiğrak-ı örfî; sıfat, vasf-ı zatî, vasf-ı sebebî, tecrid, üslûb-ı kelâm, iltifat terimleri üzerinde de durulmakta ve bir de **istitrâd** yapılmakta, burda da müsnedün ileyh'in hâlleri dışındaki bazı nükte ve lâtifeler ile kalb hakkında bilgiler veriliyor.*

Şimdi bu fasıldaki bilgilerin ayrıntılarına ve terimlerin tanımlarına geçelim:

A- Müsnedün ileyhi zahir-i hâle göre getirmek için geçerli kaideler

1- Müsnedün ileyh'in (öznenin) önce gelmesi

Müsnedün ileyh* kelâmın birinci rüknüdür ve kaideten **müsnedden*** önce getirilir.

* Bkz. "Üçüncü Kısım - mütemmimat-ı cümle" maddesi (mütemmim: Tümleç [GTS])

⁵ **fazla:** Meânî tabirlerinden. Cümlelerin esasını teşkil eden ibare "umde"den arta kalan kısım için kullanılır. Meselâ "Sana çoktan beri münasip bir zaman bulup derdimi dökmek istiyordum" cümlesinde, "sana derdimi dökmek istiyordum" ibaresi *umde*, geride kalan kısım *fazladır*. [TDEA. cilt 3, s. 170]

* Bkz. "Belâgat İlmi ile İlgili Genel Kavramlar" bölümü 50. dipnot

* Bkz. "Belâgat İlmi ile İlgili Genel Kavramlar" bölümü 51. dipnot

* Bkz. "Belâgat İlmi ile İlgili Genel Kavramlar" bölümü 52. dipnot

2- Müsnedün ileyhın (öznenin) sonra gelmesi

Özne bazen kasr manasını ifade için sonra getirilir. Nitekim "Odur buna sebep." denir ki "Sebeb ancak odur." demek olur.

Bazen özne, vezin ve kafiye için te'hîr edilir. Muharririn:

Yakışmaz ehl-i kemal ü vakara fart-ı mizâc

mısra'ı gibi.

3- Müsnedün ileyhın (öznenin) hazfî

Bazen de **karîne-i zâhireye**⁶ mebnî müsnedün ileyhın zikri abes görülerek **hazf** olunur⁷.

Yani, açık bir belirtiden dolayı öznenin zikri gereksiz görülerek hazfedilir.

Nitekim, "Filân adam nasıldır?" diye sorulduğunda, özne hazfolunarak "İyidir." diye cevap verilir.

Bazen öznenin ismini, muhataptan başkasından gizlemek veyahut gerektiğinde inkâr edebilmek gibi bir nükteden dolayı hazfolunur.

Nitekim, bir mecliste hazır olanlardan biri bir zatın gelmesini bekleyen kimseye "Geldi." der ve diğer hazır olanlardan gizlemek için özneyi zikretmez.

Yine bir mecliste bahse konu olan bir kimse hakkında ordakilerden biri "Fasık ve fâcirdir." deyip ihtiyaç olduğunda "Benim muradım o değil idi." diyebilmek için özneyi zikretmez.

Yine avcılardan biri bir âhû gördüğünde "Bu âhûdur, sayd ediniz." diyecek yerde vakit darlığı dolayısıyla "Âhûdur." der.

Özne bir fiilin **faili**⁸ olup da zikri istenilmediği takdirde malûm sîgası meçhûl sîgası hâline konur. Nitekim "Haydutlar asıldı" denir. Çünkü asıl maksat haydutların zararlarının defedilmesi olduğundan asanların zikrine hacet görülmeyip meçhul sîgasıyla getirilir.

⁶ **karîne-i zâhire**: Açık belirti, karinenin açık ve anlaşılır olması. Görünen ipucu. Görülmesi, fark edilmesi, anlaşılması kolay olan ipucu

⁷ **hazf**: Meânî tabirlerindedir. Söylenilmesi icap etmeyen sözün ibarede irad olunmamasıdır. Söylenilmesi lâzım gelen sözün iradına "zıkr" derler. Zıkr ve hazf, tâbir-i diğerle irad ve ihmal, meaninin mühim bahislerindedir. Sözün nerede zikri, nerede hazf iktiza eylediğine dair bazı kaideler beyan edilmiş ise de en doğrusu onu tayin edecek zevk-i selimdir. [EL]

⁸ **fail**: 1. İşleyen, yapan. 2. Tesirli. 3. gr. Bir fiilin anlattığı işi yapan. Fr. sujet. [OTAL] Özne.

4- Müsnedün ileyhın ta'zım, teberrük, telezüz gibi bir nükteden dolayı zikri

Bazen karîne pek açık olduğu hâlde özneye ta'zım veya ismiyle teberrük veyahut telezüz gibi bir nükteden dolayı zikri gerekli kılınır. Meselâ "Yavuz Sultan Selim kimdir?" dendiğinde, "Yavuz Sultan Selim birinci halife-i Osmanîdir." denir. "Abdülkahir-i Cürçânî kimdir?" dendiğinde "Abdülkahir-i Cürçânî ilm-i belâgatın imamıdır." denir.

Yine ahbabların sohbet meclislerinde mütekellim çok kere sözü uzatmak istemekle öznenin zikrini gerekli kılar.

Yine bir şahsın sorgulanmasında bir emri, gelecekte inkâra mecal kalmamak üzere sözünü tescil için müsnedün ileyhın zikri gerekli kılınır.

5- Zamîr-i fi'li ve nisbilerin delâlet ettiği müsnedün ileyhın zikredilmemesi

Zamîr-i fi'li⁹ ve nisbiler¹⁰ özneye delâlet ettiklerinden mütekellim ve muhatap suretlerinde ekseriya özne zikrolunmaz. Nitekim "Geldim." ve "Gelirsin." denir.

Muharririn beyti:

Bî-vücûdum çün nigâh ammâ yerim var dîdede
Saye-i baht-ı siyah altında buldum rifati

dahi bu kabildendir ki "Ben bîvücûdum." ve "Ben buldum." demektir.

6- Fi'li ve nisbî zamirlerin delâlet ettiği müsnedün ileyhın şanına itina için zikri

Bazen öznenin, şanına itina ve ihtimam için zikri iltizam olunur. Nitekim, "İşte ben geldim." ve "İşte sen böyle yaparsın." denir. Muharririn beyti:

Sen getir bâri Stanbuldan havâdis ey sabâ
Cânıma kâr etti zîrâ hâr-ı zâr-ı intizar

⁹ zamîr-i fi'li: şahıs eki. [GTS] Geçmiş zaman fiillerinin sonuna gelen -dim, -din, -di, -dik, diniz, -diler... gibi eklerdir. Bazı ef'âle lâhik olarak faillerini mübeyyin olur. Muhatap ve mütekellime mahsus olup gaipleri yoktur. "Geldin, geldiniz, yazdım, yazdık" gibi. [Ahmet Cevdet Paşa, Tertib-i cedid Kavaid-i Osmanî, s. 48] Çekimli fiillerde birinci ve ikinci şahıs ekleri

¹⁰ zamîr-i nisbî: gr. İsimlerin sonuna gelen -im, -sin, -dir, -iz, -sınız, -dirler gibi eklerdir. [OTABL] Haberlere ilâve olunan zamirlerdir ki haberi mübtedaya rabtederek ikisini bir cümle ederler. Bunlar da mütekellimin müfredinde (-m), cem'inde (-miz), muhatapın müfredinde (-sin) ve cem'inde (-sınız) yahut (-siz)dirler. Ama gaip suretlerinin zamîr-i nisbîsi olmayıp onun yerine onların müfredlerinde yalnız edat-ı haber olan (-dır) getirilir ve cem'lerinde bir de (-ler) ilâve olunur. "Ben kâtibim. Sen kâtipsin. Biz kâtibiz. Siz kâtipsiniz. O kâtiptir. Onlar kâtiptirler." gibi. [KO]

de bu kabildendir.

7- Müsnedün ileyhın (öznenin) ma'rife olması

Öznede asıl olan ma'rife¹¹ olmaktır. Nitekim, "Filân efendi..." yahut "O efendi geldi." denir.

8- Müsnedün ileyhın (öznenin) nekre olması

Özne bazen nekre¹² olur ve bir vecihle tahsis olunur. Nitekim "Bugün bir efendi geldi." yahut "Söz anlar bir adam geliyor." veyahut "Bir mahkeme muhızı gelmiş." denir.

9- Müsnedün ileyhın (öznenin) ism-i âm olması

Özne bazen âdât-ı ta'rif¹³ ve tenkîr¹⁴den ârî bir ism-i âm¹⁵ olur. "İnsan gafildir." dendiği gibi.

10- Müsnedün ileyhın (öznenin) evveline âdât-ı sûr getirilmesi

Bazen bir ismin bazı fertlerine delâlet yahut bütün fertlerini ihata ve istiğrak¹⁶ için evveline âdât-ı sûr¹⁷ getirilir. Nitekim, "Bazı insanlar pinti olur." dendiği gibi.

İstiğrak iki kısımdır: Hakikî istiğrak, örfî istiğraktır

İstiğrak-ı hakikî: Lâfzın bihasebillûga şamil olduğu cemî'-i efrâdı ihatadır.

Hakikî istiğrak sözün sözlük anlamı itibarıyla kapsadığı bütün fertleri kuşatmasıdır.

"Herkes kendi faidesini arar." kaziyesinde olduğu gibi.

İstiğrak-ı örfî: Bihasebi'l-örf lâfızdan münfahim olan efradı ihatadır.

¹¹ ma'rife: gr. mana ve mefhumu belirtilmiş olan söz, Arapça harf-i tarifi (el-) anlatan kelime. ("bahçenin kapısı" gibi. "bahçe kapısı" olursa nekredir.) [OTAL]

¹² nekre: gr. Belirsiz isim. ("oda kapısı" gibi. "odanın kapısı" olursa ma'rifedir) [OTAL] Belirtilmemiş isim, neye delâlet ettiği belli olmayan (harf-i tarifsiz) isim. [OTABL]

¹³ ta'rif: gr. Bir ismi ma'rife etmek [OTABL]

¹⁴ tenkir: gr. Bir ismi harf-i tarifsiz kullanarak belirsiz yapmak. Gayr-i muayyen ve gayr-i mahdut kılmak. [OTABL]

¹⁵ ism-i âm: cins ismi [Mustafa Nihat ÖZÖN, Osmanlıca Türkçe Sözlük]

¹⁶ istiğrak: gr. Arap dilinde "el" harf-i târifinin isimleri umumî hâle koyması. ed. fazla mübalâğa [OTAL]

¹⁷ âdât-ı sûr: "Her" edat-ı sûr'dur ki dahil olduğu ismin efradını istiab eder. [Kavaid-i Osmanî, s.118] *Mi'yâr-ı Sedad*'da şöyle bir ifade bulunmaktadır: "Ve eğer efradın kemiyeti beyan olunur ise *kaziye-i mahsure* ve *mesûre* tesmiye olunur ve kemiyete delâlet eden lâfza dahi sûr denilir." Buradan çıkan sonuca göre *her*, *hiçbir(isi)*, *bazı(sı)*, *her biri*, *herkes* gibi edatlar eski terminolojide bu ıstılahla karşılanmaktadır. (Bak: ss. 44-45)

Yani, örfî istiğrak, sözün örf anlamı itibarıyla ondan anlaşılan fertleri kuşatmasıdır.

Nitekim "Her kuyumcu bu elması gördü." denir ki, "Beldemiz kuyumcularının her biri gördü." demek olur.

11- Ma'rifelik ve nekrelilik

Zamirler ve ism-i işaretler¹⁸ ile alemler yani ism-i hâslar¹⁹ hep ma'rifedir.

Umumî ismin eveline "o" getirilirse belirli (ma'rife), "bir" getirilirse belirsiz (nekre) olur. Meselâ, "o şey" ve "o zat" belirli, "bir şey" ve "bir zat" belirsizdir.

Bazen "o" yerine "ma'hud" lâfzı getirilir. "Ma'hûd hânende" gibi ki "senin bildiğin hânende" demek olur.

Umumî isim belirliye **izafetle*** belirli olur ve belirsizye izafetle **tahsis²⁰** olunur. Meselâ "filân efendinin hazinedârı" belirli ve "bir efendinin hazinedârı" tahsis olunmuş belirsizdir.

13- Müsnedün ileyhın zamir olarak getirilmesi

Öznenin (müsnedün ileyhın) zamir olarak getirilmesi makamın **tekellüm²¹** veya **hitap²²** veya **gaybet²³** mevkii olmasından dolayıdır.

Şöyle ki **müfred²⁴ müttekellim²⁵** ise "ben" ve **cem'-i²⁶** müttekellim ise "biz" ve

¹⁸ **ism-i işaret:** Türkçe'de işaret ismi "bu, şu" lâfızları olup çoklukları için "bunlar, şunlar" denir... Bazen "o" lâfzı işaret ismi olarak kullanılır. Lâkin onunla uzak işaret olunur. Nitekim, "Karşıdaki dağda o büyük ağaca bak." denildiğinde "o" lâfzı işaret ismi olur. Buna nisbetle "bu, şu" yakın için kullanılıp ancak yakınlık ve uzaklık cihetiyle onların arasında da fark olarak "bu" yakın, "şu" ona nisbetle uzağa kullanıldığından "bu" yakın, "şu" mutavassıt, "o" uzak için olmuş olur. [KO, s.50-51]

¹⁹ **ism-i hâs:** Özel isim. Bir muayyen ferde delâlet için konulmuştur. "Ahmet, İstanbul" gibi. [ACPDK]

* Bkz. "Belâgat İlmi ile İlgili Genel Kavramlar" bölümü 13. dipnot

²⁰ **tahsis:** Bir şeyi birine veya bir şeye mahsus kılma, ayırma.

²¹ **tekellüm:** Söz söyleme (I. şahıs)

²² **hitap:** Kendisine söz söyleme (II. şahıs)

²³ **gaybet:** Hakkında söz söyleme (III. şahıs)

²⁴ **müfred:** teklik.

²⁵ **müttekellim:** 1. söyleyen, konuşan. 2. gr. birinci şahıs. 3. nutuk söyleyen [OTAL]

²⁶ **cem':** çokluk.

müfred muhatab²⁷ ise "sen" ve cem'-i muhatab ise "siz" denir.

Ama gaib²⁸ suretinde zamîr-i gaib²⁹ veya işaret ismi veyahut hâs isim veya umumî isim getirilir. Gaip zamiri ancak zikri evvelce geçtiği takdirce getirilir. Nitekim evvelce ismi söylenmiş olan kimse hakkında "o" denir.

14- Müsnedün ileyhin (öznenin) ism-i işaret olarak getirilmesi

Öznenin işaret ismi olarak getirilmesi hazır ve görüldüğü takdircedir. Bu da:

a. Onu en mükemmel bir şekilde ayırt etmek içindir. Nitekim mahkemede hazır olan müddeî³⁰ ve müddeâ bihe³¹ işaretle "Şu mal bu adamındır." diye şahadet olunur. Örnek cümledeki "şu" ve "bu" eski terminolojiye göre işaret ismidir ki bu anlayış Arap gramerinden gelmektedir.

b. Bazen ta'zîm³² veya tahkîr³³ veya terahhum³⁴ için olur. Nitekim:

Ta'zîm makamında, "Filân muharebeyi işte bu kumandan kazandı." denir.

Tahkîr makamında, "Şu herîf mi bizimle bahsedecek?" denir.

Terahhum makamında "Bu bîçare neler çekti!" denir.

c. Bazen özne söz söyleyen ile söylenen arasında malûm olduğundan "o" diye tarif olunur. Nitekim gelmesi beklenen bir adam hakkında "O adam geldi." denir. Bunda da ta'zîm ve teberrük³⁵ ve tahkîr gibi manalar kasdolunur. Nitekim "O zat..." yahut "O zat-ı şerif geldi." veyahut "O herif geliyor." denir.

14- Müsnedün ileyhin (öznenin) ism-i hâs olarak getirilmesi

Öznenin alemiyyetle³⁶ belirli yapılması yani hâs isim olarak getirilmesi, onu, birden,

²⁷ muhatab: İkinci şahıs

²⁸ gaib: Üçüncü şahıs. [GTS]

²⁹ zamîr-i gaib: Üçüncü şahıs zamiri "o".

³⁰ müddeî: Davacı [OTABL]

³¹ müddeâ bih: Davacının dava ettiği, davaya sebep olan şey. [OTABL]

³² ta'zîm: Hürmet. Riayet. İkranda bulunmak. Bir zat hakkında büyük sayıldığına delâlet edecek surette güzel muamelede ve hürmet ifade eden tavırda bulunmak. [OTABL]

³³ tahkîr: Hakaret etmek. Hor görmek. Küçük görmek. Aşağı ve alçak addetmek. [OTABL]

³⁴ terahhum: Merhamet etme, acıma. Şefkate bulunma, esirgeyip besleme. [OTABL]

³⁵ teberrük: Bir şeyi bereket ve saadet vesilesi sayarak almak veya vermek. Uğur ve bereket saymak. Hayr-ı ilâhîye hissedâr olmak. [OTABL]

³⁶ alemiyyet: Bir sözcüğün özel isim olma niteliği [OTS]

aynıyla yani bütün somut bilgileriyle işitenin zihnine getirivermek içindir.

Medih³⁷ ve **zemmi**³⁸ bildiren lâkaplardan bazen medih ve zem de kasdolunur. Nitekim, "Ebulhayr Efendi hayrı sever bir zattır." ve "Karaçelebi gaddardır." denir.

Onun izafeti (*yani isim tamlaması halinde gelmesi*), yukarıda olduğu gibi tarif veya tahsis içindir. Bazen de tazimi veya tahkiri bildirir: "Filân paşanın oğlu" ve "mahalle bekçisinin oğlu" gibi. Bazen de sadece **teşrif**³⁹ için olur: "Beytullah" gibi.

15- Türkçe'de muzafun ileyhin muzaf üzerine takdim olunması

Türkçe kaide üzere **muzafun ileyh*** daima **muzaf*** üzerine takdim olunur; fakat bazen vezin için tehir edilir:

Ayağından bu bezmin el çeküb dūr olmamız yeğdir
mısramda olduğu gibi. Burada "bu bezmin ayağından" olması gereken izafet, vezin zaruretiyle "ayağından bu bezmin" şekline çevrilmiştir.

16- Müsnedün ileyhin (öznenin) tenkîri

Ama öznenin belirsiz kılınması (tenkîri) teklîk içindir. "Bir kişi geliyor." dendiği gibi.

Bu tenkîr, bazen **tefhîm**⁴⁰ veya **tasgîr**⁴¹ bildirir. Nitekim, "Ona bir hâl oldu." denir ki "...büyük hâl oldu." demek olur. "Onun bir sözü seni ihya eder." denir ve "...küçük sözü..." kasdolunur.

Siyak-ı nefiyde⁴² belirsizlik umumu ifade eder. Meselâ "Cebimde bir para yoktur." cümlesi **kaziyye-i sâlibe-i külliyyedir**⁴³. Bazen pekiştirilmiş olarak "...hiçbir..." denir.

Çünkü kelâmında, yüklem, özneye sübûtundan fazla, her ne türlü kayıt bulunur ise **menât-ı hüküm**⁴⁴ ve **garaz-ı aslî**⁴⁵ odur. Bu cihetle **nefiy**⁴⁶ de kayda teveccüh eder.

³⁷ **medih**: Birinin iyiliğini, iyi şeylerini söyleme. Övme

³⁸ **zemm**: Birinin kötülüğünü söyleme. Ayıplama, yeme, çekiştirme.

³⁹ **teşrif**: Şereflendirme. Gelmesiyle bir yere şeref verme, gelme. [OTS] Burada şereflendirme.

* Bkz. "Belâgat İlmi ile İlgili Genel Kavramlar" bölümü 19. dipnot.

* Bkz. "Belâgat İlmi ile İlgili Genel Kavramlar" bölümü 12. dipnot.

⁴⁰ **tefhîm**: Büyük sayma. [OTS]

⁴¹ **tasgîr**: gr. İsim ve sıfatı küçük anlamı verecek şekle koma. [OTS] Burada küçültme.

⁴² **siyak-ı nefiy**: nefiy (yasaklama) öncesi. (siyak: sözün gelişi, ifade şekli.)

⁴³ **kaziye-i sâlibe-i külliye**: (fr. Proposition universelle affirmative) Yadsılı tümel önerme [OTS-OTAL]

⁴⁴ **menât-ı hüküm**: hükmün asılıp takıldığı yer. hükmün sebebi.

Bundan dolayı "Herkes kendi faydasını arar." cümlesi **kaziyye-i mûcibe-i külliyye**⁴⁷ olduğu hâlde "Herkes pinti değildir." cümlesi **ref-i îcâb-ı küllî**⁴⁸ kabîlinden olarak **kaziyye-i sâlibe-i cüz'iyedir**⁴⁹. Belirli veya belirsizliği söz konusu olmayan umumî isimden bazen mücerret mahiyet kasdolunur. Uzunluk, genişlik ve derinliği olan şeydir, diye ta'rif olunan cisim kavramı gibi.

Bazen mutlak fertler için gerçekleşmesi kasdolunur. Nitekim "İnsan yer içer." dendiği gibi.

Bazen **karîne-i hâliyye**⁵⁰ ile belirli bir fert kasdolunur. Nitekim uşağını bir mahalle gönderip de gelmesini beklemekte olan efendiye, "Uşak geldi." dendiğinde "O uşak geldi." demek olur. Yine bu kabilden olarak bir efendi hizmetkârına "Çantayı getir." deyip de aralarında malûm ve belli olan çantayı kasdeder. Şöyle ki: Çanta, eğer meydandaysa "Şu çantayı getir." demiş olur ve eğer başka yerdeyse "Ma'hud çantamı getir." demiş olur.

17- Müsnedün ileyhî (öznenin) tavsîfi

Öznenin tavsîfi bazen sırf tahsis için olur. "Şahid-i âdil, büyük çanta, uzun boylu adam, tütüncü Ahmed Efendi" terkipleri gibi.

Bazen sadece mananın keşfi ve izahı için olur. "Uzunluk, genişlik ve derinliği olan cisim" dendiği gibi.

Bazen vasıftan övme veya yerme veya acıma kasdolunur. "Dirayetli zat, cahil herif, biçare adam" gibi.

Sıfat: İki nevidir: Vâsf-ı zatî ve vâsf-ı sebebîdir.

1- Vâsf-ı zatî: **Mevsufun**⁵¹ kendi sıfatıdır. Biraz önce anılan misallerde olduğu

⁴⁵ **garaz-ı aslî**: asıl maksat

⁴⁶ **nefiy**: olumsuzluk [GTS]

⁴⁷ **kaziye-i mûcibe-i külliye**: Olumlu tümel önerme [OTAL]

⁴⁸ **ref-i îcâb-ı küllî**: Olumlu tümelin hükümsüz bırakılması, hükümünün ortadan kaldırılması

⁴⁹ **kaziye-i sâlibe-i cüz'iyeye**: **man.** Yadsılı tikel önerme. [OTAL]

⁵⁰ **karîne-i hâliyye**: Şimdiki zamana ait bir belirti.

⁵¹ **mevsuf**: Sıfatlanan, sıfatlanan kelimedir. "Siyah at" denildiğinde "at" kelimesi böyledir. "Vasıf" manası ile muttasıf olan isimdir ki, sıfatlanan kelimedir. "Güzel câme, dilnişin köşk" denildiğinde "câme" ve "köşk" kelimeleri böyledir. Sıfat ile ismin hâl ve keyfiyeti bildirilmiş kelimedir. "Güzel araba" denildiğinde araba kelimesi böyledir. Sıfattan sonraki isimdir. "Büyük ev" denildiğinde "ev" kelimesi böyledir. [ACPKD, ss. 105-106]

gibi.

Bu makamda bazen **zamîr-i vasfî**⁵² kullanılır. "Evdeki pazar çarşıya uymaz." meseline olduğu gibi.

Bazen de **fer'-i fiil**⁵³ kullanılır. "Mektubu yazan, yazılan mektup, veliyyü'n-niam" terkipleri ve:

Rüzgârın önüne düşmeyen adam yorulur
mısraındaki "düşmeyen adam" terkiibi gibi.

2- Vasf-ı sebebi: mevsufun kendi sıfatı olmayıp belki bir **sıfat-ı i'tibariyyedir**⁵⁴

Yani vasf-ı sebebi, nitelenenin kendi sıfatı tarafından değil bir itibarî sıfat tarafından nitelendirilmesidir.

Bu da iki sınıftır:

Birinci sınıf: Bir şeyi tamlananının vasfıyla nitelendirmektir. "Yüzü kara olan kimse" terkiibi gibi ki "kara" "yüz"ün zatî vasfı olup onun sebebiyle sahibi de nitelendirilir. "Saçı uzun, ahlâkı güzel" terkipleri de bu kabildendir. Bu makamda fiilden türeyenler de kullanılır. "Saçı kırılmış, kuyruğu kesik, maktû'u'z-zeneb, sûtûde-sıfat, memduhu'ş-şiyem" sıfatları gibi.

Tâli'i yar olanın yar sarar yaresini
mısraı da bu kabildendir.

İkinci sınıf: Faili **müteallikat-i fiilden*** birinin vasfıyla nitelendirmektir.

İşte bu makamda **sıga-i sıla** kullanılır. "Bildiğim zat, atıyye verdiğim efendi, oruç tuttuğumuz vakit" terkipleri gibi. Muharririn beyti olan:

Tecellîhâne-i hülyada kaldı Cevdetâ ancak
Bakıp mir'ât-ı ruhsârına hayran olduğum yerler

⁵² **zamîr-i vasfî:** İlgi zamiri (sıfat bildiren zamir). Sıfat manasına gelen zamirdir. Bu da -ki lâfzıdır. "Benimki, seninki, bendeki. Evdeki pazar çarşıya uymaz." [ACPDK]

⁵³ **fer'-i fiil:** Fiilden meydana gelen (fiilden türemiş kelime) Mastarın manası ile mevsuf olan kelimedir. Bunlar ism-i fail, ism-i mef'ul, mübalağa-i ism-i fail, sıfat-ı müşebbehe, hâl-i terkiibîdir. Sıfat-ı müştağkadır. "Yapan, yapılan, düşkün" Zata mensup olup zamana mukarin olmadığı hâlde bir işe veyahut bir hâl ve keyfiyete delâlet eyler... [ACPDK]

⁵⁴ **sıfat-ı i'tibariyye:** İtibarî olan, gerçek olmayan, varsayılan sıfat.

* Bkz. "Belâgat İlmi ile İlgili Genel Kavramlar" bölümü 15. dipnot.

de bu kabildendir.

Zikrolunan üç şürette de sıfatlar bazen cümle olarak Farsça'dan alınan "ki" edatıyla mevsufa bağlanır. Nitekim:

O mâhîler ki derya içredir deryayı bilmezler

mısraında "derya içredir" terkîbi, "Onlar derya içredir" demek olarak "mâhîler" in zâtî vasfı olan bir cümle olup "ki" ile bağlanmıştır. Bu vasf cümlesinin manası "deryadaki mâhîler" yahut "deryada olan mâhîler" denmekle de eda olunabilir.

"Ünlü şehir İstanbul ki havası fevkalâde lâtıftır, ahalişi o nisbette zekî ve zarıftır." dediğimizde "Havası lâtıf olan İstanbul ahalişi zarıftır." demek olarak vasf-ı sebebinin birinci sınıfından olur.

"Şîrîn şehir İstanbul ki, onu ilk önce 1255 senesi başlarında gördüm; Allah daha ziyade şen ve bayındır etsin, çok sefasını sürdüm." dediğimizde "İlk önce filân tarihte gördüğüm İstanbul'un çok sefasını sürdüm." demek olarak vasf-ı sebebinin ikinci sınıfından olur.

Oldukça uzun olan sıfatlar ekseriya bu üslûp üzere terkip olunarak "ki" edatıyla mevsuflarına bağlanır.

Nitekim Nergisî'nin:

"Pâdişahlar ki vücûd-ı bihbûdları cûd-ı musavver ve hemîşe kâr u kirdârları bezl-i zer ü sîm ü îsâr-ı tuhaf ü güherdir, inde't-tahkîk sükkân-ı heft-iklimin cemî-i a'mâr-ı sad sâlelerinde bezl ü nisâr ettikleri mecmû'-ı emval, taht-nişînân-ı saltanatın bir lâhzada kihter-i fakîre îsâr ettikleri endek atıyyelerine beraber olmayıp fî nefsi'l-emr âsâr-ı hisân-ı ihsân ol saâdet-penâhların lâzime-i şân-ı semâhat-nişanları olduğundan âh"

fikrası vasf-ı sebebinin birinci sınıfındandır. Yine Nergisî'nin:

"Şehr-i hoş-âb u hevâ ya'nî Stanbul ki eğer * Tarhını görse behiştî unuturdu âdem * Mahatt-ı rihâl-i karâr u bahâne-i mülâzemetle çend rûz menziline kâr-ı bârımız oldukça âh"

fıkrasındaki "hoş âb u hevâ" sıfatı vasf-ı sebebinin birinci sınıfından ve "ki" edatıyla bağlanan **cümle-i şartıye**⁵⁵, vasf-ı sebebinin ikinci sınıfındandır.

Terkîb-i vasfler yukarda olduğu gibi belirli ve belirsiz olmaksızın getirildikleri gibi bazen de **edat-ı tenkîr**⁵⁶ veya **ta'rif**⁵⁷ ile getirilirler.

Şöyle ki belirsizlik edatı ile getirildikleri takdirde eğer Farsça ve Arapça terkip ise belirsizlik yapma edatı daima öne alınır. "Bir esb-i girân-bahâ, bir şahid-i âdil" terkipleri gibi. *Misallerdeki "bir"ler belirsizlik yapma edatıdır.*

Eğer Türkçe terkip ise bazen belirsizlik yapma edatı aynı şekilde öne alınır. "Bir güzel at, bir vüs'atlı hane, bir sevdiğin zat" terkipleri gibi.

Bazen vasfın şanına i'tina ve ihtimam için belirsizlik yapma edatı tehir edilir. "Güzel bir at, vasi' bir hane, sevdiğin bir zat" terkipleri gibi.

Edat-ı mübalâğa⁵⁸ ile yahut **edat-ı tafdîl**⁵⁹ olan "daha" lâfzıyla getirilen sıfatlar da aynı şekilde belirsizlik yapma edatı üzerine takdim olunur. "Pek güzel bir at getir. Bundan daha güzel bir at ver." terkipleri gibi.

Tafdîl edatı olan "en" lâfzıyla getirilen sıfatlar daima mühmel bırakılır. "Onların en güzeli budur." terkipleri gibi.

"Ki" edatıyla bağlanan vasıflarda belirsizlik yapma edatı daima öne geçirilir. Meselâ "Bir şey ki, bir zat ki, bir kimse ki" denir.

Ama, tarif (belirlileştirme) edatı olan "o" herhalde takdim olunur. Nitekim "O şahid-i âdil, o güzel at, o sevdiğin zat, o şey ki, o zat ki" denir. "O" yerine bazen "ol" yahut "şol" getirilir: "Ol şahid-i âdil, şol güzel at" gibi.

⁵⁵ **cümle-i şartıye**: Şart cümlesi. Şart, bir kelâma diğer bir kelâmı rabtlemek olup evvelkisine cümle-i şartıye denilir ki şart sigalarından birisi ile olur. "Bursa'ya gider isen şifa bulursun." denildiğinde ise cümle-i şartıye olur. [ACPDK]

⁵⁶ **edat-ı tenkîr**: Belirsizlik edatı. "Bir esb-i girân-bahâ"daki "bir" gibi.

⁵⁷ **edat-ı ta'rif**: Belirtme edatı [ACPDK]

⁵⁸ **edat-ı mübalâğa**: Mübalâğa edatı [Bkz. edat-ı tafdîl]

⁵⁹ **edat-ı tafdîl**: Üstünlük edatı. -den daha, en. "Ondan daha güzel. Mektebe gitmek, bahçede gezmekten daha faydalıdır. Hünerlerin en âlâsı yazıdır."

Bazen **zamîr-i mübhem**⁶⁰ özne olup "ki" edatıyla bağlanan bir cümle ile tavsif ve tarif edilir: "Ol ki vaki'u'l-hâldir, huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundu." ibaresinde olduğu gibi.

18- Mevsufun hazfî sıfatı olan fer'-i fiilin onun yerine ikamesi

Bazen de nitelenen hazfolunarak sıfatı olan fer'-i fiil onun makamına ikame olunur.

Bu da ekseriya **ta'mîm**⁶¹ için olur. Nitekim: "Dünyaya gelen gider." denir ki "...her kim olur ise olsun..." demek olur.

Bazen öznenin zikri çirkin olduğu için, böyle hazf ile, sıfat onun makamına geçirilir, yahut "şey" gibi bir **lâfz-ı eamm**⁶² getirilir. Nitekim: "Sebileynden çıkan necistir." yahut ".../çıkan şey necistir." denir.

19- Müsnedün ileyhî (öznenin) fer'-i fiil, sîga-i sîla, cümle ile tavsif ve ta'rîfi

Öznenin, açıklanmış olduğu üzere, fer'-i fiil veya sîga-i sîla veyahut cümle ile tavsif ve tarifi, ekseriya, muhatabın yanında başka türlü bilinmediğinden ötürü olur. Nitekim: "Dün filân yerde bize selâm veren kimse âlim ve fâzıl bir zattır." denir ki muhatabın yanında o kimsenin başka hâli bilinmediğinden, mütekellim onu o tarzda tarif eder.

Bazen hükmün sebebini bildirir: "İlim ve hüner tahsîl eden mutlu olur ve etmeyen mahrum olur ve hüsranda kalır." ibaresinde olduğu gibi.

Bazen bir hatayı saklamayıp söylemek için olur:

Kendi elimle yâre kesüb verdiğim kalem

Fetvâ-yı hûn-ı nâ-hakkımı yazdı ibtida

beytinde olduğu gibi.

Yahut muhatabın hatasını ihtar için olur. Nitekim: "Dost sandığın adam bak sana neler yaptı." denir.

Bazen de diğer nükteler mülâhaza olunur. Meselâ: "Bir fenni bilmeyen adam o fenden bahsedebilir mi?" dendiği sırada, "Fıkıh bilmeyen adam fıkıhtan bir kitap yaptı ya!"

⁶⁰ **zamîr-i mübhem**: Belirsiz zamir. Gaip zamirlerinin mercisiz kullanılmış şekillerine zamîr-i mübhem denir. "İnsaniyet odur ki, nimet kadrini bilesin. Onların ki vefası yoktur, bir işe yaramazlar." [ACPDK]

⁶¹ **ta'mîm**: Umumileştirme, herkese bildirme. [OTABL]

⁶² **lâfz-ı eamm**: En umumî, pek şümüllü lâfz [OTAL]. En genel lâfız. ("şey" gibi). Daha umumî lâfz. "insan"a nisbetle "hayvan" bir lâfz-ı eamm'dır.

denir ve haberin hükmünün **tezyîfi*** kasdolunur.

20- Müsnedün ileyhin (öznenin) tekit olunması

Özne bazen pekiştirilir. Nitekim setreyi bir mâhir terzinin diktiğini ifade siyakında: "Bu setreyi filân terzi dikti." denecek olsa, şayet ki, mecazen, onun çırağı dikmiş olmak manasına hamloluna diye, pekiştirilerek: "Filân terzi kendi dikti." denir. Aynı şekilde, "Filân mektebin talebesi geldi." dense ekser talebe kastolunmak muhtemel olduğundan, pekiştirilmiş olarak: "Filân mektebin talebesi hep geldi." denir.

21- Müsnedün ileyhte (özne) bedel meselesi

Bazen de özne makamında bir lâfız getirilip, sonra ondan bedel olarak, hakikat-i hâlde özne olan isim getirilir. Nitekim: "Birâderiniz Ali efendi geldi." denir ki asıl maksat Ali efendinin geldiğini haber vermekten ibaret olduğu hâlde, "birâderiniz" lâfzı, **tavtie**⁶³ olarak zikrolunduktan sonra özel ismi zikrolunmuştur.

Gönüller uğrusu bir yâr-i bî-amânım var

mısraı da bu kabildendir.

Bazen, bilâkis asıl özne zikrolunduktan sonra onu beyan ve izâh edecek bir isim getirilir. Nitekim: "Sevdiğiniz filân efendi geldi." denir ki asıl maksat muhatabın dostu olan bir zatın geldiğini ihbar olup ancak izâh için alt tarafında ismi getirilmiştir.

Bazen özne "yani" ile tefsir olunur. Nitekim, "Dün vapur ile gelen memur, yani filân efendi zeki bir zattır." denir.

Geçen misaller sözü hep **mukteza-yı zahir-i hâl**⁶⁴ göre getirmek için geçerli olan kaidelerdir ki o suretlerde **mukteza-yı hâl**⁶⁵ ile görünürdeki hâlin gereği birleşmiş olur.

* Bkz. "Belâgat İlmi ile İlgili Genel Kavramlar" bölümü 11. dipnot.

⁶³ **tavtie**: Anlatılacak maksada uygun olarak önceden bazı sözler söyleme [OTS]

⁶⁴ **mukteza-yı zahir-i hâl**: Görünürdeki mukteza-yı hâl.

⁶⁵ **mukteza-yı hâl**: Duruma göre. İcabına göre. Hâl ve vaziyetin gerektirdiğine göre. [OTABL]
Mukteza-yı hâl ü makam: Sözde, hâlin ve makamın icap ettirdiği tarzıdır ki ona riayet etmek, yerinde ve adamına göre söylemek demektir... Hâl ile makamın arasında fark varsa da itibaridir. **Hâl** kelâmın gelme *zamani*, **makam** kelâmın gelme mekânı olmak üzere tasavvur olunur. Her hâlin bir muktezası vardır. Meselâ belâhet izharı bir hâldir. Onun muktazası tevbih olabilir... Denilebilir ki belâgat, sözü fesahatla icabına göre söyleyiştir... "Et-talâku merretân (*Boşanma iki defadır*) ayettir, ama nikâh cemiyetinde okunmaz." sözü mukteza-yı hâl ve makama riayetinin ne olduğunu veciz bir surette anlatır... [EL]

B- Mukteza-yı hâl başka olduğunda zahirin muktezasının terki

1- Mütakellim zamirin tekliği yerinde çokluğunun kullanılması

Bazen hâlin muktezası başka olduğundan zahirin muktezası terk olunur. Şöyle ki: Bazen mütakellimin şanınin büyüklüğünden dolayı **zamîr-i müfred-i mütakellim**⁶⁶ yerinde **zamîr-i cem**⁶⁷ kullanılır. Nitekim fermanlarda "ben" yerinde "biz" denir.

2- Mütakellimin kendi kendisine hitap etmesi

Tecrid: Bazen mütakellim kendisinden bir şahıs tecrit ile, ona, yani kendi kendine hitap eder. Buna **tecrîd** denir.

Fehîm Efendi'nin:

Hâhişin vardır kabâ-yı câh u ikbâle Fehîm
Ben seni tahkîr için giydim melâmet cübbesin

beytinde olduğu gibi.

Bu makamda **şuarâ-yı Fâris ve Rûm*** ekseriya kendi gönüllerini başka bir şahıs farz ederek ona hitap ederler. Muharririn bir beyti:

Neden oldun bu kadar ye's ile nâlân gönül
Yok mu âlemde senin derdine derman gönül

gibi.

3- Mütakellimin kendisinden bir isim ile tabir etmesi

Tevazu, nefsin *fıravunluğunu* kırmak ve muhataba saygı için, mütakellim, kendisinden bir isim ile tabir eder. *Meselâ*: "bendeniz, dâîniz, bu fakir, bu abd-i âciz" gibi.

4- Mütakellim zamirinin tekliği yerinde isim kullanılması

Bazen muhatabı tehdid için mütakellim zamirin tekliği yerinde isim kullanılır. Nitekim kumandan bir askere "Kumandan sana böyle emreder" deyip "Emre muhalefet edersen asker kanununca ceza görürsün" diye onu korkutup sakındırması olur.

⁶⁶ **zamîr-i müfred-i mütakellim**: Birinci teklik şahıs zamiri "ben".

⁶⁷ **zamîr-i cem**: Çokluk zamiri. Burada birinci çokluk zamiri "biz".

* **şuarâ-yı Fâris ve Rûm**: Fars ve Osmanlı şairleri. (Osmanlı sultanları "Rûm padişahu" diye anıldığı gibi. Osmanlı şairleri de "Rûm" kelimesi ile kendilerini kastedip İran şairleriyle boy ölçüşmüşlerdir. [Daha geniş bilgi için. TDEA, c. 7, 357-358. sayfadaki "Rûm" maddesine bakınız.]

5- Ta'riz için hitap makamında mütekellim zamiri kullanılması

Bazen tariz için hitap makamında mütekellim zamiri kullanılır. Nitekim dersine çalışmayan bir çelebiye nazik yollu nasihat için hayırhahlarından biri: "Sen niçin böyle tembellik ediyorsun?" diyecek yerde "Ben niçin böyle tembellik ediyorum, benim hâlim neye varacak?" der ve onun kusurunu kendi üstüne alır.

6- Muhataba saygı için muhatap zamirinin çokluğunun kullanılması

Ekseriya muhataba tazim ve ihtiram için zamîr-i cem'-i muhatab⁶⁸ kullanılır; "sen" yerinde "siz" denir. Şayet daha ziyade tazim kastedilirse zamîr-i müfred muhatab⁶⁹ yerine bir isim getirilir. "Zat-ı âlîniz" ve "efendimiz" denildiği gibi.

7- Her bir söz anlar olana şamil olarak muhatap zamirin tekliğinin kullanılması

Bazen hitaba kabil olan, her kim olursa olsun, her birine tek tek şamil olmak üzere müfred muhatap zamiri kullanılır:

Gördün zamâne uymadı sen uy zamâneye

mısramda olduğu gibi.

8- İşaret isimlerinin çeşitli makamlarda kullanılması

Bazen aklî işaret hissî işaret menzilesine indirilerek gaip zamir makamında işaret ismi kullanılır. Meselâ:

Meânî ilmi bilen	makama münasip söz bulur.
Beyan ilminde mahir olan	muhtelif yollarla meramını eda edebilir.
Bediî sanatları öğrenenlerin	sözü müzeyyen olur.
İşte bunlar, fenn-i inşâda ⁷⁰ yetkinlik kazanabilirler.	

denildiğinde "bunlar", "o vasıflarla mevsuf olanlar" demek olur. Bundan dolayı edebî ilimler uleması zamirler yalnız kişiye, işaret isimleri vasıfla birlikte kişiye delâlet eder derler.

Bazen kendisine işaret edilen uzak olduğundan işaret ismi yerinde "o" kullanılır ve

⁶⁸ zamîr-i cem'-i muhatab: İkinci çokluk şahıs zamiri "siz".

⁶⁹ zamîr-i müfred muhatab: İkinci teklik şahıs "sen"

⁷⁰ fenn-i inşâ: Yazı yazma sanatı. [OTAL] (inşâ: Asıl manası "yaratmak" ve "yapmak" demektir. Sonradan "güzel nesir yazma" ve "güzel nesir" manasında kullanılmıştır. Güzel yazı yazana eskiden "münşi" denirdi. [Bk. EL]

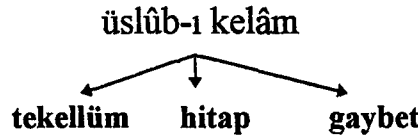
bir uzak şeye işaretle "o şey" denir.

Bazen de işaret edilen yakın olduğu hâlde mütekellimin meçhulü olduğu cihetle gaip menzilesine indirilir. Nitekim muhatabın elindeki şeye işaretle "O nedir?" denir.

9- Gaip zamirle ifade edilecek yerde ismin tekrar edilmesi

Bazen öznenin (müsnedün ileyhin) daha önce geçmesine bakarak gaip zamirle tabir olunacak iken işitenin zihninde iyice yerleştirip tesbit için ismi tekrar edilir. Nitekim: "Allah Teâlâ âdildir, Allah Teâlâ aziz ve müntakimdir." denir.

Üslûb-ı kelâm: Elhasıl kelâmın üslûbu üçtür. *Bunlar aşağıdaki şemada gösterilmiştir:*

Tekellüm makamında	mütekellim zamiri (ben, biz),	
hitap makamında	muhatap zamiri (sen, siz),	getirilir.
gaybet makamında	gaip zamiri yahut isim (o, onlar; isim)	

Meğerki zahir muktezanın hilâfını gerektiren bir nükte ola. *İşte bunlardan biri iltifat tabir olunan bir üslûp tarzıdır.*

İltifat: Bir üslûb üzere îrâd-ı kelâm olunur iken diğer üslûba intikal olunur ise **iltifat** denilir. Bu da kelâmında tefennün ile sâmi'in neşatını tazelemek ve dikkat-i nazarını celb ile onu îkaz eylemek gibi nükte ve letaife mebnî olur.

Yani, bir üslûp üzere söz söylenirken işitenin neşatını tazelemek, dikkat-i nazarını çekerek onu ikaz etmek gibi nükte ve lâtifelerden dolayı bir diğer makamda söz söylemeğe başlamaya iltifat denir.

Örnek 1: "Ben size çok nasihat ettim dinlemediniz." dedikten sonra tekellümden gaybete intikal ile: "Siz bu fakirin değerini sonra anlarsınız." denilir.

Örnek 2: "Ne mutlu bizlere ki böyle övülmeye değer hasletleri olan bir padişahın bol nimet neveleriyle her an nimetleniyoruz ve ilimlerin ve marifetlerin her türlü tahsil sebeplerini hazır buluyoruz." dindikten sonra gaybetten hitaba iltifat ile "Padişahım çok yaşa!" denir.

11- Zahir muktezanın hilâfına söz söyleme (İstitrâd⁷¹)

Zahir muktezanın hilâfına söz söylemek öznenin (müsnedün ileyhin) hâllerıyla sınırlı olmayıp bazı nükte ve lâtifelere bağlı olarak diğer mevkilerde de vaki olur. *Bunları şöyle bir tabloda görebiliriz:*

Zahir muktezanın	kelâmı mütekellimin muradı olmayan manaya hamletmek
hilâfına	sailin sualine mutabık değil hâline muvafık cevap vermek
söz söylenen	bir şeyin sebebini sorana faydasının beyanıyla cevap vermek
diğer mevkiler:	kalb (kelâmın eczasından birini diğerin makamına koymak)

a- Kelâmı mütekellimin muradı olmayan manaya hamletme

Bunlardan biri kelâmı mütekellimin muradı olmayan manaya hamletmektir. Nitekim tehdit makamında, "Bak ben sana neler edeceğim." diyen kimseye, "Lûtuf ve ihsanınız mebzuldür, sizden çok inayetler umarız." dendiğinde: "Size lâyük olan budur; fenalık etmek şanınıza yakışmaz." demek olur.

b- Sailin sualine mutabık cevap vermeyip de hâline muvafık cevap verme

Sailin sualine mutabık cevap vermeyip de hâline muvafık cevap vermek de bu kabildendir. Nitekim sıkı perhiz üzere bulunan hasta, "Patlıcanı sade yağ ile mi pişirtmeli yoksa zeytin yağıyla mı?" diye sorduğunda tabibin, "Bugün sade suya çorba içiniz de yarın bakalım et suyu ile pişmiş çorba içebilir misiniz?" diye cevap vermesi gibi.

c- Bir şeyin sebebini soran kimseye faydasının beyanıyla cevap verme

Yine bu kabilden olarak bir şeyin sebebini soran kimseye, faydesinin beyanıyla cevap verilir. Nitekim, bulutlardan yağmurların ne vecihle hasıl olduğunu soran çiftçiye: "Yağmur faydeli şeydir; onunla ekinler büyür, çimenler tazelenir." diye cevap verilip "Senin hikmetten dem vurmak nene lâzım; sen yağmurdan istifade etmenin yolunu düşün." demek olur.

d- Kelâmın eczâsından birini diğerin makamına koyma

Kalb, yani kelâmın eczâsından birini diğerin makamına koymak da mukteza-yı zahirin hilâfına îrâd-ı kelâm eylemek kabîlindedir. Nitekim: "Suyu ata gösterdim."

⁷¹ İstitrâd: Asıl mevzudan olmayıp münasebeti gelmişken söylenen söz.

denilecek yerde: "Atı suya gösterdim." denilmek ve "Parmağımı yüzüğe geçirdim." denilecek yerde "Yüzüğü parmağıma geçirdim." demek gibi.

İKİNCİ KISIM: MÜSNEDİN HÂLLERİ (Fasl-ı sâni)

Bu fasılda müsnedin hâlleri: hazfı, zikri, izafet veya vasıfla tahsisi, nekrelik edatıyla getirilmesi, ma'rife olduğu vaziyetler, marifelik ve nekrelik edatı almamış bir isim müsnedün ileyh olup ona bir ma'rifenin müsned kılınması; müsnedin tekidi; müsnedde bedel, beyan ve tefsir usullerinin cârî olması; müsnedin isim veya fiil olması; fiil sîgalarının dikkatli kullanılması; müsnedin cinse veya vahdete tahsisi ifade etmesi, müfred ve cem' olmakta müsnedin müsnedün ileyhe mutabakatı, müsnedün ileyh müfred iken müsnedin bazen cem'lenmesi, değişik şahıslar müsnedün ileyh olduğunda mutabakat durumu; tağlib meseleleri anlatılmaktadır. Sondaki Faide'de, zarfların müsned makamında bulunduğu müsnedün ileyh'in ma'rife veya nekre olması hâlindeki hâlleri, zarfın umumî isim üzerine takdim olunması beyan edilmektedir.

Şimdi bu fasıldaki bilgileri ve terimleri eserdeki sıralanışı içinde görelim:

1- Müsnedin (yüklemin) zahir karineden dolayı hazfı

Özne (müsnedün ileyh) gibi yüklem de zahir karineden dolayı hazfolunur. Nitekim: "Bu mektubu kim yazdı?" diyen kimseye cevaben, "Ali efendi." denir ve "yazdı" lâfzı hazfedilir. Aynı şekilde müellifin bir beyti:

Hübân-ı bîvefâ gibi dehr-i desîse-bâz

Nâz ehline niyaz eder ehl-i niyaza nâz.

beytinin sonu "nâz eder" **takdîr**inde⁷² olup üst tarafında "eder" lâfzı aynen zikredilmiş olmak karinesiyle ikinci cümleden hazfolunmuştur.

2- Müsnedin (yüklemin) zikrinin iltizamı

Bazen karîne pek zahir olduğu hâlde bir nükteden dolayı yüklemin zikri iltizam olunur. Nitekim bir kimse gayet güzel yazı yazan bir küçük çocuğun yazısını görüp de "Bunu kim yazdı?" diye sorduğunda, "Bu çocuk." demek kâfi iken, yaşına bakarak o yazı onun olduğuna inanılmayacak mertebe güzel olduğundan hayrete düşürmek için, "İşte bu çocuk yazdı." denir.

⁷² **takdîr**: edb. Yazılı olmayıp sözün gelişinden anlaşılma.

Aynı şekilde "Âlemi kim yarattı?" diyen kimseye cevap olarak, "Allah Teâlâ." demek kâfi iken, soranın bölüğüne *telmîh*⁷³ için, "Allah Teâlâ yarattı." denir.

Aynı şekilde "Sütü kim döktü?" diyen kimseye, "Ben." denilmek kâfi cevap olur iken, "Ne yapabilirsin?" makamında, tehdit için, "Ben döktüm." denir.

Aynı şekilde bir kimse talebeden birine, "Dersine çalışmıyorsun?" demekle o da "Kim?" deyince, "Sen." kâfi iken azarlamak için, "Sen çalışmıyorsun." denildiği gibi.

3- Müsnedin (yüklemin) ekseriya tarif edatından çıplak olması

Yüklem ekseriya tarif edatından ârî olur: "Ali efendi kâtiptir. Hasan efendi şairdir." cümlelerinde olduğu gibi.

4- Müsnedin (yüklemin) izafetle yahut vasıfla tahsisi

Bazen fayda daha tam olmak için *yüklem*, izafetle yahut vasıf ile tahsis olur. Çünkü kelâmda hususiyet ne kadar ziyade olursa fayda o kadar tamam olur. Nitekim:

	yahut	kâtib-i mâhirdir.
	veya	kitabette mahareti müsellemler bir zattır.
"Filân efendi	→ → →	mahkeme kâtibidir.
	veya	pek sevdiğim bir adamdır.
	veyahut	o zattır ki dün seyir yerinde bize selâm vermiş idi."

denir.

5- Müsnedin (yüklemin) tenkîr edatı ile getirilmesi

Müsned bazen belirsiz yapma (tenkîr) edatı ile getirilir. Bu da birlik için olur. Nitekim: "Bu kalemtıraşı yapan bir adamdır" denir ki "iki değildir" demek olur. Yahut büyük sayma için olur.

Âşıkta ta'n etmek olmaz mübtelâdır neylesin

Âdeme mihr ü muhabbet bir belâdır neylesin

beytindeki "bir belâ" lâfzı gibi ki "büyük belâ" demek olur.

Veyahut küçültmek için olur. Nitekim: "Beni ihya edecek senin bir sözündür." denir

⁷³ *telmîh*: söz arasında kastedilen bir şeyi manalı olarak söyleme, açık söylememe, imâli konuşma. (Burada bir edebî sanat olan *telmîh* kastedilmemektedir.)

ki "küçük sözün" demek olur.

6- Müsnedin (yüklemin) ma'rife olması

Bazen özne gibi yüklem de belirli (ma'rife) olur. Şöyle ki: Bir cihetle malûm olan bir şeyin üzerine diğer bir cihetle malûm olan bir şey ile hükmolunur. Meselâ, muhatab, bir efendinin ismini ve bir zatın gittiğini bilip ancak o efendinin o giden zat olduğunu bilmezse, "Filân efendi o giden zattır." denir; bilâkis bir zatın gittiğini öğrenip de kim olduğunu bilmez ise, "O giden zat filân efendidir." denir.

6- Tarîf ve tenkîr edatı almamış bir isim özne olup bir ma'rife ona yüklem kılınması

Bazen ta'rif ve tenkîr edatı almamış olan bir isim özne olup ona bir ma'rife, yüklem yapılır. Nitekim Neffînin:

Bâtil hemîşe bâtil ü bîhûdedir velî

Müşkil budur ki suret-i Hakk'tan zuhûr ede

beytinde olduğu gibi.

7- Müsnedün ileyh (özne) gibi müsnedin (yüklemin) de bazen kendi lâfzıyla tekidi

Özne gibi yüklem de bazen "kendi" lâfzıyla tekit olunur. Nitekim, "Buna sebep odur." denecek yerde "Sebepe kendidir." denir.

Bazen "aynı" kelimesinin izafetiyle tekit olunur. Nitekim "O bunun aynıdır." yahut "İrâdeniz ayn-ı keramettir." denir. Müellifin bir beyti:

Tenezzül ayn-ı rif'attir onun-çün sun'-ı Yezdânî

Makam-ı kâkülü bâlâ-yı çeşm-i izzet etmiştir

bu kabildendir.

8- Müsnedde (yüklemde) de bedel, beyan ve tefsir usulünün geçerli olması

Öznede geçerli olan **bedel, beyan** ve **tefsir**⁷⁴ usulü yüklemde de geçerli olur.

Nitekim, "O gelen zat birâderiniz Ali efendidir." yahut ".../dostunuz Ali efendidir." veyahut ".../bir güzel adam yani Ali efendidir." denir.

9- Müsnedin (yüklemin) isim olarak getirilmesi

Yüklemin mücerred özneye isbat ve isnadı murat ise geçen misallerde görüldüğü

⁷⁴ Buradaki "biraderiniz Ali Efendi"yi bedele, "Bu gelen zat biraderiniz Ali efendidir"i beyana, "Bu gelen zat, bir güzel adam yani Ali efendidir"i tefsire örnek olarak alabiliriz.

üzere yüklem, isim olarak getirilir ve bundan karinelerin yardımı ile ekseriya devam ve istimrar manası da istifâde olunur. Nitekim, "Filân uzundur." veya ".../kısadır." yahut ".../âlimdir." veya ".../kâtipdir." ve "Tekebbür ve azamet Allahu Teâlâ hazretlerine mahsustur." denir.

10- Müsnedin (yüklemin) fiil olarak getirilmesi

Eğer yüklem özneye sübûtundan⁷⁵ başka zaman-ı hudûsunu⁷⁶ ve sıyağ-ı ef'âlin⁷⁷ mutazammın olduğu sair hususiyetleri mücmelen⁷⁸ ve muhtasaran⁷⁹ ifade kastedilirse fiil olarak getirilir. Nitekim: "Dersimi okudum. Mektup yazıyorum. Kaleme gideceğim. Ben itiraz lâyihamı yazıyordum. O bakakaldı." denir.

Bazen fiil-i muzariden⁸⁰ istimrar-ı teceddüdü⁸¹ manası kasdolunur. Nitekim, "Filân efendi güzel yazar." denir ki "...her vakit güzel yazar." demek olur; fakat yazmak daima teceddüt eder bir ameldir.

Fiil sîgalarının hassalarına pek ziyade dikkat olunmak lâzımdır. Meselâ Arap lisanında fiil-i mazi⁸² sîgası mazi-i şuhûdî⁸³ ile mazi-i naklî⁸⁴ arasında ortaktır. Dilimizde ise işitilerek bilinen bir fiilin beyanı için görülen geçmiş zaman kipi getirilmesi yanlış ve Arap lisanının bu yolda tercümesi hatadır. Şu kadar var ki tarihçiler beyan ettikleri tarihî vak'aları görmüş ve içinde bulunmuşçasına sıhhatini iddia ederek ekseriya

⁷⁵ sübût: Meydana çıkma. Kesin ve açık olarak belirme. hudûs: Sonradan olma. [OTS]

⁷⁶ zaman-ı hudûs: meydana gelme zamanı

⁷⁷ sıyağ-ı ef'âl: fiil kipleri

⁷⁸ mücmel: (a.s. cümle'den) icmal olunmuş, kısa cümlelerle ifade olunmuş, öz. (mücmelen: az sözle) [OTAL]

⁷⁹ muhtasar: ihtisar edilmiş, kısaltılmış, kısaltma, kısa. (muhtasaran: kısa olarak) [OTAL]

⁸⁰ fiil-i muzari: Geniş zaman fiili. Hem hâl ve hem istikbal için kullanılan bir sigadır. "-r, -ır, -ir, -ur, -ür" ekleriyle yapılır: "söyler, olur, verir, çevirir" gibi [Bk. ACPDK]

⁸¹ istimrar-ı teceddüdü: yenilenerek sürüp gitme.

⁸² fiil-i mazi: Geçmiş zaman fiili. Lisan-ı Osmani'de mazi ikiye ayrılır: Mazi-i şuhûdî ve mazi-i naklî [ACPDK]

⁸³ mazi-i şuhûdî: Görülen geçmiş zaman. Meselâ "Geldi" gibi ki, "Filân adam geldi, gördüm." demek olur. Mütakellimin gördüğünü yahut görmüş gibi bildiğini haber veren sigadır. Madde-i asliyeye "-dı" ilâve olunduğunda mazi-i şuhûdînin müfred gaibi hasıl olur. "Sevdim, sevdim" gibi. [ACPDK]

⁸⁴ mazi-i naklî: Anlatılan geçmiş zaman. Madde-i asliyeye "-muş" ilâvesiyle yapılır. "Gelmiş" gibi ki "Filân adam gelmiş, görmedim." demek olur. Mütakellimin işittiğini beyan eden sigadır. Bazen te'kit için "-dır" lâfzı ilâve olunur. "Sevmiştir" gibi. [ACPDK]

anlatılan geçmiş zaman makamında görülen geçmiş zaman kullanırlar.

11- Müsnedin (yüklemin) cinse yahut vahide tahsisi ifade etmesi

Fiil eğer belirsiz (nekreye) yüklem olursa "cinse" yahut "tek olana" tahsisini ifade eder. Nitekim: "Bir süvari geldi." denildiğinde "Gelen süvaridir, piyade değildir." yahut "Gelen birdir, iki değildir." demek olur. Makamına göre bu iki manadan biri kastedilir ve diğeri kendinden söz edilmemiş gibi kalır.

12- Müsnedin (yüklemin) müsnedün ileyhe (özneye) mutabakatı

Müfred⁸⁵ ve cem⁸⁶ olmakta müsnedin müsnedün ileyhe mutabakatı lâzımdır; fakat cem'-i gaib⁸⁷ suretinde bu mutabakat şart değildir.

Yani, teklik ve çokluk olmakta yüklem özneye uygun olması lâzımdır; üçüncü şahıs çokluk suretinde bu uygunluk şart değildir.

Nitekim: "Onlar geldiler." denildiği gibi müfred sîgasıyla "Onlar geldi." demek de caiz olur.

Bir de, özne teklik olduğu hâlde yüklem bazen saygı için çokluk olur.

Nitekim: "Efendimiz teşrif buyurdular." denir.

Tekellüm, hitap ve gaybette de yüklem özneye uygunluğu şarttır. Meger ki biri diğerrinin üzerine tağlîb oluna.

13- Tağlîb meselelerinin müsnedin müsnedün ileyhe mutabakatine etkisi

Tağlîb: Beynlerinde tenasüp ve ihtilât bulunan iki şeyin birini âherin üzerine tağlîb ve tercih ile ta'bîrde ona tabî kılmaktır.

Yani, tağlîb, aralarında uygunluk ve karışma bulunan iki şeyin birini diğerrinin üzerine üstün tutup tercih etmek suretiyle, tâbirde ona tabî kılmaktır.

Arapça'da bu tağlîb çok vaki' olur.

Nitekim "vâlid" ve "valide"ye "valideyn" ve "ebeveyn", "şems" ile "kamer"e "kamereyn", "Ebu Bekir" ile "Ömer"e "Ömereyn", "Hasan" ile "Hüseyn"e "Haseneyn", "Sa'deddin-i Teftâzânî" ile "Seyyid Cürcânî"ye "Sa'deyn" denir.

⁸⁵ müfred: Teklik

⁸⁶ cem': Çokluk, çoğul.

⁸⁷ cem'-i gaib: Üçüncü çokluk şahıs

Lisanımızda da bazen bu tağlîb usulü geçerli olur. Nitekim "Bendeniz yazarım." denir ki "bende" gaip sureti olduğu hâlde, mana mütekellimden ibaret olduğundan mana yönü lâfız yönüne tercih yani tekellüm sureti gaip sureti üzerine tağlîb olunur.

Aynı şekilde hitap sureti gaip sureti üzerine tağlîb ile "Efendimiz ihsan edersiniz" denir.

Yine tağlîb kabilinden olarak bir taifenin meb'uslarına: "Siz şöyle yaptınız." denir ve hitaptan o taifenin toplamı kastedilir.

14- Müsned makamında bulunan zarflar (Faide)

Zarf-ı müstakar: Zarflar yüklem (müsned) makamında bulunduğu takdirde özne (müsnedün ileyh) eğer belirli (ma'rife) ise "mevcud" veya "vaki" veya "kâin" gibi bir fiil takdir olunur ve buna zarf-ı müstakar denir.

Meselâ: "Hasan efendi konaktadır." yahut ".../değildir." denildiğinde ".../konakta mevcuttur." yahut ".../mevcut değildir." demek olur.

Özne eğer belirsiz (nekre) olursa zarf onun üzerine takdim olunarak "var" yahut "yok" lâfızları yüklem olur.

Nitekim "Konakta bir adam vardır." yahut ".../yoktur." denir.

Belirli ve belirsiz yapma (ta'rif ve tenkîr) edatı almamış olan umumî isimler hakkında da ekseriya belirsiz gibi muamele olunur. Müellifin bir şiiri:

Zannetme heman çehre-i zerdimde eser var

Hicrân-ı eleminden dil-i zârımda neler var

Takrîr edemem sûz-ı dil ü derd-i derûnum

Söyletme beni hâtır-ı zârımda keder var

Yok hâlimi arz eylemeğe tâb ü tüvânım

Cevdet ser-i şûrumda bu dem derd-i sefer var

Bazen de umumî isim zarf üzerine takdim olunur ve o takdirde kasrı ifade eder.

Nitekim:

Devlet ricâli râhatı hiç görmemektedir

Râhat ricâl-i devleti hiç görmemektedir

beytinde "râhat" lâfzının takdimi gibi.

ÜÇÜNCÜ KISIM: MÜTEMMİMAT-I CÜMLE (Fasl-ı Sâlis)

Fasl-ı sâliste mütemmimat-ı cümle olan hâl, temyiz, müteallikat-ı fiil ile, şart fiillerinin kaziye olmaları ve kasr meseleleri ele alınıp açıklanmıştır.

Kelâmın takyîdi, kayıtları; hâlin, temyiz ve müteallikat-ı fiilin çeşitli vazifeleri; müteallikat-ı fiilin bazılarının hazfi, müsnedün ileyh ve mef'ulün bihin takdim ve te'hîri, mürekkep fiil, mürekkep fiilin terkîbinin feshi, hâlin fiille birleşmesi; birleşik fiillerin kullanılış mevki'leri; müteallikat-ı fiilde bedel, beyan ve tefsir usulümün cârî oluşu, müteallikat-ı fiilin fiil üzerine takdim ve te'hîri üzerinde durulan belli başlı hususlardır. Tetimme'de şart cümleleri ve onların kaziye olmaları, çeşitleri; tevkît sîgası, şart sîgası ile tevkît sîgasının kullanılma farkları gibi konular üzerinde durulmaktadır. Teznîb'te kasr tanıtılmakta ve kasrın ortaya çıktığı durumlar, kasrın hakikî veya izâfî olması; kasr-ı hakikî-i iddiâî; kasr-ı izâfînin kasr-ı efrad, kasr-ı kalb, kasr-ı ta'yîn kısımlarına ayrıldığı anlatılmaktadır.

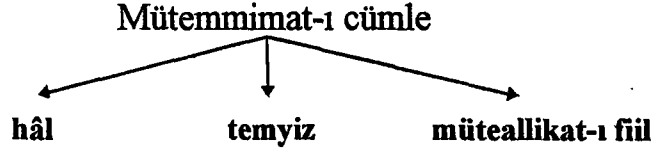
Şimdi bu faslın ayrıntılarına geçelim:

Mütemmimat-ı cümle: ki hâl ve temyiz ile müteallikat-ı fiildir. Kelâmın bunlar ile kayıtlandırılması, faydanın çoğaltılması ve tamamlanması içindir. Çünkü bir kelâmda ne kadar çok kayıt bulunursa fayda o kadar daha tam olur. Fakat bu bapta muhatabın hâline bakılır. Muhatabın maksadı eğer sadece özneye (müsnedün ileyhe) olumluluğunu veya olumsuzluğunu öğrenmekse mütemmimattan bir şey ilâve olunmaz; eğer maksadı bir fazla kayıt ise o kaydın ilâvesi lâzım gelir ve birinci fasılda anlatıldığı üzere kelâmda hükmün menatı (asılıp takılacağı yeri, sebebi) o kayıttır; *hükmün* olumsuzluğu da o kayda yönelir. Meselâ Boğaziçi vapurlarından birine binmek üzere sahile doğru seğirten kimsenin garazı ancak vapurun kalkıp kalkmadığını öğrenmektir. Ona, "Vapur kalktı." yahut ".../kalkmadı." denir. Başka söz ilâve olunur ise hâlin muktezasına uygun olmaz. Ama bir vapurun hareket gününü öğrenmek isteyen kimseye, "Vapur filân gün kalkacak." yahut ".../kalkmayacak." denilir.

Kayıtlar birden fazla olduğu takdirde hükmün asılıp takıldığı yer sonraki kayıttır. Nitekim, "Filân efendi bugün araba ile Beyoğlu'na gitti." dendiğinde hükmün asılıp takıldığı yer o kimsenin gittiği semttir ve ".../gitmedi." dense olumsuzluk da ona yönelip

o kimse o gün araba ile başka semte gitmiş olsa, bu olumsuz kazıyye, yalan olmaz.

Mütemmimat-ı cümleyi şöylece şemalaştırabiliriz:

1- Hâl: Ya failin durumunu bildirir ("Filân efendi yağmurdan ıslanmış olduğu hâlde geldi." kelâmında olduğu gibi), veya mef'ulün⁸⁸ durumunu bildirir ("Ben onu sarhoş olduğu hâlde gördüm." kelâmında olduğu gibi). *Burada birinci cümlede ".../yağmurdan ıslanmış olduğu hâlde/..." ibaresi hâldir ve "Filan efendi/..." failinin yani öznesinin durumunu açıklamaktadır; ikinci cümlede ise ".../sarhoş olduğu hâlde/..." hâldir ve ".../onu/..." mef'ulünün yani nesnesinin durumunu açıklamaktadır.*

Bazen de fiilin hâlet-i sudûr ve taallûkunu mübeyyin olur.

Yani, hal, bazen de fiilin meydana gelme ve ilişik olma durumunu açıklayıcı olur.

Örneği tablolastırdığımız aşağıdaki cümledir:

"Ben iskeleye vardım	hâlbuki	vapur henüz kalkmamış idi.
	yahut	vapur ise henüz kalkmamış idi.
	ve	saat beşde iken vapur kalktı.
	ve	saat beşe gelmemiş olduğu hâlde vapuru kaldırdılar."

denir.

Hâlin vuku'u pek o kadar umulmuyorsa, "hâlde" yerine "takdirde" getirilir. Nitekim, "Filân efendi borcunu vermediği takdirde ben veririm." denir ki borcunu vermemesi umulan bir şey değilse de, ".../şayet ki vermezse ben veririm." demek olur.

Failin vaziyetini açıklayan hâl, ekseriya hâl terkibî sîgasıyla⁸⁹ getirilir ki hâlin zamanca fiile yakınlığını ifade eder. Nitekim: "Filân efendi yağmurdan ıslanarak geldi ve

⁸⁸ mef'ul: Nesne. Fiilin kendisine dokunduğudur. "Kalemi kurmak" ibaresinde "kalemi" böyledir. [ACPDK]

⁸⁹ sîga: Kip. Madde-i asliye türlü suretlere girerek fiiller ve fer'-i fiiller hasıl olur. Bu suretlere sîga denir. Mazi, hâl ve istikbalden hareke ve harf ilâvesiyle türlü suretler hasıl olur. Bu suretlere sîga denir. [ACPDK]

gölerek gitti." denir.

Bazen de Arapça bir ismin sonuna **tenvin**⁹⁰ ilâve olunarak hâl-i terki bî makamında kullanılır. Nitekim, "Alacağını nakden aldı ve memnunen gitti." denilir ki ".../nakit olarak ve memnun olarak/..." demek olur.

Hâl bazen mükerrer olur. "Bu kitabı cüz' cüz' bastıracağız." terki binde olduğu gibi.

Fiil-i iltizamînin⁹¹ "sapa yol" terki binde olan "sapa" lâfzı gibi sıfat olarak kullanılması nadir ise de müfret gaibi çok defa mükerrer olarak hâl olur ve amelin tekerrürünü ifade eder. Nitekim "Güle güle gitti. Çalışa çalışa merâmını hasıl etti." denir.

Sıfat gibi hâl de bazen sebepî olur. Nitekim, "Filân efendi ayakları birbirine dolaşarak geldi." denir.

Zi'l-hâle⁹² oranla hâl, mevsufa oranla sıfat gibidir. Şu kadar var ki zi'l-hâlin, fiile yakın olması hâlinde hâl ile nitelenmesi kasdolunur.

Bu durumda fiilin nasıl meydana geldiğini açıklarak fiilin kaydı demek olur.

Sıfattan kastedilen ise, mevsufun, fiile yakın olup olmamasına bakılmaksızın vasfın ona sabit olmasıdır.

Hâl ile sıfat ikisi de yükleme (müsne) benzerler.

Şu kadar var ki, bunların nisbetleri tabi olma ile kastedilen olmakla kayıtlama nisbetidir.

Yüklemin özneye nisbeti ise bizzat kastedilendir. Bu cihetle isnad denir.

2- **Temyiz**⁹³: bazen isnadın kaydı olur. Nitekim, "Ben ona malûmatça üstünüm." denir.

Bazen de bir **nisbet-i takyidiyyenin**⁹⁴ kaydı olur. Nitekim, "Benim ona malûmatça

⁹⁰ **tenvin**: Ar. gr. Kelimenin sonunu "nun" gibi okutan işaret: iki üstün -en, -an; iki esre -in; iki ötre -ün, un.[OTS]

⁹¹ **fiil-i iltizamî**: İstek fiili. Madde-i asliyenin ahirine ha-yı resmiye (-e, -a) getirildiğinde fiil-i iltizamî olur ki iltizam ve arzu olunur bir iş olduğunu ifade eder. "Söyleye, seve, seveler, sevesin" [Bk. ACPDK]

⁹² **zi'l-hâl**: Ar. gr. Hâlin sahibi. Hâli açıklanan fail ise "zi'l-hâl" odur, meful ise "zi'l-hâl" odur.

⁹³ **temyiz**: Nisbetin cihetini beyan eder, mütemmimat-ı cümledendir. "Sen ona malûmatça faiksin." cümlesinde "malûmatça" kelimesi temyizdir. [A. C. Paşa, Tertib-i Cedid Kavaid-i Osmaniye. Matbaa-i Âmire, 1318, s. 117]

⁹⁴ **nisbet-i takyidiyye**: Sınırlama, kayıtlama nisbeti. Kayıtlamayı, sınırlamayı yapan bağlılık.

tefevvukum müsellemdir." denir.

Bazen cümleler sîga-i sıla ile temyîz makamında getirilir. Tafsîli *Kavaid-i Osmaniyye*'dedir.

3- Müteallikat-ı fiil: Müteallikat-ı fiilin tafsilâtı da *Kavaid-i Osmaniyye*'de münderiçtir. Tekrar tafsile hacet yoktur. Fakat belâgat ilmine ait olan meselelerin söylenmesine aşağıda olduğu gibi başlanır. Şöyle ki:

a- Müteallikat-ı fiilin hazfi ile ilgili meseleler

Müteallikat-ı fiil çeşitli nükteler dolayısıyla hazfedilebilmektedir. Bunlar: zikrinin abes görülmesi, iphamdan sonra beyan, ta'mim, inkâra mecal olmak, ihtisar gibi nüktelerdir. Bunlar aşağıda örnekleri ile sıralanmıştır:

Müteallikat-ı fiilin bazılarının zahir karineden dolayı zikri abes gibi görülerek hazfolunur. Nitekim, "Sen Bağdad'a gittin mi?" diyen kimseye cevaben, "Gittim." denir ki "Bağdad'a gittim." takdirindedir.

Aynı şekilde, "Odaya ne çok girip çıkıyorsun!" denilir ki "Odaya ne çok girip odadan ne çok çıkıyorsun." takdirindedir.

Hazf, bazen de *ibhâm*⁹⁵ sonra beyan için olur. Nitekim, "Ben emrettim, o yazdı." denir ki "Yazmağı emrettim/..." takdirindedir ve "emrettim" fiilinin nesnesi hazf edilerek müphem bırakılıp ondan sonra "yazdı" fiiliyle beyan olunmuştur.

Hazf bazen de ta'mim için olur. "Allah Teâlâ hazretleri Daru's-selâm'a /da'vet ediyor." cümlesi gibi ki ".../herkesi da'vet ediyor." demek olur.

Hazf bazen de ihtiyaç duyulduğunda *inkâra mecal olmak*⁹⁶ gibi diğer nüktelerden dolayı olur.

Hazf bazen de sadece *ihtisar*⁹⁷ için olur. "Getir göreyim." dendiği gibi.

⁹⁵ *ibhâm*: Kapalı bırakma, belli etmeme. Vuzuhun zıddı. Sözün manasının hemen anlaşılamayacak derecede kapalı tutulmasıdır. Sanatçıların okuyucuyu düşündürmek için başvurdukları bir yoldur. Okuyucunun, işaret edilen derin manayı düşünme yoluyla bulması istenir. Gölgeye, vücudun şeffaf bir örtüye bürünmesine benzetilir. Bu, insanın dikkatini bir nokta üzerinde toplayarak birtakım duygu ve düşünceleri de çağırır...

İbham, gölgesi veya örtüsünün koyu veya kalın olması halinde sözün anlaşılır hali ortadan kalkar, mübhemleşir ve söz muamma olur. [TDEA, *ibham* maddesi, C. 4, s. 316]

⁹⁶ *inkâra mecal olmak*: "Yapmadım" diyebilmeye imkân bulabilmek

⁹⁷ *ihtisar*: Sözün kısaltılması... [OTABL]

Hazf bazen de **fiil-i müteaddî**⁹⁸ **fiil-i lâzım**⁹⁹ derecesine indirilir. Şöyle ki: fiilin **mef'ulün bihe**¹⁰⁰ ilintisinden nazar kesilerek sadece faile isnadı kasdolunur; o hâlde nesne takdir olunmaz. Nitekim, "Bilen ile bilmeyen bir değildir." denir ve bilmenin bir nesneye ilintisi düşünülmeyip sadece faile isnadı kasdolunur.

b- Müsnedün ileyhın müteallikat-ı fiil üzerine takdimi veya te'hiri

Özne (müsnedün ileyh) belirli (ma'rife) ise müteallikat-ı fiil üzerine takdim olunur. Nitekim, "Filân efendi dün buraya geldi.", "Filân efendi bu kitabı bana verdi." denir.

Fakat bazen kasr için özne tehir kılınır. Nitekim, "Dün buraya filân efendi geldi." denir ki "...başkası gelmedi." demek olur. Ve "Bu kitabı bana /filân efendi verdi." denir ki ".../ancak o verdi." demek olur.

Bazen de öznedeki müteallikat-ı fiilden birine ait zamir olduğundan dolayı tehir kılınır. Nitekim, "Filân efendiyi pederi tekdir etti." denir.

Ama özne belirli olmadığı durumlarda hep müteallikat-ı fiilden sonra getirilir. Nitekim, "Dün buraya bir efendi geldi." ve "Bu kitabı bana bir efendi verdi." denir.

Nesne de belirli olduğu takdirde **mef'ulün ileyh*** üzerine takdim olunur. Meselâ, "Ben o kitabı sana verdim, sen de bu kitabı bana ver." denir.

(Nesne) bazen kasr için te'hîr kılınır. Nitekim, "Ben sana bunu verdim." denir ki "Sana verdiğim ancak budur." demek olur ve "Ben sana /bu sözü söyledim." denir ki ".../başka söz söylemedim." demek olur.

Bazen de nesnede mefulün ileyhe (yönelme hâl eki almış dolaylı tümlece) **râci'** **zamîr**¹⁰¹ bulunduğundan tehir kılınır. Nitekim, "Filân zata işlemediği cürmü isnat etmişler." denir.

Nesne bazen de vezin ve kafiye için te'hîr olunur. Muharririn bir beyti:

⁹⁸ **fiil-i müteaddî**: Geçişli fiil. Failin fiili âhere tecavüz eylerse müteaddî olur. "Kâğıdı kesmek, kalemi kırmak" gibi. [ACPDK]

⁹⁹ **fiil-i lâzım**: Geçişsiz fiil. Failin fiili âhere tecavüz eylemezse lâzım olur. "Kesilmek, gitmek, ermek" gibi [ACPDK]

¹⁰⁰ **mef'ulün bih**: Nesne. "Kitabı severim" cümlesinde "kitabı" kelimesi gibi [ACPDK] Nesne. Yükleme hâli. [DBTS, Osmanlıca Dizini]

* Bkz. "Belâgat İlmi ile İlgili Genel Kavramlar" bölümü 19. dipnot.

¹⁰¹ **râci'** **zamîr**: Kullanıldığı yerde daha önce geçen bir ismin yerini tutan zamir.

Ey şâne kıl ü kâl ile tel kırmadan varıp
Şerh eyle yâre hâl-i perîşânı mû-be-mû

gibi.

Ama mefulün bih ma'rife olmadığı hâlde te'hîr kılınır ve alâmet-i mefuliyyet olan kesreden ârfi olarak fiile vaslolunur ve fiil onunla tereküb ederek ef'âl-i mürekkebeden¹⁰² olur.

Yani, nesne, belirli olmadığı takdirde tehir edilir ve nesnelik alâmeti olan -i'yi almamış olarak fiile yaklaştırılır ve fiil onunla birleştirilerek birleşik fiillerden olur.

Nitekim, "Ben /sana yardım ederim." ve ".../senden yardım isterim." denir.

Bu minval üzere mürekkep olan fiilin terkibi bozularak iki parçası arasına müteallikatından biri girerse kasrı ifade eder.

Nitekim, "Yardıma sana ederim." ve "Yardıma senden isterim." denildiğinde "ancak" manası anlaşılır.

Bir de umumî isimden hâl karinesi ile belli bir ferd kastedilirse fiille terkip olunamaz.

Meselâ, mütekellim genel olarak kitap ister ise "Bana kitap ver." der. Ama muhatap ile aralarında malûm olan kitabı isterse "Kitabı ver." demesi lâzım gelir.

Bazen öznenin durumunu açıklayan hâl de, açıklandığı üzere fiille birleşir.

Nitekim "Yayan geldi, râcilen geldi, yalnız geldi, ansızın geldi, bağıteten geldi" denir. Muharririn bir beyti:

Zabt olunmaz inân-ı âh-ı seher
Çaresiz keşf-i râz eder gönlüm

de bu kabildendir.

c- Mürekkep fiillerin kullanıldığı mevkiler

Buna benzer mürekkep fiillerin kullanıldığı mevkiler pek muhtelifdir. Şöyle ki: **cüz'-i**

¹⁰² ef'âl-i mürekkebe: Birleşik fiiller. Mürekkep fiiller. "Fiil-i ta'cil, fiil-i iktidârî, fiil-i mukârebe, fiil-i iane" ef'âl-i mürekkebeyi teşkil ederler. Ef'âl-i ammenin fiil-i has ile terkip olunmuş haliyle ortaya çıkan sigalardır. "Okumuş idi, yazacak oldu, nazar etti, heves eyledi" gibi. [ACPDK]

evveli* yukarıda olduğu gibi bazen nesne veya hâl olduğu gibi bazen de **hasıl-ı masdar**¹⁰³ olarak asıl fiili pekiştirici olur. Nitekim "Bir vuruş vurdu ki ta'rif olunmaz." denir.

Cüz'-i evvel bazen **asl-ı fiilin**¹⁰⁴ vasıf ve nev'ini bildirir. Nitekim "Güzel yazdı, sür'atlı yazıyor." denir.

Bazen de **te'kîd**¹⁰⁵ için mürekkep fiilin ilk parçası tekrar edilir. Nitekim "İhsan et efendim, ihsan." denir.

d- Müteallikat-ı fiilde cârî olan bedel, beyan ve tefsir usulü

Özne (müsnedün ileyh) ile yüklemde (müsnedde) cereyan eden bedel, beyan ve tefsir usulü müteallikat-ı fiilde de geçerli olur. Nitekim, "Birâderiniz filân efendiyi İstanbul'da, Şehzadebaşı'nda gördüm.", "Dostunuz filân efendiye filân mahalde tesadüf ettim." ve "Dün seyir yerinde yani Kâğıthane'de filân efendiye rast geldim." denir.

Müteallikat-ı fiil, daima fiil üzerine takdim olunur; fakat **mukaddimede** anlatıldığı üzere şüirlerde tehir edilebilirler. Nitekim:

İnsandır memerr-i vukuat-ı nîk ü bed
Sabret Kemal mihnete in nîz begüzered

beytinde mefulün ileyh ("-e" hâl eki almış tümleş) olan "mihnet" in tehir olunduğu gibi.

Bir de nadiren fiilin şânına itina ve ihtimam için önce getirilir. Nitekim taaccüp makamında: "Şaşarım senin aklına!" denir.

Şart ve ceza cümleleri ile ilgili hususlar (Tetimme)

Ef'âl-i şartıyye¹⁰⁶ birer **cümle-i haberiyye**¹⁰⁷ ise de isnadları bizzat kastedilmediği

* **cüz'-i evvel**: Burada birleşik fiilin ilk elemanı

¹⁰³ **hasıl-ı masdar**: Yarım mastar. Edat-ı mastar "şin" a tebdil olunduğunda (-ış, -iş) hasıl-ı mastar olur. "Geliş, gidiş, kesiş, yazış" gibi [ACPDK] ("Bir vuruş vurdu ki ta'rif olunmaz."daki "vuruş" böyledir.)

¹⁰⁴ **asl-ı fiil**: Mastar. Zata yani bir mevsufa mensup ve zamana mukarin olmadığı halde bir işe yahut bir keyfiyete delâlet edip isim kabilindedir. [ACPDK]

¹⁰⁵ **te'kîd**: 1. Kuvvetleştirme, sağlamlaştırma. 2. gr. **Pekiştirme**. Fr. **intensif**. [OTAL] Cümlede istenen manadan başkasının anlaşılmasında için özel bir kelime veya cümle üzerine yapılan vurgu. [İİD]

¹⁰⁶ **ef'âl-i şartıyye**: Şart fiilleri. Basit bir siganın fiil-i ianenin sigâ-i şartıyyesi ile terkip olunduğunda verilen isimdir. [ACPDK]

¹⁰⁷ **cümle-i haberiyye**: Haber yüklemesi yapılan sözlere haber cümlesi (Osm. cümle-i haberiyye) adı verilir. "Onunla görüşmüş. Dersine çalışmamış. İzmir'de oturuyor." cümleleri gibi. (haber

için kelâm olmayıp **cümle-i cezaiyyenin**¹⁰⁸ kaydı gibidir. Belki **şart**¹⁰⁹ ile **ceza**¹¹⁰ ikisi bir kaziyedir.

Meselâ, "Güneş doğar ise gündüz olur." denildiğinde "Gündüzün varlığı güneşin doğmasına lâzımdır." demek olur. "Allah nasip ederse bir belâgat risalesi yazacağım." cümlesi de bu kabildendir.

Şart hâli ise hâl makamında bulunduğu cihetle sonrasındaki cümlelerin kaydıdır.

Nitekim, "Filân memurun her ne kadar bazı kusurları varsa da, işine düşkün olduğu cihetle, /affa lâyıktır" denir ki ".../cüz'î kusuru olduğu takdirde bile affa lâyıktır." demek olur.

Kaziyye-i şartiyye¹¹¹ eskiden beri bilindiği üzere **mutlak**¹¹² olursa **kaziyye-i mühmele**¹¹³; "her ne zaman, daima" gibi bir kayıt ile kayıtlanmış olursa **kaziyye-i külliyye*** ve bazen "ya, ekseriya" gibi bir kayıt ile kayıtlanmış olursa **kaziyye-i cüz'iyye**¹¹⁴ olur.

Sîga-i tevkîtiyye¹¹⁵ de **külliyye**¹¹⁶ makamında kullanılır.

Doyulmaz lûtf u ihsâna kanâat gelmez insâna

Kerem gördükçe ey Bâkî gedâlardan recâ artar

yüklemesi: Yükleme herhangi bir zaman kesitinde gerçekleşen veya gerçekleşmeyen bir olayı, bir durumu bildirmek için yapılırsa yani dışarıya yönelikse haber yüklemesi adını alır.) [TDB]

¹⁰⁸ **cümle-i cezaiyye**: Ceza cümlesi (Cevap cümlesi). Şarta rabtedilen kelâmdır. "Bursa'ya gider isen şifa bulursun." denildiğinde "şifa bulursun" kısmı cümle-i cezaiyedir. [ACPDK]

¹⁰⁹ **şart**: Şart cümlesinin ilk unsuru. "Bursa'ya gider isen şifa bulursun." cümlesinde "Bursa'ya gider isen" şarttır.

¹¹⁰ **ceza**: Şart cümlesinin ikinci unsuru. "Bursa'ya gider isen şifa bulursun." cümlesinde "şifa bulursun" cezadır.

¹¹¹ **kaziye-i şartiye**: **Man.** İki cümleden ibaret, fakat bunlardan birinde olan hüküm diğesinde gösterilen şarta mütevakıf olan yani aralarında mülâzemet ve irtibat bulunan kaziyedir. [OTABL]

¹¹² **mutlak**: Salıverilmiş. İtlak olunmuş. Serbest. Kat'î. Şüphesiz. Asla bir şarta bağlı olmayan. Yalnız, tek. [OTABL] Kelâmın herhangi bir kayıtla sınırlı olmaması hâli.

¹¹³ **kaziye-i mühmele**: Niceliği belirtilmemiş olan önerme. [bkz. GMA, Lûgatçe mühmele maddesi]

*.Bkz. "Belâgat İlmi ile ilgili Genel Kavramlar" bölümü 63. dipnot.

¹¹⁴ **kaziye-i cüz'iyye**: Tikel önerme. [OTS, Bk. Kaziye maddesi]

¹¹⁵ **sîga-i tevkîtiyye**: Zamanlama kipi. Mazi-i şuhudinin cem'-i mütekellimine "-ce" ilâvesiyle olur ve bir cümle-i şartiye olarak mazmunu her ne vakit meydana gelirse mazmun cezanın hemen olabileceğini ifade eder. "Ben sana nasihat ettikçe, güveniyosun. Sen böyle derse devam ettikçe ulûmda terakki edersin." gibi. [ACPDK]

¹¹⁶ **külliyye**: 1. man. Tümel. 2. Umumîlik Bütünlük[OTAL] Burada kaziye-i külliyye kastediliyor.

beytinde olduğu gibi ki "her ne zaman kerem görse" demek olur.

Medhal-i Kavaid'de beyan olunduğu üzere "-çe" yerine "-de" getirilirse genel olarak vakte delâlet eder ve bu takdirde kaziyye-i mühmele olur. Nitekim "Bahar mevsimi geldikte seyre gideriz." dendiği gibi.

Bu makamda bazen sıla sîgası kullanılır. "Onlar buraya geldiklerinde bize misafir olurlar." dendiği gibi.

Elhasıl tevkîr sîgası ile sıla sîgası, şart sîgası yerini tutar. Şu kadar var ki şart sîgası **vuku'u meşkûk**¹¹⁷ olan şartlarda ve onlar ise **vuku'u meczum**¹¹⁸ olan şartlarda kullanılır.

Nitekim, "Temmuzda yağmur yağarsa sana şu kadar okka sebze veririm."; "Rûz-i Hızır geldikte sana şu kadar kuruş veririm.", "Hacılar avdet ettiklerinde sana bir tesbih alıveririm." denildiği gibi.

Bazen de **tecahül**¹¹⁹ gibi bir nükteden dolayı vukuu kesin olan şartta şart sîgası kullanılır.

Nitekim bir konağa bir misafir gelip de, "Efendi içeride midir?" diye hizmetkârdan sual ettiğinde efendinin konakta olduğu hizmetkârın malûmu iken efendisinden korkarak "Konaktadır." demeyip de, "Bakayım, eğer içeride ise sana haber veririm." dediği gibi. Keza bahar mevsimi girmişken havalar açılmadığından canı sıkılan kimse "Eğer bahar gelirse şöyle yaparız." der.

Aynı şekilde muhatabın kesin inancı olmadığından dolayı mütekellim kendisince kesin olan şartın ifadesinde şart sîgası kullanır.

Meselâ kendisinin doğruluğuna inanmayan kimseye "Eğer doğru çıkarsam ne yaparsın!" der.

Bazen şartın vukuunu kesin gören muhatap ilmiyle âmil olmadığından mütekellim onu cahil dercesine indirerek şart sîgası kullanır.

Nitekim babasına eziyet eden kimseye, "Eğer baban ise eziyet etme!" denir.

¹¹⁷ **vuku'u meşkûk**: Meydana gelmesi şüpheli olan.

¹¹⁸ **vuku'u meczum**: Meydana gelmesi kesin olan.

¹¹⁹ **tecahül**: Bilmezlikten gelme. Bilmiyor görünme. [OTABL]

Bazen şart cümlesi hazfolunarak yalnız cezası zikrolunur.

Nitekim, "Derse çalış, /feyiz alırsın." denir ki ".../çalışır isen feyiz alırsın." takdirindedir. Aynı şekilde "Vaktini beyhude zayi' etme /nadim olursun." denilir ki ".../zayi' edersen nadim olursun." takdirindedir. Aynı şekilde "Konağınız nerededir, /ziyaretinize gelirim." denir ki ".../nerede olduğunu bildirir iseniz, ziyaretinize gelirim." demek olur.

Bazı şart cümlesi takip manasını içine alır. Nefî'nin:

Esince bâd-ı kahrı bahr u ber yeksân olur zîrâ

Vurur birbirine emvâc-ı derya gibi kûhsârı

beytinde olduğu gibi.

Şart fiillerinin çeşitleri *Kavaid-i Osmaniyye*'de ayrıntılı olarak zikredilmiş olup her biri münasip yerine göre kullanılması gerekir. Burada tekrara hacet yoktur.

Kasrın meydana gelme şekilleri (Teznîb¹²⁰)

Kasrın belli başlı meydana gelme şekilleri aşağıdaki şekilde sıralanmıştır:

1) Yukarıda müteaddit mevkilerde beyan olunduğu üzere öznenin (müsnedün ileyhin) ve öncelik hakkı olan bazı müteallikat-ı fiilin tehiri kasra delâlet eder. Bu da kelâmın manasının delâletidir, **delâlet-i vaz'iyeye**¹²¹ değildir.

2) Bazen kasra mevzu' olan **edat-ı hasr**¹²² kullanılır ki, hükmü, içine girene ispat ile başkasından nefyeder.

Nitekim, "Filân efendi bugün ancak Üsküdar'a gitti." denilir ki onun Üsküdar'a gittiğini ve başka semte gitmediğini ifade eder.

3) Bazen de, bu **isbat** ve **nefiy**¹²³ açıkça belirtilir.

¹²⁰ **teznib**: Kuyruk takma; ekleme, ilâve etme. ek [OTAL]

¹²¹ **delâlet-i vaz'iyeye**: Lâfzın mana-yı mevzuuna tamamıyla delâletidir. Buna "delâlet-i mutabıkıyye" de derler. "Arslan" lâfzının mâhud yırtıcı hayvana delâleti vaz'î ve mutabıkî bir delâlettir. [EL, Bkz. delâlet maddesi]

¹²² **edat-ı hasr**: Hasretme edatı (te'kid edatı) "ancak". Dahil olduğu kelimeye bir hükmün mahsus olmasını ifade eder. "Filân kişi ile İstanbul'a bugün ancak ben gittim." Bir hükmün bir şeye inhisarını ifade eyler ve bir şeyin bir şeyde bulunmasını ve evvel hükmün başka yere sirayet etmesini iş'ar eder. "Filân kişi ile İstanbul'a ancak ben gittim." Bir şeyin bir şeye münhasır olmasını ifade eder: "Bu işi ancak filân kimse yapabilir. Filân kişi ile İstanbul'a ancak ben geldim." gibi. [ACPDK]

¹²³ **isbat** ve **nefiy**: Olumluluk ve olumsuzluk. [GTS]

Nitekim, "Üsküdar'a gitti başka yere gitmedi." denir.

4) Bazen bu makamda **edat-ı idrâb**¹²⁴ olan "belki" kullanılır.

Nitekim, "Biz bugün Beyoğlu'na gitmedik; belki Üsküdar'a gittik." denir.

5) Bazen de bu mana **istisna**¹²⁵ yoluyla eda olunur.

Nitekim, "Filân efendi bugün /Üsküdar'dan başka..." yahut ".../Üsküdar'dan mâadâ /mahalle gitmedi." denir. Aynı şekilde uzaktan bir şahıs görüldüğünde "Bu değil, illâ filân efendidir." denir. Aynı şekilde "Filân efendi hiç dersini terk etmez; meğer rahatsız ola." denir. Muharririn bir beyti:

Şems-i ruh-ı yâre ne mümkün nazar
Aynın rengin ola gözde meğer

bu kabildendir.

6) "Meğer" ile istisna suretinde bazen **müstesna minh**¹²⁶ **mukadder**¹²⁷ olur.

Yine müellif-i hakîrin:

Meğer sermâye-i şâdî imiş kûy-i dilârâda
Sirişkim nakdini hâk ile mağşûş ettiğim demler

beytinde olduğu gibi ki "O demler, hiç değil, illâ sermâye-i şâdî imiş." demektir.

Cevdet paşa kasrın belli başlı meydana gelme şekillerini böylece sıraladıktan sonra kasrı tanıtmakta ve sonra da onun çeşitleri üzerinde durmaktadır ki aşağıdadır.

Kasr: Bir mevsufu bir sığata yahut bir sığatı bir mevsufa hasr ve tahsis eylemektir.

Yani kasr bir niteleneni bir niteliğe yahut bir niteliği bir nitelenene ayırıp özgü kılmaktır.

Nitekim, "Filân efendi kâtiptir, şair değildir." dendiğinde özne (müsnedün ileyh) kâtiplik sıfatına hasredilmiş olur. "Bu hokka gümüştür, fakfon değildir." denildiğinde

¹²⁴ **edat-ı idrâb:** "Belki" edat-ı idrâbdır. Yani üst taraftaki sözden sarf-ı nazarla alt taraftaki söze bak demegi iş'ar eder. "Onun sül-i hâli yalnız kendisine değil belki bilcümle akrabasına muzırdır." denildiği gibi. [TCKO, s. 108]

¹²⁵ **istisna:** Ayırmak. Kaide dışı bırakmak. Müstesna kılmak. [OTABL]

¹²⁶ **müstesna minh:** Kendisinden ayrı tutulan, kendisinden istisna edilen.(müstesna: İstisna edilen, ayrı tutulan, ayrı muameleye tabi tutulan. Kaide dışı bırakılmış olan. [OTABL])

¹²⁷ **mukadder:** Edb. Yazılı olmayıp sözün gelişinden anlaşılan. [OTAL]

"hokka", "gümüş olmak" vasfına hasredilmiş olur. "Bu beldede şair, ancak filân efendidir." denildiğinde şairlik sıfatı o efendiye hasredilmiş olur.

Cevdet Paşa "Kasr ya hakîkîdir ya izâfidir." dedikten sonra kasrın ayrıntılarını şöylece sıralamaktadır:

1- Kasr-ı hakikî: Hakikat-ı hâlde ve nefsü'l-emirde **maksurun**¹²⁸ **maksurun aleyhten**¹²⁹ mâadâya tecavüz etmemesidir.

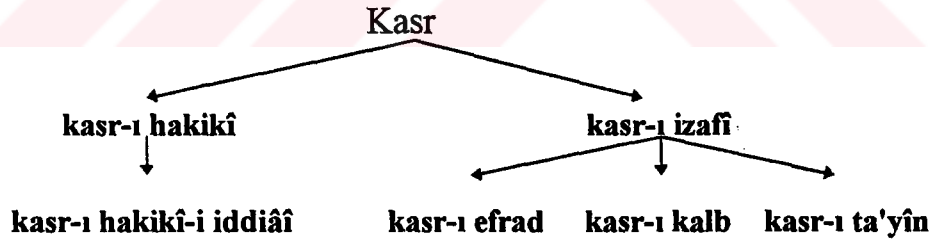
Yani, gerçekte ve işin aslında kasredilenin, kendisinden kasredilenden başkasına tecavüz etmemesidir.

Nitekim bir beldede yalnız bir şair bulunduğu hâlde, "Bu beldede şair ancak filândır." denildiği gibi.

Yazar, bu noktada kasr-ı hakikî cümlesinden olarak bir de kasr-ı hakikî-i iddiâîye yer vermektedir ki onu da bir örnek üzerinde şu şekilde ifade etmektedir:

Kasr-ı hakikî-i iddiâî: Ve bazen başka şairler bulunduğu takdirde, mübalâğa ile onlar şairlerden sayılmayıp itibar da edilmeyerek "Şair ancak filândır." denir. İşte buna kasr-ı hakikî-i iddiâî denir.

2- Kasr-ı izâfî: üç kısma taksim olunur. Kasr-ı efrad, kasr-ı kalb, kasr-ı ta'yîn
Buna göre kasrın teferruatını şematik olarak şu şekilde gösterebiliriz:

¹²⁸ **maksur**: Kasr, bir şeyin başka bir şeye tahsisi demek, yani bir şeyin başkalarında bulunmayıp ancak bir şeyde bulunduğunu söylemektir. Bulunan şeye "maksur", kendinde bulunan şeye "maksurun aleyh" denilir... Kasr manası Türkçede: "ancak, yalnız, başka, özge, sade, belki, meğer, değil" edatlarıyla; yahut nefiy ve isbat tarikiyle ifade edilir. Bâkî'nin:

Mâverâ-yı perde-i esrâra bulmaz kimse râh
Hazreti Hak'tır bilen ancak hakikat ne olduğun
Dehrde ahvâl-i halkı gösterir âyine yok,
Sûret ü endâmı rü'yet ettirir âyine var

beyitlerinden birincisi edat ile, ikincisi nefiy ve isbat tarikiyle yapılan kasra misaldir. [EL, kasr maddesi]

¹²⁹ **maksurun aleyh**: Bkz. **maksur maddesi**

a- **Kasr-1 efrad**: Muhatab eğer bir şeyin iki şeyde iştirakini mu'tekid olup da birine hasrolunur ise kasr-1 efrad denilir.

Yani, muhatap eğer bir şeyin iki şeyde iştirakine inanıyor da hüküm bunlardan birine hasrediliyorsa buna kasr-1 efrad denir.

Nitekim, muhatap bir zatın hem kâtib ve hem şair olduğuna inanmakta olduğu hâlde, ona, "O zat ancak şairdir." denildiği gibi.

b- **Kasr-1 kalb**: Muhatab eğer hükmün aksini mu'tekid ise kasr-1 kalb denilir.

Yani, eğer muhatap hükmün aksine inanıyorsa buna karşı ifade edilen hükme kasr-1 kalb denir.

Nitekim bir hokkanın gümüş olduğuna inanan kimseye, "Bu hokka fakfondur, gümüş değildir." denildiği gibi.

c- **Kasr-1 ta'yin**: Muhatab eğer mütereddid ise kasr-1 ta'yîn denilir.

Yani, muhatap bir hükümde tereddütlüyse ona karşı söylenen söze kasr-1 ta'yîn denir.

Nitekim bir hokkanın gümüş veya fakfondan olmadığına şüphesi ve tereddüdü olan kimseye, "Bu hokka fakfondur, gümüş değildir." denildiği gibi.

DÖRDÜNCÜ KISIM: İSNÂD-I HABERÎ (Fasl-ı Râbi')

Fasl-ı rabi'de isnada delâlet, isnada delâlet için edat-ı haber kullanılması, isnâd-ı haberî, faide-i haber ve lâzım-ı faide-i haber tanıtılmaktadır. Haberin tekitli ve tekitsiz olması, mütekellimin muhatapın hâline riayet ederek söz söylemesi; eksik ifadede kusur, fazlasında haşiv ve lâğiv bulunacağı; kelâmı tekitli veya tekitsiz söyleme durumları; kelâmın tekitten hulüvvü, istihsânen tekidi ve tekidin vücûbu, bunların aldığı adlar, bu üç vecih üzerine kelâm etmek zahirin muktezası üzerine söz söylemek olduğu, nice defalar da hâlin gereğine göre zahirin gereğinin terk olunduğu gibi hususlar üzerinde durulmaktadır. Şimdi bunları ayrıntıları ile görelim:

1- **İsnad**: Ekseriya isnada delâlet eden ancak hey'et-i terkîbiyyedir¹³⁰. Fakat

¹³⁰ hey'et-i terkîbiyye: Terkîbin bütünü, toplamı.

isnad-ı haberînin gaip suretinde isnada delâlet etmek üzere **edat-ı haber**¹³¹ kullanılır. Ve **fiil-i mazi-i naklî**¹³² ve **müstakbel**¹³³ ile **fiil-i vücûbînin**¹³⁴ gayet-i suretlerinde tekit için edat-ı haber ilave olunur.

Nitekim, "Filân adam gelmiş." denirse sadece, "Geldiğini işittim." demek olur ve ".../gelmiştir." denir ise ".../elbette gelmiş olmak gerektir." demek olur. Aynı şekilde ".../gelecektir." denildiğinde ".../mutlaka gelir." demek ve ".../gelmelidir." denildiğinde ".../elbette gelmesi lâzımdır." demek olur.

"Var, yok" lâfızları da ekseriya edat-ı habersiz müsned (yüklem) olurlar.

Muharririn:

Zebân bî-tâb u dil pür-tâb ü çeşm-i hasretim bîhâb
Mecâl-i iştikâ yok nâle-i şebgîr var dilde

beytinde olduğu gibi.

İsnadın pekiştirilmesi kastedildiği takdirde "vardır, yoktur" denir.

Nitekim, "Benim o işten haberim yoktur." dendiği gibi.

2- İsnâd-ı haberî: Bir mefhumun diğer mefhumla sübutu yahut adem-i sübutu ile hükmetmektir. Bundan maksad da, muhataba ma'lûmu olmayan bir hükmü yani bir şeyin vuku'u veya adem-i vuku'unu haber vermek veyahut onu bildiğini bildirmektir. Evvelkisine faide-i haber, ikincisine lâzım-ı faide-i haber denilir.

Yani, bir kavramın diğer kavrama sabit oluşu yahut olmayışı ile hükmetmektir. Bundan maksat da muhataba bilmediği bir hükmü, yani bir şeyin meydana geldiğini veya gelmediğini haber vermek veyahut onu bildiğini bildirmektir. İlkine faide-i haber, ikincisine lâzım-ı faide-i haber denir. Buna göre:

a- Faide-i haber: Muhataba, ma'lûmu olmayan bir hükmü yani bir şeyin vuku'u

¹³¹ **edat-ı haber**: Bildirme edatı. (-dır, -dir); menfisi (değil). "O âkildir. O âkil değildir." gibi. [ACPDK] Bildirme eki [DBTS]

¹³² **fiil-i mazi-i naklî**: Bkz. **naklî-i mazi**

¹³³ **fiil-i müstakbel**: Gelecek zaman fiili

¹³⁴ **fiil-i vücûbî**: Gereklilik fiili [Bkz. GTS, Osmanlıca Dizin. **vücubî sığası**] Gereklilik fiili. Madde-i asliyyeye (-malı, -meli) lâfzı ilâve olunarak yapılır ki, bir işi işlemek için faile lüzum göstermeyen sigadır. "Sevilmeli, sevmeli, yapılmalı" gibi. Muhatap ve mütekellimi zamîr-i nisbî ile tasrif olunur. "Sevmeliyim, sevmelisin" gibi. [ACPDK]

veya adem-i vuku'unu haber vermektir.

Yani, faide-i haber, muhataba bilmediği bir hükmü, yani bir şeyin olup olmadığını haber vermektir.

Meselâ, hocanın mektepte olup olmadığını bilmeyen öğrenciye, "Hoca mektepte/dir." yahut ".../ değildir." diye haber veren mütekellimin maksadı faide-i haberdir.

b- Lâzım-ı faide-i haber: Bir şeyin vuku'u veya adem-i vuku'unu bildiğini bildirmektir.

Yani, lâzım-ı faide-i haber, bir şeyin olduğunu veya olmadığını bildiğini muhataba bildirmektir.

Muhataba, "Sen zenginsin." diyen mütekellimin maksadı lâzım-ı faide-i haberdir ki, "Senin zengin olduğunu bilirim." demek olur.

Haber bazen böyle sade, yani tekit edilmemiş olarak getirilir, bazen de tekit olunur. Nitekim yukarıda geçtiği üzere edat-ı haber bazı mevkilerde tekit için gelir. Bazen tekit için cümle-i haberiyye tekrar olunur. "Meselâ hakkınız var, hakkınız var." denir. Bazen de **elfâz-ı te'kîdden**¹³⁵ biri söze eklenir.

"Elbette, şüphesiz, muhakkak, tahkikan, tahkik ale't-tahkik, hakikat, sahihan, doğrusu..." tekit lâfızlarındandır.

Elbette bu hâlimden o yârin haberi var

mısraındaki elbette ve:

Hakikat bî-vefâ nâ-mihribân hûbân-ı İstanbul

Yine dil arzu eyler (kim)* ne çâre ülfet olmuştur

beytindeki "hakikat" lâfzı gibi.

"İnan ki, Allah bilir ki" terkîbleri ve "Allah hakkı için" gibi yeminler de ekseriya isnad-ı haberiyyi tekit için kullanılır.

"Asla" ve "kat'a" lâfızları olumsuzluğu tekit ederler. "Bu işe asla vukufum yoktur." denildiği gibi.

¹³⁵ **elfâz-ı te'kîd**: Pekiştirme lâfızları. "Elbette, şüphesiz, muhakkak, tahkikan, tahkik ale't-tahkik, hakikat, sahihan, doğrusu" elfâz-ı te'kîdendir.

* (kim) lâfzı vezni tamamlamak için tarafımızdan eklenmiştir.

"A, e, ya, ye" harfleri de sözün sonuna eklendiklerinde isnadı tekit ederler. "O senin dostundur â!" ve "Seni haylice üzdü ya!" ibarelerinde olduğu gibi.

Edat-ı tenbih¹³⁶ de sözü tekit eder. "İşte sözün sağı budur." terkinde olduğu gibi.

Mademki mütekellimin maksadı, muhataba haberin hükmünü yahut lâzımını ifadedir; herhalde muhatabın hâline riayet edip sözü ona göre ihtiyaç olduğu kadar söylemesi lâzım gelir. Çünkü söz eksik olursa ifade kusurlu olur ve fazla olursa kelâmda **haşiv**¹³⁷ ve **lâğiv**¹³⁸ bulunur.

Şimdi muhatab eğer zihince boş durumdaysa yani kendisine telkin olunacak haberin içeriği hakkında hiçbir şekilde hüküm ve tereddüdü yoksa, kelâmı tekide hacet olmayıp "Filân şey böyle/dir." yahut ".../değildir." denir.

Muhatab eğer o haberin hükmünde mütereditse, sözü, aynı şekilde, **ıtlakı**¹³⁹ üzere, yani tekitsiz olarak getirilebilir; fakat tekidi daha makbuldür.

"Filân şey böyle midir?" diye soran kimse müteredit demek olduğu cihetle onun cevabı da bu kabildendir. Yani, "Öyledir." demek kâfi olur. Fakat, "Ne şüphe, öyledir." diye tekit olursa daha makbul olur.

Muhatab eğer hükmü inkâr etmekteyse sözü tekit etmek lâzım gelir. Meselâ inkâr eden muhataba "Elbette filân şey /böyle/dir." yahut ".../değildir." denir. Eğer inkârında ısrar ederse, ".../Allah bilir ki sahîhan böyledir." diye ziyade tekit olunur.

Elhasıl muhatabın zahir hâline bakılarak kelâm üç tarzda getirilir ki **te'kîdden hulüvvü**¹⁴⁰, **istihsânen te'kîdi**¹⁴¹ ve **te'kîdin vücûbudur**¹⁴². İlkine **ibtidâî**¹⁴³ ikincisine **talebî**¹⁴⁴ üçüncüsüne **inkârî**¹⁴⁵ denir. İşbu üç tarz* üzerine söz söylemek zahir mukteza

¹³⁶ **edat-ı tenbih**: Tenbih edati: "işte, hele, ha". [ACPKD]

¹³⁷ **haşiv**: Lügatte minder, yastık gibi şeylere doldurulan tıkıntı manasınadır. Edebiyatta ibare arasında kalabalık eden sözlere denir. Haşvi evvelâ "müfsid" ve "gayr-i müfsid" olmak üzere ikiye ayırırlar... [Bkz. EL]

¹³⁸ **lâğiv**: Boş ve gereksiz söz.

¹³⁹ **ıtlak**: Mutlak bırakma, sınırlamama

¹⁴⁰ **te'kîdden hulüvvü**: Te'kîdden boşluğu, yani herhangi bir te'kid bulunmaması

¹⁴¹ **istihsânen te'kîdi**: Güzel bulunarak te'kid edilmesi.

¹⁴² **te'kîdin vücûbu**: Te'kîdin mutlaka gerekli olması

¹⁴³ **ibtidâî**: Kelâmın te'kidsiz irad edilmiş hâli

¹⁴⁴ **talebî**: Kelâmın beğenilerek te'kid edilmiş hâli

¹⁴⁵ **inkârî**: Kelâmın mutlaka te'kid edilmiş hâli.

üzerine söz söylemektir. Nice defalar ise hâlin gerektirdiğine göre zahirin muktezası terk olunur. Şöyle ki: Bazen muhataba söylenen sözde bir habere îmâ olunur, o da onu bekler. Bundan dolayı sual edici değilken sual edici hükmünde tutulur ve onun üzerine söylenen haberin tekidi güzel bulunur. Meselâ, "O zalimlerin lâkırdısını etme, ale't-tahkik onlar cezaya müstehaktırlar." denir ki "O zalimlerin lâkırdısını etme." denildiğinde onların hakkında bir fena hüküm olduğuna îmâ edilmiş olur. Muhatab da, "Acabâ bu hüküm ne ola?" diye sanki mütereddît bir sual edici gibi bekler. Bu cihetle sual edici derecesine indirilir ve "Onlar cezaya müstehaktır." sözü güzel sayılarak "ale't-tahkik" diye tekit olunur.

Bazen münkir olmayan muhatapta inkâr emaresi görülmekle münkir hükmünde tutulur ve söz pekiştirilmiş söylenir. Meselâ ölümün inkârı kabil olmadığı cihetle, "Ölüm var." cümlesi tekitsiz getirilmek zahir mukteza iken asla ölümü düşünmez mertebe gaflete dalmış olanlar ölümü münkir gibi itibar olunarak onlara hitaben, "Elbette ölüm vardır." denilir.

Bazen de münkir olan kimse münkirin gayrı hükmünde tutularak ona söylenecek söz tekitsiz getirilir. Şöyle ki: İnkâr ettiği sözün doğruluğu açık olduğundan tekitsiz "Filân şöyledir." denir ki, "Teemmül edersen o hükmün doğruluğunu teslim edersin; şüph ve tereddüt yeri değildir." demek olur.

Ama haberin hükmü muhatapın malûmu ve tasdik ettiği ise, bu haberin ona telkini, malûmu ilâm kabîlinden olacağı cihetle caiz olmazsa da bazen zahirin muktezasının tersine olarak haber verilir. Şöyle ki: Muhatap kendi ilminin muktezasına zıt bir hâlde

* TAHİR-ÜL MEVLEVÎ hulüvv-i zihn maddesinde bununla ilgili şu bilgileri vermektedir: Meselâ, bir adam bir şeyi işidince -kafasında ona dair mâlûmat olmadığı için- inanır yahut mütereddît bulunur veyahut kat'iyyen inanmaz. İşte bu hallerin birincisine hulüvv-i zihn, ikincisine tereddüd, üçüncüsüne inkâr diyorlar. Buna göre de söylenecek sözlere ibtidâî, talebî ve inkârî namlarını veriyorlar. İbtidâî sözlerde te'kide hacet yoktur. Talebilerin müekked olması lâzımdır. İnkârîlerin ise herhalde te'kidli olması icap eder. "Gelirim.", "Gelirim, söz veriyorum.", "Söz veriyorum, mutlaka gelirim." cümleleri bunlara birer misal olabilir. Bir de muhatapın ısrar hali vardır ki ona karşı söylenecek sözlere haber-i ısrarî denir ve ısrarî haberlerin yemin gibi inandıracak şeylerle irad edilmesi lâzım gelir. Rûhî'nin:

Dermiş bana keşfoldu hep esrâr-ı hakikat
Vallahi yalandır sözü billâhi yalandır

beytinde olduğu gibi.

bulunduğu cihetle bilmez makamında tutulur.

Nitekim namaz kılmayan bir âlime ifade-i haber siyakında, "Namaz farzdır." denir ve namazın farz olduğunu bilmez derecesine indirilir. Bunda tahkikî bir fayda yoksa da aşağı düşürme anlatması bulunur.

Aynı şekilde senin elinde kitap olduğunu bilen kimse, "O nedir?" diye sorduğunda, "Kitaptır." diye cevap verirsin. Çünkü ne olduğunu bildiği cihetle sormaması lâzım gelirken bir bahse girizgâh olmak üzere sual edince sen de ona kitap olduğunu bilmiyor gibi muamele eylersin

Karşılıklı konuşma ve sohbet esnasında bu misillü **iddiaî**¹⁴⁶ ve **i'tibarî ifadeler**¹⁴⁷ çok vuku bulur.

BEŞİNCİ KISIM: İNŞÂ (Fasl-ı hamis)

Fasl-ı hamis'te inşâ, inşâ-i talebî ve inşâ-i gayr-i talebî (=inşâ-i îkaî) diye ikiye ayrılarak anlatılıyor. İnşâ-i talebîler: temenni, istifham, emir ve nehiy, nida; inşâ-i îkaîler: terecci, taaccüb, medih, zem, sîga-i akid gibi inşâ manasına naklolunan haberler olduğu söylenip her biri münavebeli ve mukayeseli bir şekilde tanıtılmaktadır.

Şimdi bunların ayrıntılarını verelim:

İnşa: İnşa iki kısımdır:

A- İnşâ-i talebî: Âherden bir şey talep etmek manasını mutazammındır.

Yani, inşâ-i talebî, başkasından bir şey isteme manasını içine alır.

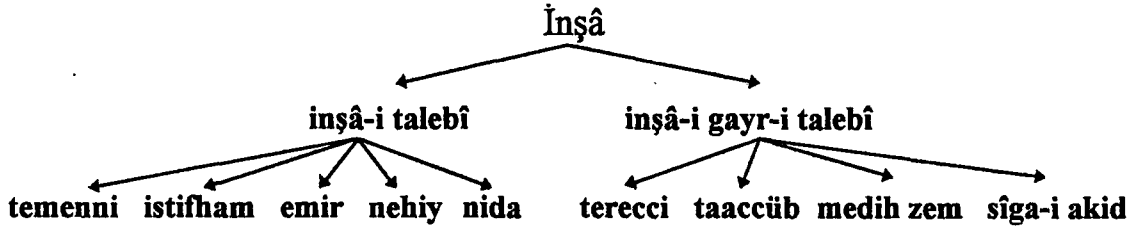
B- İnşâ-i gayr-i talebî: İnşâ-i îkaîdir ki mevcut olmayan bir manayı îka' etmektir.

Yani, inşâ-i gayr-i talebî, var olmayan bir manayı oldurmaktır. Buna inşâ-i îkaî de denmektedir.

İnşânın ayrıntılarını topluca şöyle bir şemada görebiliriz:

¹⁴⁶ **iddiaî ifade:** İddia ile alâkalı ifade. Şahitsiz, delilsiz, boş söz halindeki ifade.

¹⁴⁷ **i'tibarî ifade:** Hakikî kaymeti olmayıp kıymeti var kabul edilen ifade. Varlığı başka şeylere nisbet edilmesi halinde bilineni ifade etme.

Bahsin başında böyle bir tasnif verilmiş olmakla beraber, bunlardan inşâ-i talebîler ayrı ayrı başlıklarla işlendiği hâlde inşâ-i gayr-i talebîler metin içinde karışık olarak ele alındıkları gibi bazılarında da bir madde hâlinde değil satır arasında bir ibare olarak yer verilmiştir. İnşâ-i gayr-i talebîler bahsin girişinde belirtilenlerden ibaret de değildir; zaten "İnşâ-i îkâiler terecci, taaccüb, medih, zem. sîga-i akid gibi inşâ manasına naklolunan haberlerdir" cümlesi bu gruba giren cümlelerin bunlarla sınırlı olmadığını ifade etmektedir. Biz de, metindeki sıralanmaları içinde terimlerin tanımları bulunduğu yerlerde başlıkları öne çekmek suretiyle vermeyi yeğledik.

1- Temenni: Arzu etmek manasındır ki Türk dilinde "nolaydı, olsa" diye ifade olunur. Farsça'da temenni için "kâşki" lâfzı kullanılır ki Türkçe'de tahrif ile "keşki" denir.

2- Terecci: Ummak manasındır yani husulü muhakkak ve mevsûk olmayan emr-i merguba müterakkib ve muntazır olmak demektir.

Yani, terecci, ummak manasındır yani meydana gelmesi muhakkak ve inanılır olmayan ama olması arzu edilen bir işi beklemek ve gözlemek demektir.

Bunun için "umarım ki, ola ki, me'mûl ki, şayed ki" gibi lâfızlar kullanılır. Meselâ, "Me'mûl ki yarın bu hasta ifâkat bula." denir.

Bazen de terecci makamında "inşâallah" terkîbi kullanılır. Nitekim, "İnşâallah karîben bu hasta sıhhat kesbeder." denir.

Ama hortaya çıkması kesin ve muhakkak olan şeyde terecci geçerli olmaz. Meselâ, "Ola ki bu akşam güneş gurûb ede." denilmez.

3- İşfak: Terakkub ve intizar olunan şey eğer bir emr-i mahûf ve mekruh ise işfak tesmiye olunur.

Yani, beklenip gözlenen şey eğer korkulan ve kerih görülen bir işse işfak diye adlandırılır.

Meselâ, "Korkarım ki /..." yahut "Havfim budur ki /bu hasta yarın fevt oluverir."

denir.

Temenni ve terecci ilgili hususlar: Terecci gibi işfak da inşâ-i îkâf kabîlindedir. İkisi de geleceğe mahsustur.

Temenni ise yukarıda olduğu gibi inşâ-i talebî kabîlinden olarak geçmiş ve gelecekte geçerlidir. Şöyle ki: Temenni makamında geçmiş zaman için **fiil-i iltizamînin rivayet ve hikâye sîgaları**¹⁴⁸ ve gelecek için **fiil-i iltizamî-i şartî**¹⁴⁹ kullanılır.

Nitekim, "Keşki vaktiyle derse /çalışaydım." yahut ".../çalışaymışım.", "Gençliğim dönse de derse devam etsem." denildiği gibi.

Mütemennânın¹⁵⁰ imkânı şart değildir; belki ekseriya **muhal**¹⁵¹ olur. Zikredilen misallerde olduğu gibi. Bazen de mümkün olur; fakat olması beklenmez ve umulmaz.

Nitekim, "Bir büyük define bulsam da şöyle böyle yapsam." diye hulyalar kurmak gibi.

Eğer olması beklenir ve umulursa temenni, terecciye dönüşür. Bundan dolayı istek kipinin şartı, temenni ile terecci arasında müşterek olur.

Meselâ, gelmesi umulmayan bir zat hakkında "Filân gelse de şu düğünde bulunsa." denirse temenni olur. Eğer gelmesi beklenen bir zat hakkında, "Bu vapur ile gelse de bu düğüne yetişse." denirse terecci olur.

Bazen terecciden temenni manası doğar.

Nitekim, Hind'e gitmek üzere veda için bir kimsenin yanına gelen bir Hintliye o kimse, "İnşallah ben de Hind'e gidip de sizi ziyaret ederim" dese terecci olur. Fakat onun Hind'e gitmesi pek uzak bir ihtimal olduğu cihetle, muhallere benzediğinden, bu kelâmı temenni manasını bildirir. Lâkin söz yine konulduğu manada kullanılmakla o mana **müstedbeât-ı terâkîb**¹⁵² kabîlinden olarak anlaşılır.

Aynı şekilde idrâb edatı olan "belki", bazen, "ihtimal ki" makamında kullanılıp bu

¹⁴⁸ **fiil-i iltizamînin rivayet ve hikâye sîgaları**: İstek kipinin hikâye ve rivayeti

¹⁴⁹ **fiil-i iltizamî-i şartî**: İstek fiilinin şartı. "Sevse, sevsen..." [ACPDK]

¹⁵⁰ **mütemennâ**: Temenni olunan, istenilen, dilenir olan. [OTAL]

¹⁵¹ **muhal**: Olması, gerçekleşmesi mümkün olmayan. [GMA]

¹⁵² **müstedbeât-ı terâkîb**: Sözdeki birbirine bağlı, işaretli manalar. (müstedbeât: ed. Söze, kelâma tabi olan manalar. Sözdeki telvihât ve telmihât. Söz söylerken arasında işaretle anlatmalar.) [OTABL]

da bazen insanların karşılıklı konuşmalarında terecci manasını **müstetbi**¹⁵³ olur.

4- İstifham: Öğrenmek için sormaktır. *İki şekilde soru teşkil edilir:*

a- Edat-ı istifham¹⁵⁴ olan "mi" ile: *İstifham edatı "mi" şu işlevlerle kullanılır:*

1) Taleb-i tasavvur: Bazen **taleb-i tasavvur**¹⁵⁵ için yani **eczâ-yı cümle**¹⁵⁶ birinden sual için olur. Ve daima **mes'ulün anhe**¹⁵⁷ mültehak ve muttasıl olur.

Yani, istifham edatı, bazen tasarlanamı istemek için yani cümlelerin cüzlerinden birinden sual için olur ve daima kendisinden sual edilen cümle cüz'üne eklenir ve bitişirilir.

Nitekim, "Filân mı geldi? Filân mı sordu? Meramı sohbet etmek midir, yoksa maslahat arzı mıdır?" denir. "Filân yahut falan geldi mi?" denip "İkisinden biri geldi mi?" demek olur.

2) Taleb-i tasdik: Bazen **taleb-i tasdik**¹⁵⁸ yani isnaddan sual için olur. Zamîr-i fi'lîlerden sonra ve **edat-ı rabita**¹⁵⁹ ile zamîr-i nisbîlerden mukaddem getirilir.

İstifham edatı, bazen doğrulatma isteği yani isnaddan sual için olur ve fiil şahıs eklerinden sonra ve ek-fiillerden önce getirilir.

Nitekim, "Mektebe gittin mi, yoksa gitmedin mi?" ve "Filân efendi mektepte midir, yoksa değil midir?" ve "Sen kaleme gidecek misin, yoksa gitmeyecek misin?" denir.

"Mi"nin tasdik ve tasavvura muhtemel olması: "mi" edatı fiile mültehak olduğunda tasdik ve tasavvura muhtemel olur. Ve karain ile fark ve temyiz olunur.

¹⁵³ **müstetbi**: Kendisine tabi olunmasını isteyen [OTAL]

¹⁵⁴ **edat-ı istifham**: Soru edatı. (mı / mi). "Şu görünen taş mıdır? Yazdın mı?" gibi. [ACPDK]

¹⁵⁵ **taleb-i tasavvur**: Ecza-i cümlelerin birinden sual. "Filân mı geldi?" cümlesinde müsnedün ileyh (özne) sual edilmiştir.

¹⁵⁶ **eczâ-yı cümle**: Cümlelerin cüz'leri, öğeleri: hâl, temyiz ve mütemmimat-ı cümle

¹⁵⁷ **mes'ulün anhe**: Kendinden soru sorulan şey. Soru sormakla kendine sorulandan karşılık olarak istenen şey. Meselâ, "Ali geldi mi? Ali mi geldi?" cümlelerinden ilkinde "Ali'nin gelip gelmediği", ikincisinde ise "Gelenin Ali olup olmadığı" hususu mes'ulün anhe olmaktadır. Yani birincide mes'ulün anhe "gelme", ikincisinde "Ali"dir. [Bkz. EL, İNŞÂ maddesi]

¹⁵⁸ **taleb-i tasdik**: Isnaddan sual. "Mektebe gittin mi, yoksa gitmedin mi?" gibi.

¹⁵⁹ **edat-ı rabita**: Bağlama edatı. İsim cümlesinde mübteda ile haberi bağlama edatı: "-dır (-dır/-dir)." Cümlede müsned ile müsnedün ileyhi veya mübteda ile haberi rabteder. "Efendi âkildir" gibi. [ACPDK]

Yani, "mi" edatı fiile ulandığında tasdik ve tasavvur ihtimalini ifade eder ve bunlardan hangisini ifade ettiği birtakım ipuçları yardımıyla ayırt edilir. Şöyle ki:

Şüphe eğer masdarın (asl-ı fiilin) meydana gelip gelmediğinden ise talep-i tasdik için olur.

Nitekim, "Filânı döğdün mü, yoksa döğmedin mi?" dendiği gibi.

Şüphe eğer yüklem olan masdarın tayininde ise yüklem tasavvurunu talep için olur.

Nitekim, "Filânı döğdün mü, söğdün mü?" dendiği gibi.

Bu ihtimal de ancak **ef'âl-i basîtede**¹⁶⁰ olur. Ama mürekkep fiillerde maksad eğer tasdik talebi ise soru edatı fiilin sonuna eklenir.

Meselâ, "Filânı darp ettin mi, sebettin mi?" denildiğinde darp ve sebbin olması ve olmamasından sual olmakla ikisi de tasdik talebi içindir.

Maksat eğer tasavvur talebi ise istifham edatı fiilin ilk cüz'üne eklenir. Nitekim, "Filânı darp mı ettin, yoksa seb mi ettin?", "Filâna para mı verdin, yoksa hediye mi verdin?" denir.

Bu vecihle tekrarlanan fiillerin ikincisi çok defa ihtisar için hazfolunur. Meselâ, "Para mı verdin, hediye mi?" denir.

Aynı şekilde soru edatından sonra tekrar olunan rabıt edatının da bazen ikincisi hazfolunur. Muharririn bir beyti:

Çeşmini mahmûr eden ey mest-i nâz

Dâiye-i işve midir bâde mi

gibi.

3) **Tendîm**: Edat-ı istifham bazen **mazi-i menfiye**¹⁶¹ lâhik olduğunda, tendîm yani muhatabı nâdim etmek manası kasdolunur.

Yani, soru edatı bazen olumsuz geçmiş zamana eklendiğinde muhatabı pişman etmek manası kastolunur.

Nitekim, "Derse gitmedin mi?" dendiği gibi.

¹⁶⁰ **ef'âl-i basîte**: Basit fiiller: mazi, muzari, hal, istikbal bildiren fiiller. [ACPDK]

¹⁶¹ **mazi-i menfi**: Olumsuz mazi

4) Tahzîz ve iğrâ: Ve muzari-i menfiye¹⁶² lâhik olduğunda tahzîz¹⁶³ ve iğrâ¹⁶⁴ manası kasdolunur.

Yani, soru edatı olumsuz geniş zamana eklendiğinde isteklendirme, teşvik etme manası kasdolunur.

Nitekim, mütekellimin, hanesi önünden gelip geçmek üzere olan bir efendiye, "Efendi bize uğramaz mısınız?" dediğinde, "Teklife hacet mi var; teşrif etmeli değil misiniz?" demek olarak bir nevi paylamayı içerir.

5) Arz: Ve bazen tevbihten ârî olarak mücerred nâzikâne bir teklif için olur buna arz denilir.

Yani, soru edatı olumsuz geniş zamana eklendiğinde, bazen paylama olmaksızın yalnız nazikçe bir öneri için olur, buna arz denir.

Nitekim, "Buyurunuz." diye davet makamında, "Efendim teşrif etmez misiniz?" denir.

5) İkrar ettirmek: İstifham bazen de mes'ulün anhu muhataba **ikrar ettirmek**¹⁶⁵ için olur.

Yani, soru bazen de kendisinden sual edileni muhataba itiraf ettirmek için olur

Nitekim, itham edilene, "Sen filânı dövdün mü?" denir.

6) İnkâr: Bazen de inkâr¹⁶⁶ için olup ondan dahi ya tezkib kasdolunur veyahut tevbihten kasdolunur.

Yani, soru, bazen de inkâr için olup ondan da ya yalanlama (Nitekim, "Musalâhanâmeyi imza için sana cebir mi ettiler?" denilir.) veya paylama (Nitekim, "Pederine âsî mi olacaksın?" denilir) kasdolunur.

7) Vaîd: Soru bazen de vaîd¹⁶⁷ için olur.

¹⁶² muzari-i menfi. Olumsuz muzari. Olumsuz geniş zaman.

¹⁶³ tahzîz: İsteklendirme, râğbet ettirme. [OTAL]

¹⁶⁴ iğrâ: 1. Râğbetlendirme. 2. Hirsını uyandırma. 3. Teşvik etme, azdırma, kıskırtma. [OTAL]

¹⁶⁵ ikrar ettirmek: İtiraf ettirmek. Meselâ itham edilen kimseye "Sen filânı dövdün mü?" denmesi gibi. Maksat, mütteheme, o kişiyi dövdüğünü bizzat kendi ağzıyla söyletmektir.

¹⁶⁶ inkâr: 1. Yaptığını saklama, gizleme; yapmadım deme. 2. Reddetme, tanımama. [OTAL]

¹⁶⁷ vaîd: Birini iyiliğe sevk ve kötülükten uzaklaştırmak için korkutma, yıldırma. [OTAL]

Nitekim edepsizlik eden kimseyi tehdid için, "Ben filanı tedip etmedim mi?" dediğin gibi.

8) **Tehekküm**: *Soru* bazen de **tehekküm**¹⁶⁸ için olur.

Nitekim, "Mahkemece verilen kararın tebdilini yeni gelen mümeyyiz efendi mi emrediyor?" denir.

9) **Temenni**: *Soru* bazen de temenni için olur.

Nitekim, asla şefî olmayan kimsenin, "Keşki bana bir şefî olsa?" diyecek yerde "Bana bir şefî var mı?" demesi gibi.

b- **Bi'l-vaz'** istifhama delalet eden lâfızlarla: "Kim ne, kaç, kaçan (haçan), kanı (hani), kangı (hangi)" lâfızları da **bi'l-vaz'**¹⁶⁹ istifhama delalet eder ve hepsi taleb-i tasavvur için olur. Şöyle ki:

1) **Kim**: Bir şahıstan sual için olur. Nitekim, "Kim geldi?" denildiği gibi.

2) **Ne**: Bir şeyden sual için olur. Nitekim, "Ne getirdi?" denildiği gibi.

3) **Kaç**: Adetten sual için olur. Nitekim, "Kaç kuruş istiyor?" denildiği gibi.

4) **Kaçan**: Zamandan sual için olur. Nitekim, "Kaçan geldi?" denildiği gibi.

5) **Kanı**: Mekândan sual için olur. Nitekim, "Kanı bu dükkânın sahibi?" denildiği gibi.

6) **Kangı**: Bir işte birbiriyle ortak olanların tayin ve temyizinden sual için olur. "Bu kamaşların kangısını beğendin?" denildiği gibi. Fuzulî'nin:

Kangı bütdür bilmezem îmânımı garet kılan

Sende îmân yok ki sen aldın diyem îmânımı

beyti da buna misaldir.

7) **"Ne"** ile yapılan istifhamlar: "Ne" lâfzı "asıl" ile terki olunarak "nasıl" denildiğinde keyfiyetten sual için olur. Ve "kaç" makamında bazen "ne kadar" ve

¹⁶⁸ **tehekküm**: 1. alay, eğlenme. 2. Görünüşte ciddî, hakikatte alaydan ibaret olan eğlenme. 3. ed. Ta'rizin te'sirli olan kısmı. Meselâ:

Edebiyatı tutup boğdu gürûh-ı kudemâ

Okuyun siz de onun cânına ey genç üdebâ

beytinde olduğu gibi. [OTAL]

¹⁶⁹ **bi'l-vaz'**: Konulan manalarıyla

"kaçan" makamında ekseriya "ne zaman" veya "ne vakit" veya "ne dem" denir. Mekândan sual için de şimdi ekseriya "nere" lafzı kullanılır. Ve "nerede, nereden, nereye" denir.

İstifhama lâfızlarının başka manalarda kullanılması

İstifhamla ilgili bu kelimler de bazen istifhamdan başka manalarda kullanılır. Ve o takdirde inşâ-ı îkaî kabilinden olur. Nitekim:

- 1) Tahkir makamında, "Bu kim?" denir.
- 2) Tehdit makamında, "Sen kim oluyorsun?" denir.
- 3) Taaccüb makamında, "Ne aceb!" yahud "Ne acayib!" denir.
- 4) Medih makamında, "Ne güzel!" denir.
- 5) Zem makamında, "Ne çirkin!" denir.
- 6) Muhatabın yanlış yola gittiğini ihtar için, "Nereye gidiyorsun?" denir.
- 7) İstib'ad¹⁷⁰ makamında "Ona göre mütenassih olmak nerde!" denir.

8) Aynı şekilde inşâ-i kesret¹⁷¹ için, "Bu iskeleye günde ne kadar kayık gelip gider." ve "Bu beldeye nice âlim ve fâzıl adamlar gelip gitmiştir." denir.

9) Ve Aynı şekilde "Seni kaç defa çağırdım!" denip de "Geç geldin, bataet ettin." manası kasdolunur.

5- Emir: Alâ-vechi'l-isti'lâ¹⁷² bir işin işlenmesini talep etmektir ki mütekellimin mâdûnundan talep etmesidir.

Emir, söz söyleyenin, üste çıkmak üzere, kendinden aşağısından bir işin işlenmesini istemesidir.

Nitekim bir adamın hizmetkârına, "Seyise söyle, atı eğerlesin." demesi gibi ki "söyle" emr-i hâzır¹⁷³, "eğerlesin" emr-i gaibtir¹⁷⁴.

Emir sigaları kendisinden aşağısından bir işi işlemesini istemekten başka aşağıda sıralanan maksatlarla da kullanılır:

¹⁷⁰ **istib'ad:** Uzaksama, uzak görme, ihtimal vermeme. [OTAL]

¹⁷¹ **inşâ-i kesret:** Çokluk inşâsı. Bir şeyin aşırı çok olduğunu ifade etme. "Bu iskeleye günde ne kadar kayık gelip gider." gibi. Burada iskeleye çok fazla kayık gelip gittiği ifade edilmiştir.

¹⁷² **alâ-vechi'l-isti'lâ:** Üste çıkmak üzere

¹⁷³ **emr-i hâzır:** Emrin ikinci şahsı

¹⁷⁴ **emr-i gaib:** Emir kipinin üçüncü şahsı

a- Tazarru vechi üzre talep: Emir sigaları bazen **alâ vechi't-tazarru**¹⁷⁵ talep için isti'mal olunur. Ve buna **niyaz**¹⁷⁶ ve **istid'a**¹⁷⁷ denilir.

Yani, emir sigaları bazen kendini alçaltarak yalvarma üzere talep için kullanılır ve buna niyaz ve istida denir.

Nitekim mütekellimin kendisinden büyük bir zata, "Lûtfediniz, inayet buyrunuz." demesi gibi.

b- Mütekellimin akranından talebi: Ve bazen mütekellimin akranından talebi için isti'mal olunur. Buna da **iltimas** denilir.

Yani, emir sigaları bazen de mütekellimin yaşlılarından talebi için kullanılır, buna iltimas denir

Nitekim ahbabtan birine, "Yarın erkence teşrif ediniz de musahabet edelim." denilmesi gibi.

c- İbâhe: Bazen de **ibâhe**¹⁷⁸ için olur.

Yani, emir sigaları bazen de ibâhe için kullanılır.

Nitekim bir kimsenin taamını yemeğe ruhsat vermek makamında, âhere, "Buyurunuz." demesi gibi.

d- Tesviye: Bazen de **tesviye**¹⁷⁹ için olur.

Yani, emir sigaları bazen de iki şeyi müsavi etmek için kullanılır.

Nitekim "Sen kabul et yahut etme; mahkemenin kararı budur." denilir ki "Senin kabul ve adem-i kabulün seyyandır." demek olur.

e- Tehdid: Bazen tehdid için olur.

Yani, emir sigaları bazen de tehdit için olur.

Nitekim "Dilediğin gibi yap, sonra görürsün." denir.

f- Acze nisbet: Bazen de acze nisbet için olur.

¹⁷⁵ **alâ vechi't-tazarru**: kendini alçaltarak yalvarma üzere.

¹⁷⁶ **niyaz**: Yalvarma, yakarma, dua, istek, hacet, ihtiyaç [OTABL]

¹⁷⁷ **istid'a**: Rica ile istemek, davet etmek [OTABL]

¹⁷⁸ **ibâhe**: Mübah kılma, helâl kılma, bir işin yapılıp yapılmamasını serbest kılma [OTAL]

¹⁷⁹ **tesviye**: İki şeyi müsavi etme, beraber etme. [OTABL]

Yani, emir sigaları bazen de acze nisbet için olur.

Nitekim bir gazeli tanzirden muhatabın âciz olduğunu beyan makamında, "Bu gazeli tanzir /et." denir ki ".../edemezsin." demek olur.

g- İhanet: Bazen de ihanet için olur.

Yani, emir sigaları bazen de ihanet için olur.

Nitekim, "Haydi yıkıl git!" denildiği gibi.

h- Temenni: Bazen temenni için olur.

Yani, emir sigaları bazen de temenni için olur.

Nitekim "Keşki filan kişi mezardan kalkıp da bu asrın ahvalini görse." denilecek yerde ona hitaben, "Gel, bu asrın ahvalini gör!" denildiği gibi.

6- Nehiy: Emrin menfisi demek olarak bir fiilin işlenmemesini alâ-vechi'l-isti'lâ taleb etmektir.

Nehiy bir fiilin işlenmemesini üste çıkmak üzere istemektir ki emrin olumsuzudur.

Nehiy de emir gibi çeşitli maksatlarla kullanılmaktadır:

a- Tazarru: *Nehiy* bazen tazarru için olur.

Nitekim, "Yarab düşmanlarımı bana güldürme." denir.

b- İltimas: *Nehiy* bazen iltimas için olur.

Nitekim, "Birader sen bu işi yapma" denir.

c- Tehdid: *Nehiy* bazen de tehdit için olur.

Nitekim söz dinlemeyen uşağa, "Sen benim sözümü dinleme, sonra görürsün." denilir.

d- Acze nisbet: *Nehiy* bazen de acze nisbet için olur.

Nitekim, "Elinden geleni arkana koyma." denir.

Emir ve nehiy sîgaları Kavaid i Osmaniyye'de ayrıntılı olarak zikredilmiştir. Ekseriya fil-i iltizamî sîgaları da emir makamında getirilirler.

7- Nida: Nida harfi ile muhatabın teveccüh ve ikbalini talep etmektir ki "Seni çağırıyorum." ve "Bana bak." demek yerini tutar. Kelâmın ibtidasında gelen "a" ve "ey" ve "hey" harfleri nida için konulmuşlardır.

Emir ve nehiy gibi nida da bazen, "muhatabın teveccüh ve ikbalini talep etme"nin dışında değişik maksatlar için de getirilir. Metinde bu, "Fakat bazen onlardan nida manası murad olmayıp diğer amaç için isti'mal olunurlar." cümlesiyle ifade olunmuştur. Bu maksatları şöylece sıralayabiliriz:

a- Mana-yı terahhümî: Meselâ sana yönelerek yakınan eden kimseye, "A zavallı! A biçare!" dediğinde nidanın gerçek manası murat olmayıp ancak muhataba, derdini söylemek üzere meydan vermek ve "Söyle, dinlerim." demek manası kastolunur ve **mana-yı terahhumiyy-i inşâ**¹⁸⁰ demek olur.

b- Tahassür, tahayyür, teessüf manaları: Bazen de hitab ve nidaya elverişli olmayan şeylere nida olunarak **tahassür**¹⁸¹, **tahayyür**¹⁸², **teessüf**¹⁸³ gibi manalar kasdolunur. Bu suretlerde de nida, **inşâ-i ikaî** kabîlinden olur. Müellifin beyitleri:

Ey bâd-ı subh söyle dilin yâre hâlini

Şerh et niyaznâme-i hasret meâlini

Uğrar isen İstanbul'a lütfeyle ey sabâ

Ol yâre sor unuttu mu va'd-i visâlini

Yine muharrir-i fakîrin:

Ey bâd-ı sabâ uğramaz oldun bu diyâre

Gel söyle İstanbul tarafından ne haber var

Var hâl-i perîşânımı arz eyle o yâre

Zîrâ o taraftan ne gelir var ne gider var

beyitleri bu kabildendir.

Haber cümlelerinde i'lâm ve ihbardan başka maksatlar: *Haber cümleleri "i'lâm ve ihbar"dan başka maksatlar için de kullanılmaktadır. Metinde bunlara, "Bazen cümle-i haberiyyeden i'lâm ve ihbar kasdolunmayıp diğer ağrâz-ı mahsusa murad olunur."*

¹⁸⁰ **mana-yı terahhumiyy-i inşâ**: Merhamet etme, acıma manasında inşâ yani kuruluşça olmasa da manaca dilek kipleri sınıfına giren söz.

¹⁸¹ **tahassür**: Hasret çekme, kavuşmak istenilen bir şey veya kimse için üzülme. [ÖTS]

¹⁸² **tahayyür**: Hayrete düşme, hayran olma, şaşırıp kalma. [OTAL]

¹⁸³ **teessüf**: Eسفlenme, kederlenme, tasalanma, acıma. [OTAL]

cümlesiyle işaret olunmaktadır. Meselâ:

a- Sırf muhatabı ilme rağbet ettirmek için, "Bilen ile bilmeyen bir değildir." denir.

b- Taaccüp makamında, "Şaşarım senin aklına!" denir.

c- Zaaf ve tezellül göstermek için, "Ben pîr oldum." denir.

d- Mecliste gelmesine dört gözle bakılan bir zat hakkında hazır olanlardan biri diğerine teessüf ve tahassür beyanı için "Filân zat gelmedi." der.

İşte bunlar hep haber cümlesi oldukları hâlde haber vermek kastolunmayıp özel bir garaz için getirildiklerinden hep **inşâ-i ikaî** kabilindendirler.

Bazen edebe uyararak emir suretinden sakınmakla emir sîgası yerinde haber cümlesi kullanılır ve bu surette **inşâ-i talebî** kabilinden olur.

Nitekim, "Lûtfediniz." yerinde "Lûtfedersiniz." denir.

Sîga-i akid, şehadet, kasem: **Sîga-i akid**¹⁸⁴, **şehadet**¹⁸⁵, **kasem**¹⁸⁶ cümle-i haberiyye oldukları hâlde haber vermek kastolunmayıp özel bir garaz için getirildiklerinden hep **inşâ-i ikaî** kabilindendirler; "sübhanallah, maâzallah, Allah'a sığındık" da böyledir.

Hoş geldi bana meygedenin âb u havâsı

Billâh ne hoş yerde yapılmış yıkılası

beytindeki taaccüp ve kasem gibi.

ALTINCI KISIM: ELFÂZIN ATIF ve RABTI (Fasl-ı sadis)

Fasl-ı sadis'te lâfızların atif ve rabtı anlatılmakta ve cihet-i camia, tezayüf, temasül, şibh-i temasül, tezat, şibh-i tezat, tekarüm-i fi'l-hayal kavramlarına açıklık getirilmektedir. Cevdet Paşa'nın Arapça meânî'yi nasıl mikyas kabul ettiği ve Türkçe meânî komularını anlatırken nasıl paralellikler kurduğu fasıl boyunca gözlenmektedir.

Harf-i atif: "Ve" lisan-ı Arabî'de olduğu gibi lisanımızda dahi harf-i atif olup mutlaka cem' içindir.

"Ve", Arapça'da olduğu gibi dilimizde de atif harfi olup mutlaka çokluk içindir.

¹⁸⁴ **sîga-i akd**: Sözleşme kipi "sattım, aldım".

¹⁸⁵ **sîga-i şehadet**: Şahitlik etme kipi "şehadet ederim, şahitlik ederim".

¹⁸⁶ **sîga-i kasem**: Yemin kipi "andolsun, yemin ederim...".

Cevdet Paşa komuya bu girişten sonra "ve"nin hangi maksatlarla kullanıldığını sıralamaktadır. Şöyle ki:

1) Onunla ("ve" ile) özne (müsnedün ileyh) üzerine bir şey atfolunduğunda ikisinin, **ale'l-ıtlak**¹⁸⁷ bir yüklemde (müsnedde) iştiraklerini kısaca ifade eder.

Nitekim, "Halid ve Macid geldi." denildiğinde, bir cümleyle ikisinin de geldikleri ifade olunmuş olur.

2) Eğer **maiyyet**¹⁸⁸ manası ifade olunmak istenir ise ".../birlikte/..." yahut ".../beraber/ geldiler" denir.

3) Eğer **ma'tufun aleyhin**¹⁸⁹ önce geldiği ifade olunmak istenir ise, "Halid ve /müteakiben Macid..." yahut ".../sonra Macid geldi." denir. Bazen de "müteakiben" yerinde "derakap" ve "sonra" yerinde "ba'dehû" gibi diğer lâfızlar kullanılır.

4) Bazen **ma'tuf**¹⁹⁰ ile ma'tufun aleyh tekit olunur.

Nitekim, "Halid ve Macid ikisi de geldi." yahut "Halid ve Macid ve Naşid üçü de geldi." yahut ".../hep geldiler." denir.

5) Yüklem (müsned) üzerine bir şey atfolunduğunda iki vasfın bir zatta mutlak surette bir araya gelmesini kısaca ifade eder.

Nitekim, "Filân efendi kâtiptir ve şairdir." yahut ".../geldi ve gitti." denir.

6) Bazen de bir "ve" ile iki kelime diğer iki kelime üzerine atfolunur.

Nitekim, "Halid Efendi kaleme ve birâderi mektebe gidiyor." denir.

Atıf bahsinde mevsuf ile zilhâl, özne (müsnedün ileyh) hükmünde ve sıfat ile hâl de yüklem (müsned) hükmündedir.

7) Müteallikat-ı fiil üzerine "ve" ile atıf da fiilin ilişiginde ma'tuf ile ma'tufun aleyhin iştirakini ifade eder.

Nitekim, "Ben filânı ve filânı severim." denir.

8) Bazen ihtisar için atıf "ve"si hazfolunur.

¹⁸⁷ **ale'l-ıtlak**: Umumiyetle, genel olarak, mutlaka, nasıl olursa olsun, rastgele. [OTAL]

¹⁸⁸ **maiyyet**: 1. Beraberlik, arkadaşlık. 2. Bir büyük memurun emrinde bulunma. [OTAL]

¹⁸⁹ **ma'tufun aleyh**: Üzerine atıfta bulunulan. Bağlaç grubunda ilk eleman.

¹⁹⁰ **ma'tuf**: Atfedilen, bağlanan. Bağlaç grubunda ikinci unsur.

Nitekim, "Halid, Macid, Naşid efendiler geliyorlar." yahut, "Filân efendi geldi, gitti." denir.

Zekâtı yok zarar etmez tükenmez eksilmez

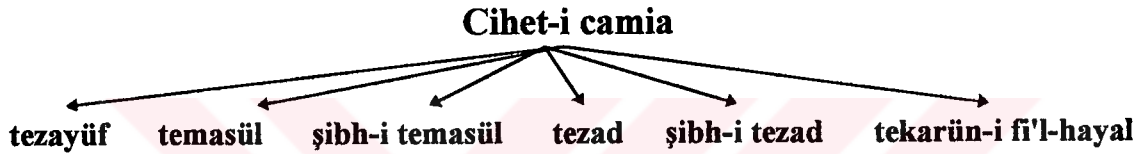
Olur mu âdeme hulya gibi hesâb-ı ferah

beyti de bu kabildendir.

Yukarıda açıklandığı üzere "ve" ile atfin makbul olmasında ma'tuf ile ma'tufun aleyh arasında cihet-i camia bulunmak şarttır.

Cihet-i camia: Ma'tuf ile ma'tufun aleyhi zihinde toplayacak bir alâka ve münasebettir.

Bu alâka ve münasebetleri şu şemada topluca görebiliriz:

Cevdet Paşa bu terimleri örnekleme yoluyla tanıtmaktadır ki şöyledir:

1- Tezayüf: Meselâ ekall ile ekser arasında **tezayüf** vardır ki birinin taakkülü diğerinin taakkülüne tevakkuf eder.

Yani, meselâ, "en az" ile "en çok" arasında tezayüf ilgisi vardır ki bunlardan biri düşünüldüğünde diğeri de hemen akla gelir.

2- Temasül: Zühre ile Müşteri arasında **temasül** vardır ki yekdiğere şibih ve nazîr olan bir nevi' yıldızlar olup ikisine de birden **Sa'deyn** denilir.

Yani, meselâ, biri diğerine benzeyen ve ikisine birden Sa'deyn denilen Zühre (Venüs) ile Müşteri (Mars) gezegenleri arasında temasül alâkası vardır .

3- Şibh-i temasül: Beyaz ile sufret yekdiğere mübayin renkler ise de aralarında temasüle benzer bir münasebet vardır. Kezalik şems ve kamer arasında da şibh-i temasül vardır.

Yani, "ak" ile "sarı" birbirinden farklı renkler ise de aralarında temasüle benzer bir münasebet vardır. Aynı şekilde "güneş" ile "ay" arasında da şibh-i temasül vardır.

4- Tezat: Beyaz ile siyah arasında ise **tezat** vardır.

5- Şibh-i tezdad: Yer ve sema arasında tezada benzer tekabül vardır.

6- Tekarün-i fil'-hayal: Tekarün-i hayalînin sebepleri birbirinden farklıdır. Sınıfların, hallerin ve âdetlerin ihtilâfiyla muhtelif olur.

Meselâ kâtibe göre, "kâğıt, kalem ve kalemtıraş" arasında hayalî cihet-i camia vardır ki bunlardan biri zikrolunsa diğeri kâtibin hatırına gelir ama berberin hatırına gelmez; halbuki "ustura" zikrolunsa berber de "makas ve cımbız"ı tahattur eder.

Yukarıda açıklandığı üzere kelimeler arasında cihet-i camia bulunursa birbirini üzerine atıfları makbul olur ve aksi hâlde olmaz.

Nitekim, "Güneş ve ay âlemi aydınlatır." denir. Ve "Deve ve deve kuşunun ödları yoktur." denebilir. Ama "Tavşanın ödü ve güneş muhdestir." yahut "Balık ve kertenkele hayvandır." denilse yakışık almaz. Zira ma'tuf ile ma'tufun aleyh arasında bir alâka ve münasebet bulunmaz. Aynı şekilde "Filân efendi şairdir ve kâtibdir." denir; zira şiir ile kitabet sahiplerinin hayalinde birbirine yakın ve birleşmiş oldukları cihetle aralarında münasebet besbellidir. Ama "Filân efendi şairdir ve kısa boyludur." denmesi makbul değildir. Zira, "şiir" ile "kısa boy" arasında münasebet yoktur. Ma'tuf ile ma'tufun aleyh arasında zatça başkalık bulunmak şarttır; aksi hâlde atfu'ş-şey'i alâ nefsihî¹⁹¹ lâzım gelir. Fakat bazen müttehidü'l-mana¹⁹² olan iki kelimedenden biri diğeri için onun üzerine atfolunur: "Tâb" ve "tâkat" gibi. Muharririn:

Yok hâlimi arz eylemeğe tâb ü tüvânım

Cevdet ser-i şûrumda bu dem sefer var

beytindeki "tâb" ve "tüvan" da bu kabildendir.

Cümlelerin atfı; vasl ve fasledilmeleri

Kelimeler gibi cümleler de bazen "ve" ile birbiri üzerine atfolunur. Cümlelerin atfına vasl¹⁹³ ve atıfsız söylenmelerine fasl¹⁹⁴ denilir. Birbirine vaslolunan cümleler arasında da yukarıda açıklandığı tarzda cihet-i camia bulunması gerekir.

¹⁹¹ atfu'ş-şey'i alâ nefsihî: Bir şeyin kendi üzerine atfedilmesi demektir ki böyle bir şey olmaz.

¹⁹² müttehidü'l-mana: Manaları aynı olan kelimeler. "tâb" ve "tâkat" gibi.

¹⁹³ vasl: "ve" ile biri diğeri üzerine atfolunan cümlelerin atfına denir.

¹⁹⁴ fasl: cümlelerin atıfsız irâd olunmalarına denir.

Meselâ "Zeyd şairdir ve Amr kâtibdir." denildiğinde eğer aralarında "muhabbet ve arkadaşlık" veya "düşmanlık" gibi bir alâka ve münasebet varsa makbul olur, yoksa makbul olmaz.

Öznelerin (müsnedün ileyhlerin) yahut yüklemelerin (müsnedlerin) veyahut kayıtlarından birer kaydın birleşmesi de iki cümle arasında cihet-i camia olur.

Nitekim, "Nazır efendinin kethüdası kâtiptir ve reis efendinin kethüdası şairdir" denildiği gibi.

İki şey arasında gerçekte cihet-i camia bulunmak atfin sıhhati için kâfi olmayıp belki makama göre o cihetin kastedilmiş ve kendisine önem verilmiş olması şarttır.

Bundan dolayı lâpçına dair konuşma cereyan ederken "Lâpçınım dardır ve evim dardır." denilse makbul olmaz. Ama dar şeylerin ta'dâdı sırasında "Mührüm dardır ve lâpçınım dardır ve hanem dardır ve sokağı dardır." denilse makbul olur.

Aynı şekilde, "Başkomutan salı günü düşman ordusunu bozdu ve terzi o gün benim cübbemi dikti." dense makbul olmaz. Ama salı günü olaylarının zabtı kastolunur ise o vukuatın beyanı sırasında bu kelâm da makbul olur.

Cevdet Paşa, cümlelerin vaslı ve faslı hakkında bu genel değerlendirmeleri yaptıktan sonra, "Ama cümlelerin ne hâlde vaslı ve ne hâlde faslı lâzım gelir, burası aşağıda olduğu gibi beyan olunur. Şöyle ki:" ifadelerinden sonra bunları sıralama yoluna gitmiştir. Biz onun anlattıklarını aşağıdaki şekilde maddeleştirip mümkün mertebe dilini sadeleştirerek daha belirgin hâle getirmeye gayret ettik:

1) Sıfat veya hâl olmak gibi bir sebeple bir mahalle bağlı olan cümle, müfret hükmünde olduğundan bu irtibatta diğer cümlenin ona ortak edilmesi kastedilir ve aralarında cihet-i camia bulunursa ikinci cümleye vaslolunur.

Meselâ, "O öğrenci ki çabası ziyadedir ve gayreti fevkalâdedir; az vakit zarfında ilerler." denir.

2) Eğer ikinci cümlenin ilk cümleye ortak edilmesi istenilmezse faslolunur.

Meselâ, "Müdür efendi demiş ki talebe saat beşte mektebe gelmelidir; hoca efendi bu tenbihi beğenmiyor." denir ki "ve hoca efendi" diye vaslolunsa bu cümle de müdür efendinin söylediği söz olmak lâzım gelir; bu ise maksada aykırıdır.

3) Bir mahalle bağlı olmayan cümlelere gelince iki kelâm arasında cihet-i camia

bulunmazsa ikinci kelâmın vasfı caiz olmaz.

Nitekim, "Filân efendi uzun boyludur ve filân efendi uykudadır." denilse makbul olmaz.

4) Eğer iki kelâm arasında cihet-i camia bulunursa ikinci kelâm vaslolunur.

Nitekim "Güneş battı ve ay parladı." denir.

5) Fakat evvelki kelâmın yukarısında bir kayıt bulunup da ikinci kelâmın onda ortak olması caiz olmazsa faslı lâzım gelir.

Meselâ, "Dün filân efendi geldi; birâderi artık gider." diye ikinci kelâm faslolunur; zira vaslolunsa ".../dün birâderi gider." demek olur.

6) Bir de iki kelâmdan biri haber ve diğeri inşâ olursa ikincisinin faslı vacip olur.

Nitekim "Sen gel, ben gidiyorum." ve "Ben gideceğim, birâderim gelsin." denir.

Müellifin:

Takrîr edemem sûz-ı dil ü derd-i derûnum

Söyletme beni hâtır-ı zârımda keder var

beyti de bu kabildendir.

7) Aynı şekilde mukadder suale cevap olan **cümle-i istînâfiyye**¹⁹⁵ de faslolunur.

Meselâ, "Dedi ki Allah'a emanet olunuz. Dedim ki Allah selâmet versin." denilir ki evvelki kelâmdan cevabında "Ne dediniz?" diye sual varid olmakla ikinci kelâm ona cevap olarak faslolunmuş olarak getirilir. Aynı şekilde, "Halid efendiye ihsan etmişsin, /Halid efendi ihsana lâyıktır." yahut ".../eski dostunuz ihsana lâyıktır." denildiği gibi.

8) **Yine** aynı şekilde ikinci kelâm evvelki kelâmı pekiştirici yahut ondan **bedel**¹⁹⁶ veyahut **beyan**¹⁹⁷ olursa faslolunur.

Nitekim "Bu iş böyledir, bunda şüphe yoktur." yahut "Filân efendi size ihsan etmiş, on bin kuruş bahşiş ve birçok hediye vermekle ihsan etmiş." veyahut "Filân beni aldattı;

¹⁹⁵ **cümle-i istînâfiyye**: Mukadder suale cevap olan başlangıç cümlesi. "Dedi ki Allah'a emanet olunuz. Dedim ki Allah selâmet versin." cümleleri gibi.

¹⁹⁶ **bedel**: gr. Söz esnasında bir şeyi sıfatı veya vasfı ile beraber söylersek ve fakat kasdımız o şeyin vasfı veya sıfatı değil de zatı olursa zikredilen sıfat veya vasfa "bedel" denir. "Kardeşin Ahmed'i gördüm" derken kastedilen "kardeşin" değil "Ahmed" in kendisidir. İşte bu sözde "kardeşin" kelimesi "Ahmed" in "bedel" i olur. [OTABL]

¹⁹⁷ **beyan**: İzah, açıklama, anlatma, açık söyleme, öğretme. Söz olsun, iş olsun, vuku' bulan şeyden murad ne olduğunu o şey ile alâkası ve münasebeti bulunan bir sözle veya bir fiille açıklamaktır. [OTABL]

sana şöyle böyle yardım ederim, dedi." cümlelerinde olduğu gibi.

Atfü'l-kıssa ale'l-kıssa: Bazen birkaç kelâmdan mürekkep olan bir **fıkra*** diğer bir fıkra üzerine atfolunur ve buna **atfü'l-kıssa ale'l-kıssa** denir. O hâlde iki **kıssa**¹⁹⁸ arasında cihet-i camia aranır.

Misali:

"Fi'l-vaki' Kur'an-ı Kerim ne kelâm-ı manzumdur ve ne de kelâm-ı mensurdur; iki kısmın haricinde bir kelâm-ı lâtifir ve serâpâ fasîh ve belîğdir. Ve cümle âyât-ı kerîme belâgatçe bir derecede olmayıp bazısının bazısına nisbetle belâgatçe derecesi daha a'lâdır; fakat cümlesi mu'cizdir yani mislini vücuda getirmekten insan âcizdir." [Kısas-ı Enbiya]

"Ve" ile ma'tufun aleyh olan özne (müsnedün ileyh), ma'tufuyla beraber çokluk hükmündedir. Bundan dolayı gaib suretinde, "Filân ve filân geldiler." yahut ".../geldi." denir.

Ama ma'tuf ile ma'tufun aleyh; tekellüm, hitap ve gaybette muhtelif olduklarında, gaibe muhatab ve ikisine de mütekellim tağlip olunur.

Meselâ, "O ve sen bu işi yaparsınız." ve "O ve ben/..." yahut "Sen ve ben/ bu işi yaparız." denir.

"Ve"den başka atıf edatlarıyla cümlelerin bağlanmaları

1. Hem: Muhatap, eğer zihince boşsa yukarıdaki gibi "atıf ve'si" kullanılırken, ma'tuf ile ma'tufün aleyhin bir araya gelmeleri ve bir şeyde ortaklıklarında mütereddüt yahut münkir ise, "ve" yerinde "hem" edatı mükerrer olarak getirilir.

Nitekim, muhatap, Ali ve Hasan efendilerden birinin geldiğini tasdik edip de diğerinin geldiğinde tereddüt ediyor yahut yalnız birinin geldiğine inanıyorsa, "Hem Ali efendi ve hem Hasan efendi geldi." denir. Aynı şekilde Ali efendiyi ancak kâtip zanneden muhataba, "Ali efendi hem kâtiptir, hem şairdir." denir.

* Bkz. "Belâgat İlimi ile İlgili Genel Kavramlar" bölümü 72. dipnot

¹⁹⁸ **kıssa:** Naklolunan sahih veya uydurma vak'a, hikâye, rivayet.

2. *Dahi, de*: "Dahi" ve "de" harfleri atf edatı olup "ve" yerini tutarlar ve "kezalik" manasını ifade ederler*.

Nitekim, "Ali Efendi dün buraya geldi, /bugün dahi Edirne'ye gitti." yahut ".../bugün de Edirne'ye gidecek." denir.

Bazen de cezalara dahil olur.

Nitekim, "Sen gidersen ben de giderim." denir. Aynı şekilde, "O gelsin, ben de gelirim." denir.

Bazen "de" harfi "hem" makamında kullanılır.

"Bu da geçer, o da geçer." dendiği gibi.

Fiile eklendiğinde *terâhî*¹⁹⁹ manasını ifade eder.

Nitekim, "Geldi de gitti." denir ki "Geldi, ba'dehû gitti." demek olur.

Bazen ma'tufun aleyh, *sîga-i atfiyye*²⁰⁰ ile getirilip "ve" edatından müstağni olur ve ma'tuf ile ma'tufun aleyh birer cümle oldukları hâlde ikisi bir kelâm hükmünde olur.

Nitekim, "Filân adam şuraya girip çıkıyor." denir.

Sîga-i atfiyye ekseriya sonrasının oluşun geri çekilişini bildirir.

Nitekim, "Geldi ba'dehû gitti." denilecek yerde "Gelip gitti." denir. Bu manayı teyit için bazen *sîga-i atfiyye* "de" edatı eklenir. "Gelip de gitti." denir.

3-4. *Yahut, ya**: "Yahut" *edat-ı terdîd*²⁰¹. Yani iki şeyden biri için olup Arap lisanının "ev" harfine denk olur.

"Ya" da "yahut" manasınadır; fakat ekseriya mükerrer olarak zikrolunup Arapça'nın "immâ" edatına denk olur. *Terdîd*²⁰²:

a) Bazen *şekk*²⁰³ için olur.

* Dilin, *Belâgat-i Osmaniye*'nin telifinden bugüne kadarki seyri içinde "dahi" yerini bütünüyle "de"ye terk ettiği gibi "kezalik" de eskimiştir; biz inceleme boyunca "dahi" yerine "de", "kezalik" yerine "bunun gibi, aynı şekilde" terkiplerini kullanmayı tercih ettik.

¹⁹⁹ *terâhî*: Geri çekilme. [ATL]

²⁰⁰ *sîga-i atfiyye*: Bağlama ulacı. [DTS]

* "ya" edatı *Belâgat-i Osmaniye*'de çoğu kez "veya" işleviyle kullanılmaktadır.

²⁰¹ *edat-ı terdîd*: ahad-i emreyin için yani iki işten biri için olan "yahut" edatı. "Mektebe git yahut bir sanat öğrenmeye gayret et." gibi.

²⁰² *terdîd*: Ya şöyle ya böyle diye ihtimalli surette idare-i kelâm. [MUALLİM NACİ]

²⁰³ *şekk*: Şüphe, zan. Bir şeyin varlığı ile yokluğu arasında tereddüd etmek. [OTABL]

Nitekim, "Karşıdan bir asker yahut bir zabtiyye geliyor." denir.

b) Bazen teşkik²⁰⁴ için olur.

Nitekim, "Bu gün senin için rütbe ya nişan arz olundu." denildiği gibi.

c) Bazen tahyîr²⁰⁵ için olur.

Nitekim, "Bu ata ya şu estere bin." denildiği gibi.

d) Bazen taksim²⁰⁶ için olur.

Nitekim, "Aded ya çifttir ya tektir." denir.

Terdid edatı nadiren hazfolunur. Muharrir-i fakîrin:

Bugün yarın deyü ümîdvâr olup kaldık
Kibâr va'desine döndü gitti va'd-i visâl

beyti gibi ki "bugün yahut yarın" demektir.

Terdid edatı ile birden fazla olan özne (müsnedün ileyh) iki şeyin birinden ibaret olarak mana müfret olmakla yüklemi (müsnedi) daima müfret olarak getirilir. Geçen misallerde olduğu gibi. Fakat bu da gaip suretindedir.

Ama ma'tuf ile ma'tufün aleyh, tekellüm, hitap ve gaybetçe muhtelif oldukları takdirde her birinin yüklemi (müsnedi) ayrıca zikir ile **atfû'l-cümle ale'l-cümle²⁰⁷** kabîlinden olarak getirilirler.

Nitekim, "Bu mektubu ben yazarım yahut sen yazarsın." denir. Aynı şekilde ".../ben yazayım ya o yazsın." denir. Ve Aynı şekilde ".../ya sen yaz ya birâderin yazsın." denir. Ama "Şu mektubu ben ya sen yazarım." denilmez. Aynı şekilde, "Birâderim yahut ben yazacağım." denilmez. Ve Aynı şekilde, "Sen yahut birâderin yaz." denilmez.

Terdid edatı istifham makamında da iki şeyden biri için olur.

Nitekim "Kaleme halife yahut mümeyyiz geldi mi?" denildiğinde ".../ikisinden biri geldi mi?" demek olur ve cevabında, "Evet." yahut "Hayır." denir.

5. Yoksa: Eğer fiilin aslının sabit oluşu, yani ikisinden birinin geldiği mütekellimin

²⁰⁴ **teşkik:** Şüphede bırakmak. şüpheye atmak. [OTABL]

²⁰⁵ **tahyîr:** İki şeyden birisini seçme durumunda bırakmak. [OTABL]

²⁰⁶ **taksim:** Bölme, parçalara ayırma. [OTABL]

²⁰⁷ **atfû'l-cümle ale'l-cümle:** Cümleyi cümleye bağlama

malûmu olup da birinin tayinini isterse terdid edatı yerinde "yoksa" kullanılır.

Meselâ, "Halife mi yoksa mümeyyiz mi geldi?" denir. Bu vecihle soru "kangı"^{*} makamına geçip "Filân geldi." diye ikisinden birinin belirtilmesi gerekir. Bu surette "yoksa" lâfzı Arapça'nın **em-i muttasıla**²⁰⁸ makamına geçer.

Aynı şekilde taleb-i tasdik makamında da "yoksa" kullanılır.

Nitekim, "Halife efendi geldi mi, yoksa gelmedi mi?" denir; cevabında "Geldi." yahut "Gelmedi." denir. "Filân efendi hanesinde midir, yoksa değil midir?" denir; "Hanesindedir." yahut "Değildir." diye cevap verilir. Bu misillü makamlarda "yoksa" lâfzı "yok belki" demek olarak **em-i munkatîa**²⁰⁹ makamına geçer.

"Yoḥsa" lâfzı aslında "yok ise" demek olarak "Ve illâ" makamında kullanılır ve bu surette "k" ile yazılmak münasip olur. Nitekim, "Benim sözümü dinle, yoksa seni tedip ederim." denir. Bazen yukarıdaki gibi "em" harfine denk olur. Bu surette "ḥ" ile yazılır.

Bazen de ihtisar için "yoksa" lâfzı hazfolunur. Nitekim, "Halife efendi geldi mi, gelmedi mi?" denir.

6. **Belki**: "Belki", idrâb edatıdır. Yani, hükmü, ma'tufün aleyhten çevirip ma'tufa aktarmak içindir.

Nitekim, havanın soğumasına bakılarak, "Şimal tarafında yağmur, belki kar yağmış olmak gerektir." denir. Aynı şekilde, soğuğun şiddetine bakılarak, "Bu gece dağlara kar düşecek, belki düşmüştür." denir.

7. **Hattâ**: "Hattâ", kuvvetliden zayıfa yahut zayıftan kuvvetliye geçmek içindir.

* "Kangı" günümüzde yerini "hangi"ye bırakmıştır.

²⁰⁸ **em-i muttasıla**: Tasavvur şeklindeki sorularda, hakkında soru sorulan şey, hemzeye bitişik olarak ondan sonra zikredilen isimdir. Ve bu ismin "em (ا م)" edatından sonra gelen bir benzeri olur. Bu "em (ا م)" edatına **muttasıl em** denir. Meselâ, müsnedün ileyh (özne veya sözde özne)'nin halini sormak için şöyle dersin: " ا انت فعلت هذا ام يوسف " "Sen mi bunu yaptın, yoksa Yusuf mu yaptı?" gibi. [Dr. Nusrettin BOLELLİ, BELÂGAT Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 42]

²⁰⁹ **em-i munkatîa**: Tasdik sorusunda (özne veya sözde özneye isnad edilecek hükmün sabit olup olmadığını tesbit etmek için sorulan sorudur) cümledeki hükmün durumu sorulur ve bu cümlede bu hükmün bir benzeri (muadili) bulunmaz. Eğer tasdik sorusundan sonra "em (ا م)" edatı bulunursa bu edat munkatî' olarak kabul edilir. Ve "bel (بل)" "fakat" manasına gelir. [A.g.e., s. 43]

Nitekim, "Filân kalemin* kâtipleri, hatta mülâzımları* bile bundan âlâ yazarlar." ve "Filân mahkemenin mümeyyizleri*", hatta başmümeyyizi bile böyle bir ilâm* yazamazlar." ve aynı şekilde, "Efendi yattı, hatta uyudu." denir.

8-9-10. İmdi, lâkin, ama: "İmdi, lâkin" ve "ama" da cümleleri birbirine bağlarlar. "İmdi", tafsil²¹⁰ içindir ki bir kelâm-ı mücmeli²¹¹ tafsil için getirilen kelâmın üzerine dahil olur. Bir mücmel kelâmı şerh ve izah için getirilen tafsilâta ekseriya "şöyle ki" ibaresiyle başlanır.

"Lâkin", istidrâk²¹² içindir ki bir cümlenin ihâm²¹³ eylediği hatırayı def için getirilen cümlenin üzerine dahil olur. "Ancak" ve "fakat" lâfızları da bazen bu makamda kullanılırlar. "Ama" da bunlara yakın bir manada kullanılır. Şöyle ki: Bir kelâmda müphem kalan bir şeyi izah için getirilen cümlenin üzerine dahil olur.

Elhasıl "imdi" tafsil-i icmal²¹⁴ ve "lâkin" def-i ihâm²¹⁵ ve "ama" izâh-ı mübhem²¹⁶ içindir.

11-12. Zira, çünkü: "Zira" ve "çünkü" öncesinin sebep ve illeti olan kelâmın üzerine dahil olurlar. Bazen sebep ve illet olan cümle "ki" edatıyla öncesine bağlanır.

Bugün şâdım ki yar ağlar benimçün
mısranda olduğu gibi.

13-14-15. Bu sebebden nâşî, bu cihetle, binaenaleyh, Sebep ve illet olan kelâm

* kalem: Daire, dairelerde yazı işlerinin görüldüğü yer, büro. [OTAL]

* mülâzım: Stajyer. Bir yere maaşsız olarak gidip gelenler. [OTAL]

* mümeyyiz: huk. Bir mahkemede yazıcıların yazdıklarını düzelten kâtip. [OTAL]

* ilâm: huk. Bir davanın mahkemece nasıl bir hüküm ve karara bağlandığını gösteren resmî vesika. [OTAL]

²¹⁰ tafsil: Etrafıyla, etraflı olarak bildirme, uzun uzadıya anlatma, açıklama [OTAL]

²¹¹ kelâm-ı mücmel: İcmal olunmuş kelâm. Hulâsa edilmiş kelâm.

²¹² istidrâk: Nail olmak, ulaşmak, varmak. gr. Bir kelimeyi, evvelki sözden neş'et eden bir tevehhümü kaldırmak için kullanmak. [OTABL]

²¹³ ihâm: Vehme düşürmek, vehimlendirmek. ed. İki manaya gelen bir kelimededen en az kullanılan manayı bilerek kullanma [OTABL]

²¹⁴ tafsil-i icmal: Daha önce toplu ve özet bir şekilde söylenenleri ayrıntılı olarak sıralama

²¹⁵ def-i ihâm: Tereddüdü ortadan kaldırma.

²¹⁶ izâh-ı mübhem: Kapalıının açıklanması

eğer önce getirilir ise sonrası ona "bu sebebden nâşî" veya "bu cihetle" veya "binaenaleyh" gibi bir ibare ile bağlanır.

16. *Öyle ise*: Bazen bir delilden sonra açık olarak zikrolunan neticesinin üzerine "öyle ise" ibaresi dahil edilir.

17-18-19. *Olduğu için, olduğundan, olduğuna binaen*: Sebep ve illet olan cümle sonrasındaki cümleye kaydolup da ikisi bir kelâm itibar olunacak olduğu takdirde evvelkisi sîla sîgası olarak "olduğu için" veya "olduğundan" veya "olduğuna binaen" gibi bir suretle ikinci cümleye bağlanır.

20. *Diye*: Bazen evvelki cümleye "diye" lâfzı eklenerek ikinci cümleye bağlanır. Bu "diye" lâfzı bazen sebep gösterme ve bazen umma makamında kullanılmakla Arapça'nın "lealle" edatına denk olur. "Diye" bazen sonrasını tefsir edip açıklar.

Meselâ, "Sudûra yazılan tezkireye, semâhatlû, diye başlanır." denildiğinde "diye", "diyerek" demek olup "başlamak" fiilini beyan eder.

Bazen ilk cümle sîga-i atfiyye olarak getirilir. Muharririn bir beyti:

Galip gelip hazân u şitâsı bahârna
Devrin safâ-yı neş'esi değmez humarına

gibi. *Bu beyitte "gelip" sîga-i atfiyyedir.*

Bazen ikinci cümlenin ilk cümleye incizabı ve manaca bağlanması açık ve lâfzî bağlardan müstağni görülerek faslolunur. Müellifin:

Uymaz zaman kimseye hakkıyla çaresiz
Lâkayd olup da gitmeli âdem uyarına
Yârin vefâsı yok dil-i ağıyar kîne-cû
Cevdet azîmet etmeli uzlet diyarına

beyitlerinde olduğu gibi.

Ekseriya irsâl-i mesel²¹⁷ yoluyla getirilen cümleler de bu kabilden olarak faslolunur.

Nitekim:

²¹⁷ irsâl-i mesel: Bedi' tâbirlerindedir. Bir fikri isbat için misal getirmektir.

Râğbâ düşmenin aldanma tevâzu'larına
Seyl dîvârın ayağın öperek hedmeylet

beytinin ikinci mısraı gibi.

Tahammül eylemez zûr-ı hevâya perde-i ismet
Girîbân-çâki-i gül dest-î bîdâd-ı sabâdandır

beytindeki ikinci mısra irsâl-i mesel kabilinden olarak ilk mısraa o kadar güzel bağlanmış ve münceziptir ki bağlama edatına muhtaç değildir.

YEDİNCİ KISIM: İCAZ ve İTNAP (Fasl-ı sabi')

Bu fasılda icaz, itnâb, ibare-i mütearefe terimleri genel olarak tanıtılıp kelâm ibare-i mütearefeye göre icaz, itnâb, musâvât, ihtisar-ı muhill; ibare-i mütearefeden fazla olmasına göre itnâb, tatvîl, icaz; icaz-ı kasr, icaz-ı hazf gibi adlar aldığı belirtilerek tanıtılıyor. Aşağıda burda belirtilen terim ve kavramların tanım ve tasnifleri verilmiştir:

1- İcaz: Mana-yı maksudu ibare-i mütearefeden ekall olan ibare ile eda eylemektir.

Yani, icaz, kastedilen manayı ibare-i mütearefeden daha az ibare ile karşılamaktır.

2- İtnap: Mana-yı maksudu ibare-i mütearefeden ekser ibare ile eda eylemektir.

Yani, itnap, kastedilen manayı ibare-i mütearefeden daha çok ibare ile karşılamaktır.

İbare-i mütearefe: Evsât-ı nâsın muamelât ve muhaveratında isti'mal edegeldikleri âdi ibarelerdir ki muradları ancak asıl manayı delâlat-ı vaz'îye ile ifadedir.

Mukteziyyat-ı ahvâle²¹⁸ riayet değildir.

Yani, ibare-i mütearefe ortalama insanların aralarındaki muamele ve konuşmalarında kullanageldikleri âdi ibarelerdir. Ortalama insanların bununla istedikleri, ancak asıl manayı vaz'î delâletlerle ifade etmektir; ahvâlin gerektirdiklerine riayet etmek değildir.

3- Musavat: Binaenaleyh fenn-i belâgatçe ibare-i mütearefede zaten meziyyet yok ise de bülegadan biri muhatabın hâline riayeten ibare-i mütearefeye musavî elfâz ile ifade-i meram eyler ise mukteza-yı hâle riayet bulunacağı cihetle belîğ olur. Ve buna müsavat denilir.

²¹⁸ Mukteziyyat-ı ahvâl: "Mukteza-yı hal"ın çoğulu. (Bkz. ilgili madde)

Yani, belâğat ilmince ibare-i mütearefede esasen bir meziyet yoksa da belîğlerden biri muhatabının hâline riayet ederek ibare-i mütearefeye eşit lâfızlarla meramını ifade ederse hâlin gereğine riayet etmiş bulunacağı için belîğ olur. Buna musavat denir.

4- **İhtisar-ı muhill:** *Bülegadan biri muhatabın hâline riayeten ibare-i mütearefeden daha muhtasar bir ibare îrâd ettiğinde eğer ibaresi asıl manayı ifadeye vâfi ise icâz denilir ve az lâfız ile çok mana ifade eylemiş olacağı cihetle inde'l-bülega pek makbul olur. Ve eğer vafi değil ise ihtisar-ı muhill denilir ve inde'l-bülega merdud olur.*

Yani, belîğlerden biri muhatabının hâline riayet ederek ibare-i mütearefeden daha kısa bir ibare getirdiğinde, eğer bu ibare asıl manayı ifade etmeye yetmiyorsa ihtisar-ı muhill denir ve bu da belâğat ehli yanında asla makbul değildir. (İbare-i mütearefeden daha kısa olan böyle bir ibare eğer asıl manayı ifade etmeye yetiyorsa icaz denip az sözle çok mana ifade edilmiş olacağı için belâğatten anlayanlar yanında pek makbul olur.) Meselâ:

Cühelâ ve humakaca yaşamak

Keder ile yaşamaktan yeğdir

beytinden maksat, "Cehalet ve ahmaklıkla rahat yaşamak tedbirlice ve akıllıca kederli bir şekilde yaşamaktan daha iyidir." demekse de ibaresi bu manayı ifadeden kısa olduğundan dolayı **ihtisar-ı muhill** demek olduğu cihetle asla kabul edilemez.

5- **Tatvîl:** *İbare-i mütearefeden daha ziyade elfâz ile ifade-i meram olduğunda eğer ziyadesi faide zımında ise itnâb denilir; bu da inde'l-bülega makbuldür; eğer ibare-i mütearefeden ziyadesi faidesiz ise tatvîl denilir ve inde'l-bülega merdud olur.*

Yani, ibare-i mütearefeden daha fazla lâfızla meram ifade edildiğinde, ibare-i mütearefeden fazlası faydasızsa tatvîl denir ve böylesi belâğat ehli yanında asla kabul görmez. (İbare-i mütearefeden daha fazla lâfızla meram ifade edildiğinde, eğer bu fazla oluş fayda dolayısıyla ise itnap denir; bu belâğat ehli yanında makbuldür.)

Meselâ, "kizb" ve "dürûğ" ikisi de bir manaya olduğu hâlde "yalan" denilecek yerde "kizb ü dürûğ" denilse tatvîl kabîlinden olmakla makbul olmaz.

Aynı şekilde *Mebâni'l-İnşâ'nın hutbesinde*²¹⁹: "Ol münşî-i esâlîb-i meşâir ü havâss ü mürettibb-i sahâif-i tekvîn ü esâs" ibaresinde "meşair" ve "havass" bir manaya olarak tatvildir. Haydi buna *atf-ı tefsîr*²²⁰ diyelim ama, "esas" kelimesi sırf seci için getirilmiş bir haşiv olduğu cihetle makbul olamaz.

İbare-i mütearefeye göre yani vasat insanların aralarındaki muamele ve konuşmalarında kullandıkları âdi ibareler noktasından meramın ifadesinin aldığı adlar tanıtıldıktan sonra icaz çeşitlerine geçilmektedir ki aşağıdaki şekildedir.

Îcâz çeşitleri

Cevdet Paşa bahsin girişinde, "Îcâz ya bilâ-hazf olup icaz-ı kasr denilir. Veyahut hazf ile olup icaz-ı hazf denilir." diyerek icâzı ikiye ayırmaktadır:

A- Îcâz-ı kasr: "Kısasta hayat vardır." kelâmı gibidir ki bundan maksat, "İnsanın, ne vakit kâtil olur ise katlolunacağını bilmesi, katle cesaret etmemesine sebep olur; bu cihetle pek çok kimseler katilden kurtulur ve kâtilin katli onların yaşamasına vesile olur." demektir. İşte o özlü kelâmda hazf bulunmadığı hâlde bu kadar çok manaları ifade eder. Muharririn bir mısraı:

Şâne-i zülf-i sühandir itiraz

da bu kabildendir ki zülf tarandıkça güzelleştiği gibi sühan da itiraz gördükçe tashîh olunarak güzelleşir demektir.

B- Îcâz-ı hazf: Îcâz-ı hazfin çeşitleri çoktur: *Bunları metindeki sırası içinde şu şekilde maddeleştirebiliriz.*

1- Cümlelerin bir cüz'ünün hazfolunması

Bazen cümlelerin bir cüz'ü hazfolunur.

Meselâ, "Filân köy ahalisinden sor." denecek yerde "Filân köyden sor." denir. "Mekteb-i funun-ı rüşdiye" yerinde "mekteb-i rüşdiye" ve "tarîk-ı ricâl-i ilmiyye" yerinde "tarîk-ı ilmiyye" ta'birleri de bu kabildendir. Geçen fasıllarda da bu gibi icazların çok

²¹⁹ **hutbe**: Bir kitabın başındaki süslü nesir başlangıcı. [OTAL]

²²⁰ **atf-ı tefsîr**: Bir manada olup mücerred tasdik ve te'kid için "ve" ile müteradifine (aynı manadaki kelimeye) atfolunan kelime. Meselâ: "İhsan ve kerem" ile "hüzün ve keder"deki "ve"ler gibi. Diğer bir ifadeyle aynı anlamda olan ayrı iki kelimenin yanyana kullanılması. "deli divane"de olduğu gibi.

misalleri geçmiştir.

2- Cümle-i şartıyyenin hazfolunması

Bazen de cümle-i şartıyye hazfolunur.

Nitekim, "Yarın bize gel, sana ikram ederim." denilir ki ".../eğer gelir isen ikram ederim" demek olur.

3- Cümle-i cezaiyyenin hazfolunması

Bazen de cümle-i cezâiyye hazfolunarak yerine diğer bir cümle geçirilir.

Nitekim, "Sana itiraz eden varsa, selef ediplere nice itiraz edenler vardı." denir ki "Sana itiraz eden varsa kaydetme; zira selef ediplere nice itiraz edenler vardı." demek olur.

3- Az lâfz ile çok manalar ifade olunması

İcazın en güzel bir misali de, "Barika-i hakikat tesadüm-i efkârdan çıkar" kapsamlı hikmet kelâmıdır ki telâffuz olunurken işitenin zihnine güzel teşbihler geliyor. Zira "bârika" nasıl ki ufukları aydınlık ederse "hakikat" da enfüsü tenvir eder. Halbuki "barika"yı takip eden yağmur nasıl ki bağ ve bostanı suya kandırır ise, hakikate dal budak salan ulûm-ı yakîniyye²²¹ de irfan bahçelerini ihya eder ve fikirlerin ihtilâf ve itişmesi atomların şimşek kuvveti vasıtasıyla çarpışmasına pek benzer. Az lâfz ile ne çok ve ne güzel manalar ifade olunmuştur!

İtnap için aranan belli başlı nükteler

Cevdet Paşa, icaz çeşitleri ve icazın nerelerde ortaya çıktığını anlattıktan sonra itnaba geçmekte ve onun hoş görüldüğü yerlerin bazılarını, "İtnâbda daima bir nükte aranır. Ez-cümle" diyerek sıralamaktadır ki biz bunları aşağıdaki şekilde maddeleştirdik:

1- İphamdan sonra izah

İtnap bazen izâh ba'de'l-ibham²²² için olur.

Nitekim, "İnsan kocadıkça /iki hasleti tazelenir; onun biri hurs ve diğeri tûl-i emeldir." denir. Bu kelâmın ihtisarı istenilir ise, ".../hurs ve tûl-i emeli tazelenir." denilmek

²²¹ ulûm-ı yakîniyye: Kesinlik ifade eden ilimler.

²²² izâh ba'de'l-ibham: Sözü kapalı bıraktıktan sonra anlaşılır hale koymak

lâzım gelir. Fakat işitenin dikkatli bakışını celp ile sözü gereği gibi kulak vermesi için baştan müphem olarak getirilip de ondan sonra izah olunmuştur. "İki şeyin zevalinden önce değeri bilinmez; biri sağlık ve diğeri güvenlidir." fıkrası da bu kabildendir.

2- Daha genel bir lâfzın zikrinden sonra onun kapsadıklarından olan daha özel bir lâfzın zikri

İtnap bazen de daha genel bir lâfzın zikrinden sonra onun kapsadıklarından olan bir daha özeli zikriyle olur. Bu da daha özel olanın fazilet ve meziyetine tenbih içindir. Şöyle ki: Daha genelden, hariç başka bir nevi imiş gibi iddia edilmiş olur.

Nitekim hayvan nevelerinden biri insan olduğu hâlde sair nevilere nisbetle fazilet ve meziyeti olduğundan güya hayvan cinsinden değilmiş gibi onun üzerine atfolunarak "hayvan ve insan" denir.

3- Kastedilen manayı takrir ve tekit için bir kaydın ilâvesi

Tetmim: *İtnap* bazen kastedilen manayı takrir ve tekit için bir kaydın ilâvesiyle olur; buna **tetmîm** denir.

Nitekim, "Gözümle gördüm, beyefendi misafirini en ziyade sevdiği ata bindirdi." dendiğinde "gözümle" ve "en ziyade sevdiği" lâfızlarının ilâvesi gibi.

4- Bir nükte için sözün tekrarı

İtnap bazen de bir nükte için sözün tekrarıyla olur.

Nitekim korkutmanın pekiştirilmesi için, "Böyle etmeyiniz, sonra görürsünüz, sonra görürsünüz." denir. Ama sebepsiz yere tekrar olunursa **tatvil** kabilinden olmakla asla kabul edilemez.

5- Bir cümleyi tekit için onun manasını kapsayan bir cümle eklenmesi

Tezyil: Bazen de bir cümleyi tekit için onun manasını kapsayan bir cümle eklenir; buna **tezyil** denir.

Nitekim, "Onlar belâlarını buldular; insan ettiğinin cezasını çeker." denir.

6- Kelâmda maksadın zıddını vehmettiren şeyi def' için bir söz eklenmesi

Bazen de kelâmda maksadın zıddını vehmettirir bir şey bulunmakla onu def' için bir söz ilâve olunur.

Nitekim, "Ahbâbı yanında kuzu gibidir ama düşmanlara karşı arslandır." denir ki

evvelki cümlede huyunun mülâyimliği korkaklıktan olmak ihtimali hatıra gelmekle onu def için ikinci cümle ilâve olunmuştur.

6- İhamdan başka bir nükteden dolayı söz arasına bir cümle sokulması

Cümle-i mu'tarıza: Bazen de İhamdan başka bir nükteden dolayı söz arasına bir cümle sokulur; buna **cümle-i mu'tarıza** denir.

Nitekim, "İstanbul şehri, Allahu Teâlâ daha ziyade ma'mur etsin, âlemin fihristidir." denildiğinde özne (müsnedün ileyh) ile yüklem (müsned) arasına dua cümlesi sokulması gibi.

V- BEYAN İLMİ İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

(Bâb-ı Sâni)

Bu bâbda meramı ifade yolları olan hakikat ve onunla ilgili olarak lâfz-ı müşterek, menkul, mürtecel; kinaye; mecaz ve onun çeşitleri olan mecaz-ı akli ve mecaz-ı lûgavî; mecaz-ı mürsel ve onu doğuran âliyet, mazhariyet, hulûl, sebebiyet, cüz'iyet, umûm, ıtlak, kevnîyet, evveliyet alâkaları; teşbih ve onun erkânı ile teşbîh nevileri olan teşbîh-i mufassal, teşbîh-i mücmel, teşbîh-i maktûb, teşbîh-i melfûf, teşbîh-i mefruk, teşbîh-i tesviye, teşbîh-i cem', teşbîh-i karîb-i mübtezel, teşbîh-i garîb-i baîd, teşbîh-i belîğ ve teşbihe ait garazlar: müşebbehe ait garazlar, müşebbehün bihe ait garazlar; istiare ve onun çeşitleri olan istiare-i müfrede, istiare-i musarraha, istiare-i musarraha-i asliye, istiare-i tebeiye, istiare-i temlihiye, istiare-i mekniye, istiare-i mutlaka, istiare-i mücerrede, istiare-i muraşşaha, istiare-i mürekkebe, vech-i şebeh itibariyle istiare, istiare-i âmkiye=istiare-i mübtezele, istiare-i hâssiye=istiare-i garîbe; kinaye, ta'riz, telvîh, remz, îma ve işaret terim ve kavramları üzerinde durulmaktadır.

Biz bu bölümde de terimleri başlıklayıp gerekli olanları günümüz diliyle ifade ettik; bazen tanımlar birbirlerine bağlantılı olarak yapılmış olduğundan bu gibi durumlarda günümüz ortalama diline aktardığımız yerlerde zaruri eklemeler yaparak ifadeyi tamamlama yoluna gittik. Tanımları metinde bulunmayan kavramları siyahlaştırdık ve açıklamalarını başka kaynaklardan bulup dipnotta verdik. Belâgat-i Osmaniye'nin metnindeki ibareler dışında kendi tasarrufumuzun girdiği cümleleri italik yaparak diğerlerinden ayrılmasını sağlamaya çalıştık. Örnekleri tırnak içine aldık; bunların anlatıldığı yerlerde özü bozmayacak şekilde yer yer sadeleştirdik; bunları asıl metin ifadelerinden ayırma gereği duymadık.

Şimdi bu bâbdaki terim ve kavramları metindeki sıralanışı içinde görelim:

Hakikat ve Mecaz Kavramları (Mukaddime)

Mukaddime'de hakikat, lâfz-ı müşterek, menkul, mürtecel, kinaye, mecaz; mecaz-ı akli ve mecaz-ı lûgavî kavramları üzerinde durulmaktadır. Bunları sırası ile görelim:

Hakikat: Mana-yı mevzuun lehinde müsta'mel olan lâfızdır.

Hakikat komulduğu manada kullanılan lâfızdır.

Lâfz-ı müşterek: Mana-yı hakikîsi müteaaddid olan kelimeye denilir.

Lâfz-ı müşterek , hakikî manası birden fazla olan kelimeye denir.*

"Göz" lâfzı gibi ki Türkçe'de insanın görme âleti ve su menba'ı manalarında müşterek olup kullanımda muayyen karine ile bu manalardan biri taayyün eder. "Çalmak" da bu kabildendir ki "çan çalmak" ve "mal çalmak" manalarında müşterektir.

Menkul: Bir mana-yı lûgavîden bir alâka ve münasebete mebnî bir mana-yı şer'îye ya örfîye nakl ile vaz'olunan kelimeye menkul denilir ki bir cihetle hakikat ve bir cihetle mecaz olur.

*Bir alâka ve münasebetten dolayı sözlük manasından şer'î veya örfî bir manaya nakledilen ve bu manayı karşılamak için konan kelimeye **menkul** denir. Böyle kelimeler bir yönden hakikat ve bir yönden mecaz olur.*

Meselâ "salât" lâfzı lûgatte "duâ" manasına olduğu hâlde, şer'î istilahta "namaz" manasına vaz'olunmuş olduğundan, "duâ" manasında kullanıldığı takdirde lûgate göre hakikat ve şer'î istilaha göre mecaz olur. "Dâbbe" lâfzı da lûgatçe "yeryüzünde gezen hayvan" demek olduğu hâlde, örfçe "feres" manasına naklolunduğundan, evvelki manada kullanıldığı takdirde lûgatçe hakikat ve örfçe mecaz olur; "feres" manasında kullanıldığı takdirde lûgatçe mecaz ve örfçe hakikat olur.

Kezalik "sarık", "sarmak" filinden **müştak**¹ bir sıfat olarak genel olarak "sarılmış olan şey" demek olur; ama örfçe "mahsus bir surette başa sarılan ve amame denilen bez"e tahsis olunmuştur.

Mürtecel: Münasebet gözetilmeyerek bir manadan diğer manaya naklen vaz'olunan kelimeye denilir. Ve her kangı manada isti'mal olursa ona mevzu olduğu cihetle hakikat olur. Bir münasebet mülâhaza olunmaksızın çocuklara vaz'olunan isimler gibi.

Münasebet gözetilmeyerek bir manadan başka bir manaya aktarılan kelimeye

* *Günümüzde lâfz-ı müşterek yerine eş sesli* .[Bkz. GTS] veya *eş adlılık* [Bkz. Her Yönüyle Dil S. 516. Prof. Dr. Doğan AKSAN] gibi terimler kullanılmaktadır.

¹ **müştak:** Türemiş. Kelime, "basit" ve "müştak" olur; "sar-" basitken "sarık" müştaktır.

mürtecel denir ve hangi manada kullanılsa onun için konduğu cihetle hakikat olur. Bir münasebet düşünülmezsizin çocuklara konan isimler gibi.

Ama vaz' ve alâka olunmaksızın bir lâfzın mana-yı mevzuun lehinden başka bir manada isti'mali sahih olmaz. Meğerki galat² olarak isti'mal oluna. Nitekim bir kitaba işaret olunarak "Tut şu atı." denildiği gibi.

Kinaye: Bir lâfız **bilâ vaz**³ bir alâkadan dolayı mevzuun lehin gayri bir manada müsta'mel olduğu hâlde eğer mevzuun lehin irâdesine mani karine bulunmaz ise kinaye denilir.

Bir lâfız vaz'edilmediği bir alâkadan dolayı kendisi için vaz'edildiğinden başka bir manada kullanıldığı takdirde, eğer kendisi için vaz'edildiği mananın kastedilmesine engel olacak bir belirti bulunmazsa kinaye olur. [Bkz. BEŞİNCİ KISIM: KİNAYE]

Mecaz: Ve o vecihle karine-i mânia bulunur ise mecaz denilir. Bazen mukayyed olarak mecaz-ı lûgavî dahi denilir ki mecaz-ı akli mukabili olur.

Bir lâfız, o mana için vaz'edilmeksizin, bir alâkadan dolayı kendisi için vaz'edildiğinden başka bir manada kullanıldığı takdirde, kendisi için konduğu mananın kastedilmesine engel olacak bir belirti bulunursa mecaz olur. Mecaza bazen akli mecaz karşılığı olarak lûgavî mecaz da denir.

Akli mecaz isnadda mecaz demektir. Genel olarak mecaz lâfzı zikrolunduğu takdirde lûgavî mecaz murad olur.

İşte bunun alâkası benzerlikse istiare, başka bir münasebetse mecaz-ı mürsel denilir.

Bunların her biri birer fasılda beyan olunacaktır.

Teşbih, edipler arasında çok kullanılan istiarenin **mebnî aleyhi**⁴ olduktan başka teşbihlerde pek çok **letaif-i beyaniye**⁵ bulunmakla ediplerin at oynattıkları bir müsabaka meydanıdır. Bundan dolayı teşbih için de özel bir fasıl yazılacaktır. **Minellahi tevfik***.

² galat: Hata, yanlış, kaideye uymaz söz. [OTABL]

³ bilâ vaz': Vaz' olunma maksadıyla olmaksızın.

⁴ mebnî aleyh: Üzerine kurulan [TOPARLI-ÇÖĞENLİ]

⁵ letaif-i beyaniye: Beyanla ilgili lâtifeler, güzellikler.

* minellahi tevfik: "Muvaffakiyet Allah'tandır." manasına Arapça söz.

Beyan uleması, mecaz ve kinayenin hakikatten ve istiarenin teşbihten daha belîğ olduğunda birleşmişlerdir.

BİRİNCİ KISIM: MECÂZ-I AKLÎ (Fasl-ı evvel)

Fasl-ı evvel'de mecaz-ı aklî açıklanıyor ve ona bir tezyil yapılıyor. Tezyilde mecaz-ı hazfî tanıtılıyor. Şimdi konunun ayrıntılarını başta belirttiğimiz şekilde gösterelim:

Mecaz-ı aklî: Bir fiili **mâ hüve lehine**⁷ yani inde'l-mütekellim hakkı olan **mülâbisine**⁸ isnad etmeyip de mâ hüve lehin gayri olan mülâbisine isnad etmektir. Fiile faili mülâbis olduğu gibi zaman ve mekân ve sebebi de mülâbis olur. Ve bunların fiile mülâbesede fail ile iştirakleri mecaz-i aklînin alâkasıdır. Fakat bunda dahi karine-i mânia bulunmak şarttır.

Yani, bir fiili, o fiil ne içinse ona yani mütekellim yanında hakkı olan münasip manasına isnat etmeyip de ifade etmesi gereken mananın haricinde bir karışanına isnat etmektir. Fiile faili karıştığı gibi zaman, mekân ve sebebi de karışır. Bunların fiile karışmada fail ile ortak olmaları aklî mecaz ilgisidir. Fakat bunda da mani olucu bir belirti bulunması şarttır.

Meselâ, bir mütedeyyin kimse "Bahar mevsimi otları bitirdi." dediğinde aklî mecaz olur. Zira onun yanında otları bitiren Bârî Teâlâ hazretleridir. Fakat vakit bahar olmakla sanki otları o mevsim bitiriyor gibi hayal ederek "bitirme" fiilini zamanına isnat eder. Ama bu sözü bir **dehrî**⁹ söylemiş olsa mecaz olmayıp hakikat olur. Aklî mecazın ya iki tarafı hakikat veya ikisi de lûgavî mecaz yahut biri hakikat ve diğeri lûgavî mecaz olur. Nitekim mezkûr misalde iki tarafı da hakikattir. "Zamanın delikanlılığı yeri ihya etti." dediğimizde iki tarafı da mecaz olur. Çünkü delikanlılık insanın vücut ısısının fazla ve kuvvetli olmasından ibaret olduğu hâlde, burada mecazen "büyüme kuvvesinin artması" manasında kullanılmıştır. Hakikaten "ihya" da "hayat vermek" manasına olup his ve irâdî hareketi gerektirip beden ve rûha muhtaç olur. Lâkin burada mecazen büyüme kuvvesini

⁷ **mâ hüve leh:** Bir şey neyse onun için olması.

⁸ **mülâbis:** Yakınlık gösteren, münasebet kuran, karışan.

⁹ **dehrî:** Âlemin ezeli ve ebediliğini iddia eden dehriye fırkasından olan. [OTABL]

heyecanlandırmakla bitki neveleriyle yere güzellik ve parlaklık vermek manasında kullanılmıştır. "Bahar mevsimi yeri ihya etti." dediğimizde özne tarafı hakikat ve yüklem tarafı mecaz olur. "Zamanın delikanlılığı otları bitirdi." dediğimizde özne mecaz, yüklem hakikat olur.

Aynı şekilde, "Başkomutan düşmanı hezimete uğrattı." dediğimizde iki tarafı hakikat olduğu takdirde akli mecaz olur. Çünkü gerçekte düşmanı hezimete uğratan komutanın askeridir; kendisi âmir ve müdebbirdir. Fakat bu fiilde büyük tesiri olduğundan o fiil, sebebine isnat kabilinden olarak, ona isnat olunur.

"Muhabbetiniz beni buraya kadar getirdi ve görüşmeniz bana sevinç verdi." cümleleri de bu kabildendir.

"Filân adam ayn-ı adalettir yahut mücessem adalettir veyahut adalet odur." cümleleri de kezalik akli mecaz kabildendir. Çünkü adalet o adamın işlediği işlere mahmul ve müsned olur, zatına haml ve isnad olunamaz; fakat çok adalet ettiği cihetle güya adalet cisimleşmiş gibi hayal edilerek ona isnat olunur.

Her ne kadar bu gibi terkipler **muzâf-ı mahzûftur**¹⁰ yani adalet ehli veya adalet sahibi diye yorumlanmak da kabil ise de bu takdirce istenilen mübalâğa kaybolup bir adı söz hükmüne girer.

Mecaz-ı hazfi (Tezyîl): Ber-vech-i bâlâ muzaf hazf olup da muzafun ileyh onun makamına ikame olunduğu hâlde mecaz-ı hazfi denilir.

Yani, tamlanan kaldırılır da tamlayan onun yerine geçirilirse hazfi mecaz denir

Yerine göre bu da tutulan bir yoldur; fakat söz söyleyenin maksadına ait bir *yoldur*.

Nitekim bir şeyi öğrenmek için, "Köy ehlinde sor." denilecek yerde "Köyden sor." dense hazfi mecaz olur. Ama bir kimse, harap ve ahali bulunmayan bir köyün önünden geçerken nasihat ve ikaz yolunda arkadaşına veyahut ibret ve öğüt alma yolunda kendi kendine "Şu köye sor ki ahali ne oldu." dese hazfi mecaza hamlolunamaz. Aynı şekilde yukarıda olduğu gibi "Filân adam adalettir." denilse mübalâğa oluşması için akli mecaza haml olup hazfi mecaza hamlolunmak münasib olmaz.

¹⁰ **muzâf-ı mahzûf:** Hazfedilmiş, kaldırılmış muzaf (tamlanan).

İKİNCİ KISIM: MECAZ-I MÜRSEL (Fasl-ı sani)

Fasl-ı sani'de mecaz-ı mürsel ve onu sağlayan meşhur âliyet, mazhariyet, hulûl, sebebiyet, cüz'iyet, umûm, itlak, kevnîyet, evveliyet alâkaları izah ediliyor. Mecaz-ı mürselin bazen mürekkebe lâfız oluşu, alâkaların bazen de müşabehetle müctemi' oluşu; bir lâfzın bir cihetle mecaz-ı mürsel, diğer cihetle istiare olabileceği üzerinde duruluyor. Şimdi bunları inceleyip görelim:

Mecaz-ı mürsel: Mana-yı mevzuun lehin irâdesine mani' karine olduğu hâlde müşabehetten başka bir alâkaya mebnî mana-yı mevzuun lehin gayrisinde müsta'mel olan lâfızdır.

Yani, mecaz-ı mürsel, kendisi için konulan mananın kastedilmesine engel bir belirti olduğu halde benzerlikten başka bir alâkadan dolayı kendisi için konulan mananın başkasında kullanılan lâfızdır.

Alâka: mevzuun lehin gayri olan mananın mana-yı mevzuun lehe zihinde fi'l-cümle lüzum ve ittisalidir yani bu mana-yı hakikîden ol mana-yı mecazîye zihnin intikalini musahhîh olan bir münasebettir.

Yani, alâka konulanın başkası olan mananın konulan manaya zihinde sonunda gerekliliği ve birleşmesidir. Yani bu hakikî manadan o mecazî manaya zihnin intikalini düzeltici olan bir münasebettir.

Şimdi Osmanlı lisanında müşabehetten başka meşhur olan alâkaları şema hâlinde gösterelim ve sonra da bunları sırasıyla görelim:

1- Âliyet: Mana-yı hakikînin mana-yı mecazîye âlet olmasıdır.

Âliyet hakikî mananın mecazî manaya âlet olmasıdır.

Nitekim konuşma âleti olan ma'lûm uzva konulan "lisan" lâfzı, "lûgat" manasında kullanılır ve "Arap lisanı", "Türk lisanı" denir.

2- Mazhariyet: Mana-yı hakikînin mana-yı mecazîye mahall-i zuhur olmasıdır.

Mazhariyet hakikî mananın mecazî manaya ortaya çıkma mahalli olmasıdır.

Nitekim, "kol" kuvvet ve kudretin ortaya çıkma mahalli olduğundan "kudret" manasında kullanılır ve "Senin kolun uzundur." denilir.

3- Hulûl: Mana-yı hakikî ile mana-yı mecazîden biri diğere mahal olmaktır.

Hulûl hakikî mana ile mecazî manadan birinin diğesine mahal olmasıdır.

Meselâ, "Mangalı yak." denir ve mahalli zikir ve hâli irâde yoluyla içindeki "kömür" kasdolunur. "Bu ateşi öteki odaya götür." denir ve hâli zikir ve mahalli kasdetme yoluyla "içinde ateş olan mangal" kasdolunur.

4- Sebebiyet: Mana-yı hakikî ile mana-yı mecazîden biri diğere sebep olmaktır.

Sebebiyet hakikî mana ile mecazî manadan biri diğesine sebep olmasıdır.

Nitekim, "Bereket yağıyor." denir; müsebbebi zikir ve sebebi kasdetme kabîlinden olarak "bereket"ten "yağmur" kasdolunur. "Ateş bastı." denir; sebep ve illet olan "ateş"ten "hararet" kasdolunur.

5- Cüz'iyet: Mana-yı hakikî ile mana-yı mecazîden biri diğesinin cüz'ü olmaktır.

Cüz'iyet, hakikî mana ile mecazî manadan biri diğesinin parçası olmasıdır.

Nitekim küllü zikir ve cüz'ü irâde kabîlinden olarak "Tırnağımı kestim. Sakalımı kestirdim." denilir.

6- Umum: Mana-yı hakikî ile mana-yı mecazîden biri diğesinden eamm olmaktır.

Yani, hakikî mana ile mecazî manadan birinin diğesinden daha genel olmasıdır.

Nitekim, "hayvan" denip de hususiyet vechile "at" kasdolunur. Ama genelin özel zımında¹¹ tahakkuku itibariyle bir ferdi kasdolunduğu takdirde hakikat olur. Meselâ, "Bir hayvan gördüm." dendiğinde "hayvan" efradından bir ferdi zımında tahakkuku itibarıyla konulduğu manada kullanılmakla hakikat olup mecaz olmaz.

7- İtlak: Mana-yı hakikî ile mana-yı mecazîden birinin mutlak ve diğesinin mukayyed olmasıdır.

İtlak hakikî mana ile mecazî manadan birinin mutlak, diğesinin kayıtlı olmasıdır.

Nitekim:

¹¹ zımn: 1. iç taraf. 2. açıkça söylenmeyip dolayısıyla anlatılmak istenilen söz, gizli maksat. 3. maksat, istek, niyet.

Âlem o âlem olmadığın şimdi anladım

Âlemde âdem olmadığın şimdi anladım

beytinde "âdem"den "kâmil ve vefâkâr adam" irâde olunduğu gibi.

8- Kevniyet: Bir şey'i hâl-i sâbıkının ismiyle tesmiye etmektir.

Kevniyet bir şeyi geçmişteki halinin ismiyle isimlendirmektir.

Nitekim, "Yetimlere mallarını veriniz ki reşit yaşa ulaşılar." denir ve "Daha önce yetim olan yiğitlere eytâm sandıklarında mahfuz olan mallarını veriniz." demek olur.

9- Evveliyet: Bir şey'i sonra bulunacağı hâlin ismiyle tesmiye etmektir.

Evveliyet bir şeyi sonra bulunacağı halin ismiyle isimlendirmektir.

Nitekim, "Ateş yak." denir ve "Ateş olacak kömürü yak." demek olur. Aynı şekilde, "Buğdaylar bitti." denir ve "Buğday olacak ekinler bitti." manası kasdolunur. Mecaz-ı mürsel, bazen de lâfz-ı mürekkebe¹² olur. Nitekim, "Akranım münkarız oldu, kadrime bilen kalmadı." denir. Sebebiyet alâkasıyla "Üzüntülüym, kederliyim." manası kastedilir. Akid sîgaları gibi inşâ manasında kullanılan sair haber cümleleri de bu kabildendir.

Zikrolunan alâkalar bazen benzerlikle birlikte olur. Bundan dolayı bir lâfız bir cihetle mecaz-ı mürsel ve diğer cihetle istiare olur. "Meselâ onun hâli böyle söylüyor." dendiğinde "söylemek"ten "delâlet" manası kasdolunur ve "söyleme"nin "delâlet"e sebep olduğu düşünülürse mecaz-ı mürsel olur ve eğer meramın anlatılmasında "delâlet"in "nutk"a teşbîhi düşünülürse istiare olur.

ÜÇÜNCÜ KISIM: TEŞBİH (Fasl-ı salis)

Cevdet Paşa bu fasılda teşbîhi aşağıda belirtildiği sıra dahilinde ele almaktadır.

Önce teşbîhi târif etmekte sonra da onun erkânını yani müşebbeh, müşebbehün bih, vech-i şebeh ve edat-ı teşbîhi zikrettikten sonra vech-i şebeh ve edat-ı teşbîhi kısaca tanıtmakta, teşbîhin tarafeyni dediği müşebbeh ve müşebbehün bihin tanıtılmasını, belki de pedagojik amaçlarla, daha ileriye bırakmaktadır.

Teşbîhi, vech-i şebehin mezkûr veya metrûk olmasına göre teşbîh-i mufassal, teşbîh-i mücmel; vech-i şebehde müşebbehün bihin yer değiştirmesine göre teşbîh-i

¹² lâfz-ı mürekkebe: man. Mürekkebe lâfız. Cüzlerinden biri, manasının cüzlerinden birine delâlet eden söz. [OTABL]

maklûb; teşbihin tarafeyninin vech-i şebekte iştirakine göre teşbih-i tahkiki ve teşbih-i tahyili; teşbihin iki tarafının birden fazla olmasına göre teşbih-i melfûf; yalnız müşebbehin müteaddid olmasına göre teşbih-i tesviye; her müşebbehün bihin kendi müşebbehinin yanında getirilmesine göre teşbih-i mefruk, yalnız müşebbehün bihin müteaddid olmasına göre teşbih-i cem'; vech-i şebelin açıklığı itibarıyla teşbih-i karîb-i mübtezel ve vech-i şebelin kapalılığı itibarıyla teşbih-i garîb-i baîd; edat-ı teşbihin kaldırılması itibarıyla teşbih-i belîğ ayrımlarına tabi tutmaktadır.

Bahis içinde teşabüh ve tesavi kavramlarına da açıklık getirmektedir.

Ayrıca teşbihten garazları müşebbehe ait garazlar, müşebbehün bihe ait garazlar diye ayırarak sıralamaktadır.

Şimdi bunları Cevdet Paşa'nın sıralamasına uyarak inceleyip görelim:

Teşbih: Bir şey'e mezîd-i ihtisas ve taallûku olan vasıfta diğer şey'in müşareket ve mümaseletine delâlet etmektir.

Yani, teşbih, bir şeye has ve ait olmayı artıran nitelikte diğer şeyin ortaklık ve benzeyişine delâlet etmektir.

Bu iki şey teşbihin tarafeynidir¹³ ki biri **müşebbeh**¹⁴ diğeri **müşebbehün bihtir**¹⁵.

Vech-i şebeh: Ve ikisinin müteşarik oldukları vasa **vech-i teşbih**¹⁶ ve **vech-i şebeh**¹⁷ denilir.

Yani, müşebbeh ve müşebbehün bih ikilisinin birbiriyle ortak oldukları niteliğe benzetme yönü denir.

Erkân-ı teşbih: Erkân-ı teşbih dörttür. *Bunları şu şemada görebiliriz:*

¹³ **tarafeyn:** İki taraf. (Burada "müşebbeh" ile "müşebbehün bih" kastediliyor)

¹⁴ **müşebbeh:** Teşbihin tarafeyninden benzetme yönünde gerek hakikaten, gerek iddiâen daha noksan olan taraftır. "Bahadır adam"ı "arşlan"a, "hucet"i "şems"e teşbih gibi. (Günümüzde bu terim "benzeyen" kavramı ile karşılanmaktadır. [Bkz. AES, s. 161])

¹⁵ **müşebbehün bih:** Teşbihin tarafeyninden benzetme yönünde gerek hakikaten, gerek iddiâen daha tam ve daha meşhur olan taraftır. "Bahadır adam"ı "arşlan"a, "hucet"i "şems"e teşbih gibi. (Günümüzde bu terim "kendisine benzetilen" terimi ile karşılanmaktadır. [Bkz. AES, s. 161])

¹⁶ **vech-i teşbih (=vech-i şebeh):** (Günümüzde bu terim "benzetme yönü" kavramı ile karşılanmaktadır. [Bkz. AES. 162])

¹⁷ **vech-i şebeh:** [Bkz. vech-i teşbih])

Erkân-ı teşbih

Müşebbeh müşebbehün bih vech-i şebeh edat-ı teşbih

Edat-ı teşbih: Türkçe'de teşbih edatı "gibi" edatıdır. Bazen de bu makamda "sanki" ve "güya" gibi lâfızlar kullanılır.

Teşbihte tarafeynin ikisinin de zikredilmiş olması şarttır. Birisi **matvî**¹⁸ olursa istiare olur. Nitekim ayrıntısı özel faslında gelecektir.

Ama tarafeynden biri karineden dolayı kaldırılırsa zikredilmiş hükmünde olmakla yine teşbih kabîlinden olur. Meselâ, "Filân nasıldır?" diyen kimseye cevap olarak "Arslan gibidir." dendiğinde "O kimse arslan gibidir." demek olarak teşbih kabîlinden olup istiare olmaz. *Teşbihin çeşitlerini topluca şu şemada görebiliriz:*

Şimdi bunları birer birer görelim:

1- Teşbih-i mufassal: Vech-i şebehi mezkûr olan teşbihtir.

Yani, benzetme yönü zikredilen teşbihe mufassal teşbih denir.

2- Teşbih-i mücmel: Vech-i şebehi metrûk olan teşbihtir ki mübalâğayı müfid olur.

Mücmel teşbih benzetme yönü terk edilen teşbihtir ki mübalâğa ifade eder.

Meselâ, "Zeyd şecaatte arslan gibidir." cümlesine oranla "Zeyd arslan gibidir." cümlesi teşbihte daha mübalâğalıdır. Mücmel teşbihte benzetme yönü bazen açık olup onu herkes anlar. Nitekim, "Zeyd arslan gibidir." dendiğinde benzetme yönünün "şecaat" olduğu açıktır. Bazen de gizli olup onu ancak **havâs**¹⁹ anlar.

¹⁸ **matvî:** Bükülü, dürülmüş, kıvrılmış şey [OTABL]

¹⁹ **havâs:** Okumuş, bilgili kimseler, ileri gelenler

Kıldı meftun nigehtin dilleri Hârût misâl
Etmeden gamzelerin fitneye âgâz henüz

beytinde olduğu gibi.

Yine mücmel teşbihte bazen tarafeynden birinin yahut ikisinin benzetme yönünü bildiren vasfi zikrolunur. Nitekim:

Mesâfât-ı hayatı kat' için gerdûne-i ömre
Sipihrin mihr ü mâhı çerh işi iki tekerlektir

beytinde, "ömür" "araba"ya benzetildiği gibi "mihr ü mâh" da "iki tekerleğ"e benzetilip "düz, içi dolu ve yuvarlak olmak" da benzetme yönüdür ki "çerh işi" vasfi onu bildirir.

Âkıbet gönlüm esîr ettin o gîsûlarla sen
Hey ne câdûsun ki âteş bağladın mûlarla sen

beyti de bu kabildendir ki "harikulâde iş görmek" benzetme yönü olup "yanar ateş gibi olan gönlü mûlarla bağlamak" vasfi da onu bildirir.

Benzetme yönünde daha tam ve daha meşhur olan taraf kendisine benzetilen kılınır. "Bahadır adam"ı "arşlan"a, "huccet"i "şems"e teşbih gibi.

3- Teşbîh-i maktûb: Mübalâğa için teşbih işinin tersine çevrilip müşebbehün bih kılınan tarafın etemmiyetinin - ki bu iddiaî bir etemmiyettir- îhâm edilmesine denir.

Maktûb teşbih, mübalâğa için benzetme işinin tersine çevrilip kendisine benzetilen kılınan tarafın daha tam oluşundan -ki bu iddiaî bir daha tamlıktır- vehme düşürülmesine denir.

"Arşlan"ı bir "bahadır"a ve "güneş"i "apaçık delil"e teşbih gibi.

Anber-âmîz eser nesîm-i sabâ
Acabâ yâr kâkülün mü tarar

beyti bu kabildendir ki "büy-ı anber", "şemîm-i kâkül-i yâr"e teşbih olunmuştur.

Nergis nigeht-i dâde-i bîmârına müştak
Sünbül küre-i turre-i tarrârına mühtâc

beyti de bu kabildendir.

Elhasıl gerek hakikaten, gerekse iddiâen benzetme yönünde daha tam ve daha meşhur olan taraf kendisine benzetilen kılınır ve noksan olan taraf benzeyen kılınarak ona

eklenir.

Ama iki şey'in bir emirde cem'i kasdolunur ise teşbihten sarf-ı nazar olunarak **teşâbüh**²⁰ ve **tesâvî**²¹ yoluna gidilir.

Ser-i mü farkı yoktur beynimizde zülf-i dilberle
Siyeh-bahtız perîşân rûzgârız hane-ber-düşuz

beytiyle,

Bilmez oldum sâkiya derd-i firâk-ı yâr ile
Mey midir bu yâ sirişk-i çeşm-i giryânım mıdır

beytinde olduğu gibi.

Tarafeynin vech-i şebehte iştiraki: Ya **tahkikî**²² veyahut **tahyilî**²³ olur.

Meselâ, bir "bahadır adam"ı şecaatte "arşlan"a teşbih ettiğimizde onların şecaatte iştirakleri tahkikî olur. Zira şecaat ikisinde dahi mevcut ve muhakkaktır. Ama "âşıkın bahtı" siyahlıkta "zülf-i yâr"e teşbih olunduğunda onların siyahlıkta iştirakleri tahyilî olur. Zira siyahlığın benzeyende vücudu muhakkak olmayıp belki hayal edilmiş ve tevil edilmiştir. Çünkü uğursuz bahtın ve kederli günlerin siyahlıkla nitelendirilmesi meşhur ve yaygındır. Nitekim, "Ak akçe kara gün içindir." denir.

O siyeh-çerde âha mâildir
Nûr ammâ siyâha mâildir

beytinde "âh"ta "siyahlık" hayal edilmesi de bu kabildendir.

Vech-i şebelin müfret veya mürekkep olması: Benzetme yönü bazen bir tek şey olur. "Yüz"ün kırmızılıkta "gül"e ve bir "adam"ın cür'ette "arşlan"a ve "ilm"in

²⁰ **teşâbüh**: Birbirine benzeme, benzeşme. [OTAL] Bir teşbihte ortak vasıfta taraflardan biri üstünlük taşıyorsa o teşbih teşâbüh adını alır. Bunun üç yolu vardır. **Birincisi** taraflar arasında aynılık bulunduğunu ileri sürmektir. "Bu kalem sendekinin aynıdır. Ahmed'in Arabası Selâhaddin'inki gibidir." örneklerinde görüldüğü üzere. **İkincisi** taraflar arasında eşitlik bulunduğunu ileri sürmek veya mübayinliği nefyetmektir. "Benim için Hüseyin Ayan'la Harun Tolasa arasında kıl kadar fark yoktur; ikisi de sâhalarının ehli, çalışkan, vatanperver arkadaşlarımızdır." cümlesinde görüldüğü gibi. **Üçüncüsü** tarafları birbirine yahut başkasına benzetmektir. "Fuâd'la Cüneyd birbirine benziyor." örneğinde görüldüğü üzere. [EBT, ss. 153, 154] İki şey'in bir emirde cem'inin kasdedilmesidir.

²¹ **tesâvî**: Bir ve müsavi olma, beraber ve bir derecede bulunma. [OTAL] İki şey'in bir emirde cem'inin kasdolunmasıdır.

²² **tahkikî**: Araştırma ile alâkalı

²³ **tahyilî**: Zihinde canlandırma ile alâkalı

"nûr"a teşbihi gibi. Bazen de birden fazla olur. Bir "kuş"un hiddet-i nazar ve kemal-i hazerde "gurâb"a ve "insan"ın hüsn-i tal'at ve nebâhet-i şânda "şems"e teşbihi gibi.

Bu suretlerde iki taraf da bazen **müfred-i mutlak**²⁴ olur. Geçen misallerde olduğu gibi.

Bazen de **müfred-i mukayyed**²⁵ olur. Atın alındaki aklığı, sabahın ağarmasına teşbih gibi ki, bir ışık verenin, ondan fazla olan bir karanlık şey içinde görünmesi benzetme yönüdür.

Bazen de benzetme yönü, bir hükmünde mürekkep yani müteaddit şeylerden çekip çıkarılan bir heyet ve durum olur.

Bu surette iki taraf da bazen teklik, bazen de o tarzda birleşik yani birer **hey'et-i müntezia**²⁶ olur. Neff'nin at methinde olan:

Cihan-ı sür'ate gûya felektir kâse-i sümmi

Ser-i mihı sevâbit na'l-i zerrîndir yeni ayı

beytinde olduğu gibi ki "atın turnağı" benzeyen ve "felek" kendisine benzetilen olup ikisi de tekliktir. Bir çukur cirmin etrafında küçük küçük parlak cirimler ile bir kavisli şekilden çekip alınan hey'et de benzetme yönüdür.

İki askerî firkanın çarpışmasıyla icra olunan esliha-i beyza muharebesinin beyanı makamında "Yerden kalkıp da başlarımızın üzerinde kesifleşen toz içinde kılıçlarımızın parlayışı geceleyin arası kesilmeksizin birbiri üzerine düşen yıldızların görünüşü gibi idi." dendiğinde, yerden kalkıp da kesifleşen toz ile muhtelif yönlere sür'atle hareket eden kılıçlardan çekip çıkarılan durum benzeyen ve geceleyin art arda düşen şahaplardan çekip çıkarılan durum kendisine benzetilen olup bir karanlık şey içinde aydınlatan ve uzayan ve orantılı cirimlerin muhtelif yönlere hareketlerinden çekip çıkarılan durum da benzetme yönüdür. Bu cihetle üçü de birer çekip alınan durum olarak mürekkeptirler.

Zülfün döküp izârına o mâh-rû gezer

Gûya derûn-ı ebr-i felekte kamer gezer

²⁴ **müfred-i mutlak**: Mutlak teklik, Tek isim.

²⁵ **müfred-i mukayyed**: Kayıtlı teklik. Başka bir isimle bağlı isim.

²⁶ **hey'et-i müntezia**: Tecrübe vasıtasıyla gözelenenlerden alınıp oluşturulan küllî önermeler.

beytiyle, müellifin:

Gümüş servi temâşâ etsin ol meh bahr-ı eşkimde
Gözümde çün hayal-i kadd-i sîm-endâmı kalmıştır

beyti de bu kabildendir.

Böyle mürekkebin mürekkebe teşbihi bazen bir surette olur ki iki tarafın parçaları da birbirine teşbih olunabilirse de asıl letafet ve güzel tesir, durumun duruma teşbihinde olmakla parçaların birbirine teşbihi aslî maksat olmaz. Zikri geçen misallerde olduğu gibi.

Bazen de bir tarzda olur ki parçaların birbirine teşbihinde güzellik ve hoşluk bulunmaz.

Nitekim "Müşteri'nin arkasında Mirrîh'in görünüşü", "bir emîrin, önünde meş'ale ile ziyafetten dönüşü"ne teşbih olunduğunda çekip çıkarılan durumun çekip çıkarılan duruma teşbihi hoşta giderse de "Mirrîh"in, kendi başına ziyafetten dönen "emîr"e teşbihi pek o kadar hoş değildir. Aynı şekilde Fuzulî'nin:

Sebze üzre gezdirir gül berkini bâd-ı sabâ
Sanki sebze âsmândır kevkeb-i seyyâr gül

beytinde "gül yaprağı"nın "sebze üzre seyri"nden çekip çıkarılan durumu "gökte yıldızın seyri"nden çekip çıkarılan duruma teşbihi hoşta giderse de tek başına "sebze"nin "gög"e "gül"ün "yıldız"a teşbihi güzel olmaz.

İhâta etti ten-i zerdimi sirişk-i keder
Mîyan-ı cûyda kaldım misâl-i nîlüfer

beyti de bu kabildendir ki çekip çıkarılan durumun çekip çıkarılan duruma teşbihi beğenilirse de yalnız "solgun ten"in "nîlüfer"e teşbihi o kadar beğenilmez. Aynı şekilde:

Ruhunda hâl-i hind ü hâba varmış kâkül örtünmüş
Şeh-i mülk-i Habeş'tir gül döşenmiş sünbül örtünmüş

beyti mürekkebin mürekkebe teşbihi kabîlinden olup bunda "yanağ"ın "gül"e ve "kâkül"ün "sünbül"e teşbihi beğenilirse de bir âdî teşbih kabîlinden olur. Tek başına "hâl"in "Habeş mülkü padişahı"na teşbihi ise o kadar güzel olmaz.

Bazen iki zıddın zıtlıkta iştiraklerinden dolayı zıtlığın kendisinden benzetme yönü

çekip alınarak **temlîh**²⁷ veya **tehekküm**²⁸ vasıtasıyla tenasüb menzilesine indirilir. Nitekim **mizâh** ve **lâtife**²⁹ siyakında yahut alay etme makamında korkak bir adam hakkında "Arslan gibidir!" ve cimri kimse hakkında "Hatem gibidir!" denir.

Tarafeynin müteaddid olmasına göre teşbih çeşitleri

Teşbihin iki tarafı bazen birden fazla olur. Şöyle ki:

4- Teşbîh-i melfûf: Ya müşebbehler birbirine ve müşebbehün bihler dahi ayrıca birbirine merbut olarak îrâd olunurlar. İşte buna teşbîh-i melfûf denilir.

Yani, teşbihin iki tarafı birden fazla olur da benzeyenler birbirine ve kendisine benzetilenler birbirine bağlı olarak getirilirse buna melfuf teşbih denir.

Hased-i kalb-i adüv lûtf ile olmaz zail

Sengde muzmer olan âteşe âb etmez eser

beytinde olduğu gibi ki "kalb-i adüv" "taş"a, "hased" "ateş"e, "lûtf" "su"ya teşbih olunmuştur.

Pâk-ırynet kûşe-i gurbette hâr olsun mu hiç

Gevher âgûş-ı sadeften dûr olur kıymetlenir

beytiyle,

Yâr için ağyâre minnet ettiğim ayb eyleme

Bâğbân bir gül için bin hâre hizmetkâr olur

beyti dahi bu kabîldendir.

5- Teşbîh-i mefruk: Yahut her müşebbehün bih kendi müşebbehinin yanında getirilir. Buna dahi teşbîh-i mefruk denilir.

Yani, teşbihin iki tarafı birden fazla olur da her kendisine benzetilenin kendi

²⁷ **temlîh**: edb. Söz arasında güzel ve mazmun (nükteli, cinaslı ve güzel) söz söylemek [OTABL]

²⁸ **tehekküm**: 1. Alay, eğlenme. 2. Görünüşte ciddi, hakikatte alaydan ibaret olan eğlenme. 3. ed. Ta'rizin tesirli olan kısmı. Meselâ: "Edebiyatı tutup boğdu gürûh-ı kudemâ-Okuyun siz de onun canına ey genç üdebâ" beytinde olduğu gibi. [OTAL]

²⁹ **lâtife**: İnsanları güldüren, neşelendiren hoş ve güzel söz, şaka, nükte, espri. Birer nükteye dayanan lâtifeler, anlatım bakımından hikâye ve gülünçlük yönünden mizah karakteri taşırlar. Edebiyat tarihinde bir "letaif türü"nden söz edilebilir. Bu türden anlatımlarda ya büyüklerin hayatları, karakterleri canlı olarak verilir, ya bazı toplulukların özellikleri yansıtılır, veya hiç kimseye değinmeden insan oğlunun gülünecek, acınacak durumları, ruh halleri belirtilir [Bkz. TDEA, c. 6, letaif maddesi]

benzeyenin yanında getirilmesine mefruk teşbih denir.

Yüzü güldür saçı sümbül gözü nergis kaddi serv
gibi.

Sînede bir lâhza ârâm eyle gel cânım gibi
Geçme ey rûh-ı revân ömr-i şitâbânım gibi

beyti bu kabildendir ki "cânânın sînede ârâmı", "cânın tende durması"na ve durmaksızın geçmesi, ömrün geçiş sür'atine teşbih olunmuştur.

6- Teşbîh-i tesviye: Eğer yalnız müşebbeh müteaddid olur ise teşbîh-i tesviye denilir.

Teşbihin eğer yalnız benzeyeni birden fazla olursa tesviye teşbihi denir.

"Zülf-i yar" ile "âşıkın hâli"ni "leyalî"ye ve "yarın dişleri"yle "âşıkın gözyaşları"nı "leâlî"ye teşbih gibi.

Gâh engüşt-i muhannâsın gehî lâ'lin emip
Dâne-i ünnâb ile nûş-i şarâb etmez misin *

beyti de bu kabildendir.

7- Teşbîh-i cem': Eğer yalnız müşebbehün bih müteaddid olur ise teşbîh-i cem' denir.

Teşbihin eğer yalnız kendisine benzetilene birden fazla olursa cem' teşbihi denir.

Baht-ı Kays'ı zulmet-i leyli cemâl-i Leyli'yi
Başına cem'eyleyip ol şûh gîsû koymuş ad

beytinde olduğu gibi.

Dilimle uğradığım derde ben bu âlemde
Ne bülbül uğradı ne tûti-i şeker-güftâr

beyti de bu kabildendir.

Vech-i şebek i'tibarıyla teşbih çeşitleri

Vech-i şebek i'tibarıyla teşbih iki kısma taksim olunur. Şöyle ki:

8-9- Teşbîh-i karîb-i mübtezel ve Teşbîh-i garîb-i baîd: Vech-i şebek eğer

* Nedim'in bir beyti [Bkz. Lûgat-i Naci, ünnab (عناب) maddesi]

tedkik-i nazara muhtac olmaksızın bâdî-i re'ye zahir olur ise teşbîh-i karîb-i mübtezel ve hilâfî takdirinde teşbîh-i garîb-i baîd denilir.

Yani, benzetme yönü eğer dikkatli bir bakışa ihtiyaç göstermeksizin hemen ilk görüşte açık olursa teşbîh-i karîb-i mübtezel (değersize yakın teşbih), eğer benzetme yönü dikkatli bir bakışı gerektiriyor ve ilk görüşte açık olursa teşbîh-i garîb-i baîd (tuhaf uzak teşbihtir) denir.

Meselâ "güneş" in değirmi olma ve nurlandırmada "yuvarlak ayna" ya teşbihi **karîb-i mübtezel**dir. Ama akşam üstü güneşin, titreyen eldeki aynaya teşbihi **baîd-i garîb**dir ki bunda benzetme yönü çekip alınan bir durumdur yani değirmi olan ve nurlandıran cirimde ışığın hızlı hareketi ve sanki dairesinin etrafına taşacak gibi görünmesi hususlarından çekip alınan keyfiyettir. Bunda tafsil bulunmakla ilk bakışta açık olmayıp iyice düşünmeye muhtaç olur.

Aynı şekilde, "rûzgâr ile aşağı yukarı eğilen kırmızı şakayık" ı "zebercedden yapılmış kargılar üzerine açılmış yakuttan bayraklar" a teşbih ettiğimizde **baîd-i garîb** olur ki bunda da benzetme yönü hayalî bir çekip alınan durumdur.

Yine aynı şekilde "ok temrenleri" "hayaletlerin köpek dişleri" ne teşbih olunduğunda benzetme yönü **vehmî**³⁰ olmakla **baîd-i garîb** olur.

Bazen de **karîb-i mübtezel**i değersiz olmaktan kurtaracak tarzda tasarruf olunur.

Ey âftâb yâr ile da'vâ-yı hüsnü ko

Ref-i nikab edip seni bir gün hicâba kor

beytinde olduğu gibi ki, yüz güzelliğinin güneşe teşbihi **karîb-i mübtezel** olduğu hâlde, "ref-i nikab (peçeyi kaldırma)" ile "hicâb (utanma)" sözü onu değersiz olmaktan çıkarmıştır.

TEŞBİHTEN GARAZLAR:*

a Müşebbehe ait garazlar: *Teşbihte müşebbehe ait garazları aşağıdaki şekilde tablolandırmak mümkündür:*

³⁰ **vehmî**: Olmadığı halde var zannederek. Düşünmeye, vehme dair. (**vehm**: Belirsiz fikir ve düşünce. Mübhem ve manasız korku. Cüz'î manaların anlaşılmasına yarayan bir idrak kuvveti.

*Garaz kelimesini, Cevdet Paşa "maksat" manasıyla kullanmaktadır.

Teşbihten garaz ekseriya müşebbehe ait olur.		
B u d a :	ya	müşebbehin hâlini beyandır
	ya	müşebbehin mikdar-ı hâlini beyandır
	veya	işitenin zihin ve hayalinde müşebbehin hâl ve şanını takrir ve takviyedir.
	yahut	vuku'u uzaksanılan hükmün, başka bir hükme benzetmekle vuku imkânını beyandır.
	veyahut	müşebbehi işitenin zihninde süsleme ve güzelleştirmedir.
	veya	(müşebbehi işitenin zihninde) takbîhtir.
	veyahut	müşebbehi garip bir şeye benzetmekle görülmemiş bir şey saymadır.

1) **Müşebbehin hâlini beyan:** Benzeyenin ne hâl ve sıfatta olduğunu tarifdir. Bu surette kendisine benzetilenin benzetme yönüyle çok bilinir ve çok meşhur olması lâzımdır. Bir atın ne renkte olduğunu tarif için, rengi malûm olan ata benzetilmesi gibi.

Vardıkça hâb-ı nâza dahi kâkül örtünür

Hâl-i izârı gül döşenür sünbül örtünür

beytinde olduğu gibi ki sevgilinin yanağı güle, kâkülü sünbüle benzetilerek ikisinin de renkleri tarif olunmuştur.

Siyâh-baht ü perîşân ü hâne-berdüşuz

Bu rûzgârda mânend-i turra-i dildâr

beyti de bu kabildendir.

2) **Müşebbehin mikdar-ı hâlini beyan:** yani hâl ve sıfatının zaaf ve kuvvetçe, noksan ve fazlalıkça derece ve mikdarını tarifdir. Bu surette de kendisine benzetilenin benzetme yönüyle çok bilinir olması; fakat derece ve mikdarca birbirine denk olmaları lâzımdır.

Nitekim bir şeyin sarılığının mikdarını beyan için "limon"a yahut "kehrüba"ya benzetilir yahut "kanarya sarısı" diye tarif kılınır.

Mû-be-mû dikkatler ettim kıl kadar fark etmedim

Kaşların billâh beğim dūşundaki semmūrdan

beyti de bu kabildendir.

3) Sami'in zihin ve hayalinde müşebbehin hâl ve şanını takrir ve takviye: Bu surette kendisine benzetilenin benzetme yönünde hem çok bilinir hem daha tam olması lâzımdır. Bu da ekseriya **ma'kulü**³² **mahsûsa**³³ benzetmekle olur ki insanın mahsûs ile ülfeti ve tabiatının ona meyelânı ziyade olduğundan ma'kul ona benzetilerek hayalde tecessüm ettirilir. Nitekim, çalışıp çabalamasından fayda görmeyen kimse hakkında, "Buz üstüne yazı yazar." denir.

Kâse-i fağfûr lebrîz olsa hiç vermez sadâ

Servet efzâyîş bulunca ağniyâ hissetlenür

beyti de bu kabildendir.

Akdeniz boğazının vasfına dair olan meşhur münşiyane makaleden:

"Akşamlarının letafeti sabahlarının rûhâniyetine nisbet olunsa aralarında uykusuzluktan cemalini reng-i melâl bürümüş ve cânehâb yerine siyah gîsûlarına bürünmüş de henüz uykuya varmış bir esmer güzeliyle sırma saçlarını boynunun üstüne dağıtmış ve gayet hafif bir sehab ile mestûr olan nûr-ı seher gibi göğsünü bir ince tel ile sekretmiş henüz mâî gözlerini uykudan açmış saf çehreli bir dilber kadar fark bulunur."

fikrası da bu kabildendir.

4) Vukuu istib'ad olunan hükmün diğer hükme teşbih ile imkân-ı vukuunu beyan: Bu surette kendisine benzetilenin bilinir ve herkesçe kabul edilir olması lâzım gelir.

İmtiyâz-ı sâbit ü seyyârı müşkildir hayâl

Zanneder sükkân-ı keştî sâhil-i deryâ yürür

beytinde olduğu gibi ki "sabit ve seyyar" gözlemlenenlerden olmakla birbirinden ayırt

³² **ma'kul:** 1. Akıl ile bilinir, akılla ispatlanan. 2. Akla uygun, aklın kabul ettiği. [OTS]

³³ **mahsûs:** Duyulmuş, hissedilmiş. Gözle görülen, hisle anlaşılan (ma'kulün zıddı) [OTS]

edilmemeleri ihtimalden uzak ve imkânsız bir hüküm gibi görüldüğü hâlde ikinci mısra ile beyan ve isbat olunmuştur.

Çerâğın hüsnünü inkâr edenler rûz-i rûşende
Semenzâr içre görsünler fûrûğ-ı şem'-i gülnârı

beyti de bu kabildendir.

5) Müşebbehi sami'in zihninde tezyin ve tahsin: Bu surette de kendisine benzetilenin hükmü yani benzetme yönünün ona sübûtu bilinmiş ve teslim edilmiş olmak lâzım gelir.

Vasf-ı dendânını geh geh dil-i mahzun söyler
Söylemez söylemez ammâ dürr-i meknun söyler

beytinde olduğu gibi ki "yârin dendânı, dürr-i meknun"a teşbih ile tahsin kılınmıştır.

Nesîm ol denlü nâzik tarh eder âb üzre emvâcı
Ki levh-i sîme üstâd edemez öyle kalemkârı

beyti de bu kabildendir.

6) Müşebbehi sami'in zihninde takbîh: Ve bunda da kendisine benzetilenin hükmü bilinip teslim edilmek lâzımdır. Nitekim "bal"ı "kusmuğ"a teşbih gibi.

7) Müşebbehi bir emr-i garîbe teşbih ile istitraf³⁴: Yani taaccüb olunacak bir hâlde tahayyül ettirmektir. "Yanıp ateş kesilmiş olan kömür"ü "dalgaları ateşten olan derya-yı misk"e teşbih gibi.

Bûy-i gül taktîr olunmuş nâzın işlenmiş ucu
Biri olmuş hoy biri destmâl olmuş sana*

beyti de bu kabildendir.

b- Müşebbehün bihe ait garazlar:

Bazen de teşbihten garaz müşebbehün bihe ait olur.		
Bu da	nev'-i evvel	teşbih-i maktûbdur ki bâlâda beyan olunmuştur.
iki nev'dir	nev'-i sâni	müşebbehün bihin ehemmiyetini beyandır (izhar-ı matlûb)

³⁴ istitraf: Hiç görülmemiş bir şey sayma. Şubelendirme, dallandırma. [OTABL]

* Nedim'in bir beyti

1) **Teşbih-i maktûb:** Yukarıda beyan olunmuştur. (Bkz. 3. madde)

2) **Müşebbehün bihin ehemmiyetini beyan:** Buna **izhar-ı matlûb**³⁵ denilir. Karnı aç olan kimsenin, "parlak ay"ı, ışıklandırma ve değirmi olmada "beyaz pide"ye benzetmesi gibi.

İşte bu garazları ifade eden teşbihler makbul ve olmayanlar merdud olur.

11- **Teşbih-i belîğ:** Edât-ı teşbihin hazfolunduğu teşbihe teşbih-i belîğ denir, ki mübalâgayı müfid olur.

Benzetme edatı kaldırılan benzetmeye belîğ teşbih denir ki mübalâğa ifade eder.

Meselâ, "Zeyd arslandır." cümlesi "Zeyd arslan gibidir." cümlesinden daha mübalâğalıdır. Çünkü bunda "Zeyd" "arslan"a teşbih olunur; onda ise "arslanın ferdlerinden bir ferd" olduğu iddia kılınır. Bu cihetle istiare gibi mübalâğa *ifade eder*. Şu kadar ki istiarede bir mertebe daha mübalâğa bulunur. Şöyle ki: İstiarede benzeyen, kendisine benzetilenin fertlerinden olmak iddiası da geri bırakılarak onun efradından olduğu müsellemler itibâr olunur.

Kendisine benzetilenin benzeyene **izafeti**³⁶ de belîğ teşbih kabîlindedir.

Gazâl-i mihr eder âvâre her şâm u seher cevân

Gehî sahrâ-yı mağrib gâh deşt-i hâveristâm

beytinde müşebbehün bih olan "gazâl"ın "mihr"e izafeti gibi.

DÖRDÜNCÜ KISIM: İSTİARE (Fasl-ı rabi')

Bu fasılda istiare konusu ele alınmaktadır: Önce istiare tarif edilmiş sonra onunla ilgili kavramlar ve istiarenin çeşitleri üzerinde durulmuştur.

İstiare lâfzının masdar olması hâlinde ortaya çıkan müsteîr, müsteâr, müsteârün minh ve müsteârün leh gibi istiare kavramları tanıtılmıştır.

İstiarenin çeşitleri lâfızlarına, benzetmenin temlîhi olmasına, müsteârün minh ve müsteârün lehin mülâyimleri zikrolunup olunmamasına, vech-i şebihinin zahir veya hafî olmasına göre tasnif edilmiştir. Lâfızlarının müfred veya mürekkeb olmasına göre istiare-i müfrede ve istiare-i mürekkebe ayırımına tabi tutulmuş, istiare-i müfrede

³⁵ **izhar-ı matlûb:** Taleb edilenin, istenenin izhar edilmesi, ifade edilmesi.

³⁶ **izafet:** İsim tamlaması.

istiare-i musarraha ve istiare-i mekniye, istiare-i musarraha da istiare-i musarraha-i asliye ve istiare-i musarraha-i tebeiye kısımlarına ayrılmıştır. Teşbîh-i temlihiye dayanmasına göre istiare-i temlihiye; müstearun leh ve müstearun minhin mülâyimlerinin zikrolunmamasına göre istiare-i mutlaka, müstearun leh mülâyiminin zikrine göre istiare-i mücerrede; vech-i şebah itibariyle istiare-i âmkiye (=istiare-i mübtezele), istiare-i hâssiye (=istiare-i garîbe) kısımlarına ayrılmış; ayrıca istiare-i mürekkebe ve onun aldığı adlara ait bilgi verilmiştir.

Bahsin sonunda iyi bir istiareenin nasıl olması gerektiği hususunda bir değerlendirmeye de yer verilmiştir.

Şimdi bunları metindeki sıralanışları içinde ayrıntıları ile görelim:

İstiare*: müşabehet alâkasıyla* ve **karine-i mânia**³⁹ ile mana-yı mevzu'un lehine gayride müsta'mel olan lâfızdır.

Yani istiare, aralarında benzerlik alâkasıyla ve gerçek manasına alınmasına mani bir karineyle kendisi için konulduğundan başka bir manada kullanılmış olan sözdür.

Bazen de **masdar**⁴⁰ olarak benzerlik alâkasıyla bir lâfzı vaz'edildiğinden başka bir manada kullanmak manasına gelir. O yolla kullanan kimseye **müsteîr**⁴¹ ve kendisine benzetenin lâfzına **müsteâr**⁴² ve manasına **müsteârün minh**⁴³ ve benzeyenin manasına **müsteârün leh**⁴⁴ denir.

* "İstiare" karşılığı olarak günümüzde "eğretileme" ve "deyim aktarması" kavramları da kullanılmaya başlanmıştır. [Bkz. EBS, istiare maddesi]

* "Müşabehet alâkası", günümüzde "benzerlik ilişkisi" diye ifade edilmektedir. [A. y.]

³⁹ **karine-i mânia**: Kelimenin gerçek manasıyla alınmasına engel olan belirti "karine-i mânia" adını alırken, kelimenin başka bir kelimenin manasını ifade edecek şekilde kullanılmasını sağlayan münasebete "alâka" denmektedir. Karine-i mâniadan dolayı benzerlik alâkası ile manası nakledilen kelimeler "istiare", bunun dışındaki alâkalarla manası nakledilenlere ise "mecaz-ı mürsel" denir. Karine-i mânia olmaksızın manası nakledilenlere ise "kinaye" denmektedir. [Bkz. EL. mecaz maddesi]

⁴⁰ **masdar**: Mastar. Bir isimdir ki bir işi yapmak yahut şöyle böyle olmak manalarını ifade eder. Ahirine "-mak" yahut "-mek" ilâve olunur. "Söylemek, gelmek, kırmak, kesmek" gibi. [ACPDK]

⁴¹ **müsteîr**: Masdar olarak müşabehet alâkasıyla bir lâfzı, ma'na-yı mevzu'un lehine gayride isti'mal eden kimse.

⁴² **müsteâr**: İstiarede müşebbehün bihin lâfzına denir.

⁴³ **müsteârün minh**: İstiarede müşebbehün bihin manasına denir.

⁴⁴ **müsteârün leh**: İstiarede müşebbehin manasına denir.

Aşağıdaki tabloda istiarenin tasnifata tabi tutulduğu hususlar görülebilir:

İstiare			
Lâfza göre	Müstearun leh ve minhin mülâyimlerine göre	Teşbihin temlihî olmasına göre	Vech-i şebehe göre
1- İstiare-i müfrede	1- Müstearun leh ve	İstiare-i temlihiye	1-İstiare-i âmmiye
a- İstiare-i musarraha	müstearun minhin	(=istiare-i tehekkümiye)	(=istiare-i mübtezele)
1) İstiare-i musarraha-i asliye	mülâyimleri		2- İstiare-i hâssiye
2) İstiare-i tebeiye	zikrolunmazsa:		(=istiare-i garîbe)
b- İstiare-i mekniye	İstiare-i mutlaka		
2- İstiare-i mürekkebe	zikrolunursa		
(=İstiare-i temsiliye)	İstiare-i mücerrede		
	2- Müstearun minhin		
	mülâyimi zikrolursa		
	İstiare-i mürâşşaha		

Şimdi bunları daha sade bir şekilde ve aralardaki diğer ayrımları da dikkate alarak şöylece tekrar tablolastırabiliriz:

İstiare çeşitleri

→ istiare-i müfrede	→ istiare-i mekniye	→ istiare-i temlihiye (=tehekkümiye)
→ istiare-i musarraha	→ istiare-i tahyîliye	→ istiare-i âmmiye (=mübtezele)
→ istiare-i asliye	→ istiare-i mutlaka	→ istiare-i hâssiye (=garîbe)
→ istiare-i tebeiye	→ istiare-i mücerrede	→ istiare-i mürekkebe (=temsiliye)
	→ istiare-i mürâşşaha	

İstiare çeşitleri numaralandırılarak aşağıya sıralanmıştır:

Eğer istiare müfred lâfız ise müfred istiare ve mürekkebe ise mürekkebe istiare denir.

1- İstiare-i müfrede: Eğer istiare **lâfz-ı müfred**⁴⁵ ise istiare-i müfrede denilir

Yani, eğer istiare tek manalı bir lâfız ise **müfred istiare** adını alır.

Müfred istiare ya **musarraha istiare** veya **meknî istiare**dir.

a- İstiare-i musarraha: Müşebbehün bihe dâl ve mezkûr ve mana-yı müşebbehte müsta'mel olan kelimedir.

Yani, **musarraha istiare*** kendisine benzetilene delâlet eden, zikredilmiş ve

⁴⁵ **lâfz-ı müfred:** Tek bir mana ifade eden kelime.

benzeyenin manasında kullanılmış olan kelimedir.

Aslî ve tebeî kısımlarına ayrılır. Şöyle ki:

1) İstiare-i musarraha-i asliye: Eğer ism-i âm ise asliye olur. Masdarlar da ism-i âmda dahildir.

Yani, istiare, eğer umumî bir isim ise aslî musarrah istiare adını alır. Mastarlar da umumî isme girer.*

Meselâ, "Bugün hamânda bir arslan gördüm." ibaresindeki "arslan" lâfzı "hamam" karinesiyle "cesur adam" manasında kullanılarak aslî musarrah istiaresidir. "Hak dîn" manasında kullanılan "tarîk-ı müstakîm" de bu kabildendir. Aynı şekilde, "Su tuğyan etti." ibaresindeki "tuğyan" lâfzı "çoğalma" manasında kullanılarak aslî musarrah olup benzetme yönü de de aşırı yayılmadır.

2) İstiare-i musarraha-i tebeîye*: Eğer zât-ı fiil⁴⁸ veya fer'-i fiil veyahut harf* ise istiare-i tebeîye olur. Yani asl-ı fiil⁵⁰, istiare-i asliye olup ona tebean zat-ı fiil ile fer'-i fiil dahi istiare-i tebeîye olur. Ve harflerin müteallikatında⁵¹ istiare-i asliye olup onlara tebean harfler dahi meânî-i cüz'iyesinde istiare-i tebeîye olur.

Yani, istiare eğer çekimli bir fiil veya sıfat fiil ve zarf fiil veyahut edat durumunda ise tebeî istiare olur. Yani masdar, aslî istiare olup ona uyarak çekimli fiil ve ortaç ve ulaçlar tebeî istiare olur. Edat gruplarında aslî istiare olup onlara tabi olarak edatlar da cüz'î manalarında tebeî istiare olur.

Harflerin müteallikatı: Harflerin müteallikatından murad o meânî-i mutlakadır ki harflerin manalarını beyan makamında onlar ile ta'bir olunur. Meselâ "için", edât-ı

* "İstiare-i musarraha"ya günümüzde "açık istiare" de denmektedir. [Bkz. AES, istiare maddesi]

* Bunun yerine "aslî açık istiare" de denmektedir. [Bkz. EBT, S. 159]

* Bunun yerine "bağlı açık istiare" veya "tebeî açık istiare" de denmektedir. [Bkz. EBT, S. 159]

⁴⁸ zât-ı fiil: Fiil. Zata mensup ve zamana mukarin olarak bir işe yahut bir keyfiyete delâlet eder. [ACPDK]

* "harf" ile "edat" kastediliyor.

⁵⁰ asl-ı fiil: Mastar. Zata yani bir mevsufa mensup ve zamana mukarin olmadığı halde bir işe yahut bir keyfiyete delâlet edip isim kabilindendir. [ACPDK]

⁵¹ harflerin müteallikatı: Edat grupları. Edatların cümle içinde görev alırken ilgi kurdukları kelimeler.

ta'lildir⁵² denilip "için" harfinin manası "ta'lil" ile beyan olunur.

Yani, harflerin müteallikatından maksat, edatların manalarını açıklama makamında kendileri ile tabir olunan mutlak manalardır. Meselâ, "için", ta'lil edatıdır denip bu edatın manası "ta'lil" ile açıklanır.

İstiare-i asliye ve tebeiyenin misalleri: Şimdi, "Bu at uçuyor." dendiğinde "atın seğırtmesi" süratte "kuşun uçması"na benzetilerek "uçmak" masdarı "seğırtmek" manasında kullanılmakla aslî istiare olur ve ondan, "uçuyor" fiili alınarak "seğırtiyor" manasında tebeî istiare olur. Aynı şekilde, "Onun hâli bunu nâtıktır." dediğimizde "nutuk" "delâlet" manasında aslî istiare ve ona tabi olarak "nâtık" da "delâlet eden" manasında tebeî istiare olur.

Nâzdan hâmûşsun yoksa zebânın duymadan

İstesen bin dâstân söylersin ebrûlarla sen

beyti de bu kabildendir ki "söylemek" "ifade" manasında aslî istiare olup ona bağılı olarak "söylersin" de "ifade edersin" manasında tebeî istiare olur.

"İçin" harfi ta'lil edâtı olup garaza eklenerek gelirken bazen bir fiilin sonuna eklenir. Meselâ, "Bu haneleri harâb olmak için bina ediyorlar." denir ki gaye, bir fiile ait olmakta garaza teşbih olunarak aslî istiare olup ona tabi olarak "için" harfi de "harâb olmak" fiilinin gayesi olan hususî manada kullanılarak tebeî istiare olur.

Ama alemlerde istiare cârî olmaz. Meğerki bir vasıf ile şöhret kazanarak umumî isim hükmünde ola. "Hatem" gibi ki "cömertlik" ile şöhret kazandığından "Hatem" lâfzı bazen "eli açık adam" manasına eğretilenmiş olur.

İstiare-i temlîhiye (=tehekkümiye): İstiare eğer **teşbih-i temlîhî** veya **tehekkümüye**⁵³ mebnî olur ise istiare-i temlîhiye veya tehekkümiye denilir.

Yani, istiare eğer temlîhî veya tehekkümü teşbihten dolayı olursa temlîhî veya tehekkümü istiare olur.

⁵² edât-ı ta'lil: Sebep edatı: (İçin, zira) "Ders için mektebe geldim. Çalış, zira ki sene başı imtihanında geri kalırsın." gibi.

⁵³ teşbih-i tehekkümü: Zıt ve mütenakız unsurların karşılaştırılması yoluyla kurulan teşbihler. Bunlara temlîhî teşbih de denir. "Hizmetçi kızın elleri kömür gibi ak." "Bu ilâç biber gibi tatlı." Bu adam (cimri biri için), Hâtem gibi cömert." gibi. [EBT, s. 148]

Nitekim, **mizâh**⁵⁴ veya **istihza**⁵⁵ makamında "Hatem" denip de "bir cimri adam" kasdolunması gibi.

b- **İstiare-i mekniye***: Bir şey zihinde diğer şeye teşbih ve erkân-ı teşbihten yalnız müşebbeh zikir ve tasrîh ve fakat **müşebbehün bihin levazımından**⁵⁷ bir şeyin zikriyle o **muzmer-i zamîr**⁵⁸ olan teşbihe **remzolunur**⁵⁹ ise istiare-i mekniye olur.

Yani, bir şey zihinde diğer bir şeye benzetilip benzetmenin elemanlarından yalnız benzeyen açıkça söylendikten sonra kendisine benzetilenin gerekli şeylerinden bir şeyi anlamakla o içinde gizlenen benzetmeye işaret edilirse meknî istiare olur.

Meselâ, "Ölümün tırnakları filâna saplandı." dendiğinde "ölüm" faydalı ve zararlıyı ayırt etmeksizin öldürmekte "yırtıcı hayvan"a benzetilmiş ve "yırtıcı hayvan"ın gerekli şeylerinden olan "tırnak" ile bu benzetmeye remzolunmuş olmakla "yırtıcı hayvan", meknî istiare ve "ölüm"e "tırnak" isbatı **istiare-i tahyîliye**⁶⁰ olur. Tahyîlî istiare daima meknî istiarenin karinesi olarak ondan ayrılmayıp **mecaz-ı akîf**⁶¹ kabîlindedir; **mecaz-ı**

⁵⁴ **mizâh**: Şaka, lâtife. Mizah her zaman zekâ ile doğrudan ilgilidir. Mizahta güldürme esas olmakla beraber, küçük görme bahis konusu değildir. Bunun biraz ağırlı *alay* ve *istihzaya* götürür. Alay ve istihzanın ötesinde ise *hiciv* bulunur. Hicive küçük görme, küçük düşürme karışır. Mizah hayattan fıskırır. İnsanların günlük hayatlarında şaka, lâtife, alay bol bol yer almaktadır. Bu da mizaha duyulan ihtiyacın göstergesidir. Zaten mizahın, sosyal hayattaki birtakım aksaklıkların düzeltilmesinde yapıcı bir etkisi de vardır. Önemli olan ölçünün iyi ayarlanması, mizah için bayalığa sapılmamasıdır. [Bkz. TDEA, c. 6, **mizah** maddesi.]

⁵⁵ **istihza**: Eğlenme, eğlenceye alma. Biriyle eğlenme, alay etme. Küçük düşürücü, güldürücü söz ve hareketlerle kişilerin kusurlarını ortaya koyarak onları maskara etmek, onlarla alay etmektir. Yazıyla da yapılabilir. Çirkin bir savunma ve yerme tarzıdır. Bu tür söz, yazı ve hareketler ham kişilerin hoşuna giderse de gönül kırıcı olduğu için ciddi ve terbiye sahibi kişileri sevindirmez, üzer. Bu, alay edenin, eğlenenin mizacını, zevkini ve kültürünü gösterir. [Bkz. TDEA, c. 5, **istihza** maddesi.]

* **İstiare-i mekniye** yerine günümüzde "**kapalı istiare**" de denilmektedir. [Bkz. A. y.]

⁵⁷ **müşebbehün bihin levazımı**: Kendisine benzetilenin benzetmeye konu olan tarafları.

⁵⁸ **muzmer-i zamîr**: İçi saklı, gizli.

⁵⁹ **remz**: İşaret, işaretle anlatma. Güç anlaşılır. Gizli ve kapalı söyleme. [OTABL]

⁶⁰ **istiare-i tahyîliye**: İstiare-i mekniyede tasavvur olunan ayrıca ve hayalî bir istiaredir. Merhum misaldeki ölüme tırnak izafe edilmesi gibi. [EL] Kapalı istiarelerde müşebbehün bihin kavranmasına karine olup benzetmenin manasını tasavvur ettiren sözlere tahyîlî istiare denir. "Coşkun dereleri, ağır başlı büyük nehirleri, köpüre köpüre akan selleri, dumanlı dağ başlarını, yeşil ovaları, sararmış tarlaları gördüler." cümlesinde "ağır başlı" sözü, büyük nehirlerin insana benzetildiğini düşündürüyor. İşte kapalı istiarenin karinesi olan bu söz, eski kitaplardan verdiği bilgiye göre tahyîlî istiaredir. Bu çeşit istiareler akîf mecazlardan sayılmıştır. [EBT, ss. 162-163]

⁶¹ **mecaz-ı akîf**: Bir fiili, failinin gayrıya isnat etmektir. "Edebiyat muallimi bu sene iyi muvaffak oldu." cümlesinde mecaz-ı akîf vardır. Çünkü muvaffak olan muallim değil talebedir. Fakat muallimin

lûgavînin⁶² kısımlarından sayılamaz.

1) **İstiare-i mutlaka**: **İstia**renin karinesinden başka müsteârün lehin veya müsteârün minhin **mülâyimi**⁶³ olan bir şey zikrolunmaz ise istiare-i mutlaka denilir.

*Yani, istia*renin belirtisinden başka benzeyenin manası veya kendisine benzetilenin manasının **mülâyimi** olan bir şey anılmazsa böyle bir istiareye **mutlak istiare** denir.

Yukarıda zikredilen misallerde olduğu gibi.

2) **İstiare-i mücerrede**: Eğer müsteârün lehin **mülâyimi** zikrolunur ise istiare-i mücerrede denilir.

Yani, eğer bir istiarede benzeyen unsurunun manasının mülâyimi anılmışsa böyle bir istiareye mücerred istiare denir.

Nitekim, "Bugün kahvehanede silâhlanmış bir arslan oturuyordu" dendiğinde "kahvehane" karine ve "silâhlanmış" **tecrîd**⁶⁴ olur.

3) **İstiare-i mürâşşaha**: Eğer müsteârün minhin **mülâyimi** zikrolunur ise **istia**re-i **mürâşşaha**⁶⁵ denilir.

Yani, bir istiarede eğer kendisine benzetilenin manasının mülâyimi anlarsa böyle istiarelere mürâşşah istiare denir.

Nitekim, "Bir derin deniz ile mübahese ettim." dendiğinde, "mübahese", "deniz"den bir "âlim" kasdolunduğuna karine ve "derin" **terşîh**⁶⁶ olur. Aynı şekilde, "Onun hâl lisanı böyle söylüyor" denildiğinde "lisan"ın "hâl"e izafeti tahyilî istiare ve "hâl"in "konuşan insan"a benzetildiğine karine ve "söylemek" terşîh olur. Yine aynı şekilde:

Lâl olur elbet zebân-ı hâme-i pîçide müy

okutması talebenin öğrenmesine sebep olduğu için, fiili sebebine isnat kabilinden olarak muvaffakiyet muallime isnat edilmiştir. [EL]

⁶² **mecaz-ı lûgavî**: Mecaz-ı mürsel demektir ki alâkası teşbihten başka türlü olur. Mecaz-ı mürsel alâkaları pek çoktur. [EL]

⁶³ **mülâyim**: İstiare-i mekniyede mahzuf bulunan müşebbehün bihin münasebeti olan kelimedir ki âdeta teşbihin "vech-i şebah"i mesabesindedir. [EL]

⁶⁴ **tecrîd**: Bir istiare-i mücerredede kendisine benzetilenin **mülâyimi** durumunda bulunan unsur.

⁶⁵ **mürâşşah**: İbare içindeki benzetmede benzeyene en yakın olarak söylenen.

⁶⁶ **terşîh**: 1. Süzme, sızdırma. 2. Besleyip terbiye etme. 3. ed. Sözü özlü söyleme sanatı. [OTAL] Mürâşşah istiarede benzetme yönü durumunda bulunan kelime. "Bir bahr-i amîk ile mübahese ettim" denildiğinde "mübahese", "bahir"den bir âlim irâde olunduğuna karine ve "amîk", terşîh olur.

Kılca gamdan tab'-ı erbâb-ı sühan illetlenir

beytinde "hame", konuşan insana benzetilip "zebân"ın ona izâfeti tahyîliye ve karinedir, "lâl" de terşîhtir.

Terşîh, tenâsî-i teşbîhe mebnî olmakla **mutlakadan** eblâğ olduğu gibi **mutlaka** dahi **mücerrededen** eblâğdır.

Yani, istiare-i mûraşşaha, içindeki teşbih unutulmuş gibi davranılması dolayısıyla istiare-i mutlakadan, o da istiare-i mücerrededen daha belîğdir.

2- **İstiare-i mürekkebe**: İstiare bir lâfz-ı mürekkebe ise **istiare-i mürekkebe**⁶⁷ denilir. İstiare-i mürekkebe bir hey'et-i münteziaya dâl olan ibaredir ki **teşbîh-i temsîliye**⁶⁸ mebnî, müşebbeh olan hey'et-i münteziada müsta'mel olur. Bunun vech-i şebhi dahi mürekkebe olduğundan **istiare-i temsîliye**⁶⁹ denir.

Yani, mürekkebe istiare sözü, tecrübeler neticesinde oluşan kabullere göre hayalî olarak alınan bir vaziyete delâlet eden ibaredir ki temsîlî teşbîhten dolayı, benzeyen durumunda olan bir hayalî vaziyet hakkında kullanılır. Benzetme yönü mürekkebe olduğundan buna temsîlî istiare de denir.

Nitekim bir hususta tereddütlü davranan bir kimse hakkında "Bir adım ileri gidiyor ve bir adım geri çekiliyor." dendiğinde, bu sözle, o kimsenin, bir işi işlemeğe niyet edip hemen ondan vazgeçmesinden bir vaziyet alınıp ve bir şahsın bir adım ileri gitmesiyle bir adım geri çekilmesinden de bir vaziyet alınmakla, evvelki vaziyet ona benzetilerek ikinci

⁶⁷ **istiare-i mürekkebe**: İstiaresinin, lâfz-ı mürekkebe olmasıdır. Bir hey'etten ibaret olur. [EL] Mürekkebe istiare, zihinde tek bir tasavvur hasıl etmek üzere, istiarelerin art arda sıralanmasından meydana gelir. Söylenen bir müşebbehin mülâyimleriyle söylenmeyen bir müşebbehün bihe ait mülâyimleri düşündürmek yoludur. Buna "temsîlî istiare" de denir. Çocuğunu kaybeden ana-babayı teselli için söylenen şu beyit bu çeşit istiaresinin klâsik sayılacak bir örneğidir:

Sukût ettiyse bir kevkeb sipihri ber-karâr olsun

Yere düştüyse bir meyve dirahı pâydar olsun

[EBT, s. 163]

⁶⁸ **teşbîh-i temsîlî**: Unsurları arasındaki karşılık ilk bakışta göze çarpmayacak olan iki tasavvur hey'etinden kurulur. Teşbihin taraflarını teşkil eden bu hey'etlerden biri diğerini te'yit etmek üzere karşımıza çıkar. Teksîfî ve tafsîlî olmak üzere iki çeşidi vardır. İrsâl-i meseller birinciye, meselâ Tefkîk Fikret'in "Gayya-yı Vücut" manzumesi ikinciye örnek teşkil ederler. [Geniş bilgi için EBT ss. 148-149'a bakılmalıdır.]

⁶⁹ **istiare-i temsîliye**: Mürekkebe istiaresinin diğer adı

vaziyete delâlet eden ibare önceki vaziyet hakkında kullanılmıştır. Benzetme yönü de gâh ilerlemek ve gâh caymaktan alınan durumdur.

Mesel, darb-ı mesel, durûb-ı emsâl: Temsilî istiarenin kullanılması şayi' ve münteşir olursa mesel olur ve lisanımızda darb-ı mesel denilir. Ve durûb-ı emsâl diye cem'lenir.

Yani, temsilî istiare yaygın bir şekilde kullanılmaya başlarsa mesel olur. Buna dilimizde darb-ı mesel denir ve durûb-ı emsâl diye de çoğullanır.

"Ayağını yorganına göre uzat" meseli gibi.

Vech-i şebih itibariyle istiare: Benzetme yönü itibariyle istiare iki kısma ayrılır. Şöyle ki:

a- İstiare-i âmmiye (=mübtezele)*: Eğer vech-i şebehi zahir olur ise istiare-i âmmiye ve istiare-i mübtezele denilir.

Yani, istiarenin eğer benzetme yönü açık seçik olursa umumî istiare ve mübtezel istiare adını alır.

"Cesur adam " manasında kullanılan "arşlan" gibi.

b- İstiare-i hâssiye (=garîbe)*: Eğer vech-i şebehi hafî olur ise istiare-i hâssiye ve istiare-i garîbe denilir.

Yani, istiarenin eğer benzetme yönü gizli olursa hususî istiare ve garîb istiare adını alır.

Büydan hoş rengden pâkîzedir nâzik tenin

Beslemiş koynunda gûya kim gül-i ra'nâ seni

beytinde "ra'nâ gül"ü "dadı"ya teşbih gibi.

Bazen de umumî istiarede bir nevi' tasarruf ile garabet⁷⁰ hasıl olur. Nitekim:

Kûşe kûşe mihrler mehler bedîd olsun da gör

Seyr-i Sa'dâbâd'ı sen bir kerre îd olsun da gör

beytinde "mihrler" ve "mehler"den murad mesireye gelen güzellerdir. Güzellerin "mihr"

* Buna "alışılmış istiare" de denmektedir. [EBT. s. 167] (Bazı araştırmacılar "âmmiye"yi "âmiye" demişlerse de kelime "hâssiye"nin zıddı olup "lûgatü'l-füşhâ'dan ayrı olan Arap dili. Avamca. Halkın konuştuğu Arapça. [Bkz. ATL]" manasına gelir. "Mübtezele"ye yakın manalı lâfız da budur.)

* Bu terim "alışılmamış istiare" terkibiyle de karşılanmıştır. [EBT, s. 167]

⁷⁰ garabet: Kelime burada "hilâf-ı âdet olmak", yani "orijinal" manasıyla kullanılıyor.

ve "mâh"a teşbihi âdî bir teşbih ise de, Sa'dâbâd'a gelen güzelleri iki kısma ayrılıp bir kısmı "mîhr"e, bir kısmı da "mâh"a benzetmekle istiareye garabet verilmiştir.

İstiarenin güzellik ve makbullüğü içerdiği benzetmenin teşbih faslında beyan olunan güzellik cihetlerine riayet etmekle istiareye lâfız cihetinden teşbih kokusunu aldirmamakla olur. Şu kadar ki teşbihin lûgazlara sebep olmayacak derecede açık olması da gerekir ve benzetme yönü pek gizli olan yerde teşbih meydana gelirse de istiâre caiz olmaz.

Meselâ "Filân adamın arslan gibi ağzı kokar." denir ama "Ağzı kokar bir insan gördüm." deyip de "arslan" manası kasdolunsa lûgaz⁷¹ kabîlinden sayılmış olur. Bundan dolayı her teşbih geçerli olan yerde istiare geçerli olmaz. "İlim" ile "nûr", "şübhe" ile "zulmet" gibi benzetme yönleri kuvvetli olmakla birleşik gibi olan şeylerde istiare meydana çıkıp teşbih güzel olmaz.

BEŞİNCİ KISIM: KİNAYE (Fasl-ı hamis)

Fasl-ı hamis'te kinaye [BEYAN bölümünün girişinde de kısaca tanımlanmıştır]; ta'rîz, telvîh, remz, îma ve işaret tarif edilmektedir. Kinayenin alan terimleri olan mekniyyün bih ve mekniyyün anih tanıtılmakta; mekniyyün anihın zat, sıfat, nisbet olma durumları anlatılmaktadır. Kinaye telvîh, remz, ima ve işaret diye ayrılarak bunların her biri tanıtılmaktadır. Şimdi bunları sırasıyla görelim:

Kinaye: Lûgat-ı Arabiye'de tasrîhin hilâfidır. İstilah-ı ilm-i belâgatte ol lâfızdır ki manasının **melzum**⁷² ve **metbu**'unda⁷³ isti'mal olunur. Ve bu melzum olan mana zihinde ona lâzım olur. Ve işbu mana-yı murada delâlet eder karine-i muayyene bulunur fakat mana-yı hakîkinin irâdesine mani' olmaz. Ve bazen masdar olarak ol vecihle lâzımı zikredip de melzumu irâde etmek manasında kullanılır. Ve lâfza **mekniyyün bih**⁷⁴ ve

⁷¹ lûgaz: Manzum bilmece demektir. Eski divanların çoğunda bunlardan birkaç tane bulunduğu gibi halk lisanında hece vezniyle tertip edilmiş olanları da vardır. "Limon" ve "çivi" demek olan:

Bir küçük fıçıcık	ve:	Bir küçük Arapçık
İçindedir turşucuk		Başındadır tablacık

bilmeceleleri gibi. [Bkz. EL, Lûgaz maddesi]

⁷² **melzum**: Mevcut bir şeyle bulunması lâzım gelen. Mevcut bir şeyle birbirinden ayrılmayan.

⁷³ **metbu**':Kendine uyulan, tabi olunan.

⁷⁴ **mekniyyün bih**: Kinayeyi teşkil eden sözün lâfzı.

manaya **mekniyyün anh**⁷⁵ denilir.

Yani, Arap lûgatinde açık açık söylemenin zıddıdır. Belâgat ilmi istilâhında manasının melzum ve metbu'unda kullanılan lâfızdır. Melzum olan bu mana zihinde ona lâzım olur. İşbu kastedilen manaya delâlet eder belirli bir karine bulumur; fakat hakikî mananın kastedilmesine mani' olmaz. Bazen de masdar olarak o şekilde lâzımı (lüzumlu olanı) zikredip de melzumu (lüzumlu kılınanı) kasdetmek manasında kullanılır. Kinayenin lâfzına mekniyyün bih, manasına mekniyyün anh denir.

Mekniyyün anh ya zattır: Nitekim, "*kalb*"den kinaye olarak "hased mahalli" ve "*insan*"dan kinaye olarak "iki ayağı üzerinde yürür, tırnakları geniş bir hayvan" denir.

Cûşîş-i eşke dil-i pürhûn bir mecrâ iki

mısra'ı da bu kabildendir ki "mecra" burada "göz"den kinayedir.

Yahut sıfattır: Nitekim "*kerim, sahi*" manasından kinaye olarak "kapısı açık, sofrası meydanda"; "*ebleh*" manasına olarak "kabakulak, kalın kafalı" denir.

Hesabım var benim kassâb ile kanlı bıçaklıyız

mısra'ı da bu kabildendir ki "kanlı bıçaklı", "inatçı düşman" demektir.

Veyahut nisbettir: Yani sıfatı mevsufuna isbattır. Nitekim, "*Tahta cülûs etti.*" denir ve "*Hükümdar oldu ve hükûmeti ele aldı.*" demek olur.

Sarardı benzi hasedden benimle yâri görüp

Rakîb-i rû-siyehê bir garîb renk oldu

beyti de bu kabildendir ki "benzi sarardı", "mükedder oldu" demekten kinayedir.

Kinaye ibaresinde eğer sıfatın **mevsufu**⁷⁶ mezkûr veya **mukadder**⁷⁷ olmazsa ta'rîz kabîlinden olur.

Ta'rîz: Bir ciheti gösterip de diğer ciheti kasdetmektir.

Nitekim, şuna buna kötü muamele eden bir şahsın yanında, "Olgun insan ancak insanlara güzel muamele eden kimsedir." dersin, "Sen olgun insan değilsin." demeyi

⁷⁵ **mekniyyün anh:** Kinayeyi teşkil eden sözün manası.

⁷⁶ **mevsuf:** Sıfat tamlamasında tamlanan unsuru. "Olgun insan"da "insan" mevsuftur.

⁷⁷ **mukadder:** ed. Söylenmediği halde sözün gelişinden anlaşılan. Söz gelişi "Sen olgun insan değilsin." cümlesinde mezkûr olan mevsuf, "Sen olgun değilsin." cümlesinde mukadderdir.

kastedersin. Mevsuf olan muhatap ise ibarede zikredilmiş olmadığı gibi kaldırılmış da değildir.

Kinaye, telvîh ve remz ile ima ve işaret kısımlarına da ayrılır. Şöyle ki:

Telvîh: Eğer lâzım⁷⁸ ile melzum arasında vasıtalar⁷⁹ çok olur ise telvih denilir.

Nitekim, "Ramazanda onun mutfağında günlük şu kadar çeki odun sarfolunur." dendiğinde bu ibareden mutfağında çok yemek piştiğine ve ondan yiyenlerin ve misafirlerin çokluğuna ve ondan da hane sahibinin konuksever ve cömert olduğuna intikal olunur.

Remz: Eğer lâzım ile melzum arasında vasıta az olup da lüzumda⁸⁰ hafâ⁸¹ olur ise remiz denilir.

Nitekim, "kalın kafalı" terkibinden "ebleh" manasına intikal biraz fikir ile hasıl olur.

İma ve işaret: Eğer lüzumda hafâ dahi bulunmaz ise îma ve işaret denilir.

Nitekim, "Lûtuf ve kerem onun hanesindedir." denir ve "Hane sahîbi lûtuf ve kerem ehlidir." demek olur. Aynı şekilde, "Kerem dedikleri şey onun konağına konmuş ve orada yaslanıp kalmış." dendiğinde, keremin o konağına konması orada vücudundan kinayedir; orada vücudu da hane sahibine sübutundan kinaye olur ve "kerem" burada "misafir"e benzetilmekle kapalı istiare de vardır.

⁷⁸ lâzım: Lüzumlu, gerekli. Bir şeyden asla ayrılmayan. Bir işte beraber bulunmasına ve vücuduna ihtiyaç olan şey. (lâzım ve melzum: Biri birisinden asla ayrılmaz, birisi olunca diğerinin de olması şart olan.)

⁷⁹ vasıta: İki şeyi birbirine ualaştırır. (Burada "melzum ile lâzım arasındaki alâkalar" kastediliyor)

⁸⁰ lüzum: Bir şey bir şeyden asla ayrı olmayıp onunla sabit ve daim olmak.

⁸¹ hafâ: Gizlilik, saklı olmak, saklılık.

VI- BEDÎ' İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

(Bâb-ı sâlis)

Cevdet Paşa bu bölümde bedî sanatları dört fasıla ayırarak anlatmıştır:

Paşa bedî sanatları önce "muhassehat-ı lâfziye" ve "muhassehat-ı mâneviye" diye tasnif edip bunların her birini birer fasılda ele almıştır. Bu iki gruptan birine sokmakta tereddüt ettiği sanatları da müstakil bir fasılda işlemiştir. Ayrıca edebî sanatlardan sayılan tarih sanatı hakkında da ayrı bir fasıl açmıştır.

Biz bunları ele alırken Cevdet Paşa'nın tasnif sistemini de meydana çıkarmak maksadıyla onun sırasına uyduk ve daha önceki bölümlerde olduğu gibi gerekli başlıklamaları yaptık, karşılıklarına tanımlarını, Cevdet Paşa'nın yaptığı şekliyle, koyduk ve bunların altında da, bazen zarurî bazı eklemeleri de yaparak, günümüz diliyle karşılıklarını verdik.

Aralarda kullanılıp bir tanımına yer verilmeyen terim ve kavramların tanımlarını kaynak eserlerden arayıp bularak dipnotta verdik. Bunun gibi, ara-tanın hâlinde verilen kavramları da dipnota koyduk; tabii bu durumda gerekli bulunduğunda zarurî bazı eklemeler yapılmıştır. Yine, gereken yerlerde küçük açıklamalarda bulunduk.

Tanımların dışında kalan kısımlarda belli bir sadeleşmeye gidilmiştir; örnekler de buna dahildir. Ancak, mevcut şekliyle kalması gereken durumlarda örneğindiline dokunulmamıştır.

Asıl metinden ayrı olan bütün ifadelerin italik yazılması suretiyle kendi ifadelerimizin ayrılmasına gayret ettik.

Şimdi bu bölümün tasnif sistemini vermesi dolayısıyla Cevdet Paşa'nın bu bahsin başındaki ifadelerini aynen vererek bahsi yukarıda belirttiğimiz şekilde ele alalım:

Sanayi'-i bedîiye: Kelâm-ı belîğîn vücuh-ı tezyin ve tahsîni demek olarak iki kısma taksim olunur. Kısım-ı evvel manaya ait olan muhassehatır. Kısım-ı sâni lâfza ait olan muhassehatır. Bu iki kısımdan her biri bimensihi Teâlâ birer fasılda ta'rif kılınacaktır.

Sanayi'-i bedîiye mülhak bazı muhassehat olmağla onlar ve bir de müteahhirîn-i şuara beyninde mütedavil olan san'at-ı tarih dahi başkaca birer fasılda îrâd olunacaktır.

Yani, bedî sanatlar belîğ kelâmın süslenme ve güzelleştirilme tarzları demektir ve iki kısma ayrılır: İlk kısım manaya, ikinci kısım lâfza ait olan sanatlardır. Bu iki

kısımdan her biri birer fasılda tanıtılacaktır. Bediî sanatlara ilhak olunan bazı sanatlar daha vardır ki onlar da ayrı bir fasılda ele alınacaktır. Sonraki şairler arasında geçerli olan tarih sanatı da ayrı bir fasılda anlatılacaktır.

BİRİNCİ KISIM: MUHASSENAT-I MA'NEVİYE (Fasl-ı evvel)

Cevdet Paşa bu fasılda "muhassenat-ı maneviye" dediği tıbak, mukabele, mürâât-i nazîr, teşabüh-i etrâf, irsâd, müşâkele, akis, rücû', cem', tefrik, leff ü neşir: leff ü neşir-i müretteb, leff ü neşir-i gayr-i müretteb; mezheb-i kelâmî, hüsn-i ta'lîl, mübalâğa: tebliğ, iğrak, gulüvv; te'kidü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zemm, te'kidü'z-zemm bimâ yüşbihü'l-medh; tecahülü'l-ârif, idmâc, tevcih, tevriye sanatlarını ele almaktadır. Müellif, bir sanatla ilgili kabul görmüş birden fazla terim olması durumunda bunları da belirtmiştir. Biz de onun tarzına uyarak bunları belirtme yoluna gittik. Başka dillere çevrildiğinde aynı hususiyeti gösteremeyecek olan "tevriye" sanatını da edebî ilimler ulemasının hilâfına lâfız sanatlarından saymakla birlikte, yine de bu fasıla almıştır. Anlaşılan yazar, "tevriye"nin lâfız sanatlarına sokulmasını teklif etmekte, ancak yine de alışılmış tasnifi bozmamaktadır.

Bilhassa tarih düşürme sanatı kısmında metinde geçen bazı Arapça ibarelerin anlamları ve zarurî görülen bazı açıklamalar yıldız işaretiyle dipnotta verilmiştir.

Şimdi bu sanatları müellifin gözettiği sıra dahilinde görelim:

1- San'at-ı tıbak: ki mutabakat ve tezat dahi denilir beyinlerinde tezat¹ yahut diğer vecihle tekabül² bulunan şeyleri cem' etmektir.

Yani, tıbak, aralarında zıtlık yahut başka bir deyişle karşıtlık bulunan şeyleri bir araya getirmektir. Bu sanata mutabakat ve tezat da denir.

"Beyaz" ile "siyah"ı ve "dost" ile "düşman"ı bir yerde toplamak gibi.

Bârını gerden-i ahbâba edenler tahmîl

Ne kadar olsa sebük-rûh olur elbette sakîl

beyti ile, müellifin:

¹ tezat: 1. birbirine zıd olma, birbirinin aksi olma. 2. ed. cümlede birbirine zıd iki mana bulunma. 3. terslik, aksilik. [OTAL]

² tekabül: 1. karşı karşıya olma. karşı karşıya, yüz yüze gelme, karşılaşma. 2. karşılık olma, karşılama. [OTAL]

Eden vuslat deminde fikr-i hicran ağlasın gülsün

Dökenler eşk-i şâdî böyle her an ağlasın gülsün

ve:

Lebi cân tâzeler bîmâr-ı cismi cân olur Cevdet

O şûha dil veren dilhaste her an ağlasın gülsün

beyitleri bu kabildendir.

Mukabele: **Tıbâk**ın bir kısmı da **mukabele** denilen san'attır ki mütevakif manaları îrâd eyledikten sonra sırasıyla mukabillerini zikretmektir.

Yani, tıbakın bir kısmı da mukabele denen sanattır ki, birbirine uygun olan manaları söyledikten sonra sırasıyla karşıtlarını anmaktır.

Dilde safâ-yı aşkın dîde gamınla pür-nem

Bir evde ayş ü şâdî bir evde ye's ü mâtem

beytinde olduğu gibi ki birbirine uygun olan "ayş ü şâdî" söylendikten sonra mukabilleri olan "ye's ü mâtem" getirilmiştir.

2- **Mürâât-i nazîr:** ki san'at-ı **tenasüb** ve **telfik** dahi denilir. Mütenasip şeyleri cem' etmektir.

Yani, mürâat-ı nazîr, birbirine uygun olan şeyleri bir araya getirmektir. Bu sanata tenasüb ve telfik de denir.

"Kalem, kalemtırâş, hokka, mikraz" ve "top, tüfenk, kılıç, mızrağ"ı bir yerde zikretmek gibi.

Gider mi sîne-i ehl-i muhabbetten hayâl-i yâr

Nice münfekk olur sûret heyûlâ-yı merâyâdan

beytindeki "suret" ile "heyûlâ" ve "merâyâ" bu kabildendir.

"Übüvvet" ile "bünüvvet" gibi iki **mütezayif**³ bir yerde toplanmadıkları için aralarında tıbâk san'ati bulunur ise de **mütelâzım**⁴ oldukları itibarıyla da aralarında mürâât-i nazîr vardır.

³ **mütezayif:** Çağrışım meydana getiren ik şey. (fels. connotatif [OTAL])

⁴ **mütelâzım:** Biri diğerine lâzım olan. Karışık olan. Biri diğerine yapışan [OTABL, telâzım maddesi]

Cevdet Paşa bundan sonra mürâat-ı nazîrden sayılan bazı sanatlara yer vermektedir ki bunlar aşağıdaki şekilde ayrı ayrı başlıklanmışlardır:

Îhâm-ı tenasüp: Bazen bir lâfzın murad olmayan manası itibarıyla tenasüp bulunur. İşte buna îhâm-ı tenasüp denilir ki mürâat-ı nazîre mülhaktır.

Yani, bir sözün kastedilmeyen manası itibarıyla bir uygunluk içinde bulunmasına îhâm-ı tenasüp denir. Bu sanat mürâat-ı nazîre katılmıştır.

Nitekim:

Aceb mi tutsa el üstünde nergisi dildâr

Ezelden aralarında göz âşnâlığı var

beytinde "göz âşinalığı" "muarefe" manasına olup ancak "göz"ün lûgavî manası itibarıyla "nergis"e benzemesi ve münasebeti ma'lûmdur.

Gülzâr-ı dehr içinde nesîm-i sabâ gibi

Halkın esip savurduğu bâd-ı hevâ imiş

beytindeki "heva" lâfzı dahi bu kabildendir.

Nevrûz erip ağyâr ile seyreyledi dilber

Gıceyle günüm oldu benim şimdi berâber

beyti de bu kabilden sayılır.

Teşabüh-i etrâf: san'atı ki kelâmı ibtidasına münasip olan şey ile hatmetmektir.

Mürâât-ı nazîrden ma'duddur.

Yani, teşabüh-i etraf sanatı, sözü başlangıcına uygun olan şeyle bitirmektir. Mürâat-ı nazirden sayılır.

Nitekim:

Halk eder dâd ü sited biz pür telâş ü bî-nasîb

Çârsû-yı âlemin bir onmadık dellâlîyiz

beytinde olduğu gibi ki "dâd ü sited" ile "çârsû" ve "bî-nasîb" ile "onmadık dellâl" mütenasıptir.

Yoktur bir murâd ü nihâl-i emel diye

Bâğ-ı cihânda çekme elem hep olur beter

beyti de bu kabildendir.

İrsâd: Yine bu kabilden olarak bir de **irsâd** vardır ki **teshîm** dahi denilir. Bu da bir san'attır ki kelâmın evvelinde bir söz bulunup **harf-i revî** ma'lûm olduğu hâlde fikranın yahut beytin âhiline delâlet eyler.

Yani, revî harfî malûm olduğu takdirde, kelâmın öncesinde bulunan bir sözün, fikranın yahut beytin somuna delâlet etmesine irsad denir. Bu sanata teshim de denir. (Sözün gelişinden, bu sanatın da müraat-ı nazîrden sayıldığı anlaşılmaktadır.)

Nesirde **fıkra*** şürde **beyit**⁵ menzilesinde olup **harf-i revî**⁶ dahi fıkra da yahut beyitte **tekerrür eden harftir**.

Yani, nesirde "fıkra" şürde "beyit" komumundadır. Revî harfî de fıkra da yahut beyitte yinelenen harftir.

Meselâ:

Ol müsteîn-i ism-i celâlim ki defaten
Feth-i kelâma kudretimi Müsteân verir

beytinde revî harfinin "n" olduğu ma'lûm olunca ilk mısra'daki "müsteîn" lâfzı "Müsteân"a delâlet eyler.

Vatanın zevki mülâkat-ı ahibbâ iledir
Bî-mülâkat-ı ahibbâ vatani neyleyeyim

beyti dahi bu kabildendir.

3- San'at-ı müşâkele: Bir şey'i sohbetinde bulunduğu bir şey'in ismiyle zikretmektir.

Nitekim bir konağa yalın ayak gelen bir fakîre, "Ne türlü yemek istersin? Pişirelim." denilmesi üzerine, "Bana bir çift ayakkabı pişiriniz." demesi gibi. Bunun gibi, ağaç dikmekte olan bir çiftlik sahibine bir misafir gelerek "Hatem-i Tayy*" gibi dik." deyip de "İn'am ve ihsan et." manasını murad etmesi de bu kabildendir.

* Bkz. "Belâgat İlmi ile İlgili Genel Kavramlar" bölümü 72. dipnot.

⁵ **beyit**: iki mısradan oluşan nazım birimi.

⁶ **harf-i revî**: Fıkra da yahut beyitte tekerrür eden harftir.

* Hatem-i Tay: Cömertliği ile meşhur bir Arap kabile reisi. Klasik edebiyatta cömertlik anılınca akla gelen isimlerin başında gelir. [Bkz. Âgâh Surlı LEVEND, Divan Edebiyatı, ss. 153-154]

4- Akis: Kelâmın bir cüz'ü diğer cüz'ün üzerine takdim olunduktan sonra ber-akis olarak îrâd olunmaktır.

Yani, akis, kelâmın bir parçası diğer parçasının önüne geçirildikten sonra aksi üzere getirilmesidir.

"Âdâtü's-sâdâti sâdâtü'l-'âdât*." ve "Bârî Teâlâ ölüden diri ve diriden ölü çıkarır." ibarelerinde olduğu gibi.

Bî-nikab ü bâ-nikab arz-ı cemâl eylerdi yâr
Geh hilâli bedr ü geh bedri hilâl eylerdi yâr

beyti de bu kabildendir.

5- Rücû': Bir sözü söyledikten sonra linüktetin onu nakzettir.

Yani, rücû' bir sözü söyledikten sonra bir nükte için onu bozmaktır.

Çeşm-i im'ân ile baktıkça vücûd ü ademe
Sahn-ı cennet görünür âdeme sahrâ-yı adem
Galat ettim ne-revâ cennete teşbîh etmek
Başkadır ni'met-i âsâyiş-i me'vâ-yı adem
Tutalım anda da olmuş niam-ı gûnâgûn
Öyle muhtâc-ı tenâvül müdür âlâ-yı adem

gibi.

Gûş et gönül beyân-ı miyân söylerim sana
Yok belki rişte-i dil ü cân söylerim sana

beytiyle,

Edenler dûr cânândan beni cânında bulsunlar
Galat dedim değil cânında cânânında bulsunlar

beyti dahi bu kabildendir.

6- Cem': Müteaddid şeyleri bir hükümde cem' etmektir.

Yani, cem', birden fazla şeyi bir yargıda toplamaktır.

Aşka düşmüş ibtida bir nây bir ben bir gönül

* "Âdetlerin efendisi efendilerin âdetidir." manasında Arapça söz.

Dâğ dâğ ibtilâ bir nây bir ben bir gönül

ve,

Hem gönlümü hem aklımı hem sabrımı aldın

Ey şûh-ı cefâpîşe bana sen neler ettin

beyitlerinde olduğu gibi.

Dil âteş dîde âteş sîne âteş rûy-i yar âteş

mısraı dahi bu kabildendir.

7- Tefrik: İki şey'in beynindeki fark ve tefavütü beyan etmektir.

Yani, tefrik, ,iki şeyin arasındaki farkı ve ayrı oluşu açıklamaktır.

Nice teşbîh edelim kadd-i nihâl-i yâre

Yoğ iken vech-i şebek tâze nihâl-i çemeni

O bulur kisve-i sebzî varakıla revnak

Yâr eder kesb-i letâfet çıkarıp pîrezeni

kıt'asında⁷ olduğu gibi.

8- Leff ü neşir: san'atı ki müteaddid şeyler zikrolunduktan sonra herbirine ait olan hükümler îrâd olunmaktır. İki kısımdır: Kısım-ı evvel **müretteb*** ve kısım-ı sâni **gayr-i mürettebdir***.

Yani, müteaddit şeyler anıldıktan sonra bunların her birine ait hükümlerin getirilmesine leff ü neşir sanatı denir. İki kısımdır: Birinci kısım mürettep, ikinci kısım gayr-i müretteptir.

Yazar leff ü neşrin tanımını yaptıktan sonra onun çeşitleri olan leff ü neşr-i müretteb ve leff ü neşr-i gayr-i müretteb hakkında bir izahatta bulunmamış, onlar hakkında sadece birer beyit örnek vermekle yetinmiştir. Örnekler şunlardır:

a- Leff ü neşr-i müretteb:

⁷ kıt'a: Kıt'a ilk iki mısraı kafiyeli olmadığı halde yek-kafiye olan nazımdır. En az iki beyit olur. Kıt'a ile nazım arasında fark vardır. Nazım'ın matlaı kafiyeli, kıt'anınki kafiyesizdir.[Muallim Naci. İstilahat-ı Edebiye, s. 96]

* Günümüzde "mürettep" yerine "düzenli" de denmektedir. [Bkz. EBT, 290; AES, s. 91]

* Günümüzde "gayr-i mürettep" yerine "düzensiz" de denmektedir. [Bkz. EBT, 291; AES, s. 91]

Sûz-ı aşkın sînedede sevdâ-yı zülfün kalbde

Nârdır külhanda gûya mârdır gencînedede

beytinde olduğu gibi. *Burada birinci beyitte "sûz-ı aşk, sîne, sevdâ-yı zülf, kalb"e karşılık, ikinci beyitte "nâr, külhan, mâr, gencîne" yer almıştır ve bunlar her ikisinde de aynı şekilde sıralanmışlardır.*

b- Leff ü neşr-i gayr-i müretteb:

Fıkr-i zülfün dilde tâb-ı sûz-ı aşkın sînedede

Nârdır külhanda gûya mârdır gencînedede

beytinde olduğu gibi. *Burada birinci beyitte "fıkr-i zülf, dil, tâb-ı sûz-ı aşk, sine" sözleri söylendikten sonra, ikinci beyitte de onlarla ilgili olarak farklı sıralarda "nâr, külhan, mâr, gencîne"ye yer verilmiştir.*

9- Mezheb-i kelâmî: **Mütekellimîn**⁸ usûlü vechile yani **tarîk-ı bürhânî**⁹ üzere matlûba delil getirmektir.

Yani, mezheb-i kelâmî kelâmcıların metoduyla yani bürhanî bir yol tutarak, varılmak istenen somuç için delil getirmektir.

Nitekim, İbrahim Aleyhisselâm hazretleri nazar ve **istidlâl**¹⁰ ile kavmini ilzam için akşam olup da bir parlak yıldız görüldüğünde "İşte bu benim Rabbimdir." dedikten sonra yıldız gurûb ve gaybûbet edince "Ben böyle gaib olan şeyleri sevmem." demesi yıldızın ilâh olmadığına istidlâldir. Şöyle ki:

"Yıldız sebatsızdır."

"Benim Rabbim ise sebatsız değildir."

"Öyle ise yıldız benim Rabbim değildir."

demek olur.

10- Hüsni ta'lîl: Bir itibar-ı lâtif-i gayr-i hakikî ile bir vasıf için bir illet-i

⁸ **mütekellimîn**: İlm-i kelâm uleması. İslâmî iman esaslarının hakaik-i Kur'aniye ile ispat ve izahını yapan büyük İslâm allâmeleri. [OTABL]

⁹ **tarîk-ı bürhânî**: Delil getirme yolu, tarzı, usûlü.

¹⁰ **istidlâl**: Delil getirmek. Delil ile anlamak. Bir delile dayanarak netice çıkarmak. Zihnin eserden müessire, müessirden esere intikali. [OTABL]

münasibe iddia olunmaktır. Yani nefsü'l-emirde illeti olmayan mana illet olmak üzere i'tibar kılınmaktır. Bu vasıf iki kısma münkasım olur. Şöyle ki ya bir sıfat-ı sabite olup da illetinin beyanı kasdolunur. Veya sabit olmayıp da isbatı murad olur.

Yani, hüsn-i ta'lîl, hakikî olmayan güzel bir itibarla bir nitelik için münasip bir sebebin iddia edilmesidir. Yani, aslında gerçek sebep olmayan mananın gerçek sebep olarak farz edilmesidir. Bu nitelik iki kısma ayrılır. Şöyle ki: Ya sabit bir sıfat olup hakikî sebebinin açıklanması kastedilir veya sabit olmayıp da isbatı istenir.

Nitekim:

Oldu ruhsârına taklîd ile gül hâr ile hor

mısraındaki "gül"ün "ruhsâr-ı yâr"e taklîdi, "hâr ile hor" olmasına hüsn-i ta'lîldir. Ama güllerde hâr (diken) bulunmasının hakikî illeti son dereceyi bulan Samedânî hikmet icabından olup insanlar arasında ma'lûm olan âdî işlerden değildir.

Perîşân ehl-i âlem âh u efgan ettiğimdendir

Perîşân olduğum halkı perîşân ettiğimdendir

beyti de bu kabildendir ki şair, "âh ve efganı, halkın perîşanlığına" ve "halkı perîşan ettiğini, kendi perîşanlığına" illet i'tibar etmiştir; bu ise hüsn-i ta'lîldir. Ama gerçekte kim bilir ki bu perîşanlığa sebep ne idi? Ve Sünbülzâde Vehbî:

Çâh-ı zekan üftâdesi dilbeste-i zülfüz

Zincirlikuyu anın için meskenimizdir

beytinde, Zincirlikuyu semtinde sakin olduğuna, ilk mısraı hüsn-i ta'lîl olarak getirmiştir. Halbuki kendisinin Zincirlikuyu civarında sakin olduğu sabittir ve orada hane sahibi olduğu ise ma'lûmdur.

Alevlendi dilinde âteş-i reşk-i kefi desti

Pür oldu şâh-ı mercânile sanman ka'r-ı deryâyı

beyti de bu kabildendir ki deryanın bazı mevkilerinde dibinin kızıl görünmesi içindeki mercanlardan dolayı olduğu ma'lûm iken şair kendi memduhunun ihsanının genişlik ve çokluğuna, deryanın hased âteşinin parlayan alevi olduğunu ona hüsn-i ta'lîl kılmıştır.

Ve,

Sermâye-i şâirân tükenmez

Dünya tükenir yalan tükenmez

beytinde şairler sermayesinin tükenmez olması mümkün olsa da akıldan uzak olduğundan onların sermayesi yalan olup yalan ise tükenmez olduğu beyanıyla isbat olunmuştur. Bu dahi hüsn-i ta'lildir.

Kim söyleşir ol gamze-i cânsûz ile zîrâ
Her bir müje bir nâdire-perdâz-ı muhabbet

beyti dahi bu kabildendir. Muharririn:

Dâğdâr olmasa hışmınla eğer
Mübtelâ-yı kelef olmazdı Kamer
Hizmetin etmese Cevzâ niyyet
Bağlamaz idi miyânına kemer

kıt'asında memduhun hışmıyla Kamer'in (Ay) dağlı olması ve onun hizmetine Cevzâ'nın (İkizler Burcu) niyyet etmesi mümkün olmadığı hâlde hüsn-i ta'lil kabilinden olarak evvelkisine Kamer'in benekli olmasıyla ve ikincisine Cevzâ'nın kuşağı bağlı görülmesiyle istidlâl olunmuştur.

Şüphe üzerine bina olunan kelâm da hüsn-i ta'file ilhak olunmuştur.

Esdikçe bâd-ı subh perîşansın ey gönül
Benzer esîr-i turra-i cânânsın ey gönül

beytinde olduğu gibi.

Şemîm-i nâfeye dair sabâda var bir eser
Aceb o âhû-yı nâzende kâkülün mü tarar

beyti de bu kabildendir.

11- Mübalâğa: ki bir vasfın şiddet ya za'fda müsteb'ad ya muhal derecesine bülûğu iddia olunmaktır. Tebliğ ve iğrak ve gulüv diye üç kısma taksim olunur.

Yani, *bir niteliğin şiddet veya zaafıta akıldan uzak veya imkânsız bir dereceye ulaştığının iddia edilmesine mübalâğa denir. Tebliğ, iğrak ve gulüv diye üç kısma ayrılır. Şöyle ki:*

a- Tebliğ: Müddeâ eğer aklen ve âdeten mümkün ise tebliğ denilir ve inde'l-büleğâ makbul olur.

Yani, iddia edilen, eğer akıl ve âdetçe mümkün durumda ise tebliğ denir. Böyle

bir mübalâğa, belâğat ehli yanında makbuldür.

Benim ol nâdire-senc-i güher-i tâze-zuhûr
Köhne mazmûna değil genc-i hayâlim mahzen

beyti gibi.

b- İğrak: Eğer âdeten muhal ve aklen mümkün olur ise iğrak denilir. Bu dahi makbuldür.

Yani, eğer iddia edilen şey, âdetçe imkânsız ve akla göre mümkün olursa böyle mübalâğalara iğrak denir.

Feth-i Hayber olalı eylememiştir kimse
Zûr-ı bâzû ile bir böyle hisârı teshîr

beyti gibi.

c- Gulûv: Ve eğer aklen dahi muhal ise gulûv denilir.

Yani, iddia edilen şey, eğer âdetçe de, akla göre de imkânsızsa gulûv adını alır.

Bir kasr-ı âlînin sitayîşi hakkında Neffînin:

Değil mihr ü beyâz-ı subh ufukda seyr için sakfın
Felek baş kaldırınca hâke düştü tâc ü destârı

beyti gibi.

Gulûv makbul olmaz, meğerki şart sîgası veya teşbih gibi bir vecihle sıhhat ve imkân derecesine yaklaştırıla ve hafifletilmiş ola.

Nitekim mezkûr kasîdenin:

Sanırlar bir gül-i zerdûzdur bir nat'-ı hârâda
Ruhâmında görenler aks-i hurşîd-i pür-envârı

beytinde "sanırlar" ta'biri ile mübalâğa sıhate yaklaştırılmıştır. Kezalik bir at methine dair olan:

Şikest etmez habâbın etse cevlân rûy-ı deryâda
Dokunsa berk-i na'li nerm ederken seng-i hârâyı

beytindeki gulûv de farz üzerine bina edilmiş olarak şart sîgası ile bir mertebe hafifletilmiştir.

Yahut meğerki bir güzel hayal bulunsa o takdirde de gulûv güzel olur.

Nâzı âb etmiş de bir fevvâre resmetmiş hayâl

İşte o sudur atılmış kametin olmuş senin

beytinde olduğu gibi.

Veyahut **hezl**¹¹ makamında getirile; o takdirde de gulûv, mecaz olur.

Nitekim: "Ne acayip, yarın işret etmeye niyet etsem, dünden sarhoş olurum!" dendiği gibi.

Bu suretlerden başka gulûvler makbul olmaz. Hele Nefî'nin:

Benim ol nâzım-ı endîşe ki simsâr-ı kazâ

Edemez kıymet-i akd-i dürr-i nazmım takdîr

gibi çok çirkin gulûvleri kat'î olarak reddedilmiştir ve asla hoş görülemez..

Makbul mübalâğa kabîlinden sayılmağa lâayık bir san'at da bir meramı zıddına benzer tabirle tekit etmektir.

Te'kîdü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zemm: İşte bunun bir kısmına "te'kîdü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zemm" denilir ki "zemm yollu medih" demektir.

Yani, te'kîdü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zemm, medih maksadını, zıddına benzer bir tabirle, zem yoluyla pekiştirmektedir. Görünürde kötöleme ifade eden sözler kullanmak suretiyle övgüyü daha vurgulu hale koymaktır. Makbul mübalâğa sınıfından sayılmaya lâayık bir san'attır.

Nitekim, "Bu kılıcın kusuru yoktur; fakat muharebelerde çok kullanılmış olduğundan üzerinde pek çok kan lekesi var." denildiğinde,

"Eğer kılıçta kan lekesi ayıp sayılır ise işte bu kılıcın o ayıbı vardır."

"Lâkin kan lekesi kılıçta ayıp sayılamaz."

"Öyle ise bu kılıçta ayıp tasavvur olunmaz."

demek olarak methi pekiştirici olur.

Hüsnüne hiç diyecek yok ammâ

Nigehe ok gibi işler cânâ

¹¹ **hezl**: Meşhur bir nazmın vezni ve kafiyesi taklit edilmek suretiyle lâtife yollu şiir yazmak demektir. Buna "tehzil" de denir. O yoldaki yazılara "hezliye" denir. Mürekkebcî Hevâî ile Sürûrî'nin hezliyâtı meşhurdur. (EL)

beyti de bu kabildendir.

Tek'îdü'z-zemm bimâ yüşbihü'l-medh: Diğer bir kısmına dahi "tek'îdü'z-zemm bimâ yüşbihü'l-medh" denilir ki "medih yollu zem" demek olur.

Yani, tek'îdü'z-zemm bimâ yüşbihü'l-medh, zem maksadını zıddına benzer bir ta'bir ile yani medih yoluyla pekiştirmektir. Yani, görünürde övme ifade eden sözler kullanmak suretiyle kötülemeyi daha vurgulu hale koymaktır. Makbul mübalâğa sınıfından sayılmaya lâyık bir san'attır.

Nitekim, "Ondan hayır gelmez lâkin iyilik gördüğü adama kemlik eder." denir. "Filân adam fasıktır ama cahildir." ve "Günahına girmeyeyim oruç yediğini gördüm ama namaz kıldığını görmedim." ibareleri de bu kabildendir.

12- Tecahülü'l-ârif: Bir nükteye binaen ma'lûmu gayr-i ma'lûm siyakında îrâd eylemektir.

Yani, tecahül-i ârif, bilinen bir şeyi, bir mükteden dolayı, bilinmiyen bir şey tarzında söylemektir.

Nitekim:

Bir nihânîce tebessüm de mi sığmaz cânâ

Söyle billâh dehenin tâ o kadar teng midir

beytinde cânânın ağzının küçüklüğünü medihte mübalâğa için istifham¹² yoluna gidilmiştir. Kezalik:

Şeb midir bu ya sevâd-ı âh-ı pinhân mıdır

Şem'-i meclis şu'le-i dâğ-ı nümâyan mıdır

beytinde şaşakalma ve hayrete düşme nüktesine binaen istifham yolu seçilmiştir.

13- İdmâc: Bir manaya diğer mana tazmîn ettirilmektir.

Yani, idmac, bir mananın diğer bir manayı içine almasını sağlamaktır.

Nitekim:

Sadrında seni eyleye Hak daim ve bâkî

Hep âlemin ettikleri şimdi bu duâdır

¹² istifham: Sorma. sorup anlama; anlamak, öğrenmek için sorma. [OTAL]

beytinden şairin meramı memduhu olan sadrazama duadır. Fakat dua cümlesi onun âlemin hâlini ıslaha sebebiği ile methini de içermiştir. Çünkü âlemin öyle dua etmesi elbette faydalarından ötürü olması lâzım gelir; bu ise memduhun ona sebebiğini içine alır.

Bazen de bu iki mana bir garaza ait olur. Şöyle ki bir garaz için sevk edilip getirilen mana yine o garaza dair olan fazla bir manayı kendine tabi kılar. İşte buna *istitbâ*¹³ da denir.

Nitekim, "O bahadırın düşmanların başları üzerinde yıldırım olarak kılıcını beş bulut dolaştırır." terkibi o bahadırın şecaatle methini ifade eder. Fakat beş buluttan murad beş parmak olup parmakların buluta teşbihi ise sehâ ve kerem ile methini de kendine tabi kılar. Halbuki iki mana bir maksada yani methe ait olur.

14- *Tevcih*: Bu san'ata *muhtemelü'z-zıddeyn* dahi denilir. Sözü iki muhtelif manaya muhtemel olarak îrâd eylemektir.

Yani, sözü iki muhtelif manaya muhtemel olarak söylemeye tevcih sanatı denir. Bu sanata muhtemelü'z-zıddeyn de denmektedir.

Nitekim: "Tek gözlü terzi bana bir elbise dikmiş; keşki iki gözü de eşit olaydı." diyen kimse, elbiseden memnun olup da terzinin görür gözü gibi diğer gözünün de görür olmasını temenni etmek, yahut hoşnut olmayıp da görür gözü hakkında beddua etmek manalarına muhtemel olur.

Tevriye: *Tevriye* ki *ihâm* dahi denilir. Bir lâfzın karîb ve baîd iki manası olup da karîne-i hafiyeye itimaden mana-yı baîdi irâde olunmaktır.

Yani, uzak ve yakın iki manası bulunan bir sözün, gizli bir belirtiden dolayı uzak manasının kasdolunmasına tevriye denir. Bu sanata ihâm da denmektedir.

Misalleri aşağıda olduğu gibi getirilir. Beyit:

Gül gülse daim ağlasa bülbül aceb değil

Zîrâ kimine ağla demişler kimine gül

¹³ *istitbâ*: İdmacın, biri diğerini içine alan manaların bir maksada ait olanına bu ad da verilir. Nitekim, "O bahadırın düşmanların başları üzerinde yıldırım gibi, kılıcını beş bulut dolaştırır." terkibi o bahadırın şecaatle methini ifade eder. Fakat beş buluttan murad beş parmak olup parmakların buluta teşbihi ise sehâ ve kerem ile methini de kendine tabi kılar. Halbuki bu iki mana da bir maksada yani methe ait olur.

Diğer:

Miyân-ı nâzikini mûya benzedirsem eğer
Gürûh-ı ehl-i safâ öyledir belî derler

Diğer:

Her yana bûy-ı kâkülünü târmâr eder
Kalmaz sabâya ettiği bu rûzgârdır

Diğer:

Susadım su diledim çâh-ı zenahdânından
Bir Arab bekler imiş ben onu hâlî sandım

Şeyhülişlâm Mekkîzâde Asım Efendi'nin vefatında vak'anüvîs Es'ad Efendi meşîhata hazırlanmış ve beklerken Arif Hikmet Beyefendi Şeyhülişlâm olduğunda Es'ad Efendi'nin söylemiş olduğu:

Bu beytim yadigâr olsun cihâne
Tehallüfle derûnum gamla doldu
Bana lâyük iken câh-ı meşîhat
Hüdâ'nın hikmeti Ârif Bey oldu

kıt'asındaki hikmet de bu kabildendir.

İşbu tevriye san'atı lâfzın manasının birden fazla olmasından dolayı olması münasebetiyle edebî ilimler uleması onu manayla ilgili sanatlardan saymışlardır. Lâkin tevriyeyi içine alan ibare başka dile çevrilse ekseriya bu sanat zayi olacağından onu manayla ilgili sanatlardan saymak münasip olur.

İKİNCİ KISIM: MUHASSENAT-I LÂFZİYE (Fasl-ı sani)

Bu fasılda lâfız sanatlarından cinas ve onun çeşitleri olan cinâs-ı tâm, cinâs-ı muharref, cinâs-ı kalb, cinas-ı nakıs, cinâs-ı muzâri, cinâs-ı lâhik, cinâs-ı musahhaf; muvazene, mümasele; seci' ve çeşitleri: sec'-i mutarref, sec'-i mütevâzi, sec'-i murassa'; teşdid sanatları ele alınmıştır. Şimdi bunları Cevdet Paşa'nın anlattığı sıra içinde görelim:

1- San'at-i cinas: İki lâfzın manaları muhtelif olduğu hâlde telâffuzda teşabühleridir. Bunun aksâm-ı adîdesi vardır. Nitekim ber-vech-i âfî ta'rif olunur.

Yani, cinas, iki lâfzın manaları muhtelif olduğu hâlde söylenişte benzerlikleridir. Bunun pek çok kısımları vardır. Bunlar aşağıdaki şekilde târif edilmişlerdir.

a- Cinâs-ı tâm: İki lâfzın vücûh-ı erbaada yani nevi' ve aded ve tertîb-i hurûfta ve hey'ette yani hareke ve sükunda¹⁴ müttefik olmalarıdır.

*Yani, tam cinas, iki lâfzın dört bakımdan, yani nevi', aded, harflerin sıralanması ve vaziyette yani hareke ve sükûnda ittifak halinde olmalarıdır.**

"Şîr, şîrhâr" gibi.

Câh-ile câhile rif'at mi gelir âlemde
Alem-efrâz-ı maârifdir olan sâhib-i tuğ

ve,

Bağda mey içilip nâleler eyler neyler
Sesi çıkmaz acabâ bülbül uyur mu neyler

ve,

Ol meh cefâyı sanma ki devrândan öğrenir
Bî-mihr ü bî-vefâlığı devr andan öğrenir

beyitlerindeki "câhile, neyler, devrandan" cinasları da bu kabîldendir.

Ve eğer zikredilen dört vecihten yalnız birinde ihtilâf bulunursa tam cinas olmayıp başka bir isim ile isimlendirilir. Şöyle ki:

b- Cinâs-ı muharref: İhtilâf eğer hey'ette ise cinâs-ı muharref denilir.

Yani, cinas olan iki lâfız arasındaki ihtilâf eğer sükûn ve harekede ise buna muharref cinas denir.

"Cübbetü'l-bürdi cünnetü'l-berd" ibaresindeki "bürd" ve "berd" lâfızları gibi ki bâ harfi ilkinde ötre ve ikincisinde üstün harekelidir.

"Câhil ya müfrit ya müferrit olur" ibaresindeki "müfrit" ve "müferrit" de bu

¹⁴ hareke ve sükun: Bütün harfleri sessiz hükmünde olan eski elifbâ ile yazılmış metinlerde harfin sesli hâli "hareke", sessiz şekli de "sükûn" ile gösterilir. Bunların bir kelime içindeki okunuşları ya sesli biçimde olur ki harflerin o hâline "harekeli" veya kendinden önce gelen bir sese bağlanmak suretiyle sessiz biçimde olur ki bu hâline de "sükûnlu" denir.

* Yeni alfabeye göre şöyle diyebiliriz: Tam cinas, iki kelimenin bütün harflerinin aynı olmasıdır.

* "Çizgili aba kumaştan cübbe, soğuğa kalkandır." anlamında Arapça söz.

kabildendir ki ilki "sükûnlu fe" ve "şeddesiz rı" harfi, ikincisi "üstün harekeli fe" ve "şeddeli rı" harfi ile dir.

c- Cinâs-ı kalb: Ve ihtilâf eğer **tertîb-i hurûfta**¹⁵ ise cinâs-ı kalb denilir.

Yani, cinas olan iki lâfız arasındaki ihtilâf eğer harflerin sıralanışında ise buna cinas-ı kalb denir.*

"Rûzgâr (روزگار), zûr-ı kâr (زوركار)" gibi. (Burada cinas-ı kalb "rûzgâr"ın "rûz"u ile "zûr-ı kâr"ın "zûr"u arasındadır.)

d- Cinâs-ı nakıs: Ve ihtilâf eğer aded-i hurûfta ise cinas-ı nakıs denilir.

Yani, cinas olan iki lâfız arasındaki ihtilâf eğer harflerin sayısında ise nakıs cinas denir.

"Sak(ساق)" ile "mesak(مساق)" gibi. Müellif-i fakîrin bir kasidesinden:

Âsmân-pâye hümâ-sâye hümâyûn-kevkeb

mısraındaki "hümâ" ile "hümâyûn" dahi bu kabildendir.

e- Cinâs-ı muzâri: İhtilâf eğer nev'de ise yani mütecânis lâfızların yalnız birer harfi nev'an muhtelif olup da bu harfler beyninde kurb-ı mahreç¹⁶ bulunursa cinâs-ı muzâri denilir.

Yani, cinas olan iki lâfız arasındaki ihtilâf nevi'de ise yani, birbiriyle uygun düşen lâfızların yalnız birer harfi nevi'ce farklı olup da harfler arasında mahreç yakınlığı bulunursa buna muzari cinas denir.

"Dâm(دام)" ile "tâm(طام)" gibi.

f- Cinâs-ı lâhik: Ama aralarında kurb-ı mahrec bulunmaz ise cinâs-ı lâhik denilir.

Yani, birbiriyle uygun düşen lâfızların yalnız birer harfi nevi' bakımından farklı olup da aralarında çıkak yakınlığı bulunmazsa lâhik cinas denir.

¹⁵ **tertîb-i hurûf:** Harflerin tertibi, sırası.

* Cinâs-ı kalb'e, "kalbedilmiş cinas" denebilirdi; ancak dilin ekonomikliğine aykırı olurdu. Buna "kalb cinas" diyen araştırmacıların isabet etmediklerini düşünüyorum. Çünkü "kalb" kelimesi masdar olup "cinâs-ı kalb" kullanımında ism-i meful makamındadır; halbuki "kalb" yalnız kullanıldığında masdar manası kasdolunur.

¹⁶ **mahreç:** Harflerin çıkakları

"Settâr" ile "seyyar" ve "settâre" ile "seyyare" ve "cübbetü'l-bürdi cünnetü'l-berd" ibaresindeki "cübbe" ile "cünne" gibi. Kasîde-i mezkûreden:

Âb-ı lûtfunla zamân etti zemîni sîrâb
Tâb-ı kahrınla kazâ düşmeni eyler tehdîd

beyti dahi bu kabildendir.

g- Cinâs-ı musahhaf: İhtilâf eğer nokta cihetiyle olursa cinâs-ı musahhaf denilir*.

Yani, cinas olan iki lâfız arasındaki ihtilâf eğer nokta cihetiyle olursa musahhaf cinas denir.

"Sevk(سوق)" ile "şevk(شوق)" gibi. Müellif-i fakîrin:

Leb-i nigârda ben bence pek neşât verir
Ki nokta nakş ile Cevdet olur serâb şerâb

(شراب / سراب)

beyti de bu kabildendir.

San'at-i iştikak¹⁷ dahi cinâsa mülhaktır. "Kâtib" ile "mektûb" ve "kavl" ile "kail" gibi.

Cevr-i dehr ile olur bülbül gurâba hem-nişîn
Yine şekvâyı gurâb eyler garâbet bundadır

beytindeki "gurab(غراب)" ile "garabet(غرابت)" bu kabildendir.

Şibh-i iştikak¹⁸ san'ati dahi kezalik cinâsa mülhaktır. "Hâl (حال)" ile "hâfî (خالى)" lâfızları gibi.

2- Muvazene: Fasılaların veznen mütesâvî olmalarıdır.

* Bu cinas çeşidi, sadece eski yazıyla ilgilidir.

¹⁷ **ıştikak:** Bedî' tâbirlerindendir. Bir maddeden müştak kelimelerin bir ibarede bulunmasıdır. "En basit bir cahilin mechulâtı, en derin bir âlimin mâlûmatından daha fazladır." fıkrasındaki "cahil" ile "mechulât" ve "âlim" ile "mâlûmat"ın bir araya gelmesi gibi... [EL]

¹⁸ **şibh-i iştikak:** Aynı maddeden müştak gibi görünen, fakat hakikatte öyle olmayan kelimelerin yan yana getirilmesidir. Bakî'nin:

Elemin Kays'a kıyas etme dil-i mahzûnun
Yok idi aklı ne derdi var idi Mecnûn'un

beytindeki "kays" ile "kıyas" gibi. [EL]

Yani, muvazene, fasılaların vezin¹⁹ bakımından eşit olmalarıdır.

Âleme câm-ı safâ sunduğu dem bana felek

Bir kadeh sunmadı kim vermeye bin türlü kesel

beytindeki "felek" ve "kesel" gibi.

Fasıla: Nesirde **fıkraların*** ve nazımda mısraların son kelimeleridir.

Mümasele: Eğer **fasıladan** başka diğer cüz'lerin cümlesi yahut ekseri veznen mukabilleri gibi olur ise mümasele tesmiye olunur.

Yani, nesirde fıkrada, nazımda mısırada son kelimelerden başka diğer parçaların hepsi veya çoğu mukabilleri gibi olursa buna mümasele ismi verilir.

Müşîr-i saltanat akl-ı musavver

Penâh-ı memleket adl-i mücessem

beytinde olduğu gibi.

3- **Seci':** **Fasılaların** bir harf üzerine mütevafık olmalarıdır.

Yani, seci' fasılaların bir harf üzerine uygunluklarıdır.

Nesirde seci' nazımda kafiye gibidir ve üç kısma ayrılır. Şöyle ki:

a- **Sec'-i mutarraf:** **Fasıllar** veznen muhtelif olurlar ise mutarraf denilir.

Yani, fasıllar vezin olarak muhtelif olurlarsa bunlara mutarraf seci' denir.

Nitekim, "Talebe belâgat ilmini ikmâl ettiler. Hukuk ilminde de epeyce kemâl kazandılar." dediğimizde "ikmâl" ile "kemâl" gibi.

Şiirden nazîri müellifin zikri geçen kasidesinin matla'ı olan:

Hamdülillâh ki bana yâver olup baht-ı Saîd

Eyledi çerh ile sernâme-i sulhu tecdîd

beytidir.

b- **Sec'-i mütevâzî:** Eğer fasıllar veznen dahi mütevafık olurlar ise sec'-i mütevâzî denilir.

Yani, eğer fasıllar vezince de uygunluk içinde olurlarsa mütevâzî seci' denir.

¹⁹ **vezin:** Arapça asıllı kelimelerin harfler ve harekeler bakımından uygun kalıplarda olması.

* Bkz. "Belâgat İlmî ile İlgili Genel Kavramlar" bölümü 72. dipnot.

Nitekim Kısas-ı Enbiya'nın, "Ondan sonra sair nâs onlardan üredi ve nice kavimler ve sınıf sınıf insanlar türedi." ibaresindeki "üredi" ve "türedi" kelimeleri gibi.

Yine Kısas-ı Enbiya'nın, "Müşrikler gürûhu bir hamlede ehl-i İslâmı bitirmek üzere Medîne-i Münevvere üzerine yürüdü; halkı korku ve dehşet bürüdü." ibaresindeki "yürüdü" ve "bürüdü" kelimeleri de bu kabildendir. Şiirden nazîri de:

Âferîn ey rûzgârın şehsüvâr-ı safderi

Arşa as şimden gerü tîğ-ı Süreyyâ-cevheri

beytidir. (*Beyitte "safderi" ve cevheri" kelimeleri mütevazî seci olmaktadır.*)

c- Sec'-i murassa': Eğer fasılalarda olduğu gibi mâkabllerindeki eczânın ekseri sec'an ve veznen mukabilleri gibi olursa sec'-i murassa' denilir.

Yani, eğer fasılalarda olduğu gibi öncelerindeki parçaların çoğu seci' ve vezin bakımından karşılıkları olursa böyle seci'lere murassa' seci' denir.

"Filân efendi zübde-i emâsil ve akrândır ve birâder-i ser-bülendi umde-i efazıl ve a'yandır." ibaresinde olduğu gibi. (*Burada "efendi-bülendi, zübde-i emasil-umde-i efazıl, akrandır- a'yandır" kelimeleri murassa' seci oluşturmaktadırlar.*)

Seci' herhalde befiğ kelâma zinet verir. Fakat fasılalar bir manalı olmayıp her birinin başka başka manaları olmak şarttır ve illâ sırf seci' için bir nevi' tekrar demek olacağından dolayı tatvîl kabîlinden olur. Meselâ; "Bize pek çok ihsan etti ve lûtf-ı bî-pâyan etti." dense makbul olmaz.

4- San'at-ı teşdîd: San'at-ı teşdîd ki iltizam ve lüzum-ı mâ lâ yelzem dahi denilir. Şiirde harf-i revînin ve nesirde onun makamına kaim olan harfin tekrarı kafiye ve seci' için kâfi iken ondan fazla bir şey iltizam olunmaktır.

Yani, teşdîd sanatı, şiirde revî harfinin ve nesirde onun yerine geçen harfin tekrarı kafiye ve seci' için kâfi iken ondan fazla bir şey iltizam olunmasıdır. Bu sanata iltizam²⁰ ve lüzum-ı mâ lâ yelzem²¹ adları da verilir.

Meselâ, "kerem" ve "himem" gibi kelimelerde kafiye ve seci' için yalnız "mîm" in

²⁰ iltizam: Bir şeyi kendi üzerine gerekli kılmak. [ATL]

²¹ lüzum-ı mâ lâ yelzem: ed. Şiirde zengin kafiye yapmak. [OTAL]

tekrarı kâfi iken "kirâm" ve "benâm" gibi kelimelerde "mîm" in mâkablindeki "elif" in dahi tekrarı iltizam olunursa lüzum-ı mâ (lâ) yelzem kabîlinden olur.

Bir ehl-i himmet er bul ey dil-i mehcûr erenlerden

Ki olsun menzil-i vaslın yolunu gösterenlerden

beyti bu kabildendir ki sonuncu kelimedede yalnız "nûn" un tekrarıyla kafiye hasıl olabilir iken beş harfin daha tekrarı iltizam olunmuştur.

İki kafiyeli gazeller hep bu kabildendir. Müellifin bir şiiri:

Safâ verir bize yâr etse pür itâb hitâb

Ki telh olunca eder tab'ı neş'e-yâb şarâb

Vatan cilâsı cefâsın sorar isen sâkî

Nevâ-yı nâle-i çînî verir cevâb çü âb

gibi.

Sâmî'nin* de bu yolda bir meşhur gazeli vardır ki matla'ı budur.

Cûşîş-i eşke dil-i pürhûn bir mecrâ iki

Hayf kim fûlk-i dil-i meşhûn birdir yâ iki

Lâfız sanatlarının asıl güzelliği mana lâfza tabi' olmayıp belki lâfzın manaya tabi' olmasıdır. Çünkü mana tabiatına bırakılırsa kendisine lâyık olan lâfzı ister ve onun istediği lâfız getirilir ise lâfız ve mana ikisi de güzel olur ve eğer seci' yapmak için özenti ile ibare uydurulur ve mana lâfza tabi' kılınırsa lâfız ve mana güzellik süsü ve kabulden uzak kalır.

ÜÇÜNCÜ KISIM: SANAYİ'İ BEDİİYEYE EK (Fasl-ı salis)

Bu fasılda bedîî sanatlara ek olarak yazarın hiçbir kısma koymadığı telmih, iktibas, tazmin, mülemma', ilgaz, ta'miye gibi söz hünerlerine yer veriliyor. Bundan başka sirkat, tevariüd, muamma gibi kavramlara da açıklık getirilmektedir. Metindeki sıralanması içinde bunlar aşağıda ele alınmıştır.

Telmîh: Bir kıssaya²² yahut bir mesel-i meşhura²³ işaret olunmaktır.

* Sâmî: XVIII. asırda yaşamış Osmanlı şairlerinden biri olup Arpa Emînzâde diye meşhurdur. [OTAL] Baki, Nailî, Nâbî tarzlarının karışımı sayılabilecek bir yol takip etmiş, şiirlerinde tasavvufî görüşlere fazlaca yer vermiştir. [TİTE]

²² kıssa: 1. fıkra, hikâye, rivayet. 2. vak'a, macera. [OTAL]

²³ mesel: 1. nümune. 2. dokunaklı, manalı söz. 3. terbiye ve ahlâka faydalı hikâye [OTAL]

Yani, telmihtir, bir kıssaya yahut meşhur bir mesele(atasözüne) işaret olunmasıdır.

Nitekim Süleyman Feḥîm Efendi'nin:

Bize arz-ı cemâl etmez mi Belkîs-ı emel âhir
Fehîmâ hâtem-i dâğ-ı muhabbetle Süleymân'ız

beytinde, "Süleyman Aleyhisselâm ile Belkîs" kıssasına işaret olunmuştur. Ve:

Ahter-i matlabım âfâk-ı felekte doğmaz
Günde bin şey' doğurur leyle-i hublâ-yı adem

beytinde "el-leyletü'l-hublâ" mesel-i meşhuruna îmâ kılınmıştır.

Telmihte maksada delâlet gizli ve uzak olursa ilgaza katılır ve sadedden hariç kalır.

İktibas: Kelâma Kur'an-ı Kerîm'den yahut hadîs-i şerîften bir şey tazmîn olunmaktır.

Yani, iktibas, bir sözün içine Kur'an-ı Kerîm'den veya hadîs-i şerîften bir şey katmaktır.

Müellif-i fakîrin bir bahâriyesinden:

Terâne-i leb-i her-cûybâr fa'tebirû*
Zebân-ı bülbülün evrâdı yâ üli'l-epsâr

beytinde ve Farsça diğeri bir bahâriyesinden:

Şinev zi-cû ve mine'l-mâi külle şey'in hayy*
Şinev zi-savt-i sebevân Rabbenâ le-ğafûr*

beytinde olduğu gibi.

Tazmîn: Bir şair kendi şiirine âherin şiirinden bir şey tazammun ettirmektir. Şol şartla ki gayrin şiiri olduğuna tenbih oluna. Meğerki beyne'l-üdeba ma'ruf bir şiir ise tenbîhe hâcet kalmaz.

Yani, tazmîn, bir şairin kendi şiirine başkasının şiirinden bir şey içertmesidir. Şu şartla ki şiirin başkasına ait olduğu konusunda gerekli uyarıyı yapıp. Meğerki edipler arasında çok bilinen bir şiir ise böyle bir uyarıyı yapmasına gerek kalmaz.

* fa'tebirû yâ üli'l-epsâr: "Ey basiret sahipleri ibret alınız!" mealinde.

* ve mine'l-mâi külle şey'in hayy: "Her hayat sahibi olan şey sudandır." mealinde.

* Rabbenâ le-ğafûr: "Bizm Rabbimiz muhakkak çok bağışlayıcıdır." mealinde.

Nitekim Nefî bir bahariyesinin:

Bi-hamdillâh zamânında be-kavl-i Sabri-i Şâkir

Girbân-ı felek mehcûr-ı dest-i âh-ı şekvâdır

beytinde Sabrî'nin ismini tasrîh ederek bir mısramı tazmin eylemiştir. Ve:

İşte meydân-ı hüner gitmeyelim Şîrâz'a

meşhur mısramı Sürûrî tazmin ile:

Rûm'da ona Sürûrî gelemez mi karşı

İşte meydân-ı hüner gitmeyelim Şîrâz'a

dediği gibi sonradan Fehîm de:

Halep onda ise bunda bulunur endâze

İşte meydan-ı hüner gitmeyelim Şîrâz'a

diye tazmin etmiştir. Bunun gibi yukarıda zikrolunduğu üzere:

Fikr-i zülfün dilde tâb-ı sûz-ı aşkın sînde

Nârdır külhanda gûya mârdır gencînde

beytinin ikinci mısraı tazmin edilerek:

Sûz-ı aşkın sînde sevdâ-yı zülfün kalbde

Nârdır külhanda gûya mârdır gencînde

beyti yapılmıştır.

Sirkat: Ama bir şair diğer bir şairin eş'arından mısra' yahut beyit gibi bir şey alıp da kendi şiiri gibi ilân eder yahut bazı elfâzını tebdil ile mazmununu çalıp da kendi şiirine katar ise **sirkat*** sayılır. Bu ise mezmum ve makdûhtur.

Yani bir şair diğer bir şairin şiirlerinden mısra veya beyit gibi bir şey alıp da kendi şiiri gibi ilân eder veyahut bazı sözlerini değiştirmekle ifade ettiği manayı çalarak kendi şiirine katarsa sirkat sayılır. Bu ise kötü ve çirkindir.

Sirkat-i şi'r edene kat'-ı zeban lâzımdır

Böyledir şer'-i belâğatte fetâvâ-yı sühan*

* Bunun yerine terim olarak **intihal** lâfzı kullanılmaktadır. Tahir-ül Mevlevi **intihal** maddesine *Edebiyat Lügati*'nde geniş bir yer ayırmıştır. (**intihal**: 1. Çalma, başkasının malını "benimdir" diye iddia etme. 2. ed. Birinin yazısını veya şiirini kendinin gibi gösterme. [OTAL])

* Sûmbülzâde Vehbî'nin "Sühan" kasidesinden. [EL])

Ve eğer **halef**²⁴, **selefin**²⁵ şiirini alıp ıslah ederek onu daha güzel bir surette nazmederse makbul olur. Ve bazı **müteşa'irîn**²⁶ ki:

Fehîmâ şairân-ı bü'l-heveste kalmamış insâf

Kanâat eylemez mazmûna dîvânı çalar çarpar

mefhumunca dîvanlardan beğendiğini alıp da kendi namlarına ilân ederler. Şairlerden sayılmadıkları cihetle bahsin konusu dışında kalırlar.

Tevarüd: Ve bazen iki şairin birbirinden haberi olmaksızın bir mısra' yahut bir beyit ikisinin dahi hatırlarına sünûh eyler. Buna tevarüd denilip sirkat sayılmaz. Hele tarihlerde bu tevarüd çok defa vuku' bulmuştur.

Yani, bazen iki şairin, birbirinden haberi olmaksızın bir mısra' veya bir beyit ikisinin de hatırlarına gelir ki buna tevarüd denir ve bu, sirkat sayılmaz. Tarihlerde tevarüd çok vuku' bulur.

Nitekim gelecek fasılda misalleri getirilecektir.

Acem şairleri bazen Arapça şiirleri kendi şiirlerine tazmin ile **mülemma'** tarzında şiir yaparlar. Nitekim Hafız-ı Şîrâzî, Yezîd'in:

Edir ke'sen ve nâvilhâ

Elâ yâ eyyühe's-sâkî*

beytini bir mısra olmak üzere tazmin ile:

Elâ ya eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ

Ki aşk âsân nemûd evvel velî üftâd müşkilhâ*

matla'ını söylemiştir.

Mülemma': Bir mısra'ı bir lisandan ve diğer mısra'ı diğer lisandan olarak nazmolunan şiirdir.

Hiç kimse değil sırr-ı kaderden âgâh

²⁴ **halef**: Birinin yerine sonrada geçen kimse. [OTABL]

²⁵ **selef**: bir yerde, bir işte, bir vazifede başka birinden önce bulunmuş olan kimse. [OTAL]

²⁶ **müteşa'irîn**: Şairlik taslayanlar, tavuk pazarı şairleri. [OTAL]

* "Ey sâkî, kadehi dolaştır ve onu uzat" anlamında.

* "Ey sâkî, kadehi dolaştır ve onu uzat. Ki aşk evvel kolay görünür, fakat onun zorluğu düşülünce." anlamında.

Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh*

meşhur beyti ile müellif-i fakîrin bir mülemma' gazelinden,

Cevdet olalı çeşmine meftun cânâ

Lâ nevme lehû tûle leyâlin billâh*

ve diğeri bir mülemma' gazelinden,

Hevâ-yı zülfüdür aksâ-yı arzû Cevdet

Sevad-ı turre nümâyed merâ şeb-i mi'râc*

beyitleri gibi.

Fars aruzu ekseriya Arap aruzuna muhalif düşer. Meselâ, **remel bahri**²⁷ ile **hezec bahri**²⁸ Fars aruzu usulünce her beyti bazen sekizer ve bazen altışar cüz'den²⁹ mürekkep olarak kullanılır. Ama Arapça'da ikisi de sekizer cüz'den mürekkep olarak kullanılmaz. Binaenaleyh yukarıdaki gibi Yezîd'in ikişer cüz'den mürekkep olan iki mısrandan Hafız-ı Şîrâzî bir mısra' yapmıştır.

Osmanlı şairleri vezinde Fars aruzu usulüne tabi' olduklarından dilimizde Farsça ile Türkçe'den mülemma' şiir söylemek kolaydır. Ama Arapça ile Türkçe'den mülemma' şiir söylemek nazar ve dikkat yeridir.

Meselâ, remel bahrinden bir mülemma' söylenecek olduğu takdirde her mısraı üçer cüz'den terkip olunursa hem Fars hem Arap aruzuna tevafuk eyler. Ve eğer dörder cüz'den terkip olunursa Arap aruzuna muhalif olur ve Arap şairlerinden biri görse onu vezinsiz sanır.

Maamâfih mülemma' şiirlerde bu misillü ihtilâflar affedilir. Ama bütünüyle Arapça şiir söylenecek olur ise Arap vezinlerine uyulması lâzımdır.

* "Güç kuvvet ancak Allah'ındır." anlamında.

* "And olsun ki uzun geceler boyu ona uyku yoktur." anlamında.

* "Perçemin siyahlığı bana Mi'raç gecesi göründü." anlamında.

²⁷ **bahr-i remel**: "Fâilâtün, fâilâtün, fâilâtün, fâilâtün" cüz'lerinden ibaret bir âhenk ölçüsüdür. 14 kadar fûru'u vardır. [Geniş bilgi için bkz. EL]

²⁸ **bahr-i hezec**: "Mefâilün, mefâilün, mefâilün, mefâilün" cüz'lerinden ibaret bir âhenk ölçüsüdür. [Geniş bilgi için bkz. EL]

²⁹ **cüz'**: Kısa ve uzun heceler belirlenmiş sayıda ve sırada bir araya gelmesinden oluşan aruz vezni tef'ilelerinden herbiri. failâtün, feilâtün, fâilün, feilün, fa'lün, feul, mefâilün, mefâilün... gibi. Bunların her biri bir tef'ile = cüz'dür. [Bkz. TİMURTAŞ, s. 365]

Binaenaleyh bazı **mütearribîn**³⁰ kasîde-i Tantarâniye gibi her beyti sekizer cüzden mürekkep olarak remel bahrinden söyledikleri Arapça şiirlere Arap şairleri Arapça şiirler nazarıyla bakmazlar.

Bazı sonraki edipler yalnız mühmel yani noktasız harflerden şiir söylemek gibi sanatlar icat etmişlerdir. Nitekim:

O dil ki ola hevâdâr-ı medh-i ehl-i kerem (او دل كه اوله هوادار مدح اهل كرم)

Olur arâis-i ilhâm-ı Girdigâr'e harem (اولور عرائس الحام كردكاره حرم)

beytinde hiç noktalı harf yoktur.

Bu da bir hünerdir; lâkin eski edipler bu gibi **hatta** (yazıya) ait olan san'atları bedî sanatlardan saymamışlardır.

Sonraki şairlerden bazıları **ilgaz** ve **ta'miye** yolunda manzum kelâmlar söylemişlerdir. Lâkin bunlar da bedî sanatlardan sayılmış değillerdir.

İlgaz: Lûgaz söylemektir. Lûgaz bilmece demektir ki bir şey'in alâim ve evsafını zikir ile ona sair eşyadan mütemeyyez olacak surette ve **remiz**³¹ yolunda delâlet eden kelâmdır.

Yani, ilgaz, lûgaz söylemektir. Lûgaz bilmece demektir. Bir şeyin alâmet ve niteliklerini anmakla ona diğer şeylerden ayırt edilecek surette remiz yolu delâlet eden sözdür.

Ta'miye: Kelâm-ı mevzunda bir zatın namına remz ve î mâ ile delâlet etmektir. O kelâma dahi **muamma**³² denilir.

Yani, vezinli bir sözde bir kişinin adına remiz ve î mâyla delâlet etmektir. Böyle bir söze de muamma denir.

Nitekim:

Bende yok sabr u sükûn sende vefâdan zerre

İki yoktan ne çıkar fikredelim bir kerre

³⁰ **mütearribîn**: Aslında Arap olmayıp sonradan Araplaşmış kimseler. [Bkz. OTABL, mütearribe maddesi]

³¹ **remiz**: işaretle anlatma. 2. gizli ve kapalı bir surette söyleme. [OTAL]

³² **muamma**: Bir zatın namına remz ve î mâ ile delâlet eden mevzun kelâm.

beytinde "Nâbî" namına îmâ olunmuştur.

Tarih sanatı erbabı da bir mısraın hesapça noksan veya ziyadesine remz ve îmâ etmeğe ta'miye derler. Nitekim gelecek fasılda gelir.

TARİH SANATI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

(Fasl-ı rabi')

Cevdet Paşa tarih sanatıyla ilgili bir fasıl açmasına, bu sanatın ortaya çıkışı ve çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermesine rağmen tarih düşürmenin anahtarı hükmünde olan Arap harflerinin hangi sayılara tekabül ettiğini bu uzun fasılda, ne hikmetse, yer vermemiştir. Biz bu eksikliği dipnotta gidermeğe çalıştık. Tarih ile ilgili Paşa'nın verdiği bilgiler ve kendi sistematiği içinde çeşitleri ile örnekleri daha önceki bölümlerdeki minval üzere aşağıdadır:

Tarih: Müteahhirîn-i üdebanın ihtira' ettikleri bir de san'at-i tarih vardır ki bir vak'ayı müş'ir olan mısraın yahut beytin bi-hesâb'il-cümel **aded-i hurufu*** ol vak'anın tarih-i vukuuna müsadif olmasıdır. Bu dahi sanayi-i bedüyeden ma'duddur. Evailde bu san'at yok idi. Sonraları bir vak'aya tarih olmak üzere bir kelime yahut bir ibare bulunmak edipler arasında de'b ü âdet olmuştur.

Yani, tarih sanatını sonraki devir edipleri icad etmişlerdir. Bu sanat, bir vak'ayı bildiren bir mısraın veya beytin cümleleri hasebiyle harflerinin adedi o vak'anın olduğu tarihe rastlamasıdır. Bu da bedî sanatlardan sayılmıştır. Önceleri bu sanat yoktu. Sonraları bir olaya tarih olmak üzere bir kelime veya bir ibare bulunması edipler arasında bir gelenek olmuştur.

Şöyle ki: 791 hicrî senesinde ölen Hafız-ı Şîrâzî'nin vefatına tarih olmak üzere "hâk-

* Tarih düşürme sanafı Arap harflerinin aşağıda verilen anlamsız lâfızlar içindeki sıralanışları içinde önce 1'den 9'a, sonra 10'dan 90'a, daha sonra 100'den 1000'e kadar sayı değerlerine tekabül ettirilmeleriyle oluşur.

ابجد ، هوز ، حطی ، كلمن ، سعفص ، قرشت ، ثخذ ، ضغط
dazığ sehaz karaşet se'fas kelemen hutti hevvez ebced

Arap alfabesine Türkçe ve Farsça'da eklenen harfler de hangi harf üzerinde tasarrufla elde edilmişlerse onların değerlerini taşırlar. Tarihler telâffuza göre değil hatta göre hesap edilir. [Geniş bilgi için bkz. EBT, ss. 346-347]

i musallâ" terkibi bulunmuştur ki **ebced hesabıyla*** harflerinin adedi yukarıda belirtilen seneye uygundur. 803 senesinde Timur'un Sivas'ı tahrib ettiğine "harâb" kelimesi tarih düşmüştür. Fatih Sultan Mehmed Han-ı Sâni hazretlerinin 856 senesinde Rumeli Hisarını bina ettiğine "bünyan-ı Muhammed Han" terkibi, 857 senesinde İstanbul'u fethettiğine "beldetün tayyibetün*" ibare-i şerifesi ve 878 senesinde Uzun Hasan'a galebesine "Ve yansurake'llahu nasran azîzen*" âyet-i kerîmesi tarih vaki' olmuştur. 898 senesinde Molla Câmî vefat ettiğinde "Ve men dehalehû âminen*" ona tarih düşmüştür. Yavuz Sultan Selim Han hazretlerinin 922 senesinde Sultan Gûri'ye galebesine tarih olmak üzere Kemal Paşazade "Fûtiha memâlikü'l-Arab*" ibaresini bulup ondan sonra 923 senesinde Mısır diyarını fethettiğinde de "Fâtihu memâlikü'l-Arab*" demiştir. İşte başlangıçta böyle mensur olarak tarih aranıp bulunurken 850 senesinde Sultan Mehmed Han-ı Sâni bir cami-i şerif bina ettiğinde o asrın edip âlimlerinden "Kaside-i Nüniye" sahibi meşhur Hızır Bey:

Câmi'u Zeydin umira men amerah*

mısramı söylemiş ve ondan sonra şairler manzum tarih bulmağa da heves etmiş idi. İstanbul'un fethi tarihi olmak üzere:

Ehl-i dîn İstanbul'u aldı cidâl ü cengile

mısraı söylenmişti. Hicrî dokuz yüz senesinden sonra güzîde tarihler söylenmeğe başladı. Misal olarak bazıları alttaki vecihle yazılmıştır:

<u>Esâmî</u>	<u>Tarihler</u>	<u>Sene</u>
Nazmî:	Engürüs'ü münhezim kıldı Süleymân-ı zemân	932
Lâedrî:	Âsaf eline girdi Süleymân mühri	947
Lâ:	Süleymân virdi mührin âsafına	962
Şa'bî:	Şâm'ı ihyâ eyledi sultân-ı Rûm'un câmi'i	966

* **ebced hesabı:** *Tarih düşürme sanatına ebced hesabı da denir.*

* SEBE' suresi, 15. ayetin içinde yer alan, "İşte güzel bir memleket" mealinde bir ibare.

* "Ve sana şanlı bir zaferle yardım eder." FETİH SURESİ, 3. ayet.

* ÂL-İ İMRAN suresi, 97. ayetinden bir ibare ki "Ve men dehalehu kâne âminen" şeklinde yer almaktadır. Meali: "Oraya giren emniyette olur."

* "Arab memleketleri fethedildi." anlamında

* "Arab memleketlerinin fatihi" anlamında

* "Zeydin camii onu bina eden tarafından bina edildi." anlamında.

Emîrî:	Şâh şod Sultân Selîm-i kâmyâb	974
Niyazî:	Aldı Kıbrıs adasın Şâh Selîm	978
Hâşimî:	Seâdetle safâ geldin efendim	990
Lâ:	Ehl-i sünnet menzili oldu Revân	991
Lâ:	Kal'atün zâde 'umru bâniyyihâ	991
Rûhî Bağdâdî:	Safâlar eyledi Sâfi cinâna basdı kadem	997

Elhasıl Hızır Bey'in açtığı çığır giderek şairler için bir yol olup mühim vukuat için bir mısra' ve bazen bir beyit olmak üzere tarihler nazmetmeğe başlamışlar idi. Bin tarihinden sonra buna daha ziyade itina edildi. Bursa ulemasından yukarıda zikri geçen Hâşimî Efendi pek güzel ve gayet musanna' tarihler söyleyerek ve bu yolda başkalarına takaddüm ederek tarih sanatında imam olmuştur.

Bundan dolayı bin tarihinden sonra söylenmiş olan seçilmiş tarihlerden biraz misaller getirelim:

<u>Esâmî</u>		<u>sene</u>
Lâedrî:	Mescid-i müstahsen-i erkâne	1002
Talibî:	Han Muhammed oldu sultân-ı cihân	1003
Tayyibî:	İtdi Kadrî Çelebi azm-i bekâ	1004
Lâ:	Gitdi Şemmî Çelebi dünyâdan	1018
Hâşimî:	Okı rûh-ı Es'ad için fâtiha	1030
Hâletî:	Girdi Âsaf eline mühr-i Süleymân-ı zamân	1035
Lâ:	Çeşmine kuhl-i adem çekdi ecel şehlânın	1047
Cevrî:	Cülûs-ı Han Muhammed eyledi âsûde dünyayı	1058
Cezmî:	Ola ukbâda makam-ı Hanefî beyt-i cinân	1069
Nâbî:	Düşdi Kamançe hısnına nûr-ı Muhammedî	1083
Sıddîk:	Pâdişâh-ı cihân Ahmed Han	1115
Seyyid Vehbî:	Geldi miftâh-ı Revân açdı der-i ümmîdi	1137
Velehû:	Hemedân Gence Revân fâtihi Sultan Ahmed	1137
Reşîd:	Oldu Han Mahmud imâmü'l-müslimîn	1143
Ragıp Paşa:	Yapıldı mevki'inde câmi'u'n-nûr-ı Ali Paşa	1147

Rûhî-i Kilisî: Gice sâat ikide zelzele yıkdı Şâm'ı 1173

Sünbülzâde Vehbî: Zülâfî Mâverâünnehr'e deryadan revân oldu 1195

Açıklandığı üzere bin tarihinden sonra manzum tarih söylemek sanatı haylice terakki buldu ve 1193 senesinde Dersaâdet'e gelen Adanalı Sürûrî Efendi bu sanatın hurdalarını bulup doğrusu, bu fende üstâd-ı kül oldu. Asrında Sünbülzâde Vehbî gibi şiir fenninde ondan daha mahir ve Hoca Münîb Efendi gibi edîb ve mütebahhir nice zevat var iken tarih fenninde hiç kimse ona akran olamamıştır.

Elhasıl Sürûrî bu sanatta selef ve haleflerine üstün olup yalnız kendi zamanının vak'alarına kanaat etmeyerek geçmiş zamanların mühim vak'alarına da güzel güzel tarihler söylemiştir. Divanını mütalâa edenlerin malûmudur.

Sürûrî Efendi gerek kendisinin ve gerek selefleri ve muasırı olan şairlerin tarihlerinden makbul ve müstahsen olanlarını toplamakla bir mecmuaya kaydedip vefatında İzzet Molla da asrında söylenen tarihlerin seçme olanlarını buna ilâve etmiştir. Ondandır vak'anüvis Es'ad Efendi de seçtiği tarihleri ona katmıştır. Doğrusu, geçmiş şairlerin en güzide tarihlerini toplayan benzersiz bir eserdir.

Sürûrî o mecmuayı asıl Türkçe seçme tarihler için tertib etmiş ise de bazı Farsça ve Arapça tarihleri de kaydetmiştir. Hattâ 1194 senesinde inşa olunan Hamîdiye Kütüphanesi için söylemiş olduğu "Kad benâ dâre'l-kütübi sultânünâ Abdülhamîd Han*" tarihini de o mecmuaya kaydetmiştir. Bu tarihin üstündeki kasidesi de hep Arapça'dır. Halbuki yukarıda beyan olunduğu üzere remel bahrinin sekiz cüz'den terkibi Arapça aruz usulüne muhaliftir. **Mülemma'** şiirlerde buna bir dereceye kadar izin olsa bile Farsça vezinleri üzere hep Arapça olarak nazmolunan şiirler makbul omaz. Ve bir de "el-kütüb" lâfzı üzere vakfettiğinden dolayı asrı ediblerinden bazıları ona itiraz etmişlerdi; bu itiraz da uygun ve oldukça kuvvetlidir. Çünkü Arapça şiirlerde gerek **vakıf**³³ ve gerek **işbâ**³⁴

* "Bu Daru'l-kütüb'ü sultanımız Abdülhamid Han bina etti." anlamında. **Daru'l-kütüb:** Kütüphane [OTAL]

³³ vakf: Aruzda "mef'ûlâtü" cüz'ünü "mef'ûlât" şekline sokmaktır. [EL]

³⁴ işbâ': Vash, yani revîden sonra tekrerrür eden bir harfi bulunan kafiyedeki dahîlin harekesidir. Bu hareke ya üstün, ya esre, ya ötre olur. İşba'ın ihtilâfî, meselâ, "lâgarî" ile "şairî" kelimelerinin takfiyesi kafiye ayıplarından sayılır. [EL]

ancak beytin sonunda ve bir de mısra yani **mesnevi**³⁵ veya **matla**³⁶ ise ilk mısraın da sonunda olur; sair mahallerinde caiz değildir. Fars ve Türk şivesi üzere Arapça şiir söylemek ise güzel olmaz.

Tarihin en âlâsı **haşivsiz** ve kasdolunan manayı kemâl ve vuzuh ile ifade eden **mısra**'-ı **âzâde**³⁷ yani diğer mısraa bağlı olmayan bir **mısra**'-ı **berceste**³⁸.

Sürurî'nin:

Oldu Salih Efendi defterdâr

mısraı gibi ki bunu işiten kimse Salih Efendi namında bir zatın defterdâr olduğunu anlar ve harflerinin hepsi hesab olunduğunda 1214 senesinde vukuu malûm olur. Fakat böyle tarihler pek nadir tesadûf eder; Sürurî binlerce nazmettiği tarihlerinin içinde en ziyade bunu beğenirmiş.

Senin sinnin Sürûfî geldi kırka

mısraı da bu kabildendir ki bunu mütalâa edenler 1205 senesinde Sürurî'nin kırk yaşına ulaştığını derhal anlarlar.

1213 senesinde kahveden tevbe ettiğine dair söylemiş olduğu:

Kahveden kıldı Sürûfî tevbe

mısraı da bu kabildendir. Bu yolda söylenmiş olan tarihlerin güzîdelerinden aşağıdaki şekilde biraz misaller daha getirelim.

Esâmî

sene

Sürurî:	Kıldı İbrâhîm Efendi irtihâl	1198
Velehû:	İrtihal itdi Mehmed Çelebi	1202

³⁵ **mesnevi**: her beytin mısralarının kendi aralarında kafiyeli olduğu nazım şekli

³⁶ **matla**': gazel ve kasidelerin mısraları kendi arasında kafiyeli olan ilk beyitleri

³⁷ **mısra**'-ı **âzâde**: Bir başına kullanılan mısralara **mısra**'-ı **âzâde** denir. [EBS]

³⁸ **mısra**'-ı **berceste**: Zahmetsizce haura geliveren fakat yüksek bir manayı ifade eden şiirlere denir. İkinci Sultan Mahmud'un hekimbaşısı Abdülhak Molla'nun ecza dolabı üstüne yazdırdığı:

Ne ararsan bulunur derde devâdan gayrı

mısraı gibi. Ragıb Paşa'nın:

Eğer maksûd eserse mısra'-ı berceste kâfidir
Aceb hayretteyim ben Sedd-i İskender husûsunda

beytiyle emsalinde görüldüğü üzere "berceste ile ekseriya mısralar tavsif olunur... (Ashında) mısralara münhasır da değildir. [EL]

Velehû:	Tezevvüc itdi Asım Bey Efendi	1209
Velehû:	Han Selîm üç gemi indirdi yeme	1215
Velehû:	Eyledi rihlet gelüb Kudsî Efendi Kâ'be'den	1221
Velehû:	Mîr Ârif itdi akd-i izdivâc	1222
Velehû:	Yesrib'i aldı cünd-i Han Mahmûd	1227
Hikmet:	Vefât itdi Cemâleddîn Efendi	1227
Velehû:	Reft Rahmî zi-âlem-i fânî	1227
Zaik:	Rûm iline azm ü avdet kıldı Han Abdülmecîd	1265

Her vakit böyle berceste mısralar bulunamaz. Çünkü ekseriya istenen manaya delâlet eden lâfızların harflerinin adedi tarihe muvafik düşmez. Binaenaleyh hesabı doldurmak için haşiv ve zait lâfızlar ilâve olunur. İşte bu ilâveler ne kadar makama münasip ve beyanî ve bedîî letaiî içine alırsa tarih o kadar makbul olur. Bu yolda söylenmiş olan makbul tarihlerden de gelecek vecih üzere biraz misaller getirelim:

<u>Esâmî</u>	<u>tevârîh</u>	<u>sene</u>
Sürurî:	Bâreke'llah pâdişâh-ı âdil oldu Şeh Selîm	1203
Velehû:	Cân-ı şîrînini virdi Ferhâd	1204
Velehû:	Bahre eyyâm-ı şitâda indi üç fülk-i cedîd	1213
Velehû:	Geçdi Galib Dede cândan yâhû	1214
Velehû:	Hayf kim kıldı Mehmed Beyefendi rihlet	1219
Velehû:	Göçdü Mibred nısf-ı şitâda	1219
Velehû:	Diyüb elhukmü lillâh göçdi Kadızâde me'vâya	1219

V e l â d e t - i H ü m a y u n

Talib:	Kıldı tevellüd müjde kim şehzâdemiz Abdülhamîd	1219
---------------	--	------

Tarih başta açıklandığı üzere hakikat dairesinde aranır. Bulunamazsa mecaz, kinaye, telmih ve tevriye yolu seçilir. Bu yolda bulunan tarih ne kadar rengîn ve istenen manaya delâleti ne kadar vazih olursa o mertebe makbul olur ve beğenilir. Nitekim aşağıda yazılacak misallerden anlaşılır:

T a r i h - i v e f a t - ı K â n î :

Sünbülzade Vehbî:	Gitdi gevher idi gûya o maârif kânu	1206
--------------------------	-------------------------------------	------

Sürurî:	Hak bu enbâr-ı cesîmi ede genc-i bereket	1208
Galib:	Döküldi kalıb-ı makbul ve matbu'a dökümhâne	1209
Sürurî:	Mukayyedzâde kayd-ı tenden ıtlak eyledi rûhu	1209
Velehû:	Serâpâ aşk ile sûzân iken mahvoldu Yan Molla	1211
Velehû:	Mâ-i hayvân semtine akdı Balıkpazarı'nın	1211
Velehû:	Eyledi ikbâl üç anbarlı yeme atlar gibi	1211
Velehû:	Üç gemi yol buldu gemsiz at gibi koşdu yeme	1213
Velehû:	At gibi birden seğirdüb üç gemi buldu yem'in	1213
Velehû:	Kuş gibi üç kıt'a kalyon uçdular sû-yı yeme	1213
Ma'den emîni Ziya Paşa'nın sadareti		
Velehû:	Pâdişâh ma'dende buldu mührüne lâyük güher	1213
Vezalet-i Tayyar Paşa		
Velehû:	Evc-i a'lâ-yı vezâretde hümâdır Tayyar	1215
Velehû:	Hak bu anbâr-ı bülendi ede kenzü'l-berekât	1217
Velehû:	Gel oku Seyyid Süleyman rûhu için fâtiha	1220
Velehû:	Fâtiha Osman Efendi rûhuna	1220
Velehû:	Mahfil-i Adn'ı makarr itsün Bilâl	1222
Velehû:	Şerbeti sundu Şekerzâde'ye sâkî-i ecel	1222
Arif:	Oldu Adlî Han Mahmud'un cülûsunda ayan	1223
Mahlâsı Adlî olduğu cülûsunda meydana çıkmıştır.		
İzzet:	Mahmud Han'a Mevlâ mülkü ede mübârek	1223
Sürurî:	Cihandan göçdü Bülbül Hoca konu Adn-i A'lâya	1227
Hikmet:	Kâ'be-i huldü mekân eyleye rûh-ı Medenî	1227
Sadaret-i Derviş Paşa		
İzzet:	Kutb-ı âlem sahib-i mühreyledi Dervîş'ini	1233
Riyaset-i Pertev Paşa		
Velehû:	Saye-i şâhânedede aldı riyaset Pertev'in	1242
Velâdet-i hümayun		
Hakkı:	Fer virdi geldi âleme şehzâdemiz Abdülhamîd	1258

Safvet: Koşdu Kâvîzâde'yi gerdûne-i mevte ecel 1265

V e f a t - ı v a l i - i M ı s r

Velehû: Ümm-i dünya kocasın itdi telef 1265

C ü l û s - ı S u l t a n A b d ü l a z i z

Cevdet: Viridi o reng-i cihandârîye fer Abdülaziz 1277

Bazen iki üç şairin bir tarihte tevarüd ettikleri vardır. Aşağıda yazılan tarihlerde olduğu gibi

Sürurî - İzzet:

Mustafâ Han'a bey'at eyledi nâs 1222

Sürurî - Hikmet:

Uçdu sahn-ı cinâna Tûtî Şeyh 1225

Sürurî - Hikmet - Re'fet:

Câyını Adn eylesin Kadîrî Bey'in Rabb-ı Kadîr 1227

Hakkı - Şinasî:

Yapdı Han Abdülmecîd-i yemm-himem cisr-i cedîd 1261

Bazen bir beytin mecmuu bir tarih olur. Nitekim Sürurî'nin 1206 senesinde söylediği:

Sehmile meydanda aldı menzili

Dikdi taş Sultan Selîm-i kâm-bîn

beyti gibi.

Ve bazen bir beytin her mısraı birer tarih olur. Nitekim Sürurî'nin:

Kırkları herhalde Mevlâ muîni eyleye

Sinni kırk oldu cenab-ı şeh Selîm'in bu sene

beytinin her mısraı 1215 adedine musavi olarak başka başka birer tarihtir.

1- Tarih-i tam: Tarih ya tam olur ki cemî'i hurufu dahil-i hesab olur.

Yani, bütün harfleri hesaba dahil olan tarihlere tam tarih denir.

Yukarıda zikredilen tarihler gibi.

2- Tarih-i mu'cem (=mücevher): Yahut yalnız noktalı harfleri hesap olunup tarih-i mu'cem ve tarih-i mücevher denilir.

Yani, yalnız noktalı harfleri hesap edilen tarihlere mu'cem tarih veya mücevher tarih denir.

3- Tarih-i mühmel (=sade): Veyahut yalnız noktasız harfleri hesap olunup tarih-i mühmel ve sade denilir.

Yani, yalnız noktasız harfleri hesap edilen tarihlere mühmel tarih veya sade tarih denir.

Mu'cem tarihe misal:

Sürurî:

Bir sabiyy-i reşîd mektebde
İtdi hatm-i tilâvet-i Furkan
Şu hadîs oldu cevherîn târîh
Hayruküm men tealleme'l-Kur'ân* 1210

Sürurî:

Kerrûbiyyü's-şiyem Âşir Efendi müftî-i âlem
Ki vaktinin kutbudur zât-ı şerîfi fazl u takvâda
Sürurî cevher-i gülden ider târîhin istinbât
Muvaffakdır mücerred akl-ı Âşir nakl-i fetvâda 1213

Sürurî:

Günâhı var ise afvola mu'cemle dedim târîh
Nasûhîzâde kıldı tevbe kurb-i Hakk'a azmitdi 1218

Mühmel tarihe misal:

Sürurî:

Hurûf-ı sâdelerle eyledim tahrîr târîhin
Bekir ağa kurub sûr-ı tezevvüc ber-murâd oldu 1192

Talib:

Fer virir mühr ile Galib gibi Paşa sadre 1239

Ta'miyeli tarih: Bazen tarih mısraının harflerinin adedi birkaç eksik veya fazla

* Tamamı, "Sizin hayrınız Kur'an öğrenip öğretendir." mealindeki hadis.

geldiğinde makama münasib ta'miye ile eklenir veya çıkarılır. Böyle ta'miye ile söylenmiş olan rengîn tarihlerden birkaç misal getirelim.

Sürurî:

Bâyile yazdı kalem sebt idicek târîhin
Kışlada itdi binâ Vâlide Sultan hammâm 1209

İşbu tarih mısraının harflerinin adedinde "iki" noksan olup "bâ" harfinin adedi olan "iki" eklenerek ikmal olunmuştur.

Sürurî:

Şekl-i girdâb gelir fikre yazarken târîh
Sürdü yelken kürek a'dâyı kapudân paşa 1204

Bu tarih mısraında "beş" noksan olmakla girdab şeklinde olan ve "beş"e delâlet eden (o) rakamı eklenerek ikmal kılınmıştır.

Seyyid Vehbi:

Şeh-i âlem alınca Behmen'in tâcın dedim târîh
Acemden geldi miftâh-ı Revân Bâb-ı Hümâyûn'a 1137

Bu tarih mısraının iki ziyadesi vardır. "Behmen'in tâcı" yani ilk harfi olan "bâ" harfinin alınıp bunun toplamdan çıkartılması ile düzeltilmiştir.

Sürurî:

Dil-i kân reşkile kopdukda didim târîhin
Aldı mühri keremin ma'deni Yûsuf Paşa 1213

Bu mısra ma'den emini Yusuf Paşa'nın sadareti tarihi olup "bir" ziyadesi vardır. "Kân"ın kalbi olan "elif"in indirimi ile düzeltilmiştir.

Dü-tâ tarih: Bazen bir mısraın harflerinin adedi istenen senenin tam iki katı olup **dü-tâ** denir. Tam tarih gibi makbul değildir.

Musanna' tarih: Fakat bir mısraın her yarısından birer tarih çıkarsa musanna' ve makbul bir tarih olur. Nitekim Sürurî'nin:

Bir cum'a gün şevket ile Sultan Osman oldu şâh

mısraı iki tarihi içine almaktadır. Şöyle ki: "Bir cuma gün şevket ile" ibaresinin harflerinin adedi 1168 olarak Sultan Osman'ın cülûsuna tarih olduğu gibi "Sultan Osman oldu şâh"

cümlesi de başkaca bir tarihtir.

Bunun gibi tarih mısraının **mu'cem**³⁹ ve **mühmel**⁴⁰ harflerinden birer tarih çıkar ise musanna' tarihlerden sayılır.

Nitekim Sürurî'nin:

Muvaffaksın Sürûrî mu'cem ü mühmel dü târîhe

Murabba'-ı vefk kişver-i Mustafâ Han'dır mekârime

beytindeki tarih mısraının noktalı harfleri 1222 olup sade (noktasız) harfleri de o kadar olmakla ikisi de Sultan Dördüncü Mustafa'nın cülûsuna birer tarihtir.

Masnu' tarihlerin pek çok çeşidi vardır. Bu cümleden olarak birisi de budur ki bir beytin iki mısraı birer tarih olduğu hâlde her mısraının birler, onlar ve yüzleri birbirine eşit olduğunda birini diğerine nakil usulü ile altı tarih daha peyda olur. Nitekim, 1216 senesinde Mısır'ın Fransa Cumhuriyeti elinden kurtarılmasına tarih olmak üzere Sürurî'nin söylediği:

Rezmile İslâmiyan bozdu France ceşşini

Eyleyüb cumhûru nâbûd aldı Mısır'ı Şeh Selîm

beytinden açıklandığı üzere sekiz şekilde tarih çıkar.

Musanna' tarihin bir nev'i de ihraç ve idhal usulüdür. Nitekim, 1142 senesinde Afganlı Eşref Han Osmanlı ordusuyla vuku bulan muharebesinde hezimete uğrayarak firar ettiğinde **musanna tarih** olarak Müştâk:

Eşref ez-tîğ-ı pâdişâh girîht*

mısraını söylemiştir. Hesabı bu vecihledir ki "tîğ-ı pâdişâh" terkiibinin aded-i hurufu 1723 olup ondan "Eşref" isminin adedi olan 581 çıkarıldığında 1142 kalır.

Bunun gibi 1144 senesinde vaki' olan musalâhaya tarih olmak üzere Mesrûd Han:

Cedel reft ez-miyân-ı şeh-r-yârân ittihâd âmed*

demiştir. Hesabı bu vecihledir.

³⁹ **huruf-ı mu'ceme:** Noktalı harfler

⁴⁰ **huruf-ı mühmele:** Noktasız harfler

* "Eşref, padişahın kılıcından kaçtı." anlamında

* "Padişahlar arasında kavga gitti, birlik geldi." anlamında.

şehir-yârân	767
cedel	<u>37</u>
	730
ittihâd	414
	<u>+</u>
	1144

Musanna' tarihin bir nev'i de lâfız ve mana olarak tarihi içine alan mısra yahut beyittir. Aşağıdaki tarihler gibi:

<u>Esâmî</u>		<u>sene</u>
Hâşimî:	Han Mehemmed eyledi dâd ile bin üçde cülûs	1003
Hâdî:	Bakî Efendi gitdi ukbâya bin sekizde	1008
Hâşimî:	Yol oldu Üsküdâr'a bin otuzda Akdeniz dondu	1030
Lâedrî:	Sadr-i âlf aldı bin yüz birde Erdel mülkünü	1101
Lâ(e)drî:	Bin yüz onda buldu dünya râhat sulh u salâh	1110
Sürürî:	Bin iki yüz on altıda alub Mısır'ı benâm olduk	1216
Sürürî'nin:	Bin iki yüz on sekizde sâniya Oldu İsmet Beyefendi sadr-ı Rûm	

beyti de bu kabildendir.

Tarih hesaplanmasında bazı incelikler (İstitrâd ⁴¹)

Tarihlerin hesabında telâffuza i'tibar olunmayıp hatta i'tibar olunur.

Meselâ "da'vâ" (دعوى) gibi "ya" ile yazılıp da "elif" ile okunan kelimeler "ya" ile hesap olunur.

Ve "müftî'l-enâm" (مفتي الانام) ibaresinde "ya" ile **hemze-i vasıl**⁴² telâffuz olunmadığı hâlde "ya" ve "hemze" hesaba dahil olur.

"Hoca" (خواجه) kelimesinde de hem "vav" hem "elif" hesaba dahil edilir.

⁴¹ **İstitrâd:** edb. Bir söz söylerken o fikra içinde başka bir bahis nakletmek.

⁴² **hemze-i vasıl:** Kendinden önce bir kelime geldiğinde okunmayan hemze. Okunanına **hemze-i katı** denir.

Fatiha* (فاتحه) gibi sonunda **tâ-i te'nîs**⁴³ (آ) olan Arapça kelimeler **vakıf**⁴⁴ hâlinde "hâ (ه)" gibi "beş" hesab edilir.

Ve Fatiha-i Şerîfe (فاتحه شریفه) terkinde "Fatiha"nın âhirindeki "hâ"-i resmiye⁴⁵ "beş" hesab olunduğu gibi üzerindeki "hemze" dahi başkaca "bir" olarak hesab olunur.

"Müftî-i âlem" (مفتی عالم) ibaresinde "ya" hesaba dahil olduğu gibi "hemze" dahi başkaca hesâb edilir.

"Nisâ" (نساء) gibi sonunda **elif-i memdûde**⁴⁶ olan Arapça kelimelerin hemzesi lisânımızda lâfız ve hattça terk olunarak "nisâ" (نسا) yazılır ve öylece okunur. Fakat **mevsuf** yahut **muzâf** olursa hemze iade olunur ve "nisâ'-i hisân" (نساء حسان), "nisâ'-i zemân" (نساء زمان) denir.

"Cüz" kelimesi ekseriya Arapça'da vâv (و) ile "cüz" (جزؤ) yazılır ise de lisanımızda yalnız hemze ile "cüz" (جزء) yazılır.

"İki yüz" (ایکی یوز) lâfzını terkib ederek bir "ya" ile "ikiyüz" (ایکی یوز) yazmak caiz ve şâyi' ise de tarihlerde aslı üzere "iki ya ile yazmak" evlâ görülmüştür.

"Efendiye" (افندییه) "şimdiye dek" (شمدیه ده) lâfızlarını dahi "efendiye" (افندییه) "şimdiye dek" (شمدیه ده) yazanlar var ise de asılları üzere yazılmak racihtir.

"Kaimmakam" (قائم مقام) iki mîm'le yazılır. Fakat şeddeli bir mîm'le "kaimmakam" (قائم مقام) yazılması da caiz olur.

* Fatiha: Kur'an'ın ilk suresi

⁴³ **tâ-i te'nîs**: Müenneslik tâ'sı (آ). Sonunda bulunduğu ismi dışı yapar.

⁴⁴ **vakıf**: Durma. Arapça'da kelimeler söz sonlarında son harflerine dayanarak okunur; ancak kapalı tê (=آ) ile biten kelimelerde bu harf hê'ye (=ه) çevrilir.

⁴⁵ **hâ-i resmiye**: Farsça ve Türkçede kelime sonunda -a ve -e sesi veren h (ه) harfi. [OG, s. 31]

⁴⁶ **elif-i memdûde**: Kelimenin sonunda bulunan (اء). (نساء)'da olduğu gibi.

* Bkz. "Meânî ile İlgili Kavramlar" bölümü 51. dipnot.

* Bkz. "Meânî ile İlgili Kavramlar" bölümü 12. dipnot.

"Béy" (بيك) eskiden beri "ya" ile yazılagelmiş ise de sonraları "ya"sız olarak bey (بك) yazılmak ile amel edilegelmiştir.

"Okumak" masdarının **emr-i hazırı**⁴⁷ "vav" ile "oku" (اوقو) yazılır fakat eslâftan bazıları ya ile "okı" (اوقى) yazmışlardır. **Müverrihler**⁴⁸ de hesaplarına nasıl gelirse öyle yazarlar.

"Kıldı" (قىلدى) "ya" ile yazılır. Fakat müverrihler bazen hesabı doğrultmak için "ya"sız olarak "kıldı" (قىلدى) yazarlar. "Gitdi" lâfzı da bu kabildendir. Şu kadar ki **eslâf-ı müverrihînin**⁴⁹ ekseri bunu "ya"sız yazmışlardır. "Yine" (يينه) bir "ya" ile olup ancak şiirlerde bazen vezin için "ya"yı meddederler ve iki "ya" ile "yine" (يينه) yazarlar. "Âyîne" (آيينه) ise bilâkis iki "ya" ile olup bazen eş'ârda bir "ya" ile "âyine" (آيينه) yazılır.

Arap lisanında "salât" (صلوة) ve "zekât" (زكوة) resmî Osmanlıca üzere "vav" ile yazılırsa da Osmanlı lisanında elif ile "salât" (صلاة) ve "zekât" (زكاة) yazılır. Arapça'da "mısrâ" (مصراع) elif ile olup çoğulu "mesâri" (مصارع) gelir. Fakat İran şairleri "elif"siz olarak "mısra" (مصرع) kullanmışlar. Biz de iki şekilde de kullanırız.

Arap lisanında hemze iki kısım olup biri **hemze-i vasl** ve diğeri **hemze-i kat**'dır⁵⁰. **Hemze-i vaslın kat**'ı⁵¹ ve **hemze-i kat**'ın **vasl**'ı⁵² caiz değildir; şiirde olsa da fesahati bozucu olur. Farsça'da her hemzenin vaslı caizdir. Osmanlı sahası şairleri de bu hususta Fars şairlerine iktifa etmişlerdir.

⁴⁷ **emr-i hazır**: Emir kipinin ikinci şahısla ilgili olanı. Bir de **emr-i gaib** vardır ki üçüncü şahısla ilgili emirdir. "Oku" emr-i hazır, "okusun" emr-i gaibdir. "Meânî ile İlgili Kavramlar" bölümü 173. dipnot.

⁴⁸ **müverrihler**: Burada "tarih düşürme" hüneri ile uğraşanlar kastediliyor.

⁴⁹ **eslâf-ı müverrihîn**: Geçmiş üstad tarih düşürücüleri.

⁵⁰ **hemze-i kat**': Kendinden önce bir kelimedede bulunsa okunmaya, söylenmeye devam eden hemzedir. (Böyle durumlarda okunmayan hemzeye **hemze-i vasl** denir.)

⁵¹ **kat**': Keserek okuma. **Vaslın** zıddı.

⁵² **vasl**: Bir kelimenin son harfini sonraki lâfzın sesli harflerle başlayan ilk hecesine vurmak yani liyezon yapmaktır. Ziya Paşa'nın:

Milyonla çalan mesned-i izzette ser-efrâz

Birkaç kuruşu mürtekinin cây-ı kürektir

beytindeki "ser" kelimesinin "r"si "efrâz"ın "e"sine vurulup "se-refrâz" okunuşu gibi. [EL]

Nitekim müellif-i fakîrin:

Gelmedi hâb ki vasla edüb nâz bana
Neler itdi neler ol gamzesi gammâz bana

beytinin ikinci mısrandaki "hemze"ler ile:

Giceler azm-i reh-i yâr iderdim Cevdet
Şu'le-i âhım eğer olmasa gammâz bana

beytinin ikinci mısranda "eğer" harfinin "hemze"si vaslolanmıştır.

Bazı Osmanlı sahası şairleri "hemze" gibi "ayn"ı da vaslederler. Nitekim Fehîm'in:

Subh-ı sâdık gibi sâdık olıcak yâr bana
Rûz-ı rûşen olur aynıyla şeb-i târ bana

beytinde "aynıyla" lâfzının "ayn"ı, "hemze" gibi vasledilmiştir.

Bî-nikab ü bâ-nikab arz-ı cemâl eylerdi yâr

mısrâ'ındaki "arz" kelimesinin "ayn"ını da vasletmek lâzımdır. Aksi takdirde "nikab"ın "elif"inin kaldırılması gerekir. Bu ise hiç caiz değildir.

Arif Hikmet Beyefendi gibi ediplerin faziletlieleri "ayn"ın öyle "hemze" gibi vaslolanmasını asla tecviz etmezlerdi. Bunu tecviz eden şairler de: "Nesirde tecviz olunmayan nice şeyler şiirî zaruretinden dolayı tecviz olunur. Özellikle tarihlerde bir mertebe daha genişlik gösterilmesi lâzım gelir, derler idi. "Küllü inâin yetereşşehu bimâ fih."*

H a t i m e

Üç makamda yani **ibtida**⁵³, **tehallûs**⁵⁴ ve **intihâda**⁵⁵ sözün fesahtine pek ziyade dikkat ve itina olunmalıdır.

Çünkü edipler maksada başlamazdan önce tegazzül veya tefahhur yahut zamaneden sızlanma veya teşekkür gibi bir giriş ile söze başlarlar, daha sonra maksada geçerler ve

* "Bütün kaplar, içindekini sızdırır." manasında Arapça darb-ı mesel. Yunus'un deyişiyle "Dış yüzüne o sızır içinde ne var ise".

⁵³ **ibtida**: Başlama, başlangıç. [OTAL]

⁵⁴ **tehallûs**: Başlangıçtan maksada bir münasebet gözetilerek geçilmesine denir.

⁵⁵ **intihâ**: Sözün sonu. Bir yazının "SONUÇ" bölümü kastediliyor olabilir.

ekseriya dua ile sözü bitirirler. Başlangıçta işitenin kulağına dokunacak söz gayet fasih ve manası apaçık olduğu takdirde alt tarafını tam bir önemle dinler. Aksi hâlde alt tarafı her ne kadar güzel olsa o kadar da kulak asmaz. Bundan dolayı başlangıcın güzel olmasına ziyade i'tina olunmak lâzım gelir. Ve en âlâsı maksadı bildiren sözlerle başlamaktır. İşte buna **berâat-i istihlâl**⁵⁶ denir. Başlangıçtan maksada bir münasebet ile geçilirse **tehallûs** denir. Eğer münasebet aranmaksızın geçilirse **iktidâb**⁵⁷ denir ki eskilerin mesleğidir. Bazen de "ba'de-zâ..." veya "ba'de-ezîn..." yahut "maksada gelelim" gibi bir söz ile maksada geçilip bu da tehallûsa yakın bir iktidâbdır. Sonraki edipler tehallûsun güzelliğine pek ziyade i'tina ve ihtimam etmişlerdir. Çünkü muhatab başlangıcı dinlerken maksada bakar. Bu cihetle **girîzgâh**⁵⁸ ne kadar güzel olursa kelâm o kadar beğenilmeyi celb edici olur.

Sözün sonu ise dinleyicinin kulağında en son kalacak söz olduğundan, güzel olduğu takdirde üst tarafının kusurlarını örter. Sonun en güzeli, onu sözün tamam olduğunu bildirecek şekilde bitirmektir.

"Elhamdü lillâhi'llezi hedânâ li-hâzâ ve mâ künnâ li-nehtediye lev lâ en hedânâ'llah**"

⁵⁶ **berâat-i istihlâl**: Başlangıçta, işitenin kulağına dokunacak söz, gayet fasih ve manası apaçık olduğu takdirde, alt tarafını büyük bir önem vererek dinler. Aksi hâlde alt tarafı ne kadar güzel olursa olsun pek o kadar kulak asmaz. Bundan dolayı başlangıcın güzel olmasına ziyade i'tina olunmak lâzım gelir. En âlâsı da maksadı bildiren sözlerle başlamaktır. İşte buna **berâat-i istihlâl** denilir.

⁵⁷ **iktidâb**: Başlangıçtan maksada, bir münasebet aranmaksızın geçilmesine denir ki eskilerin mesleğidir

⁵⁸ **girîzgâh**: edb. Bir bahisten diğer bir bahse mukaddimeden maksada intikal için bir münasebet te'sis eden söz. Nedim'in:

Bu şehri-i İstanbul ki bî-misl ü bahâdır
Bir sengine yek-pâre Acem mülkü fedâdır

matla'lı kasidesindeki:

İstanbul'un evsafını mümkün mü beyan hiç
Maksad hemen sadr-ı kerem-kârî senâdır

beyti gibi. Kasdolunan şeye münasebet peyda eden söz.

* "Hidayetiyle bizi (bu ni'mete) kavuşturan Allah'a hamdolsun! Allah bizi doğru yola iletmeseydi kendiliğimizden doğru yolu bulacak değildik." [A'raf suresi, 43. ayetinden bir parça]

METİN

Metin kısmında Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları arasında 1987'de yayınlanan nüsha esas alınmıştır.

Genelde bu nüshanın düzeni aynen alınmakla birlikte metni daha iyi algılayabilmek için bazı ufak tasarruflarda bulunulmuştur. Metin içinde örneklik teşkil eden ifadeler parantez içine alınmıştır; böyle bir tasarrufa yeltenildiği hâllerde eksiklikleri tamamladık.

Ancak bütün metin boyunca buna tam riayet edilmediği de görülmektedir. Biz paranteze alınmayan örnek cümleleri, ara sözlerde olduğu gibi virgül arasına aldık; ancak ifade bir cümle özelliği göstermiyorsa bunu metinde olduğu gibi bıraktık.

Bazen madde veya eş değer örnekler arasına virgül yerine nokta konmuştur; bu gibi durumlarda nokta yerine virgül kullanılmıştır.

Sadece tarih bölümünde mısara ve beyitleri müstakil satırlara koyduk.

Yukarıda bahsi geçen nüshanın sayfa numaraları her sayfa bittikçe köşeli parantez içinde verilmiştir.

BELÂGAT-I OSMANİYE

Mekteb-i Hukuk talebesine takrir olunan derslerin hülâsasıdır

**Eser-i hame-i
AHMED CEVDET**

**Maarif Nezaret-i Celilesinin ruhsatıyla
ikinci defa olarak
Matbaa-i Osmaniyyede tab' olunmuştur**

**İstanbul
1299 fi 12 Rebiu'l-âhir [1]**

B i s m i l l â h i r r a h m â n i r r a h î m [D î b â c e]

Tavaif-i mütemeddine kendi lisanlarının kavaidini cem' ile bir fenn-i mahsus olarak tedvin edegelmişlerdir. Ve buna en ziyade itina eden Araplardır. Çünkü esas-ı diyanet-i İslâmiye olan ve fesahat ve belâğatin tabaka-i kusvasında olmağla mu'cizat-ı bâhireden bulunan Kur'an-ı Kerim lisan-ı azbül-beyan-ı Arabî üzre nazil olduğundan onun kavaidini halelden vikaye bir hizmet-i dîniyye olmağla ulema-yı Arabiyye buna fevkalâde itina etmişler idi. Lisanımızın bir başlıca me'hazi lisan-ı Arabî olduğuna mebnî burada onun kavaidinden biraz bahsetmek lâzım geliyor. Ulema-yı Arabiyye lisan-ı Arabî'nin kavaidini cem' ederek ilm-i nahvi tedvin etmişler idi ki kelimenin ahvâlinden bahseden bir ilim demektir. Sonra ulema-yı müteahhirîn bunu iki fenne taksim edip birine ilm-i sarf ve diğerine ilm-i nahiv tesmiye [2] ettiler. İlm-i sarf zât-ı kelimenin ahvalinden bahseden bir fendir. İlm-i nahiv kelimelerin hîn-i terkibinde ârız olan ahvâlinden bahseden bir fendir. Bu iki fen ile kelâmın asıl ma'nâyı ifadesi keyfiyeti bilinir. Ve ikisi dahi bir maksada hizmet ettiği cihetle hakikat-i hâlde bir ilim demek olur. Ba'zılar mesail-i iştikakı dahi bir fenn-i müstakil itibar etmişlerdir. Lâkin ekseri onu fenn-i sarfta dahil kılmışlardır.

Lisan-ı Fârisî'nin kavaidi kalil ve mazbut olup cümlesi bir fen olarak tedvin olunmuştur.

Lisan-ı Osmanî'nin kavaidi kavaid-i Fârisiyye'ye nisbetle daha ziyadedir. Ve bazı kavaid-i Fârisiyye'yi isti'mal ile beraber birçok kavaid-i Arabiyye'ye dahi riayete mecburuz. Ve lisan-ı Osmanî'nin siyağ-ı tasrîfiyyesi her lisandan evsa' ve mükemmeldir. Bu cihetle mesail-i sarfiyyesi haylice vâsi'dir. Fakat mesail-i nahviyyesi lisan-ı Arabî'nin nahvi kadar kesîr ve vâsi' değildir. Bu cihetle sarf ve nahvini tefrike hacet yoktur. Binaenaleyh biz dahi lisan-ı Osmanî'nin kavaid-i sarfiyye ve nahviyyesini cem' ile bir fen olmak üzere birleştirip Kavaid-i Osmaniye nâm kitabı tedvîn etmiş idik ki lisan-ı Osmanî'nin kavaidi hakkında en ibtida yazılmış olan kitap odur. Ba'dehû onu ihtisar [3] ile Medhal-i Kavaid nâm risaleyi ve sonra onu telhis ile Kavaid-i Türkiyye nâm risaleceği te'lif eyledik.

Bunları tederrüs ve taallüm edenler lisan-ı Osmanî üzre asıl ma'nayı doğruca söyleyip yazmağa muktedir olurlar. Ama fasîhâne ve belîğâne ifade-i meram edebilmek

için ilm-i belâgati bilmek lâzım gelir.

Kavaid-i Osmaniyye'nin âhîrinde belâgat-i Osmaniyye'nin tedvin ve te'lîfi va'dolunmuş iken hâl ve zaman bu va'din incâzına müsait olmadı. Ba'dehû Maarif-i Umumiyye nazırı iken mekâtib-i umumiyye ve hususiyenin ders cetvellerini tertip için teşkil eylediğim komisyon tarafından te'lîfi uhdemize tahmîl ve teklif olunan kitaplardan biri lisan-ı Osmanî'ye mahsus olmak üzere bir fenn-i belâgat kitabının te'lîfi idi. Bu kitaplardan bazılarının te'lîfine muvaffak olduğum hâlde işbu belâgat kitabının tedvin ve te'lîfine muvaffak olamadım.

Meğer kuvveden fiile gelecek birçok nevadir âsâr ile beraber bu dahi erîke-pîrâ-yı hilâfet ü cihanbânî padişah-ı hakayık-iktinâh-ı bî müdânî "Sultan Abdülhamîd Han-ı Sâni" efendimiz hazretlerinin asr-ı mehasin-i hasr-ı humayunlarına [4] merhun imiş. İşte şimdi ol va'din incâzına ibtidar olunmuştur.

Ulema-yı Arabiyye belâgat için iki fen yapmışlardır. Biri ilm-i meânîdir ki onunla kelâmın muktezâ-yı hâle keyfiyet-i tatbiki bilinir. İkincisi ilm-i beyandır ki edâ-yı meramın turuk-ı muhtelifesini bildirir. Yani teşbih ve mecaz ve kinayeden bahseder. Seci' ve cinas gibi kelâm-ı belîğe zînet veren birtakım vücuh-ı tahsîn-i kelâm vardır ki onlara sanayi-i bedîyye denilir. Onları ta'rif için dahi ilm-i belâgata zeyl olmak üzere bir fen yapıp ilm-i bedî' tesmiye etmişlerdir.

Üdebâ-yı Arabiyye'den bazıları bu üç fennin mecmû'unu ilm-i beyan tesmiye edip bazıları dahi evvelkine ilm-i meânî ve diğerkisine yani beyan ile bedî'e ilm-i beyan ve üçüne birden ilm-i bedî' demişlerdir. Bazılar dahi meânî ile beyana ilm-i belâgat derler.

Biz üçünü bir ilim i'tibar ederek ilm-i belâgat tesmiye eyledik. İşte ol i'tibara göre şimdi bu ilmi ta'rif edelim.

İlm-i belâgat. Kelâmın mezâyasını bildiren bir fendir. Kelâmın mezâyası muktezâ-yı hâle tatbiki ve teşbih ve mecaz ve kinayelerinin hakkıyla edâsı ve sanayi-i bedîyye ile tezyîni hususlarıdır. [5]

Lisan-ı Osmanî üzere işbu ilm-i belâgati beyan için bu risaleyi bir mukaddime ile üç bâba taksim ve bimennihî Teâlâ bâb-ı evvelde fenn-i meânîyi ve bâb-ı sâni'de fenn-i beyanı ve bâb-ı sâliste fenn-i bedî'i beyan edeceğiz.

Bu da ma'lûmun olsun ki ulûm-ı Arabiyye on iki fen olup bunlara ulûm-ı edebiyye

dahi denilir. Bunların sekizi usul ve dördü fûrû'dur.

Usûl-i semâniyye lûgat ve sarf ve iştikak ve nahiv ve meânî ve beyan ve arûz ve kafiye fenleridir. Fûrû'-ı erbaa inşâ ve karz-ı şîir ve muhâdarât ve hatt yani imlâ fenleridir. Bunların tefâsîli Beyanu'l-Ûnvan nâm risalemizde olmağla oraya müracaat oluna.

Kavaid-i Osmaniyye'de lisanımızın mesail-i sarf ve iştikak ve nahvi ve usul-i imlâsı mûnderic olmağla usul-i semâniyyeden üçünü ve fûrû'-ı erbaadan birini hâvîdir.

Derdest-i tedvin olan ilm-i belâgat dahi meânî ve beyan fenlerini müştemil olacağı cihetle bu iki fende fûnûn-ı isnâ aşerden altısı mûndemic olacak demektir.

Minellahi't-tevfik ve aleyhi't-tüklân [6]

Mukaddime

Fesahat. Elfâzın telâffuz ve istimâ'ı tatlı ve manası zahir, yani telâffuz olunur iken ma'nası zihne mütebâdir olmaktır. Bunun alâmeti dahi elfâzın kavaid-i lisana muvafik ve elsine-i üdebâda kesîru'l-isti'mâl olmasıdır.

Çünkü ehl-i lisan olan üdebâ lisanı ince elekten geçirip o misillü elfâzı taharrî ve intihap ederler ve lisana sakîl ve kulağa kerîh gelen ve manasını anlamak için lûgat kitabına ve fikir ile zihnin it'âbına muhtac olan elfâzın isti'malinden ictinab ederler. Ve kelâmın ahseni odur ki avâm onun manasını anlar havas dahi fazl ü meziyyetini takdir eyler derler.

Belâgat. Sözü'n fasîh olmak şartıyla muktezâ-yı hâle mutabık olmasıdır.

Fesahat ile kelime ve kelâm ve mütekellim muttasıf olur. Ve belâgat ile yalnız kelâm ve mütekellim muttasıf olur. Bunların mahiyetlerini gereği gibi izah için her birini başka başka ta'rif edelim. [7]

Kelimenin fesahati. Kelimenin tenâfûr-i hurûftan ve garabetten ve kıyasa muhalefetten sâlim olmasıdır.

Tenâfûr-i hurûf. Kelimenin lisan üzre sikletini ve telâffuzunun usretini icap eden bir keyfiyettir ki his ve zevk ile bilinir. Mürtefi' manasına müsteşzir ve istatistik kelimeleri ve işsiz güçsüz lâfızları gibi.

Garabet. Kelimenin vahşî olması yani me'nûsü'l-isti'mâl ve zâhirü'l-ma'nâ olmamasıdır.

Meselâ ateş lâfzı meyanemizde zeban-zed olmuştur. Arabî'si olan nâr lâfzı dahi müsta'meldir. Ama asıl Türkçe'si olan od lâfzı mehcûr olmağla onda garabet vardır. Şimdi İstanbul'da od denilse ekser nâs anlamaz.

Kezalik lisan-ı Arabî'de ictinab ve tecennüb bir manaya gelir ise de lisanımızda ictinab lâfzı me'nûsü'l-isti'mâl olup tecennüb lâfzı zeban-zed değildir.

Ve kezalik âyinenin asıl Türkî'si olan gözgü lâfzı mehcûrdur. Ve Arabca âyineye mir'ât ve secencel denilir. Lisanımızda ise mir'ât lâfzı müsta'meldir ve secencel lâfzı lûgat-ı garîbedendir.

"Lâ ilâhe illâllah" ibare-i şerîfesinin asıl Türkçesi [8] (Yoktur tapacak Çalabdır ancak) ibaresidir. Ve Türkçe Çalab lâfza-i celâlenin tercemesidir lâkin şimdi lisanımızda

müsta'mel değildir.

Kıyasa muhalefet. Kelimenin kavaid-i Osmaniyye'ye ve ehl-i lisanın isti'mâline muhalif olmasıdır.

Geldik yerinde geldik ve yazdık yerinde yazdık ve edepsizlik yerinde edepsizlik ve uygunsuzluk yerinde uygunsuzluk ve bendelik yerinde bendegît ve yazamaz yerinde yazabilmez ve tahrîrât-ı vâride yerinde tahrîrât-ı mevrûde ve ahâlî-i sâkine yerinde ahâlî-i meskûne ve matbûât-ı mevkute yerinde matbûât-ı muvakkate denilmek gibi ki berrü's-Şâm yerinde galat olarak berriyetü's-Şâm yazılmağa başladığı esnada böyle birçok galatlar evrâk-ı resmiyyede görülmeğe başlamıştır. Munzam oldu denilecek yerde inzimam etti ve münkazî oldu denilecek yerde inkızâ etti denilmek dahi bu kabildendir. Çünkü infîâl bâbı daima lüzum ve mutavaat içindir binaenaleyh olmak maddesiyle terekküb eder. Etmek eylemek kılmak maddeleriyle terekküb etmez. Meğer ki mecazen bir başka ma'nada müsta'mel ola. Nitekim inkisar lâfzı beddua manasında müsta'mel olduğu hâlde inkisar etti denilir. Ama kırılmak manasına olduğu hâlde münkesir oldu denilip inkisar etti denilmez. [9]

Kelâmın fesahati. Eczası olan kelimeler fasîh olmakla beraber tenafür-i kelimattan ve za'f-ı te'lîften ve ta'kîdden salim olmasıdır.

Tenafür-i kelimât. Bazı kelimatın ittisalâtından lisana siklet gelmektir. Meselâ (Çok kâsefîsler anın nân-hâr-ı hân-ı ni'metidir) ibaresindeki kelimeler hep lisanımızda me'nûsü'l-isti'mâl iken bir yere geldiklerinde ziyade tenafür hiss olunuyor.

(Aşçı aş pişmiş mi) ibaresi ve (elli lira) terkîbi ve (Meylin ol serv-i revânın sû-yi ağıyâre görüp * Eylemiş mişyâş zebân-ı hâl ile îhâm su) beytinin mısra'-ı sânisî dahi bu kabildendir. Bu misillü tenafür-i elfâz beyne's-şuara mezmum ise de bazen hiciv ve tezyif makamında isti'mal ederler. Nitekim Sürûrî bu yolda (Kara kuru karı aldı Nu'man) tarihini söylemiştir.

Ulema-yı Arabiyye'den bazıları kelâmın fesahatinde alelîtlak tetabu'-ı izâfâtan salim olmasını şart etmişlerdir. Ve bazıları tetabu'-ı izâfât ekseriya tenafürü icap ile fesahati ihlâl eder demişlerdir. Lisanımızda tetabu'-ı izâfâtın fesahati muhill olduğu derkârdır.

Tetabu'-ı izâfât. Üçten ziyade kelimelerin mütevâliyen birbirine muzâf kılınmasıdır.

Filânın konağının kapısının kilidi gibi ki [10] dört kelime yekdiğere muzâf kılınarak üç izafet mütevalî olmağla fesahate hâlel gelmiştir. Ve Fuzûlî'nin Hadîkatü's-Süadâ'da (Ebkâr-ı encüm. tâb-ı nezare-i mesaib-i havâtîn-i harem-serây-ı nübüvvet. getiremeyip perde-i hicâba girdi) ibaresinde altı kelime birbirine muzâf kılınmağla fesahatten düşmüştür.

Za'f-ı te'lif. Kelâmın terkibi kavaid-i Osmanîye'ye ve beyne'l-üdebâ mer'î olan usûle mugayir olmaktır.

Çünkü insanın lisanı kalbinin tercümanıdır garaz ve meramını ifade için münasip gördüğü ibareleri zihninde nasıl tasvir eder ise elfâzı dahi ona göre terkip ve tertip eyler. İşte kavaid-i lisaniyye elfâzın bu vecihle terakîbini bildirir. Ve kaideten takdim olunacak kelimelerin te'hîri ve te'hîr olunacak kelimelerin takdimi ile kelâmın sebkine hâlel gelir. Zira elfâzın terkibi meânînin tertib-i zihnîsine muhalif düşer ve bu cihetle ibare rekîk olur.

Nitekim, pazara gittim, denilecek yerde, gittim pazara denilmek gibi ki müteallikat-ı filin takdimi kaide-i lisanımız iktizasından iken burada mef'ulün ileyh te'hîr olunmuştur ve Nihalistan-ı Nergisî dîbâcesindeki (Hâme-i hamâme-i mevzûn-ı terâne-i dilkeş-i âvâz-ı ma'rifet-perdâz) ibaresinde müşebbehin [11] müşebbehün bihe muzâf kılınması kaideye muhaliftir zira lisanımızda müşebbehün bihin müşebbehe izafeti şâyi' olup ammâ aksi ma'rûf değildir. Binaenaleyh bu ibare fesahatten ârîdir. Ve eğer (Hamâme-i mevzûn-ı terâne-i dilkeş-i âvâz-ı hâme-i ma'rifet-perdâz) denilse kaide-i lisana muvafik olur.

Kezalik Şefiknâme'nin (Sultan-ı Heft-İklîm-i zerrîn-dîhîm-i âftâb) ibaresi dahi rekîktir. Çünkü zerrîn-dîhîm terkîbi sultanın sıfatı olduğu hâlde aralarına sultanın muzâfun ileyhi girmiştir halbuki (Sultan-ı zerrîn-dîhîm-i heft-iklîm olan âftâb) denilseydi ibare rekâketten salim olurdu. Ziya Paşa'nın (Dil-rübâlar böyle dâmenkeş değildi bezmden * Her gece âşık ararlar mâhrûlar var idi) beytinde ararlar kelimesi mâhrûların sıfatı iken cem'lenmesi kaide-i lisan-ı Osmanî'ye muhaliftir.

Dermeyan etmek derpîş eylemek yerinde dermeyan ile derpîş ile ve ruhsat-ı kâmile yerinde ruhsat-ı kâmil denilmek ve liecli'l-fürûht ibaresinde olduğu gibi kelime-i Fârisiyye üzerine lâm-ı ta'rif getirmek dahi za'f-ı te'lif kabîlindedir. Tasvir-i Efkâr gazetesinin (Pertev-i zekâ nev'-i beşerin başına konmuş bir nûrânî hümâdır ki sâye-i saadetini ta'mîm

edecek [12] vasıta bulunmaz illâ ki lüzûmu kadar nihâl-i matbû'î'l-endâmı hükmünde olan sahaif-i matbuanın vüs'at ve intişarıdır şebhâl değil o bir berât-ı ikbaldır ki kangı millete mukârin olsa refte refte zulm-i cehaletin zincîr-i esaretinden âzâdına hüccet olur) makalesindeki endam kelimesi Farisî olduğu hâlde üzerine lâm-ı ta'rif getirilmesi fesahati ihlâl etmiştir. Âzâdına hüccet olur terkîbi dahi dermeyan ile kabîlindedir.

Ber-vech-i bâlâ müteallikat-ı fi'lin te'hîri sebk-i ibareye hâlel getirmekle kelâm-ı mensûrda caiz olmaz ise de eş'arda caiz ve şâyi'dir.

Çünkü şuarâ-yı Rûm evzân-ı Farisiyye'yi isti'mâl ettikleri gibi kavaid-i Fârisiyye'ye tevfiikan eş'arda fiilin faili ve müteallikatı üzerine takdimini dahi tecviz etmişlerdir. Nitekim (Şehd-i râhat kesb eder tedbîr-i menzil eyleyen * Aldı erbâb-ı hükm bu ibreti zenbûrdan) beytinin mısra'-ı evvelinde kesb eder fiilin faili te'hîr ve mısra'-ı sânisinde aldı fiili kendi faili ve mefulleri üzerine takdim olunmuştur.

Eş'âr-ı Osmaniyye'de bu misillü takdim ve te'hîrler kesîr ve şâyi'dir. [13] Fakat mûcib-i ta'kîd olur ise nesirde caiz olmadığı gibi şiirde dahi tecvîz olunmaz.

Ta'kîd. iki kısımdır. Biri ta'kîd-i lâfzîdir ki ber-vech-i bâlâ ibarenin sebkinde vâki' olan halelden nâşî kelâmın ma'nâ-yı murâda delâleti zahir olmamaktır.

(Seni gördükte pek ziyade memnun oluyorum) denilecek yerde (Pek ziyade seni gördükte memnun oluyorum) denilmek gibi ki ziyade lâfzı memnun oluyorum fiilinin kaydı olduğu hâlde onun yanında getirilmeyip de müteallık olan gördükte cümlesinin üst tarafına geçirilmekle kelâm muakkad olmuştur. Ve (Telh eder âdemin elbette mezâk-ı ayşın * Bâde nûş eyle bugün eyleme fikr-i ferdâ) beytinden şairin muradı, bâde nûş eyle bugün eyleme fikr-i ferdâ ki fikr-i ferdâ âdemin mezâk-ı ayşını telh eder, demektir. Halbuki telh eder fiili beytin evvelinde ve fikr-i ferdâ eyleme fiilinden sonra âhirinde bulunmağla kelâmında ta'kîd-i lâfzî vardır.

Fehîm Efendi'nin (Şarâbdır diyerek sundu bana sâkî câm * Havass-ı hams ile hissolundu bâde temâm) beyti dahi bu kabîlindedir ki şarap içilir iken ta'm u râyihası duyulur ve rengi görünür ve kadeh ele alındıkta sanki [14] hiss-i lems dahi hissedar edilmiş olur yalnız hiss-i sem' mahrum kalır sâkî şarabdır deyicek o dahi hissesini alır bu hâlde bâde havâss-ı hamse ile hiss olunmuş olur lâkin bu ma'nâyı ifade için, kadehi elime

aldım ve şarabı görerek ve rayahasını duyarak içtim, demek lâzım gelir yoksa bu cümleler hep mahzûf olduğu hâlde yalnız şarabdır diyerek sözünden bu ma'nâlara intikalde suûbet olduğundan kelâmın muakkad olduğu derkârdır.

Ta'kîd-i ma'nevî. Bi-hasebi'l-lûga münfehîm olan ma'nadan mütekellimin muradı olan manaya yani mana-yı hakikîden mana-yı mecazîye ya mana-yı kinâfiye zihn-i sâmiin intikalinde vaki olan halelden nâşî kelâmın mana-yı maksûda delâleti zâhir olmamaktır.

(Dergeh-i lûtfuna gelmem zîrâ * Seni her dem görebilmek dilerim) beytinde olduğu gibi ki cânânın dergâhına gelmek orada bulunmamağı iktiza ettiğine mebnî gelmeğı nefiyden daima orada bulunmak manası murad olunmuştur yani, senin dergâhından ayrılmam zîrâ isterim ki daim seni görebileyim, demek olur lâkin oraya gelmeğı nefyetmekten orada bulunmamağı nefyetmek yani daima orada bulunmak manasına intikal etmek pek baîddir. [15]

Kezalik (Eylemişken vaslın ikrar ile İshâk'a kerem * Var mı ol lûtfu mecal inkâra Allah aşkına) beytinde dahi vaslı ikrardan onu va'detmek manası murad olunmuştur çünkü bir hakkı ikrar eden kimse zımnen onun ifâsını va'detmiş diye iddia olunabilir. Lâkin zihnin bu manaya intikalinde suûbet vardır. Çünkü ikrar lâfzı geçmişte bir hâlin vukuunu itiraf demek olup âtîde ifâsını va'd yerinde kullanılmaz.

Ve kezalik (Sabâha kalma şem'iz Yûsuf-âsâ olma dâmen-keş * Bizim engüştümüzden destimiz ey mâh kûtehdir) beytinden şairin muradı, biz âciziz, bizden beyhude dâmenkeş-i ictinab olma, demektir. Çünkü sabaha karşı mumun üst tarafı yanmış olur ve dibi kısa kalır ki şair onu deste ve ol hâlde uzanan fitilini dahi engüşte teşbih ve destin kısalığını aczden kinaye etmiştir lâkin bunda pek ziyade ta'kîd vardır. Tenafür-i hurûf ve kelimat zevk ve his ile bilinir. Garabet ise ilm-i lûgate ve kıyasa muhalefet fenn-i sarfa ve za'f-ı te'lif ile ta'kîd-i lâfzî fenn-i nahve aittir. Hariçte ta'kîd-i ma'nevî kalıp ona dahi ilm-i beyan mütekeffil olur. Çünkü ta'kîd-i ma'nevî meânî-i mecaziyye ve kinaiyyede bulunur. Bunlar ise ilm-i beyan ile bilinir. [16]

Mütekellimin fesahati. Bir melekedir ki onunla mütekellim kendi maksadını elfâz-ı fasîha ile ifadeye muktedir olur.

Mütekellim-i fasîh ibtida kelimat-ı fasîhayı taharri ve intihap eyler. Saniyen her

kelimeyi müşâkil ve münasibi olan kelime ile mezc ve terkiib eder. Çünkü kelimeler zaten fasîh olmadığı hâlde hüsn-i terkiib ile kelâma fesahat gelmez ve mütenasip olmayan kelimeler zaten fasih olsalar bile yanyana getirildikleri takdirde birbirinden mütenafir olurlar bu ise tenafür-i kelimat demek olarak kelâmın fesahatini ihlâl eder ve kelimeler ne kadar mütenasip olurlar ise kelâmın selâseti o kadar ziyade olur.

Selâset. Kelâmın lisan üzre suhûlet ile cereyan edişidir. (Beytün limuharririhî) (Buyur meclis-i ünse ey mest-i nâz * Ney ü mey müheyyâ kemân dil-nüvâz) gibi. Merhum Fehîm Efendi'nin (Ale's-sabâh cihan halkı kâr bâra gider * Belâ-keşân muhabbette kûy-ı yâre gider) beyti dahi selîstir fakat (kûy-ı yâre gider) ibaresinde iki ya-i müteharreke birbirine mukarin olmasa daha selîs olurdu.

Bazı üdeba-yı Arabiyye'nin beyanına göre kelimat-ı fasîha iki kısma münkasımdır ve her kısmın mevki-i münasibi vardır. [17]

Kısm-ı evvel elfâz-ı cezele yani kalın ve ağır lâfızlardır. Celâdet, hitabet, kazâ, iktiza, tîğ, gadr gibi.

Kısm-ı sâni: elfâz-ı rakîka yani lâtif ve hoş ve nazik ve mülâyim lâfızlardır. Zülf-i semen-bûy, serv-i nâz, mâh-sîmâ gibi.

Elfâzın kulağa dokunması eşhâsın göze görünmesi gibidir. Şöyle ki elfâz-ı cezele vakur ve mehîb eşhas gibi tahayyül kılınır ve harb ve darb ve takrî' ve tehdîd gibi makamlara yakışır. Ve elfâz-ı rakîka mizâcî lâtif ve meşrebi mülâyim eşhas gibi tahayyül olunur. Ve tegazzül ve taltîf ve celb-i meveddet ve isti'tafa dair olan kelâmlara yakışır. Binaenalâzâlik füsahadan bazılarının elfâzı silahlarını takınmış harbe hazırlanmış insana benzer ve bazılarının elfâzı güzel giyinmiş envâ'-ı hullî takınmış nisâ-i hisâna benzer. Evvelki sınıftan olanlar elfâz-ı cezele istimaline me'lûf olup o yolda kesb-i meleke ve saire tefevvuk ve tekaddüm edenler demek olarak metîn kasideler söylerler. Lâkin gazel tarzında kelâmları o kadar a'lâ olmaz. Ve sınıf-ı sâni'den olanlar elfâz-ı rakîka isti'maline me'nus olup o yolda kesb-i meleke ve tekaddüm edenler demek olarak lâtif gazeller söylerler. Lâkin metanetçe kelâmları ol mertebe a'lâ olmaz. [18]

Kur'an-ı Kerim ise iki yolda dahi füsahayı âciz kılmıştır. Zira elfâz-ı cezele ve rakîkadan her biri makamıyla mütenasip olarak müsta'meldir. Meselâ yevm-i kıyamet ve azâb-ı cehenem gibi şiddet makamında elfâz-ı cezele ve rahmet ve mağfîret ve lütûf ve

tesliyet makamında elfâz-ı rakîka vârid olarak evvelki surette olan âyât-ı kerîme gayet metîn ve ikinci surette olan âyât-ı kerîme gayet lâtifdir.

Kelâm-ı metîn. Ol kelâmıdır ki elfâz-ı cezeleden tereküb eder ve terkîbi müferrağ olur yani kalıptan dökme gibi kelimeler birbirine tabîî merbut görünür dökük saçık olmaz. Nefî'nin (Değildir kehkeşân cellâd-ı kahrı tîğ-ı adliyle * Çalıp çâk eyledi fark-ı ser-i çerh-i sitemkârı) beyti gibi.

Kelâm-ı lâtif. Ol kelâmıdır ki elfâz-ı rakîkadan tereküb eder ve tab'a inbisat verecek meânîyi mutazammın olur. Figânî'nin (Şemîm-i kâkülün almış nesîm gülşende * Demiş ki sünbüle sende emanet olsun bu) beyti gibi.

Selâset bazen metanet ile ve bazen letafet ile müctemi' olur. Nitekim Fehîm Efendî'nin (Kesret-i hırs u emel hâtır-ı pîrâdadır. Mâr u mûrun yuvası hâne-i vîrandadır) beyti hem selîs ve hem de metîndir. Ve Âgâh'ın (Ne şîşeyim ne sebû-yı meyim ne âyîne * [19] Düşer mi seng-i melâmetten ihtirâz bana) beyti hem selîs ve hem de latîftir.

Selâset ve cezâlet ya rikkat ve metanet ya letafet hasebiyle kelâmın derecat-ı muhtelifesi vardır ki his ve zevk ile bilinir.

Kur'an-ı Kerîm'in asıl 'icâzı eğerçi manası 'tibariyledir lâkin elfâz-ı Kur'aniyye derece-i kusvâ-yı fesahatte olup selâset ve metanet ya letafeti 'tibariyle dahi füsaha-yı Arab'ı âciz kılmıştır.

Kelâmın belâgati. Mukteza-yı hâle mutabakatıdır. Yani makama münasip olan vecihle tasvir ve tertîb olunmasıdır. Fakat fesahati dahi şarttır. Fesahat bulunmayan kelâmıda belâgat dahi bulunmaz.

Edîb olan kimse şair olsun münşî olsun kuyumcuya benzer nasıl ki kuyumcu hulliyattan bir şey yapacak olduğu hâlde evvelâ dürer ve cevahiri seçer ve sâniyen onların mütenasip olanlarını yanyana dizer ise edîb dahi kelimat-ı fasîhayı seçer ve onları yekdiğerinden mütenafir olmayacak vecihle dizer. İşte onun bu iki işi fesahat demektir. Fakat kuyumcunun bir vazifesi daha vardır ki yapacağı şey'in [20] nereye takılacağını bilip de ona göre işlemesidir. Yoksa gerdenlik biçiminde bir büyük küpe yapar ise işe yaramaz. İşte bu emr-i sâlis dahi mukteza-yı hâle mutabakatin misalidir. Burada hâlden murad asıl manayı ifade ile beraber bir hususiyeti 'tibara sebep olan şeydir ki ona makam dahi denir. Ve kelâmın öyle bir vech-i mahsus üzre îrad olunmasından maksûd olan

ağrâza meânî-i sevânî ve terkîbin mecmû'-ı medlûlâtına meânî-i evvel denilir.

Meselâ bir hoca çocuklara akaid-i dîniyye ta'lim ederken (İnsan öldükten sonra dirilecektir) der ve bu hususta çocuklar hâliyü'z-zihn olduklarından kelâmı te'kîde muhtac olmayıp böyle itlâkı üzre bırakır ama âhireti münkir olan kimseye hitap edecek olduğu takdirde (İnsan öldükten sonra elbette dirilecektir) diye kelâmını te'kîd eyler. Bu surette elbette kaydı asıl mana üzerine zâid bir hususiyettir ve mecmû'-ı ibarenin medlûlü meânî-i evveldendir ve muhatabın inkârını reddetmek meânî-i sevânîdendir ki kelâmın müekked olarak îrâdından garaz odur ve muhatabın inkârı makam-ı te'kîddir yani kelâmın te'kîdine sebep olan bir hâldir ve kelâm-ı müekked bu hâl ve makamın muktezasıdır. [21]

Kezalik muhatabın fetanet ve gabaveti birer hâldir ki her biri kelâmın bir vech-i mahsus üzre îrâd olunmasını iktiza eder. Şöyle ki fatîn olan kimseye birtakım dakîk ve nükteli sözler söylenir ki gabîye söylenmesi münasip olmaz. Her birine münasibi vechile söz söylemek mukteza-yı hâlleridir (Kellimû'n-nâse alâ kaderi ukulihim) hadîs-i şerîfi bu dakîkaya işarettir.

Şehrîler ile kurevîleri dahi hitapta bu vechile fark ve temyiz eylemek ve her birine derece-i fehim ve idrakleri kadar söz söylemek lâzım gelir.

Kezalik sözü bazen îcâz bazen itnâb eylemek dahi birer hâl ve makamın muktezasıdır.

Mütekellimin belâgati. Bir melekedir ki mütekellim onunla te'lîf-i kelâm-ı belîğe muktedir olur.

Kelâmın hadd-i zatında hüsnü ve inde'l-bülega makbuliyeti mukteza-yı hâle mutabakati hasebiyledir. Mukteza-yı hâle mutabakat ve müsadefesi ne kadar etemm olur ise o mertebe belîğ ve a'lâ olur. Hüsn ü makbuliyette inhitat derecesi dahi bu hususta olan noksanı ile mütenasiptir. Mukteza-yı [22] hâle mutabık olmayan kelâm ise inde'l-bülega asvât-ı hayvanat kabîlinden addolunur.

Ulema-yı Arabiyye'nin beyan ettikleri vecihle belâgatin iki ucu olup biri en aşağı derecesidir ki onun mâdûnu belâgatten ârî demek olarak inde'l-bülega asvât-ı hayvanata mülhak olur. Diğer en a'lâ derecesidir ki kabil-i tanzîr olmayan derecesi demek olarak Kur'an-ı Kerim'e mahsustur. Ve elfâzın selâseti ve cezalet ya rikkati dahi mûcib-i fazilet ve makbuliyet olarak ber-vech-i bâlâ emr-i i'câzı müeyyid olur ise de Kur'an'ın asıl i'câzı

bu havass-ı maneviyeye iledir. İşte bu iki ucun arasında belâgatin derecat-ı mütefavitesi vardır. Bazen bir mazmûnu birkaç şair ya münşî beyan ettiklerinde görülür ki yek-diğere derece derece tefevvuk ederler. Bu dereceler kelâmın mukteza-yı hâle mutabakati hasebiyle taayyün eder çünkü eşhas nasıl ki suver-i mahsûsalarıyla müteşahhus ve mütemeyyiz olur ise kelâmlar dahi havâssıyla mütemeyyiz ve mümtâz olurlar.

Kelâmın hâssiyyeti ise meânî-i evveli zihinde meânî-i sevânîye intikal olunabilecek surette tasvir ve elfâzı dahi ona [23] göre tertib etmektir. Bu dahi kelâmı mukteza-yı hâle tatbik demektir.

Kelâmın mukteza-yı hâle keyfiyet-i tatbiki fenn-i meânî ile bilinir. Demek olur ki asıl belâgati bildiren fenn-i meânîdir. Fakat kelâmda teşbih ve mecaz ve kinaye bulunur ise onların dahi hakkıyla îrâd olunması lâzım olup bu ise fenn-i beyan ile ma'lûm olur.

Çünkü turuk-ı edâ-yı murâd üçtür. Hakikat mecaz kinayedir. Hakikat mevzû'un lehinde müsta'mel olan lâfızdır. Mecaz mevzû'un lehi olan mananın irâdesi caiz olmayıp diğer bir manada müsta'mel olan lâfızdır. Kinaye ol lâfızdır ki mevzû'un lehi olan mananın irâdesine bir mâni' olmadığı hâlde ondan diğer bir mana irâde olunur.

Sadece ve düzce hakikat vechile mukteza-yı hâle mutabık olarak îrâd olunan kelâm belîğ olur ve fenn-i beyana taallûk eder ciheti olmaz. Ama bazı muhayyelât ile kelâmı rengîn etmek için bazı teşbîhât getirilir ise kavaid-i beyaniyyeye tevfiği lâzım gelir. Teşbîhâtta nice letaif ve nüket-i beyaniyye bulunur. Ve teşbih bir nevi' kinaye kabîlinden addolunur. Meselâ filânın yüzü bedir gibidir denildikte eğerçi bu lâfızlar [24] mevzû'un lehinde müsta'mel ise de mefhûm-ı vaz'isi murad olmayıp belki yüzü pek güzel ve gayet lâtif manası irâde olunur. Kinayat ve mecazat ise hep bu misillü nüket ve letaife mübtenîdir.

Elhasıl mana-yı hakîkîden başka bir mana irâde olunduğu hâlde keyfiyet-i delâletin usulüne riayet olunmak lâzım olup bu dahi fenn-i beyan ile bilinir.

Ve fenn-i beyanca meânî-i hakîkiyye meânî-i evvel ve teşbih ve kinaye ve mecazat ile irâde olunan manalar meânî-i sevânî addolunur. Binaenalâzâlik bazı ulema-yı Arabiyye belâgati mütekellimin te'diye-i manada havass-ı terâkîbin hakkını îfâ ve enva'-ı teşbih ve mecaz ve kinayeyi hakkıyla îrâd edebilecek hadde bâliğ olmasıdır diye ta'rif eylemiştir.

Tafsîlât-ı sabıkadan anlaşıldı ki fesahat ile belâgat beyninde umum ve husûs-ı

mutlak vardır. Her belîğ fasîhtir ama her fasîhin belîğ olması lâzım gelmez. Nice fasîh adamlar vardır ki sözü mukteza-yı hâle tatbik etmeyip zâid ve nâkıs ve sadedden hariç sözler söyledikleri cihetle onlara belîğ denilmez.

Ber- vech-i meşrûh kelâmın hüsn-i zâtîsi belâgatidir. Ve irtifâ'-ı [25] şan ve itibânı belâgati hasebiyledir. Seci' ve cinâs gibi sanayi'-i bedîiyye dahi tezyînat kabîlinden olup kelâm-ı belîğ hüsn-i ârızî getirir. Ama hüsn-i zâtîsi yani belâgati olmayan kelâmı sanayi'-i bedîiyye ile tezyin etmek bir çirkine hullî-i girân-bahâ takmak gibidir.

Eslâf-ı üdeba belâgate ziyade itina edip sanayi'-i bedîiyyeye pek o kadar itina etmezlerdi. Müteahhirîn bunlara ziyade ehemmiyet verdi. Ve sonraları belâgatçe kuvvet ve maharet azaldıkça sanayi'-i bedîiyyeye lüzûmundan ziyade itina edilir oldu. Eş'âr ve münşeâtımız hep tatsız tuzsuz sanayi'-i bedîiyye ile doldu. Buna sebep dahi üdebamızın meydan-ı belâgatte râcil olmalarıdır ki kusurlarını setr için kelâmlarını tezyînat-ı bedîiyyeye boğarlar. Bu bîçareler zannederler ki sanayi'-i bedîiyye ne kadar çok olur ise kelâm o kadar güzel olur. Eslâf-ı üdeba ise demişlerdir ki sanayi'-i bedîiyye yüzdeki benler gibidir. Bir iki olursa kelâma hüsün verir çok olur ise kabîh olur.

Ve bir de lâfız manaya tâbi' olmak lâzım gelir iken nice münşiler aksini iltizam ile seci' bulmak için tekellüf ve manayı muhassenat-ı lâfziyyeye feda ederek belâgat-i kelâma hâle getirirler. [26]

Kaldı ki kelâm-ı müsecca' şîir gibi hayalî ve masnû' hikâyata ve ihvâniyata yani ihvân ve yârân arasında teâtî olunan müraselâta yakışır. Ama ulûm ve fûnûna dair olan kütüb ve resail ve fermanlar ve umuma hitaben yazılan evâmîr-i sultaniyye ve sair muharrerat-ı resmiyye ve sukûk-i şer'iyye ve kanuniyye hep tersîl yolunda yazılmalıdır.

Çünkü ulûm ve fûnûna dair kütüb ve resailde maksad ancak mesaili en vâzih yolda ta'lîm ve tefhîm olduğundan bunlarda tezyînat-ı lâfziyye yakışmaz ve seci' bir nevi' tekellüf demek olduğundan ulûvv-ı cenâb-ı saltanat ondan ibâ eder. Sukûkte ise kavaid-i şer'iyye ve kanuniyyenin muktezası ne ise onu aynıyle yazmak lâzım gelir. Ziyade ve noksanı kabul etmez bu dahi kelâm-ı müsecca'a elvermez. Binaenalâzâlik bunlarda seci' mekruhtur meğkerki tabiatıyla bir seci' düşmüş ola. Münşiyân ve kütübümüz ise bir vakitten beri şâhrâh-ı belâgati unuttular muharrerat-ı resmiyyede hep tescî'i iltizam ettiler binaenaleyh sultaniyyat ile ihvaniyyatın usûl-i sebk-i ibareleri birbirinden tefrik edilmez

oldu. Ve bu seci' merakı mahkemelere dahi sirayet edip bu cihetle nice hucec-i şer'iyenin usûl-i sakki [27] bozuldu. İşte bu hâller lisanımızın belâgatça geri kalmasına sebep olmuştur.

Lâhika

Kelâm. Bir nisbet-i tâmmeye delâlet eden cümledir. Şöyle ki bir hâl ve sıfat bir şeye nisbet olunur ve muhatap ondan faide-i tâmme hâsıl edip onun üzerine sükût etmek sahîh olur. İşte o nisbete isnad ve tarafeynden birincisine müsnedün ileyh ve ikincisine müsned denilir.

Ve kelâmın medlûlü olan işbu nisbetin hariçte mutabık ya gayr-ı mutabık olacağı bir nisbet var ise ol kelâma haber ve cümle-i haberiyye denilir.

Meselâ (Hoca efendi mekteptedir) kelâmı bir haberdir ki hoca filvaki' mektepte ise bu kelâmın medlûlü olan nisbet-i haberiyye ona mutabık olur ve değil ise mutabık olmaz. Ve eğer öyle bir nisbet-i hariciyye bulunmaz ise inşâ ve cümle-i inşâiyye denilir.

Meselâ gelsin ve gelseydi gibi talep ve temennî fiillerinin medlûlleri olan nisbetten kat'-ı nazar ile hariçte başka bir nisbet yoktur. Siyağ-ı akidden olan aldım ve sattım fiilleri dahi inşâ olup eğerçi bunların medlûlü olan nisbetlerden başka [28] hariçte dahi nisbetler var ise de bu nisbet-i hariciyyeler ol sîgalar ile icâd olunur yoksa onların medlûlleri olan nisbetlerin mutabık olup olmayacağı nisbet-i hariciyye değildir. Ama dün filân malı sattım denildikte dün vaki' olan akd-i bey'i hikâye demek olarak haber olur ve dün öyle bir akd-i bey' vaki' olmuş ise bu haberin medlûlü olan nisbet ona mutabık ve eğer vaki' olmamış ise gayr-ı mutabık olur. Kezâlik satırım ya satıyorum veyahut satacağım sîgaları ahbâr olmağla bunların mazmûnu olan nisbet-i zihniyyeden başka zaman-ı hâlde ya müstakbelde bir akd-i bey' bulunmak lâzım gelir. Nisbet-i haberiyye ki bir şey vaki'dir yahut vaki' değildir yani bir şey diğer şeye sabittir yahut sabit değildir demektir. Bu nisbet eğer nisbet-i hariciyyeye mutabık ise sadık ve değil ise kâzib denilir. Binaenaleyh haber sıdk ve kizbe muhtemel olan kelâmdır diye ta'rif olunur.

Ve nisbet-i haberiyyenin iki ciheti ki vuku' ve lâ vuku'dur. Eğer akıl bu cihetlerden birini tercihen tasdik eyler ise zan ve eğer hilâfını tecviz etmeyerek cezmeyleyler ise yakîn tesmiye olunur. Ve haber eğer zannı müfid olur ise kazıyye-i zanniyye ve yakîni müfid olur ise kazıyye-i yakîniyye denilir. [29]

Kaziyye-i zanniyye karâin ve emârâttañ me'huz olan kaziyyedir ki akıl onu zann-ı galibe mebnî hükmeyle ise de nakîzını dahi tecviz eyler. Bu cihetle zanniyyatın cümlesi nazarîdir. Ama kaziyye-i yakîniyye ya bedîhiyye veyahut nazariyyedir.

Nazariyye aklın bir delil ile tasdik eylediği kaziyyedir ki delilinin mukaddematı hep yakîniyyattan ise yakîniyye ve illâ zanniyyedir. Meselâ gece karanlıkta dolaşan bir şahıs hakkında bu adam hırsızdır zira gece karanlıkta dolaşıyor böyle karanlıkta dolaşan kimse ise hırsızdır denildikte akıl ol şahsın hırsız olduğuna hükmeyle ise de nakîzını dahi tecviz eyler çünkü karanlıkta dolaşması bir sebab-i fevkalâdeye mebnî olmak dahi akla muhtemeldir bu cihetle delil-i zannî olmağla ol kaziyye dahi zanniyyedir.

Ama bir müselleşin üç zaviyesi iki kaimeye musavîdir kaziyye-i nazariyyesini isbat eden bürhan-ı hendesînin mukaddematı hep yakîniyyattan olmağla bu kaziyye-i nazariyye dahi kaziyye-i yakîniyyedir. Kaziyye-i bedîhiyye delil ile isbata muhtac olmaksızın aklın cezmen hüküm ve tasdik eylediği kaziyyedir ki iki kısma münkasımdır. Biri bedîhiyye-i akliyye ve diğeri bedîhiyye-i hissiyyedir. Bedîhiyye-i akliyye ol kaziyyedir ki akıl onun tasdikinde harice [30] danışmaz ve havassın tavassut ve îânesine muhtâç olmaz belki mücerret mevzû' ve mahmûlünü tasavvur edicek beyinlerindeki nisbet-i hükmiyyeyi cezmen tasdik ediverir. Bunlara ulûm-ı mütearefe denilir.

Meselâ küll cüz'ünden büyüktür. Küll mecmû'-ı eczâsına müsâvîdir. Bir mikdara müsâvi olan mikdarlar mütesâvîdir. Daire murabba' değildir. Bir ikinin yarısıdır. Bir üç değildir. Üç bir olamaz. Bir şey kendinden başka bir şey olamaz. kaziyyeleri gibi.

Kudema bedîhiyyat-ı akliyyeyi iki kısma yani evveliyyat ve fitriyyata taksim ederler. Şöyle ki evveliyyat ol kaziyyelerdir ki mücerred tarafeyni tasavvur ile akıl onların beynindeki nisbet-i hükmiyyeyi cezmen tasdik eyler. Bâlâda mezkûr olan ulûm-ı mütearefe gibi. Ve fitriyyat ol kaziyyelerdir ki akıl onların tarafeynini tasavvur ederken zihinde hazır olan bir hadd-i vasat vasıtasıyla nisbet-i hükmiyyeyi cezmen tasdik eyler. Dört çifttir kaziyyesi gibi ki dört ve çift mefhumlarını tasavvur eden kimse mütesâviyeyne münkasım olmak mefhumunu dahi beraber tasavvur eder ve dört mütesâviyeyne münkasımdır ve mütesâviyeyne münkasım olan her şey çifttir diye zihinde [31] tabî terettüb ve teşekkül eden kıyas-ı hafî ile dördün çift olduğuna hükmeder derler.

Halbuki bir ikinin yarısıdır kaziyyesinde dahi öyle bir hadd-i vasat bulunur. Bunu

evveliyyattan ve onu fitriyyattan addeylemek tahakkümdür diye i'tiraz vârid olur fakat misalde münakaşa olunmaz meram ancak îzâh-ı maddedir. Bu kıyas-ı hafî ise bunda ondan daha vâzih surette zihne lâyah olur. Binaenaleyh bu evveliyyata ve o fitriyyata misal getirilmiştir denilebilir. Ve bu bahsi nazar-ı tedkikten geçirdiğimizde görürüz ki diğer bedîhiyyat-ı sabıkada dahi böyle birer kıyas-ı hafî bulunur. Meselâ ictimâ'-ı nakîzeyn muhaldir dediğimizde nakîzlar müctemi' olsa bir şey kendinden başka bir şey olmak ve bu takdirce dahi bir şey hem var hem yok olmak lâzım gelir diye zihinde tabîî kıyas-ı hafîler teşekkül eder. Bunlara tenbîh denilir ki hakikat-i hâlde kıyas ve delil olmayıp belki delile benzer birtakım îzâhâtta ibarettirler.

Çünkü ulûm-ı mütearefe birtakım bedîhiyyat-ı mütedahiledir ki yekdiğerini îzah eyler ve cümlesi bir bedîhiyye-i esasiyyeye dayanır ki (Bir şey hem vaki' hem gayr-i vaki' olamaz) yani hem var hem yok olamaz kaziyye-i bedîhiyyesidir. [32]

Bu bedîhiyye-i esasiyyeden beş bedîhiyye-i umumiyeye tevellüd eder ki (Vaki' vaki'dir) ve (Gayr-i vaki' gayr-i vaki'dir) ve (Vaki' olan gayr-ı vaki' değildir) ve (Gayr-i vaki' olan vaki' değildir) kaziyyeleriyle (Bir şey ya vaki'dir ya gayr-i vaki'dir) kaziyyesidir. (Vaki' vaki'dir) var ise vardır (Gayr-i vaki' gayr-i vaki'dir) yok ise yoktur demek olarak bu ikisi mücibelerin merci'idir ve (Vaki' olan gayr-ı vaki' değildir) var ise yok olamaz ve (Gayr-i vaki' olan vaki' değildir) yok ise var olamaz demek olarak bu ikisi dahi sâlibelerin merci'idir. Ve (Bir şey ya vaki'dir ya gayr-i vaki'dir) vardır ya yoktur demek olarak hem sadık ve hem kâzib bir kaziyyenin mümkinü'l-vücûd olmadığını ifade eyler ve şartiyyat-ı munfasılaya merci' olur. Binaenalâzâlik sâlifü'z-zikr bedîhiyye-i esasiyye bilcümle ulûm-ı mütearefenin mi'yarı demek olur. İşte evveliyyat denmeye şâyan ancak bu bedîhiyye-i esasiyye ile ondan tevellüd eden bedîhiyyat-ı umûmiyye-i hamsedir. Diğer bedîhiyyat-ı akliyyede derece derece delile benzer tenbihler bulunur.

Ammâ bedîhiyyat-ı hissiyye; müşahadat, hadsiyyat, mücerrebat, mütevatirattır.

Müşahadat. Ol kaziyyelerdir ki mücerred his ile cezmen tasdik [33] olunur. Ateş yakıcıdır, kar soğuktur, demir yumuşak değildir, kaziyyeleri gibi.

Hadsiyyat. Ol kaziyyelerdir ki bazı müşahadat üzerine hads ile def'aten yani sünûhat kabîlinden olarak zihinde hasıl olan kıyas-ı hafî vasıtasıyla akıl onları cezmen tasdik eyler. Kamerin ziyası güneşten müstefâddir, kaziyyesi gibi ki kamerin güneşe nisbetle evzâlı

tebeddül ettikçe teşekkülât-ı nûrâniyyesinin ihtilâfî müşahede olunacak eğer kamerin nûru güneşten mün'akis ve müstefâd olmasa evzâ'ı tebeddül ettikçe teşekkülât-ı nûrâniyyesi muhtelif olmaz idi diye defaten kalbe sünûh eden kıyas-ı hafî vasıtasıyla akıl ol kazıyyeyi cezmen tasdik eyler.

Mücerrebat. Ol kazıyyelerdir ki tekerrür-i müşahede ile akıl onları cezmen tasdik eyler. (Mağnezya müşhildir) kazıyyesi gibi ki lede't-tecrübe her ne zaman mağnezya içilse ishal eylediği görülünce akıl onun müşhil olduğunu cezmen tasdik eder.

Mütevatirat. Ol kazıyyelerdir ki onları kizb üzerine ittifakları aklen muhal olan cemm-i gafir haber vermekle cezmen tasdik olunurlar. Mekke ve Bağdad'ı görmedin mevcut olduklarını tasdik etmek gibi. [34]

Bedîhiyyat-ı akliyyede hüküm ancak mevcud-ı zihnî ve mefrûz üzerine olup mevcud-ı haricî ve muhakkak üzerine değildir. Meselâ, daire murabba' değildir, dediğimizde dairenin hariçte mevcut olup olmaması aranmayıp daire mevcut olsun olmasın mevcut olduğu takdirde murabba' değildir demek olur. Binaenaleyh bedîhiyyat-ı akliyyede mahmûlün mevzû' ile ittihadı yahut adem-i ittihadı aklen zarûrîdir. Nakızları muhal-i aklîdir.

Ama bedîhiyyat-ı hissiyyede hüküm mevcud-ı haricî üzerine olup mahmûlün mevzû'a sübûtu böyle zarurî değildir aklen istisna kabul edebilir. Külliyyetleri mülâhaza götürür. Bu cihetle nakızları muhal-i âdîdir. Çünkü müşahedatta galat ve hata ihtimali vardır. Meselâ, bir parçası su içinde bulunan değnek kırık gibi görünür. Bu ise galat-ı hiss-i basardır. Binaenalâzâlik müşahedatta nazra-i ûlâya aldanmayıp hakikat-i hâli taharrî ve tahkik eylemek lâzım gelir. Halbuki bizzat müşahed olan şeylerde böyle galat ve hata ihtimali olıcak tecrübe vasıtasıyla müşahedattan me'hûz ve müntezi' olan kazâya-yı külliyyeyi kâffe-i ihtimalât-ı akliyyeden kurtarmak müşkildir. Meselâ mağnezyanın müşhil olduğu [35] meczum iken bazı mevani' haylûletiyile hükmü tehallûf etmek aklen mümkündür.

Berahîn-i hesabiyye ve hendesiyye hep ulûm-ı mütearefeye müstenid olup bedîhiyyat-ı hissiyye ile mahlût olmaz. Binaenaleyh pergâr ile mesâha ederek bir meselenin isbatı kabul olunmaz. Zira pergârın amel ve isti'malinde aklen galat ve hata ihtimali vardır. Bu cihetle mesail-i hesabiyye ve hendesiyye asla mahall-i şübhe ve

tereddüd olamaz.

Ama hikmet-i tabîyye bürhanları bedîhiyyat-ı hariciyye ile mahlûttur. Bu cihetle onlar berahîn-i hendesiyye kuvvetinde değillerdir.

Ve bazı kazâya-yı nazariyye vardır ki onları cümle nâs veyahut bir taife tasdik ve i'tiraf etmekle isbata muhtac olmazlar bunlara meşhurat denilir. Adl hasendir, zulm kabîhtir, fukaraya bakmak lâzımdır, kazıyyeleri gibi ki bunlar cümle nâs beyinde meşhurdur. Ve, hayvan boğazlamak kabîhtir, kazıyyesi gibi ki Hîndliler beyinde ma'ruftur.

Bazen şöret bir mertebeye varır ki ulûm-ı mütearefeye mültebis ve müştebih olur. Ve beyinleri şu vecihle fark olunur ki insan kendisini aklının haricinde olan cemî-i umûrdan hâlî farz ettikte mücerred aklıyla ulûm-ı mütearefeyi kat'iyen [36] tasdik eyler ama meşhuratı bu vecihle tasdik eylemez. Bu kazıyyelerin şöreti maslahat-ı âmmeye yahut mürûet-i insaniyyeye mebnîdir veyahut âdât ve âdâb ve şerâyi'in muktezasıdır. Bu cihetle çoğu makbulâta dahil olur.

Makbulât. Enbiya-i izâm ve e'izze-i kiram gibi büyük zatlardan mervî olan kelâmlardır.

Ve her ne vecihle olur ise olsun muhatabın i'tiraf-gerdesi olan kazıyyelere müsellemat denilir. Mütekellimin gerek musaddığı olsun ve gerek olmasın.

Muhayyelât denilir birtakım kazıyyeler dahi vardır ki kâzib oldukları ma'lûm iken mücerred terğîb ve tenfir için isti'mal olunurlar. Bâde yakut-ı seyyaledir, bal bir nevi' kusmuktur, kazıyyeleri gibi.

Bunlardan başka bir de vehmiyyat denilir kazıyyeler vardır ki kuvve-i vahimenin akliyyatta mahsûsata kıyasen ihtira' eylediği kazâya-yı kâzibedir. Nitekim her cismin mekânı olduğuna kıyasen, her mevcudun mekânı vardır, diye hükmetmesi gibi.

Bir delilin îrâdından garaz tahsîl-i yakîn ise hep mukaddemat yakîniyyeden terkîb olunur ve bürhan tesmiye kılınır.

Bürhanlar hep yakîni müfid olur. Fakat ber-vech-i bâlâ bedîhiyyat-ı [37] hariciyye ile mahlût olanlardan ise berahîn-i hendesiyye gibi hep bedîhiyyat-ı akliyyeye müstenid olanlar daha akvâ ve eclâdır. Ve garaz eğer mücerred muhatabı iskât ve berâhîni idrakten âciz olanları iknâ' ise cedel tesmiye olunur. Bunda nefsü'l-emr mültezem olmayıp

mukaddimelerinin inde'l-muhatab müsellemler olması kâfidir. Binaenaleyh delîl-i cedelî meşhurat ve müsellemlerden terkipli olur. Ve bunların içinde mukaddemat-ı yakîniyye bulunsa bile mücerred muhatabın indinde müsellemler olduğu cihetle kullanılır. Âhere teaddî eden kimesneyi, zulüm kabîhtir, diye iknâ' etmek ve Hazreti İsa Aleyhisselâmın babasız olduğunu inkâr ve istib'âd eden bir Yahudî'yi Hazreti Adem Aleyhisselâmın hem babasız hem anasız olduğu beyaniyle iskât eylemek gibi.

Ve garaz eğer nâsa va'z u nasihat ise hitabe denilir. Ve makbulât ve zanniyyattan mürekkebe olur. Vaiz ve hatiplerin nutukları gibi. Hitabetin nâsa hüsn-i te'siri olmak hasebiyle fevaid-i azimesi vardır.

Ve garaz eğer kuvve-i nutkiyye ile tergîb ya tenfir yolunda muhatabın zihninde bir te'sir hasıl etmek ise muhayyelâtta terkipli olur. Ve ehl-i mantık ıstılâhınca şiir denilir gerek manzum [38] olsun gerek mensur olsun. Ama ulema-yı Arabiyye ıstılâhınca şiirin mevzun ve mukaffa olması lâzımdır. Mevzun ve mukaffa olmadığı hâlde muhayyel olsa bile şiir denilmeyip nesir denilir. Ve böyle muhayyelâtta mürekkebe olan nesirlerde ekseriya seci' ve cinas gibi sanayi-i bed'iyyeye riayet olunur.

Vehmiyyata gelince mütekellim eğer bunları an-i'tikad dermeyan eyler ise onlardan mürekkebe olan delîle safsata denilir. Ve eğer mücerred muhatabı tağlît için söyler ise onlardan mürekkebe olan delîle mugalâta denilir.

Bu bahisler ilm-i mantık mesailinden olmağla tafsilini isteyenler Mi'yar-ı Sedâd nâm risalemize müracaat eylesin.

Mugalâta mezmumdur. Safsata ise cehl-i mürekkebe demek olduğu cihetle ondan tahlîs-i nefis etmenin çaresine bakmalıdır.

Muhayyelât, teşbih ve mecaz ve kinaye kabîlinden olmağla ilm-i beyana aid mesailendir.

Hitabenin nâsa hüsn-i te'sir hasıl etmesi için her fikrasının mukteza-yı hâle tatbîki elzemdir. Ve ekseriya tersil yolunda îrâd olunup seci' iltizam olunmaz.

Cedelde yakîniyyat aranmaz. Bürhanda zanniyat kabul olunmaz belki mebhasin icâbına göre yakîniyyatın nev'ine dahi dikkat olunmak [39] lâzım gelir. Meselâ hikmet-i tabîiyye delillerinde bed'ihiyyat-ı hissiyyeye istinad olunur. Ama berâhîn-i hendesiyyenin kâffeten ulûm-ı mütearefeye müstenid olması lâzımdır. Bürhan-ı hendesî ile bir mesele

isbat olunacak yerde pergâr ile isbata çıkışılır ise sadedden çıkılmış olur.

Çok defa dellillerin bazı mukaddematı tayyolunup bu dahi fenn-i meânînin icâz bahsine dair olan mesaidendir.

İlm-i mantık. Mücerred efkârın mîzânı olmak hasebiyle ulûm-ı lisaniyyeden değildir. Ama ilm-i belâgat mezaya-yı kelâmın keyfiyet-i ifadesinden ve turuk-ı edâsından ve kelâm-ı belîğın vücûh-ı tahsîninden bâhis olmağla ulûm-ı lisaniyyedir. Dîbâcede iş'âr olunduğu üzere bu risale üç bâba münkasımdır.

Bâb-ı evvel. Kelâmın mukteza-yı hâle tatbîki keyfiyetini bildirir.

Bâb-ı sâni. teşbih ve mecaz ve kinayeden bahseder.

Bâb-ı sâlis. Sanayi'-i bedîyyeyi ta'rif eyler. [40]

Bâb-ı Evvel

(Kelâmın mukteza-yı hâle mutabakati hakkında
olup bir mukaddime ile yedi faslı müstemildir)

Mukaddime

Terkîb iki kısımdır. Kısım-ı evvel terkîb-i nâkıs ve kısım-ı sâni terkîb-i tâmdır.

Terkîb-i nâkıs nisbet-i terkîbiyyeyi müfid olan terkîbdir. Nitekim, gülerek gelen efendinin uşağı, ibaresindeki hâl terkîbi ve terkîb-i vasfî ve terkîb-i izâfî gibi. Terkîb-i tâm nisbet-i tâmmeyi yani isnadı müfid olan terkîbdir ki bâlâda beyan olunduğu üzere kelâm tesmiye olunur. Ve ona cümle dahi denilir.

Fakat cümle ile kelâm beyninde umûm ve husûs-ı mutlak vardır. Şöyle ki terkîbin mutazammın olduğu isnad eğer maksud-ı bizzat ise ikisi müctemi' olur. Değil ise yalnız cümle denilir kelâm denilmez.

Meselâ, adalet güzeldir, terkîbi hem kelâm ve hem cümledir. Ama Fuzûlî'nin (O mâhîler ki derya içredir deryayı bilmezler) mısraı iki cümleyi mutazammın bir kelâmdır. Ve maksud-ı bizzat [41] olan isnad ancak bilmez fiilinin mâhîlere isnâdır ve derya içredir cümlesi mâhîlerin sıfatı olarak isnadı maksûd-ı bizzat olmadığından ona kelâm denilmez.

Kezalik, filân efendi Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye okur iken çok çalışırdı, terkîbi iki cümleden mürekkeb bir kelâmdır. Ve maksud-ı bizzat ancak çalışmak fiilinin müsnedün ileyhe isnadı olup Mecelle okur iken terkîbi bir cümle-i hâliyye olarak isnadı maksud-ı bizzat değildir.

Ve bazen cümleler müfred ile müevvel ve müfredler gibi nisbet-i takyîdiyyeyi müfid olur. Sîga-i sıla gibi.

Kelâmın eczâsı umde ve fazla diye iki kısma taksim olunur müsnedün ileyh ile müsned ümdedir. Onların muzâfun ileyh ve sıfat gibi kayıdları ile mütemmimat-ı cümle dahi fazladır.

Kelâmın mutazammın olduğu isnad dahi bâlâda beyan olunduğu üzere haber ve inşâ kısımlarına münkasımdır. Ve kelimeler yekdiğeri üzerine atfolunduğu gibi cümleler dahi bazen atif ile yekdiğerine vasl ve bazen yekdiğerinden fasl olunur. Ve linüktetin söz bazen uzun ve bazen kısa söylenir. İşte bu mevâddın herbiri inşâallâhu Teâlâ başka başka

fasıllarda beyan olunacaktır. [42]

Fasl-ı Evvel

(Ahvâl-i müsnedün ileyh beyanındadır)

Müsnedün ileyh kelâmın birinci rûknüdür. Ber-kaide müsned üzerine takdim olunur.

Ve bazen kasr manasını ifade için te'hîr kılınır. Nitekim odur buna sebep denilir ki sebep ancak odur demek olur. Ve bazen vezin ve kafiye için te'hîr edilir. (Mısra'un li-muharririhî) (Yakışmaz ehl-i kemal ü vakara fart-ı mizâc) gibi. Bazen dahi karîne-i zâhireye mebnî müsnedün ileyhın zikri abes görülerek hazfolunur.

Nitekim, filân adam nasıldır, diye soruldunda müsnedün ileyh hazfolunarak, iyidir, diye cevap verilir. Ve bazen müsnedün ileyhın ismini muhatabın başkasından ketmetmek veyahut ledelhâce inkâra mecal olmak gibi bir nükteye mebni hazfolunur.

Niteki bir mecliste huzzârdan biri bir zatın vürûduna muntazır olan kimseye, geldi, der ve sair huzzârdan ketm için müsnedün ileyhi zikretmez.

Kezâlik bir mecliste mevzû'-ı bahs olan bir kimesne hakkında huzzârdan biri, fasık ve fâcirdir, deyip lede'l-hâce, benim [43] muradım o değil idi, diyebilmek için müsnedün ileyhi zikretmez.

Ve kezâlik avcılardan biri bir âhû gördükte, bu âhûdur sayd ediniz, diyecek yerde dîk-ı vakit hasebiyle, âhûdur, der.

Müsnedün ileyh bir fiilin faili olup da zikri istenilmediği hâlde ma'lûm sîgası mechûl sîgasına tebdîl olunur.

Nitekim, haydutlar salbolundu, denilir çünkü maksad-ı aslî haydutların def-i mazarratı olduğundan salb edenlerin zikrine hacet görülmeyip mechul sîgasıyla îrâd olunur.

Ve bazen karîne pek zâhir olduğu hâlde müsnedün ileyhe ta'zîm ya ismiyle teberrük veyahut telezzüz gibi bir nükteye mebni zikri iltizam olunur.

Meselâ, Yavuz Sultan Selim kimdir, denildikte, Yavuz Sultan Selim birinci halîfe-i Osmanî'dir, denilir. Ve, Abdülkahir-i Cürçânî kimdir, denildikte, Abdülkahir-i Cürçânî ilm-i belâğatin imamıdır, denilir. Kezâlik mecalis-i musahabet-i ehîbbâda mütekellim ekseriya sözü uzatmak istemekle müsnedün ileyhın zikrini iltizam eyler. Ve kezalik bir

şahsın istintâkında bir emri âfide inkâra mecal [44] kalmamak üzere sözünü tescil için müsnedün ileyhın zikri iltizam olunur.

Zamîr-i fi'lî ve nisbîler müsnedün ileyhe delâlet ettiklerinden mütekellim ve muhatab suretlerinde ekseriya müsnedün ileyh zikrolunmaz nitekim, geldim, ve, gelirsın, denilir.

(Beytün limuharririhi) (Bîvücûdum çün nigâh ammâ yerim var dîdede * Saye-i baht-ı siyah altında buldum rifati) dahi bu kabildendir ki, ben bîvücûdum, ve, ben buldum, demektir.

Ve bazen müsnedün ileyhın şanına itina ve ihtimam için zikri iltizam olunur. Nitekim işte ben geldim ve işte sen böyle yaparsın denilir. (Beytün limuharririhi) (Sen getir bâri Stanbul'dan havâdis ey sabâ * Câmıma kâr etti zîrâ hâr-ı zâr-ı intizar) dahi bu kabildendir.

Müsnedün ileyhte asıl olan ma'rife olmaktadır. Nitekim, filân efendi, yahut, o efendi geldi, denilir.

Bazen nekre olur. Ve bir vecihle tahsis olunur. Nitekim, bugün bir efendi geldi, yahut, söz anlar bir adam geliyor, veyahut, bir mahkeme muhzırı gelmiş, denilir.

Ve bazen âdât-ı ta'rif ve tenkîrden ârî bir ism-i âm olur. İnsan gafildir, denildiği gibi. [45]

Ve bazen bir ismin bazı efradına delâlet yahut kâffe-i efrâdını ihata ve istiğrak için evveline âdât-ı sûr getirilir. Nitekim, bazı nâs nâkes olur, denildiği gibi.

İstiğrak iki kısımdır. Hakikî ve örfidir. İstiğrak-ı hakikî lâfzın bihasebillûga şamil olduğu cemî'i efrâdı ihatadır. Herkes kendi faidesini arar, kaziyyesinde olduğu gibi. İstiğrak-ı örfî bihasebi'l-örf lâfızdan münfehim olan efradı ihatadır. Nitekim, her kuyumcu bu elması gördü, denilir ki, beldemiz kuyumcularının her biri gördü, demek olur. Zamirler ve ism-i işaretler ile alemler yani ism-i hâslar hep ma'rifedir.

Ve ism-i âmın evveline o getirilir ise ma'rife ve bir getirilir ise nekre olur. Meselâ o şey ve o zat ma'rife bir şey ve bir zat nekredir.

Ve bazen o yerine ma'hud lâfzı getirilir. Ma'hûd hânende gibi ki senin bildiğin hânende demek olur. Ve ism-i âm ma'rifeye izafetle ma'rife olur. Ve nekreye izafet ile tahsis olunur. Meselâ filân efendinin hazinedârı ma'rife ve bir efendinin hazinedârı nekre-i muhassasadır. [46]

Ta'rif ve tenkîrin esbâbına gelince. Müsnedün ileyhın zamîr olarak îrâd olunması makamın tekellüm ya hitap veya gaybet mevki'i olmasına mebnîdir.

Şöyle ki müfred mütekellim ise ben ve cem' mütekellim ise biz ve müfred muhatab ise sen ve cem' muhatab ise siz denilir.

Ama gaib suretinde zamir-i gaib ya ism-i işaret veyahut ism-i hâs veya ism-i âm getirilir.

Zamir-i gaib ancak zikri sebkettiği takdirce îrâd olunur. Nitekim evvelce ismi söylenmiş olan kimse hakkında, o, denilir.

Ve ism-i işaret olarak îrâd olunması hazır ve müşahed olduğu takdircedir.

Bu dahi onu ekmele vecih üzere temyiz içindir. Nitekim mahkemede hazır olan müddeî ve müddeâ bihe işaret ile, şu mal bu adamındır, diye şehadet olunur.

Ve bazen ta'zîm ya tahkîr veya terahhum için olur. Nitekim ta'zîm makamında, filân muharebeyi işte bu kumandan kazandı, denilir. Ve tahkîr makamında, şu herif mi bizimle bahsedecek denilir, ve terahhum makamında, bu biçare neler çekti, denilir.

Ve bazen müsnedün ileyh mütekellim ile muhatab beyninde ma'lûm [47] olduğundan, o, diye ta'rif olunur. Nitekim vürûduna intizar olunan bir adam hakkında, o adam geldi, denilir. Ve bunda dahi ta'zîm ve teberrük ve tahkîr gibi manalar kasdolunur. Niteki, o zat, yahut, o zat-ı şerif geldi, veyahut, o herif geliyor, denilir.

Müsnedün ileyhın alemiyyetle ta'rifî yani ism-i hâs olarak îrâd olunması onu defaten bi-aynihî yani cemî'-i müşahhasatıyla sâmi'in zihnine getirivermek içindir.

Ve medih ve zemmi müş'ir olan lâkaplardan bazen medih ve zem dahi kasdolunur. Nitekim, Ebulhayr Efendi hayrı sever bir zattır, ve, Karaçelebi gaddardır, denilir.

Ve izafeti ber-vech-i bâlâ ta'rif ya tahsis içindir. Ve bazen ta'zîmi ya tahkîri müş'ir olur. Filân paşanın oğlu ve mahalle bekçisinin oğlu gibi. Bazen dahi mücerred teşrif için olur. Beytullah gibi.

Kaide-i Türkiyye üzre muzâfun ileyh daima muzâf üzerine takdim olunur fakat bazen vezin için te'hir kılınır (Ayağından bu bezmin el çeküb dūr olmamız yeğdir) mısranda olduğu gibi.

Ammâ müsnedün ileyhın tenkîri vahdet içindir. Bir kişi geliyor [48] denildiği gibi. Ve bazen tefhîm ya tasgîri müş'ir olur. Nitekim ona bir hâl oldu denilir ki büyük hâl oldu

demek olur ve onun bir sözü seni ihya eder denilir ve küçük sözü irâde olunur.

Siyak-ı nefiyde nekre umumu ifade eder. Meselâ cebimde bir para yoktur cümlesi kazıyye-i sâlibe-i külliyyedir. Ve bazen müekked olarak hiçbir denilir.

Çünkü kelâmda müsnedin müsnedün ileyhe sübûtundan fazla her ne türlü kayıt bulunur ise menât-ı hüküm ve garaz-ı aslî odur. Bu cihetle nefiy dahi kayda teveccüh eder. Binaenaleyh, herkes kendi faidesini arar, cümlesi kazıyye-i mûcibe-i külliyye olduğu hâlde, herkes nâkes değildir, cümlesi ref-i îcâb-ı küllî kabîlinden olarak kazıyye-i sâlibe-i cüz'ıyyedir. Ta'rif ve tenkîrden ârî olan ism-i âmdan bazen mahiyet-i mücerrede kasdolunur. Tûl ve arz ve umku olan şeydir, diye ta'rif olunan mefhum-ı cisim gibi.

Ve bazen efrad-ı mutlaka zımında tahakkuku murad olunur. Nitekim, insan yer içer, denildiği gibi.

Ve bazen karîne-i hâliyye ile ferd-i muayyen kasdolunur. Nitekim uşğını bir mahalle gönderip de vürûduna muntazır olan efendiye, [49] uşak geldi, denildikte, o uşak geldi, demek olur. Yine bu kabilden olarak bir efendi hizmetkârına, çantayı getir, deyip de beyinlerinde ma'llûm ve muayyen olan çantayı murad eyler. Şöyle ki çanta eğer meydanda ise, şu çantayı getir, demiş olur ve eğer başka mahalde ise, ma'hud çantamı getir, demiş olur.

Müsnedün ileyhin tavsîfi bazen mücerred tahsis için olur. Şahid-i âdil, büyük çanta, uzun boylu adam, Tütüncü Ahmed Efendi terkipleri gibi.

Ve bazen mücerred keşif ve îzâh-ı mana için olur. Tûl arz ve umku olan cisim denildiği gibi.

Ve bazen vasıftan medih ya zem veya terahhum kasdolunur. Dirayetli zat, cahil herif, bîçare adam gibi.

Sıfat iki nevi'dir. Nev'-i evvel vasf-ı zatî yani mevsufun kendi sıfatıdır. Ânifü'z-zikr misallerde olduğu gibi. Bu makamda bazen zamir-i vasfî kullanılır. Evdeki pazar çarşıya uymaz, meseline olduğu gibi.

Ve bazen dahi fer'-i fiil kullanılır. Mektubu yazan, yazılan mektup, veliyyü'n-niam terkipleri ve (Rüzgârın önüne düşmeyen adam yorulur) mısrandaki düşmeyen adam terkipleri gibi. [50]

Nev'-i sâni vasf-ı sebebidir. Yani mevsufun kendi sıfatı olmayıp belki bir sıfat-ı

i'tibariyyedir. Bu dahi iki sınıftır.

Sınıf-ı evvel. Bir şeyi muzâfının vasfıyla tavsif etmektir. Yüzü kara olan kimse, terkibi gibi ki, kara, yüzün vaf-ı zatîsi olup onun sebebiyle sahibi dahi tavsif olunur. Saçı uzun, ahlâkı güzel, terkipleri dahi bu kabildendir. Bu makamda fer'-i fiiller dahi kullanılır. Saçı kırkılmış, kuyruğu kesik, maktû'u'z-zeneb, sûtûde-sıfat, memdûhu'ş-şiyem. sıfatları gibi. (Tâli'i yâr olanın yâr sarar yaresini) mısraı dahi bu kabildendir.

Sınıf-ı sâni faili müteallikat-i fiilden birinin vasfıyla tavsif etmektir.

İşte bu makamda sîga-i sıla isti'mal olunur. Bildiğim zat, atıyye verdiğim efendi, oruç tuttuğumuz vakit, terkipleri gibi.

(Beytün limuharririhî) (Tecellîhâne-i hülyâda kaldı Cevdetâ ancak * Bakıp mir'ât-ı ruhsârına hayran olduğum yerler) dahi bu kabildendir.

Zikrolunan üç surette dahi sıfatlar bazen cümle olarak [51] Fârisî'den me'huz olan (ki) edatıyla mevsufa rabtolunur.

Nitekim (O mâhîler ki deryâ içredir deryayı bilmezler) mısraında (Deryâ içredir) terkîbi, onlar deryâ içredir, demek olarak mâhîlerin vaf-ı zâtîsi olan bir cümle olup ki ile rabtolunmuştur. Ve bu cümle-i vafiyenin manası deryadaki mâhîler yahut deryada olan mâhîler denilmekle dahi eda olunabilir. Ve (Şehr-i şehîr İstanbul ki havası fevkalâde lâtifdir ahâlisi o nisbette zekî ve zarîftir) dediğimizde havası lâtif olan İstanbul ahâlisi zarîftir demek olarak vaf-ı sebebînin sınıf-ı evvelinden olur.

Ve (Şehr-i şîrîn İstanbul ki onu ibtida 1255 senesi evailinde gördüm Allah daha ziyade şen ve âbâdân eylesin çok safâsını sürdüm) dediğimizde, ibtida filân tarihte gördüğüm İstanbul'un çok safâsını sürdüm, demek olarak vaf-ı sebebînin sınıf-ı sânisinden olur.

Tavîlü'z-zeyl olan sıfatlar ekseriya bu üslûb üzere terkîb olunarak ki edatıyla mevsuflarına rabtolunur.

Niteki Nergisî'nin (Pâdişahlar ki vücûd-ı bihbûdları cûd-ı musavver ve hemîşe kâr u kirdârları bezl-i zer ü sîm ü îsâr-ı tuhaf [52] u güherdir inde't-tahkîk sükkân-ı heft-iklîmin cemî'-i a'mâr-ı sad sâlelerinde bezl ü nisâr ettikleri mecmû'-ı emval taht-nişân-ı saltanatın bir lâhzada kihter-i fakîre îsâr ettikleri endek atıyyelerine beraber olmayıp fi nefsi'l-emr âsâr-ı hisân-ı ihsân ol saâdetpenâhların lâzime-i şân-ı semâhat-nişanları

olduğundan âh) fikrası vasf-ı sebebinin sınıf-ı evvelindedir.

Ve yine Nergisî'nin (Şehr-i hoş-âb u hevâ ya'nî Stanbul ki eğer * Tarhını görse behiştî unutturdu âdem * Mahatt-ı rihâl-i karâr u bahâne-i mülâzemetle çend rûz menziline kâr-ı bârımız oldukta âh) fikrasındaki hoş âb u hevâ sıfatı vasf-ı sebebinin sınıf-ı evvelinden ve ki edatıyla rabtolunan cümle-i şartıyye vasf-ı sebebinin sınıf-ı sânisindedir.

Terkîb-i vasfler ber-vech-i bâlâ ta'rif ve tenkîrden ârfi olarak îrâd olundukları gibi bazen dahi edat-ı tenkîr ya ta'rif ile îrâd olunurlar.

Şöyle ki edat-ı tenkîr ile îrâd olundukları takdirde eğer Fârisî ve Arabî terkîbi ise edat-ı tenkîr daima takdim olunur. Bir esb-i girân-bahâ, bir şahid-i âdil, terkipleri gibi.

Ve eğer Türkçe terkîb ise bazen edat-ı tenkîr kezalik takdim [53] olunur. Bir güzel at, bir vüs'atli hane, ve, bir sevdiğin zat, terkipleri gibi.

Ve bazen vasfin şanına i'tina ve ihtimam için edat-ı tenkîr te'hîr kılınır. Güzel bir at, vasi' bir hane, ve, sevdiğin bir zat, terkipleri gibi.

Edat-ı mübalâğa ile yahut edat-ı tafdüil olan daha lâfzıyla îrâd olunan sıfatlar dahi kezalik edat-ı tenkîr üzerine takdim olunur. Pek güzel bir at getir. Bundan daha güzel bir at ver terkipleri gibi.

Ve edat-ı tafdüil olan en lâfzıyla îrâd olunan sıfatlar daima mühmel bırakılır. Onların en güzeli budur, terkibi gibi.

Ve ki edatıyla rabtolunan vasıflarda edat-ı tenkîr daima takdim olunur. Meselâ, bir şey ki, bir zat ki, bir kimse ki, denilir.

Amma edat-ı ta'rif olan, o, herhalde takdim olunur. Nitekim, o şahid-i âdil, o güzel at, o sevdiğin zat, o şey ki, o zat ki, denilir.

Ve, o, yerine bazen, ol, yahut, şol, getirilir. Ol şahid-i âdil, şol güzel at, gibi.

Ve bazen zamîr-i mübhem müsnedün ileyh olup ki edatıyla rabtolunan bir cümle ile tavsif ve ta'rif edilir. (Ol ki vaki'u'l-hâldir [54] huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundu) ibaresinde olduğu gibi.

Bazen dahi mevsuf hazfolunarak sıfatı olan fer'-i fiil onun makamına ikame olunur.

Bu dahi ekseriya ta'mîm için olur. Nitekim, dünyaya gelen gider, denilir ki, her kim olur ise olsun, demek olur.

Ve bazen müsnedün ileyhın zikri kabih olduğu için böyle hazf ile sıfat onun

makamına ikame edilir. Yahut şey gibi bir lâfz-ı eam getirilir. Nitekim, sebileynden çıkan necistir, yahut, çıkan şey necistir, denilir.

Müsnedün ileyhın ber-minval meşruh fer'-i fiil ya sığa-i sıla veyahut cümle ile tavsif ve ta'rifi ekseriya muhatabın indinde başka vecihle ma'lûm olmadığından nâşî olur. Nitekim, dün filân yerde bize selâm veren kimse âlim ve fâzıl bir zattır, denilir ki muhatabın indinde o kimsenin başka hâli ma'lûm olmadığından mütekellim onu ol vecihle ta'rif eyles.

Ve bazen hükmün sebebini müş'ir olur. Tahsîl-i ilim ve hünere eden mes'ud olur ve etmeyen hâib ve hâsir kalır, ibaresinde olduğu gibi.

Ve bazen bir hatayı ikrar için olur. (Kendi elimle [55] yâre kesüb verdiğim kalem * Fetvâ-yı hûn-ı nâ hakkımı yazdı ibtida) beytinde olduğu gibi.

Yahut muhatabın hatasını ihtar için olur. Nitekim, dost sandığın adam bak sana neler yaptı, denilir.

Bazen dahi diğer nükteler mülâhaza olunur. Meselâ, bir fenni bilmeyen adam o fenden bahsedebilir mi, denildiği sırada, fikh bilmeyen adam fikihtan bir kitap yaptı ya, denilir ve hükm-i haberin tezyîfi kasdolunur.

Müsnedün ileyh bazen te'kid olunur. Nitekim setreyi bir mâhir terzinin diktiğini ifade siyakında, bu setreyi filân terzi dikti, denilecek olsa şayet ki mecazen onun şakirdi dikmiş olmak manasına hamloluna diye müekked olarak, filân terzi kendi dikti, denilir. Kezalik, filân mektebin talebesi geldi, denilse ekser talebe murad olmak muhtemel olduğundan müekked olarak, filân mektebin talebesi kâffeten geldi, denilir.

Bazen dahi müsnedün ileyh makamında bir lâfiz getirilip ba'dehû ondan bedel olarak hakikat-i hâlde müsnedün ileyh olan isim getirilir. Nitekim, birâderiniz Ali efendi geldi, denilir ki maksad-ı aslî Ali efendinin geldiğini haber vermektan ibaret olduğu hâlde birâderiniz lâfzı taviye olarak zikr[56]olunduktan sonra ism-i hâssı zikrolunmuştur. (Gönüller uğrusu bir yâr-i bî-amânım var) mısraı dahi bu kabildendir.

Ve bazen bilâkis asıl müsnedün ileyh zikrolunduktan sonra onu beyan ve îzâh edecek bir isim getirilir. Nitekim, sevdiğiniz filân efendi geldi, denilir ki maksad-ı aslî muhatabın dostu olan bir zatın geldiğini ihbar olup ancak îzâh için alt tarafında ismi îrâd olunur.

Ve bazen müsnedün ileyh yani ile tefsir olunur. Nitekim, dün vapur ile gelen memur yani filân efendi zekî bir zattır, denilir.

Mesail-i sabıka kelâmı hep mukteza-yı zahir-i hâle göre îrâd eylemek için mer'î olan kavaidir ki ol suretlerde mukteza-yı hâl ile mukteza-yı zahir-i hâl müctemi' olur. Ve bazen mukteza-yı hâl başka olmağla zahirin muktezası terk olunur. Şöyle ki bazen mütekellimin azamet-i şanına mebnî zamîr-i müfred-i mütekellim yerinde zamîr-i cem' kullanılır. Nitekim fermanlarda ben yerinde biz denilir.

Ve bazen mütekellim kendisinden bir şahıs tecrid ile ona yani kendi kendüye hitap eyler. Buna tecrid denilir. Fehîm Efendi'nin (Hâhişin vardır kabâ-yı câh u ikbâle Fehîm * Ben [57] seni tahkîr için giydim melâmet cübbesin) beytinde olduğu gibi.

Bu makamda şuarâ-yı Fâris ve Rûm ekseriya kendi gönüllerini şahs-ı âher farz ederek ona hitap ederler (Beytün limuharririhî) (Neden oldun bu kadar ye's ile nâlân gönül * Yok mu âlemde senin derdine derman gönül) gibi.

Ve tevazu' ve hazm-ı nefis ve muhataba ta'zim için mütekellim kendisinden bir isim ile ta'bîr eyler. Nitekim bendeniz yahut dâîniz veyahut bu fakîr veya bu abd-i âciz denilir.

Ve bazen muhatabı tehdid için zamîr-i müfred mütekellim yerinde isim kullanılır. Nitekim kumandan bir askere, kumandan sana böyle emreder, deyip, emre muhalefet edersen kanun-ı askerîce ceza görürsün, diye onu ihâfe ve tahzîr eylemiş olur.

Ve bazen ta'rîz için hitap makamında zamîr-i mütekellim kullanılır. Nitekim dersine çalışmayan bir çelebiye nâzikâne nasihat için hayır-hâhlarından biri, sen niçin böyle tembellik ediyorsun, diyecek yerde, ben niçin böyle tembellik ediyorum benim hâlim neye müncer olacak, der ve onun taksîrini kendisine azveyleyler. [58]

Ve ekseriya muhataba ta'zim ve ihtiram için zamîr-i cem'-i muhatab kullanılır. Ve sen yerinde siz denilir. Ve daha ziyade ta'zim kasdolunur ise zamîr-i müfred muhatab yerine bir isim getirilir. Zat-ı âlîniz ve efendimiz denildiği gibi.

Ve bazen kabil-i hitab olan her kim olur ise olsun her birine ferdan ferdâ şâmil olmak üzere müfred muhatab zamîri kullanılır. (Gördün zamâne uymadı sen uy zamâneye) mısrasında olduğu gibi.

Ve bazen işaret-i akliyye işaret-i hissiyye menzilesine tenzil olunarak zamîr-i gaib makamında ism-i işaret kullanılır. Meselâ (İlm-i meânî bilen makama münasip söz bulur

ve ilm-i beyanda mahir olan turuk-ı muhtelifle ile edâ-yı meram edebilir. Ve sanayi-i bediyye öğrenenlerin sözü müzeyyen olur. İşte bunlar fenn-i inşâda kesb-i kemal edebilirler) denildikte (bunlar) ol evsâf ile mevsuf olanlar demek olur. Binaenalâzâlik ulema-yı Arabiyye zamîrler yalnız zata ve ism-i işaretler zat maalvasfa delâlet eder derler.

Ve bazen müşarun ileyh baîd olduğundan ism-i işaret yerinde o kullanılır ve bir uzak şeye işaret ile, o şey, denilir. Bazen dahi müşarun ileyh karîb olduğu hâlde mütekellimin mechulü [59] olduğu cihetle gaib menzilesine tenzil kılınır. Nitekim muhatabın elindeki şeye işaret ile, o nedir, denilir.

Ve bazen müsnedün ileyhın zikri sebkettiğine nazaran zamîr-i gaib ile ta'bir olunacak iken sâmi'in zihninde ziyade temkin ve tesbit için ismi tekrar olunur. Nitekim, Allah Teâlâ âdildir, Allah Teâlâ azîz ve müntakimdir, denilir.

Elhasıl üslûb-ı kelâm üçtür tekellüm ve hitab ve gaybettir ve makam-ı tekellümde zamîr-i mütekellim ve makam-ı hitabda zamîr-i muhatab ve makam-ı gaybette zamîr-i gaib yahut isim getirilir. Meğer ki mukteza-yı zahirin hilâfını mücib bir nükte ola. Ve bir üslûb üzre îrâd-ı kelâm olunur iken diğer üslûba intikal olunur ise iltifat denilir. Bu dahi kelâmda tefennün ile sâmi'in neşatını tazelemek ve dikkat-i nazarını celb ile onu ikaz eylemek gibi nükte ve letaife mebnî olur.

Nitekim (Ben size çok nasihat ettim dinlemediniz) dedikten sonra tekellümden gaybete intikal ile (Siz bu fakîrin kadrini sonra anlarsınız) denilir.

Kezâlik (Ne mutlu bizlere ki böyle bir padişah-ı hamîdü'l-hisâlin envâ'-ı niam-ı vefresiyle her an mütena'am oluyoruz ve ulûm ve maârifin her türlü esbab-ı tahsilini âmâde buluyoruz) denildikten sonra [60] gaybetten hitaba iltifat ile (Padişahım çok yaşa) denilir.

(İstitrâd)

Mukteza-yı zahirin hilâfına îrâd-ı kelâm eylemek müsnedün ileyhın ahvâline münhasır olmayıp bazı nükât ve letaife mebnî diğer mevki'lerde dahi vaki' olur.

Bunlardan biri kelâmı mütekellimin muradı olmayan manaya hamletmektir. Nitekim makam-ı tehdidde (Bak ben sana neler edeceğim) diyen kimseye (Lûtuf ve ihsanınız mebzuldür sizden çok inayetler umarız) denildikte (Size lâyük olan budur fenalık etmek şanınıza yakışmaz) demek olur.

Sailin sualine mutabık cevap vermeyip de hâline muvafık cevap vermek dahi bu kabildendir. Nitekim sıkı perhiz üzre bulunan hasta, patlıcanı sade yağ ile mi pişirtmeli yoksa zeytin yağıyla mı, diye sual ettikte tabibin, bugün sade suya çorba içiniz de yarın bakalım et suyu ile pişmiş çorba içebilir misiniz, diye cevap vermesi gibi. Yine bu kabilden olarak bir şeyin sebebini sual eden kimseye faidesinin beyanıyla cevap verilir. Niteki bulutlardan yağmurların ne vecihle hasıl olduğunu sual eden çiftçiye, [61] yağmur faydeli şeydir onunla ekinler büyür çimenler tazelenir, diye cevap verilip, senin hikmetten dem vurmak nene lâzım sen yağmurdan istifade etmenin yolunu düşün, demek olur.

Kalb yani kelâmın eczâsından birini diğerin makamına koymak dahi mukteza-yı zahirin hilâfına îrâd-ı kelâm eylemek kabîlindendir. Nitekim, suyu ata gösterdim, denilecek yerde, atı suya gösterdim, denilmek ve, parmağımı yüzüğe geçirdim, denilecek yerde, yüzüğü parmağıma geçirdim, demek gibi.

Fasl-ı Sâni

(Ahvâl-i müsned beyanındadır)

Müsnedün ileyh gibi müsned dahi karîne-i zahireye mebnî hazfolunur. Nitekim, bu mektubu kim yazdı, diyen kimseye cevaben, Ali efendi, denilir. Ve yazdı lâfzı hazfolunur.

Kezâlik (Beytün limüellifihî) (Hûbân-ı bîvefâ gibi dehr-i desîse-bâz * Nâz ehline niyaz eder ehl-i niyaza nâz) beytinin âhiri nâz eder takdîrinde olup üst tarafında eder lâfzı aynen mezkûr olmak karînesiyle ikinci cümleden hazfolunmuştur.

Ve bazen karîne pek zahir olduğu hâlde bir nükteye binaen müsnedin zikri iltizam olunur.

Nitekim bir kimse gayet güzel yazı yazan bir küçük çocuğun [62] yazısını görüp de, bunu kim yazdı, diye sual ettikte, bu çocuk, demek kâfi iken sinnine nazaran ol yazı onun olduğuna inanılmayacak mertebe güzel olduğundan ta'cîb için, işte bu çocuk yazdı denilir.

Ve kezâ, âlemi kim yarattı, diyen kimseye cevaben, Allah Teâlâ, demek kâfi iken sailin gabâvetine telmîh için, Allah Teâlâ yarattı, denilir.

Ve kezâlik, sütü kim döktü, diyen kimseye, ben, denilmek cevab-ı kâfi olur iken ne yapabilirsin makamında tehdid için, ben döktüm, denilir.

Ve kezâlik bir kimse talebeden birine, dersine çalışmıyorsun, demekle o dahi, kim, deyicek, sen, kâfi iken tevbîh için, sen çalışmıyorsun, denildiği gibi.

Müsned ekseriya edat-ı ta'riften ârî olur. Ali efendi kâtiptir, Hasan efendi şairdir, cümlelerinde olduğu gibi. Ve bazen faide etemm olmak için izafetle yahut vasıf ile tahsis olunur.

Çünkü kelâmda hususiyet ne kadar ziyade olur ise faide o kadar tamam olur.

Niteki, filân efendi mahkeme kâtibidir, yahut, kâtib-i mâhirdir, [63] veya, kitabette mahareti müsellemler bir zattır, ya, pek sevdiğim bir adamdır, veyahut, ol zattır ki dün seyir yerinde bize selâm vermiş idi, denilir.

Ve bazen edat-ı tenkîr ile îrâd olunur. Bu dahi vahdet için olur. Nitekim, bu kalemtraşı yapan bir adamdır, denilir ki, iki değıldir, demek olur.

Yahut tefhîm için olur. (Âşıkta ta'n etmek olmaz mübtelâdır neylesin * Âdeme mihr ü muhabbet bir belâdır neylesin) beytindeki bir belâ lâfzı gibi ki büyük belâ demek olur. Veyahut tasgîr için olur. Nitekim, beni ihya edecek senin bir sözündür, denilir ki küçük sözün demek olur.

Ve bazen müsnedün ileyh gibi müsned dahi ma'rife olur. Şöyle ki bir cihetle ma'lûm olan bir şeyin üzerine diğerk bir cihetle ma'lûm olan bir şey ile hükmolunur.

Meselâ muhatab bir efendinin ismini ve bir zatın gittiğini bilip ancak o efendinin o giden zat olduğunu bilmez ise, filân efendi o giden zattır, denilir. Ve bilâkis bir zatın gittiğini öğrenip de kim olduğunu bilmez ise, o giden zat filân efendidir, denilir.

Ve bazen edat-ı ta'rif ve tenkîrden ârî olan bir isim müsnedün ileyh [64] olup ona bir ma'rife müsned kılınır. Nitekim Nefî'nin (Bâtıl hemîşe bâtil ü bîhûdedir velî * Müşkil budur ki suret-i Hakk'tan zuhûr ede) beytinde olduğu gibi.

Müsnedün ileyh gibi müsned dahi bazen kendi lâfzıyla te'kîd olunur. Nitekim, buna sebep odur, denilecek yerde, sebep kendidir, denilir.

Ve bazen ayn kelimesinin izafetiyle te'kîd olunur. Nitekim, o bunun aynıdır, yahut, irâdeniz ayn-ı keramettir, denilir. (Beytün limüellifihî) (Tenezzül ayn-ı rifattir onun-çün sun'-ı Yezdânî * Makam-ı kâkülü bâlâ-yı çeşm-i izzet etmiştir) bu kabildendir.

Müsnedün ileyhte cârî olan bedel ve beyan ve tefsir usulü müsnedde dahi cârî olur. Nitekim, o gelen zat birâderiniz Ali efendidir, yahut, dostunuz Ali efendidir, veyahut, bir güzel adam yani Ali efendidir, denilir.

Müsnedin mücerred müsnedün ileyhe isbat ve isnadı murad ise emsile-i sâbıkada

görüldüğü üzere müsned isim olarak îrâd olunur ve bundan îâne-i karâin ile ekseriya devam ve istimrar manası dahi müstefâd olur. Nitekim, filân uzundur ya kısadır yahut âlimdir veya kâtipdir, ve, tekebbür ve azamet Allahu Teâlâ hazretlerine mahsustur, denilir. [65]

Ve eğer müsnedin müsnedün ileyhe sübûtundan başka zaman-ı hudûsunu ve sıyağ-ı efâlin mutazammın olduğu sair hususiyetleri mücmelen ve muhtasaran ifade kasdolunur ise fiil olarak îrâd olunur. Nitekim, dersimi okudum, mektup yazıyorum, kaleme gideceğim, ve, ben lâyiha-i i'tiraziyyemi yazıyordum, o bakakaldı, denilir.

Ve bazen fiil-i muzariden istimrar-ı teceddüdü manası kasdolunur. Nitekim, filân efendi güzel yazar, denilir ki her vakit güzel yazar demek olur fakat yazmak daima teceddüt eder bir ameldir. Siyağ-ı efâlin havasına pek ziyade dikkat olunmak lâzımdır. Meselâ lisan-ı Arabî'de fiil-i mazi sîgası mazi-i şuhûdü ile mazi-i naklî beyinde müşterektir. Lisanımızda ise semâ'an ma'lûm olan bir fiilin beyanı için mazi-i şuhûdü sîgası getirilmek galat ve lisan-ı Arabî'nin bu yolda tercümesi hatadır. Şu kadar var ki müverrihler beyan ettikleri vakayi'-i tarihiyyeyi görmüş ve içinde bulunmuşçasına sıhhatini iddia ederek ekseriya mazi-i naklî makamında mazi-i şuhûdü kullanırlar.

Ve fiil eğer nekreye müsned olur ise cinse yahut vahide tahsisini ifade eder. Nitekim, bir süvari geldi, denildikte [66] gelen süvaridir piyade değildir yahut gelen birdir iki değildir demek olur. Makamına göre bu iki manadan biri kasdolunur ve diğeri meskûtün anı gibi kalır. Müfred ve cem' olmakta müsnedin müsnedün ileyhe mutabakatı lâzımdır fakat cem'-i gaib suretinde bu mutabakat şart değildir. Nitekim, onlar geldiler, denildiği gibi müfred sîgasıyla, onlar geldi, demek dahi caiz olur.

Ve bir de müsnedün ileyh müfred olduğu hâlde müsned bazen ta'zîm için cem'lenir. Nitekim, efendimiz teşrif buyurdular, denilir.

Tekellüm ve hitap ve gaybette dahi müsnedin müsnedün ileyhe mutabakatı şarttır. Meger ki biri diğerrinin üzerine tağlîb oluna. Tağlîb beyinlerinde tenasüp ve ihtilât bulunan iki şeyin birini âherin üzerine tağlîb ve tercih ile ta'bîrde ona tabi' kılmaktır.

Lisan-ı Arabî'de bu tağlîb çok vaki' olur. Nitekim vâlid ve valideye valideyn ve ebeveyn ve şems ile kamere kamereyn ve Ebu Bekir ile Ömer'e Ömereyn ve Hasan ile Hüseyin'e Haseneyn ve Sa'deddin-i Teftâzânî ile Seyyid Cürcânî'ye Sa'deyn denilir.

Lisanımızda dahi bazen bu tağlîb usulü cârî olur. [67] Nitekim, bendeniz yazarım, denilir ki bende gaib sureti olduğu hâlde mana mütekellimden ibaret olduğundan canib-i mana canib-i lâfza tercih yani tekellüm sureti gaib sureti üzerine tağlîb olunur.

Kezâlik hitap sureti gaib sureti üzerine tağlîb ile, efendimiz ihsan edersiniz, denilir.

Yine tağlîb kabilinden olarak bir taifenin meb'uslarına, siz şöyle yaptınız, denilir ve hitaptan o taifenin mecmu'u kastedilir.

Faide

Zarf lar müsned makamında bulunduğu hâlde müsnedün ileyh eğer ma'rife ise mevcud ya vaki' veya kâin gibi bir fiil takdîr olunur ve buna zarf-ı müstakar denilir. Meselâ, Hasan efendi konaktadır, yahut, değildir, denildikte konakta mevcuttur yahut mevcut değildir demek olur.

Ve müsnedün ileyh eğer nekre olur ise zarf onun üzerine takdim olunarak var yahut yok lâfızları müsned olur. Nitekim, konakta bir adam vardır, yahut, yoktur, denilir.

Edat-ı ta'rif ve tenkîrden ârî olan ism-i âmlar hakkında dahi ekseriya nekre gibi muamele olunur. [68]

(Şi'run limüellifihî) (Zannetme heman çehre-i zerdimde eser var * Hicrân-ı eleminden dil-i zârımda neler var * Takrîr edemem sûz-ı dil ü derd-i derûnum * Söyletme beni hâtır-ı zârımda keder var * Yok hâlimi arz eylemeğe tâb ü tüvânım * Cevdet ser-i şûrumda bu dem derd-i sefer var)

Ve bazen ism-i âm zarf üzerine takdim olunur ve ol hâlde kasrı müfid olur. Nitekim (Devlet ricâli râhatı hiç görmemektedir * Râhat ricâl-i devleti hiç görmemektedir) beytinde râhat lâfzının takdimi gibi.

Fasl-ı Sâlis

(Mütemmimat-ı cümle beyanındadır)

Mütemmimat-ı cümle ki hâl ve temyiz ile müteallikat-ı fiildir. Kelâmın bunlar ile takyîdi tezyîd ve itmâm-ı faide içindir.

Çünkü bir kelâmda ne kadar çok kayıt bulunur ise faide o kadar etemm olur. Fakat bu bâbda muhatabın hâline nazar olunur. Muhatabın maksadı eğer mücerred müsnedün ileyhe sübûtunu ya adem-i sübutunu öğrenmek ise mütemmimattan bir şey ilâve olunmaz. Ve eğer maksadı bir fazla kayıt ise ol kaydın ilâvesi lâzım gelir ve fasl-ı evvelde beyan

olunduğu üzere kelâmında menât-ı hüküm ol kayıttır. Ve menfî ise nefiy dahi ol kayda teveccüh eder. [69] Meselâ Boğaziçi vapurlarından birine binmek üzere sahile doğru seğirden kimsenin garazı ancak vapurun kalkıp kalkmadığını öğrenmektir. Ona, vapur kalktı, yahut, kalkmadı, denilir. Başka söz ilâve olunur ise mukteza-yı hâle mutabık olmaz. Ama bir vapurun yevm-i hareketini öğrenmek isteyen kimseye, vapur filân gün kalkacak, yahut, kalkmayacak, denilir.

Kayıtlar müteaddid olduğu hâlde menât-ı hüküm sonraki kayıttır. Nitekim, filân efendi bugün araba ile Beyoğlu'na gitti, denildikte menât-ı hüküm o kimsenin semt-i azîmetidir ve gitmedi denilse nefiy dahi ona teveccüh edip ol kimse ol gün araba ile başka semte gitmiş olsa bu kazıyye-i salibe kâzib olmaz.

Hâl ya failin hey'etini mübeyyin olur. (Filân efendi yağmurdan ıslanmış olduğu hâlde geldi) kelâmında olduğu gibi. Veya mefulün hey'etini mübeyyin olur. (Ben onu sarhoş olduğu hâlde gördüm) kelâmında olduğu gibi.

Ve bazen dahi failin hâlet-i sudûr ve taallûkunu mübeyyin olur. Nitekim, ben iskeleye vardım halbuki vapur henüz kalkmamış idi, yahut, vapur ise henüz kalkmamış idi, ve, saat beşde iken [70] vapur kalktı, ve, saat beşe gelmemiş olduğu hâlde vapuru kaldırdılar, denilir.

Ve hâlin vuku'u çendan me'mul değil ise (hâlde) yerine (takdirde) getirilir.

Nitekim, filân efendi borcunu vermediği takdirde ben veririm, denilir ki, borcunu vermemesi me'mûl değil ise de şayet ki vermez ise ben veririm, demek olur.

Failin hey'etini mübeyyin olan hâl ekseriya hâl terkîbi sîgasıyla îrâd olunur ki hâlin zamanen fiile mukarenetini ifade eyler. Nitekim, filân efendi yağmurdan ıslanarak geldi ve gülerek gitti, denilir.

Ve bazen bir ism-i Arabî'nin âhirine tenvin ilâve olunarak hâl-i terkîbî makamında kullanılır. Nitekim, alacağımı nakden aldı ve memnunen gitti, denilir ki, nakit olarak ve memnun olarak, demek olur.

Ve hâl bazen mükerrer olur. Bu kitabı cüz' cüz' bastıracağız, terkîbinde olduğu gibi.

Ve fiil-i iltizamînin sapa yol terkîbinde olan sapa lâfzı gibi sıfat olarak isti'mali nadir ise de müfred gaibi çok def'a mükerrer olarak hâl olur ve amelî tekerrürünü [71] ifade eyler. Nitekim, güle güle gitti, çalışa çalışa merâmını hasıl etti, denilir.

Sıfat gibi hâl dahi bazen sebebi olur. Nitekim, filân efendi ayakları birbirine dolaşarak geldi, denilir.

Zi'l-hâle nisbetle hâl, mevsufa nisbetle sıfat gibidir. Şu kadar var ki zi'l-hâlin fiile mübaşeretü hâlinde hâl ile ittisafı kasdolunur. Bu cihetle fiilin keyfiyyet-i vuku'unu beyan ederek fiilin kaydı demek olur. Sıfattan maksud ise mevsufun fiile mübaşeret ve adem-i mübaşeretinden kat'-ı nazarla vasfin ona sübutudur.

Ve hâl ile sıfat ikisi dahi müsnele benzerler. Şu kadar var ki bunların nisbetleri maksud-ı bi't-teba' olmağla nisbet-i takyîdiyyedir. Müsnele müsnele ileyhe nisbeti ise maksud-ı bizzattır. Bu cihetle isnad denilir

Temyiz bazen isnadın kaydı olur. Nitekim, ben ona ma'lûmatça faikim, denilir.

Ve bazen bir nisbet-i takyîdiyyenin kaydı olur. Nitekim, benim ona ma'lûmatça tefevvukum müsellemdir, denilir.

Ve bazen cümleler sîga-i sıla ile temyîz makamında îrâd olunur. Tafsîli Kavaid-i Osmaniyye'dedir. [72]

Müteallikat-ı fiilin tafsîlâtı dahi Kavaid-i Osmaniyye'de mündericidir. Tekrar tafsîle hacet yoktur. Fakat ilm-i belâgate ait olan mesailin îrâdına ber-vech-i âtî ibtidâr olunur.

Şöyle ki bazılarının karîne-i zahireye mebnî zikri abes gibi görülerek hazf olunur.

Nitekim, sen Bağdad'a gittin mi, diyen kimseye cevaben, gittim, denilir ki, Bağdad'a gittim, takdîrindedir.

Kezâlik, odaya ne çok girip çıkıyorsun, denilir ki, odaya ne çok girip odadan ne çok çıkıyorsun, takdîrindedir.

Ve hazf bazen ba'de'l-ibhâm beyan için olur. Nitekim, ben emrettim o yazdı, denilir ki yazmağı emrettim takdîrindedir ve emrettim fiilinin mefulü hazf ile mübhem birağılıp ba'dehû yazdı fiiliyle beyan olunmuştur.

Ve bazen ta'mîm için olur. Allah Teâlâ hazretleri Darusselâm'a da'vet ediyor, cümlesi gibi ki, herkesi da'vet ediyor, demek olur.

Ve bazen lede'l-hace inkâra mecal olmak gibi diğer nüktelere mebnî olur.

Ve bazen mücerred ihtisar için olur. Getir göreyim, denildiği gibi. [73]

Bazen dahi fiil-i müteaddî fiil-i lâzım menzilesine tenzil kılınır. Şöyle ki fiilin mefulün bihe taallûkundan kat'-ı nazar olunarak mücerred faile isnadı kasdolunur. Ve ol

hâlde mefulün bih takdir olunmaz. Nitekim bilen ile bilmeyen bir değildir denilir ve bilmenin bir mefule taallûku mülâhaza olunmayıp mücerred faile isnadı kasdolunur.

Müsnedün ileyh ma'rife ise müteallikat-ı fiil üzerine takdim olunur. Nitekim, filân efendi dün buraya geldi, ve, filân efendi bu kitabı bana verdi, denilir.

Fakat bazen kasr için müsnedün ileyh te'hîr kılınır. Nitekim, dün buraya filân efendi geldi, denilir ki başkası gelmedi demek olur. Ve, bu kitabı bana filân efendi verdi, denilir ki ancak o verdi demek olur.

Bazen dahi müsnedün ileyhte müteallikat-ı fiilden birine ait zamir olduğundan nâşî te'hîr kılınır. Nitekim, filân efendiyi pederi tekdîr eyledi, denilir.

Ama müsnedün ileyh ma'rife olmadığı hâlde hep müteallikat-ı fiilden sonra getirilir. Nitekim, dün buraya bir efendi geldi, ve, bu kitabı bana bir efendi verdi, denilir.

Mefulün bih dahi ma'rife olduğu hâlde mefulün ileyh üzerine [74] takdim olunur. Meselâ, ben o kitabı sana verdim sen de bu kitabı bana ver, denilir.

Ve bazen kasr için te'hîr kılınır. Nitekim, ben sana bunu verdim, denilir ki, sana verdiğim ancak budur, demek olur ve, ben sana bu sözü söyledim, denilir ki başka söz söylemedim demek olur.

Ve bazen mefulün bihte mefulün ileyhe râcî' zamir bulunduğundan te'hîr kılınır. Nitekim, filân zata işlemediği cürmü azvetmişler, denilir.

Bazen dahi vezin ve kafiye için te'hîr olunur. (Beytün limuharririhî) (Ey şâne kıl ü kâl ile tel kırmadan varıp * Şerh eyle yâre hâl-i perîşânı mû-be-mû) gibi.

Ama mefulün bih ma'rife olmadığı hâlde te'hîr kılınır ve alâmet-i mefuliyyet olan kesreden ârfî olarak fiile vaslolunur ve fiil onunla tereküb ederek efâl-i mürekkebeden olur. Nitekim, ben sana yardım ederim ve senden yardım isterim, denilir.

Bu minval üzere mürekkeb olan fiilin terkîbi fesholunarak iki cüz'ü arasına müteallikatından biri girer ise kasrı müfid olur. Nitekim, yardımı sana ederim, ve, yardımı senden [75] isterim, denildikte, ancak, manası müstefâd olur.

Ve bir de ism-i âmdan karîne-i hâliyye ile bir ferd-i muayyen murad olunur ise fiil ile terkib olunamaz. Meselâ mütekellim alelîtlak kitap ister ise, bana kitap ver, der. Ama muhatab ile beynlerinde ma'lûm olan kitabı ister ise, kitabı ver, demesi lâzım gelir.

Bazen failin hey'etini mübeyyin olan hâl dahi vech-i meşruh üzere fiil ile tereküb

eyler. Nitekim, yayan geldi, râcilen geldi, yalnız geldi, ansızın geldi, bağteten geldi denilir.

(Beytün limuharririhi) (Zabtolummaz inân-ı âh-ı seher * Çaresiz keşf-i râz eder gönlüm) dahi bu kabildendir.

Bu misillü efâl-i mürekkebenin mevaki'-i isti'mali pek muhtelifdir. Şöyle ki cüz'-i evveli ber-vech-i bâlâ bazen mefulün bih ya hâl olduğu gibi bazen dahi hasıl-ı masdar* olarak asl-ı fiili müekkid olur. Nitekim, bir vuruş vurdu ki ta'rif olunmaz, denilir.

Bazen asl-ı fiilin vasıf ve nev'ini mübeyyin olur. Nitekim, güzel yazdı, sür'atlı yazıyor denilir.

Ve bazen te'kid için fiil-i mürekkebin cüz'-i evveli tekrar [76] kılınır. Nitekim, ihsan et efendim ihsan, denilir.

Müsnedün ileyh ile müsnedde cârî olan bedel ve beyan ve tefsir usulü müteallikat-ı fiilde dahi cârî olur. Nitekim, birâderiniz filân efendiyi İstanbul'da Şehzadebaşı'nda gördüm, ve, dostunuz filân efendiye filân mahalde tesadüf ettim, ve, dün seyir yerinde yani Kâğıthane'de filân efendiye rast geldim, denilir.

Müteallikat-ı fiil daima fiil üzerine takdim olunur. Fakat mukaddimedede beyan bulunduğu üzere eş'ârda te'hîrleri caiz olur.

Niteki (İnsandır memerr-i vukuat-ı nîk ü bed * Sabret Kemal mihnete in nîz begüzered) beytinde mefulün ileyh olan mihnetin te'hîr olduğu gibi.

Ve bir de nadiren fiilin şânına itina ve ihtimam için takdim olunur. Nitekim, taaccüb makamında şaşarım senin aklına, denilir.

Tetimme

Efâl-i şartıyye birer cümle-i haberiyye ise de isnadları maksud-ı bizzat olmadığından kelâm olmayıp cümle-i cezaiyyenin kaydı gibidir. Belki şart ile ceza ikisi bir kazıyyedir. Meselâ, [77] güneş doğar ise gündüz olur, denildikte, gündüzün vücudu güneşin tulûuna lâzımdır, demek olur.

Allah nasib ederse bir belâgat risalesi yazacağım, cümlesi dahi bu kabildendir.

Şart-ı hâlî ise hâl makamında bulunduğu cihetle mâba'dindeki cümleinin kaydıdır. Nitekim, filân memurun eğerçi bazı taksiratı var ise de işine mukdim olduğu cihetle

* Hata savap cetveline göre düzeltilmiştir.

şâyan-ı afüvdür, denilir ki, cüz'î kusuru olduğu hâlde bile şâyan-ı afüvdür, demek olur.

Kaziyye-i şartıyye ber-minvâl-i sabık mutlak olur ise kaziyye-i mühmele ve her ne zaman ve daima gibi bir kayıt ile mukayyed olur ise kaziyye-i külliyye ve bazen ya ekseriya gibi bir kayıt ile mukayyed olur ise kaziyye-i cüz'iyye olur.

Sîga-i tevkîtiyye dahi külliyye makamında kullanılır. (Doyulmaz lûtf u ihsâna kanâat gelmez insâna * Kerem gördükçe ey Bâkî gedâlardan recâ artar) beytinde olduğu gibi ki, her ne zaman kerem görse, demek olur.

Ve Medhal-i Kavaid'de beyan olunduğu üzere (çe) yerine (de) getirilir ise aleltilak vakte delâlet eder. Ve bu hâlde [78] kaziyye-i mühmele olur. Nitekim, mevsim-i bahar geldikte seyre gideriz, denildiği gibi.

Ve bu makamda bazen sîga-i sîla kullanılır. Onlar buraya geldiklerinde bize misafir olurlar, denildiği gibi.

Elhasıl sîga-i tevkîtiyye ile sîga-i sîla sîga-i şartıyye yerini tutar. Şu kadar var ki sîga-i şartıyye vuku'u meşkûk olan şartlarda ve onlar ise vuku'u meczum olan şartlarda kullanılır.

Nitekim, temmuzda yağmur yağar ise sana şu kadar kıyye sebze veririm, ve, Rûz-i Hızır geldikte sana şu kadar kuruş veririm, ve, hacılar avdet ettiklerinde sana bir tesbih alıveririm, denildiği gibi.

Ve bazen tecahül gibi bir nükteye mebnî meczumü'l-vuku' olan şartta sîga-i şartıyye kullanılır.

Nitekim bir konağa bir misafir gelip de, efendi içeride midir, diye hizmetkârdan sual ettikte efendinin konakta olduğu hizmetkârın ma'lûmu iken efendisinden havf ile konaktadır demeyip de, bakayım eğer içeride ise sana haber veririm, dediği gibi.

Kezâlik mevsim-i bahar hulûl etmiş iken havalar açılmadığından canı [79] sıkılan kimse, eğer bahar gelir ise şöyle yaparız, der. Ve kezalik muhatabın cezmi olmadığına mebnî mütekellim kendisince meczum olan şartın ifadesinde sîga-i şartıyye kullanır. Meselâ kendisinin sıdkına inanmayan kimseye, eğer sadık çıkar isem ne yaparsın, der.

Ve bazen şartın vukuunu cezmeden muhatab ilmiyle âmil olmadığından mütekellim onu cahil menzilesine tenzil ile sîga-i şartıyye isti'mal eyler. Nitekim babasına eza eden kimseye, eğer baban ise eza etme, denilir.

Ve bazen cümle-i şartıyye hazfolunarak yalnız cezası zikrolunur. Nitekim, derse çalış feyiz alırsın, denilir ki çalışır isen feyiz alırsın takdirindedir. Kezalik, vaktini beyhude zayi' etme nadim olursun, denilir ki zayi' edersen nadim olursun takdirindedir. Ve kezalik, konağınız nerededir ziyaretinize gelirim, denilir ki, nerede olduğunu bildirir iseniz ziyaretinize gelirim, demek olur.

Ve bazı cümel-i şartıyye mana-yı ta'kîbi mutazammın olur. Neff'nin (Esince bâd-ı kahır u bahr u ber yeksân olur zîrâ * Vurur birbirine emvâc-ı derya gibi kûhsârı) beytinde olduğu gibi.

Efâl-i şartıyyenin envâ'ı Kavaid-i Osmaniyye'de mufassalan mezkûr [80] olup her biri mevki'-i münasibine göre isti'mal olunmak lâzım gelir. Burada tekrara hacet yoktur.

(Teznîb)

Bâlâda mevaki'-i müteaddidede beyan olunduğu üzere müsnedün ileyhın ve hakk-ı tekaddümü olan bazı müteallikat-ı fiilin te'hîri kasra delâlet eder. Bu dahi fehvâ-yı kelâmın delâletidir delâlet-i vaz'ıyye değildir.

Ve bazen kasra mevzu' olan edat-ı hasr kullanılır ki hükmü medhûlüne isbat ile mâadâsından nefyeder. Nitekim, filân efendi bugün ancak Üsküdar'a gitti, denilir ki onun Üsküdar'a gittiğini ve başka semte gitmediğini ifade eyler.

Ve bazen bu isbat ve nefiy tasrîh olunur. Nitekim, Üsküdar'a gitti başka yere gitmedi, denilir.

Ve bazen bu makamda edat-ı idrâb olan belki kullanılır. Nitekim, biz bugün Beyoğlu'na gitmedik belki Üsküdar'a gittik, denilir.

Ve bazen bu mana istisna tarîkıyla eda olunur. Nitekim, filân efendi bugün Üsküdar'dan başka, yahut, Üsküdar'dan mâadâ mahalle gitmedi, denilir. [81]

Kezalik uzaktan bir şahıs göründükte, bu değil illâ filân efendidir, denilir.

Ve kezalik, filân efendi hiç dersini terk etmez meğer münharifü'l-mizâc ola, denilir.

(Beytün limuharririhi) (Şems-i ruh-ı yâre ne mümkün nazar * Aynın rengîn ola gözde meğer) bu kabildendir.

Ve meğer ile istisna suretinde bazen müstesna minh mukadder olur. Yine müellif-i hakîrin (Meğer sermâye-i şâdî imiş kûy-i dilârâda * Sirişkim nakdini hâk ile mağşûş ettiğim demler) beytinde olduğu gibi ki, o demler hiç değil illâ sermâye-i şâdî imiş,

demektir.

Kasr bir mevsufu bir sifata yahut bir sıfatı bir mevsufa hasr ve tahsis eylemektir.

Nitekim, filân efendi kâtiptir şair değildir, denildikte müsnedün ileyh kâtiplik sıfatına hasr edilmiş olur.

Ve, bu hokka gümüştür fakfon değildir, denildikte hokka gümüş olmak vasfına hasredilmiş olur.

Ve, bu beldede şair ancak filân efendidir, denildikte şairiyyet sıfatı ol efendiye hasredilmiş olur.

Kasr ya hakikîdir ya izâfidir. Kasr-ı hakikî hakikat-ı [82] hâlde ve nefsu'l-emirde maksurun maksurun aleyhten mâadâya tecavüz etmemesidir.

Nitekim bir beldede yalnız bir şair bulunduğu hâlde, bu beldede şair ancak filândır, denildiği gibi.

Ve bazen başka şairler bulunduğu hâlde mübalâgaten onlar şuaradan add ve itibar edilmeyerek, şair ancak filândır, denilir. İşte buna kasr-ı hakikî-i iddiâi denilir.

Kasr-ı izâfi üç kısma taksim olunur şöyle ki muhatab eğer bir şeyin iki şeyde iştirakini mu'tekid olup da birine hasrolunur ise kasr-ı efrad denilir. Nitekim muhatab bir zatın hem kâtib ve hem şair olduğunu mu'tekid olduğu hâlde, ona o zat ancak şairdir, denildiği gibi.

Ve muhatab eğer hükmün aksini mu'tekid ise kasr-ı kalb denilir. Nitekim bir hokkanın gümüş olduğunu itikad eden kimseye, bu hokka fakfondur gümüş değildir, denildiği gibi.

Ve muhatab eğer mütereddid ise kasr-ı ta'yîn denilir. Nitekim bir hokkanın gümüş ya fakfondan olmadığında şek ve tereddüdü olan kimseye, bu hokka fakfondur gümüş değildir, denildiği gibi. [83]

Fasl-ı Rabi'

(İsnâd-ı haberî beyanındadır)

Ekseriya isnada delâlet eden ancak hey'et-i terkîbiyyedir. Fakat isnad-ı haberînin gaib suretinde isnada delâlet etmek üzere edat-ı haber kullanılır. Ve fiil-i mazi-i naklî ve müstakbel ile fiil-i vücûbînin gayet-i suretlerinde te'kid için edat-ı haber ilave olunur.

Nitekim, filân adam gelmiş, denilir ise mücerred, geldiğini işittim, demek olur. Ve,

gelmiştir, denilir ise, elbette gelmiş olmak gerektir, demek olur. Kezalik, gelecektir denildikte beherhâl gelir demek ve gelmelidir denildikte elbette gelmesi lâzımdır demek olur.

Var yok lâfızları dahi ekseriya edat-ı habersiz müsned olurlar. (Limuharririhî) (Zebân bî-tâb u dil pür-tâb ü çeşm-i hasretim bî-hâb * Mecâl-i iştikâ yok nâle-i şebgîr var dilde) beytinde olduğu gibi.

Ve isnadın te'kîdi murad olduğu hâlde vardır yoktur denilir. Nitekim, benim o işten haberim yoktur, denildiği gibi.

İsnâd-ı haberî bir mefhumun diğer mefhuma sübutu yahut adem-i sübutu ile hükmetmektir. Bundan maksad dahi muhataba [84] ma'lûmu olmayan bir hükmü yani bir şeyin vuku'u ya adem-i vuku'unu haber vermek veyahut onu bildiğini bildirmektir. Evvelkisine faide-i haber ikincisine lâzım-ı faide-i haber denilir.

Meselâ hocanın mektepte olup olmadığını bilmeyen şakirde, hoca mekteptedir, yahut, değildir, diye haber veren mütekellimin maksadı faide-i haberdir. Ama muhataba, sen zenginsin, diyen mütekellimin maksadı lâzım-ı faide-i haberdir ki, senin zengin olduğunu bilirim, demek olur.

Haber bazen böyle sade yani te'kîdden hâlî olarak îrâd olunur. Bazen dahi te'kîd olunur.

Nitekim ber-vech-i bâlâ edat-ı haber bazı mevaki'de te'kîd için gelir.

Ve bazen te'kîd için cümle-i haberiyye tekrar olunur. Meselâ, hakkınız var hakkınız var, denilir. Bazen dahi elfâz-ı te'kîdden biri ilâve-i kelâm kılınır.

Elbette ve şüphesiz ve muhakkak ve tahkîkan ve tahkîk ale't-tahkîk ve hakikat ve sahîhan ve doğrusu elfâz-ı te'kîddendir. (Elbette bu hâlimden o yârin haberi var) mısraındaki elbette ve (Hakîkat bî-vefâ nâ-mihribân hûbân-ı İstanbul * Yine dil arzu eyler (kim) ne çâre ülfet olmuştur) beytindeki hakikat lâfzı gibi. [85]

İnan ki ve Allah bilir ki terkîbleri ve Allah hakkı için gibi yeminler dahi ekseriya isnâd-ı haberîyi te'kîd için isti'mal olunur.

Ve asla ve kat'a lâfızları nefyi müekkid olurlar. Bu işe asla vukufum yoktur denildiği gibi.

A ve e ve ya ve ye harfleri dahi kelâmın âhîrine ilâve olunduklarında isnadı te'kîd

ederler. (O senin dostundur â) ve (Seni haylice üzdü ya) ibarelerinde olduğu gibi.

Edat-ı tenbih dahi kelâmı müekkid olur. İşte sözün sağı budur, terkinde olduğu gibi.

Mademki mütekellimin maksadı muhataba haberin hükmünü yahut lâzımını ifadedir herhalde muhatabın hâline riayet eylemesi ve sözü ona göre alâ kaderi'l-hâce söylemesi lâzım gelir. Çünkü söz nâkıs olur ise ifade kasır olur ve ziyade olursa kelâmıda haşiv ve lâğiv bulunur.

İmdi muhatab eğer hâliyyü'z-zihn ise yani kendisine ilka' olunacak haberin mazmunu hakkında bir gûne hüküm ve tereddüdü yok ise kelâmı te'kîde hâcet olmayıp, filân şey böyledir, yahut, değildir, denilir.

Ve muhatab eğer ol haberin hükmünde mütereddîd ise kelâmı [86] kezalik ıtlakı üzere yani bilâ-te'kîd îrâd eylemek caiz olur. Fakat te'kîdi müstahsendir.

Filân şey böyle midir, diye sual eden kimse mütereddîd demek olduğu cihetle onun cevabı dahi bu kabildendir. Yani, öyledir, demek kâfi olur. Fakat, ne şüphe öyledir, diye te'kîd olursa müstahsen olur.

Ve muhatab eğer hükmü münkir ise kelâmı te'kîd eylemek lâzım gelir. Meselâ münkir olan muhataba, elbette filân şey böyledir, yahut, değildir, denilir.

Ve eğer inkârında ısrar eyler ise, Allah bilir ki sahîhan böyledir, diye ziyade te'kîd olunur.

Elhasıl muhatabın zahir hâline nazaran kelâm üç vecihle îrâd olunur ki te'kîdden hulüvvü ve istihsânen te'kîdi ve te'kîdin vücûbudur. Evvelkisine ibtidâî ikincisine talebî üçüncüsüne inkârî denilir. Ve işbu vücûh-ı selâse üzerine îrâd-ı kelâm eylemek mukteza-yı zahir üzerine söz söylemektir. Nice defalar ise iktiza-yı hâle göre zahirin muktezası terk olunur. Şöyle ki bazen muhataba îrâd olunan kelâmıda bir habere îmâ olunur o dahi ona müterakkıb bulunur. Binaenaleyh sâil değil iken sâil hükmünde tutulur ve onun [87] üzerine îrâd olunan haberin te'kîdi müstahsen olur.

Meselâ (O zalimlerin lâkırdısını etme ale't-tahkik onlar cezaya müstehaktırlar) denilir ki o zalimlerin lâkırdısını etme denildikte onların hakkında bir fena hüküm olduğuna îmâ edilmiş olur. Muhatab dahi acabâ bu hüküm ne ola diye sanki sâil-i mütereddîd gibi müterakkıb olur. Bu cihetle sâil menzilesine tenzil kılınır. Ve, onlar

cezaya müstehaktır, kelâmı istihsanen, ale't-tahkik, diye te'kîd olunur.

Ve bazen münkir olmayan muhatabda emare-i inkâr görülmekle münkir hükmünde tutulur ve kelâm müekked îrâd olunur.

Meselâ ölümün inkârı kabil olmadığı cihetle, ölüm var, cümlesi te'kîdsiz getirilmek mukteza-yı zahir iken asla ölümü düşünmez mertebe gaflete dalmış olanlar ölümü münkir gibi i'tibar olunarak onlara hitaben, elbette ölüm vardır, denilir.

Ve bazen münkir olan kimse gayr-ı münkir hükmünde tutularak ona îrâd olunacak kelâm bilâ-te'kid getirilir.

Şöyle ki inkâr eylediği kelâmın sıhhati zahir olduğundan bilâ-te'kid (Filân şöyledir) denilir ki, teemmül edersen o hükmün sıhhatini teslim eylersin şüphe ve tereddüd yeri değildir, demek olur. [88]

Ama haberin hükmü muhatabın ma'lûm ve musaddakı ise bu haberin ona ilkası ma'lûmu il'âm kabîlinden olacağı cihetle caiz olmaz ise de bazen mukteza-yı zahirin hilâfına olarak ihbar olunur. Şöyle ki muhatab kendi ilminin muktezasına münafi bir hâlde bulunduğu cihetle bilmez makamında tutulur.

Nitekim târik-i salât olan bir âlime ifade-i haber siyakında, namaz farzdır, denilir ve namazın farz olduğunu bilmez menzilesine tenzil olunur. Bunda bir faide-i tahkîkiyye yok ise de ifade-i tenzîliyye bulunur.

Kezalik senin elinde kitab olduğunu bilen kimse, o nedir, diye sual ettikte, kitaptır, diye cevap verirsin çünkü ne olduğunu bildiği cihetle sormaması lâzım gelir iken bir bahse girizgâh olmak üzere sual edicek sen dahi ona kitap olduğunu bilmiyor gibi muamele eylersin

Esna-yı muhavere ve musahabette bu misillü iddiaî ve i'tibarî ifadeler çok vuku bulur. [89]

Fasl-ı Hamis

(İnşa beyanındadır)

İnşa iki kısımdır. Biri inşâ-i talebîdir ki âherden bir şey talep etmek manasını mutazammındır. Diğeri inşâ-i gayr-i talebî yani inşâ-i îkaîdir ki mevcut olmayan bir manayı îka' etmektir.

İnşâ-i talebî: Temennî, istifham, emir ve nehiy, nidadır.

İnşâ-i îkâî: Tereccî, taaccüb, medih, zem, sîga-i akid gibi inşâ manasına naklolunan haberlerdir.

Temennî. Arzu etmek manasınadır ki lisan-ı Türkî'de nolaydı ve olsa diye ifade olunur. Fârisî'de temennî için kâşki lâfzı kullanılır ki Türkçe'de tahrîf ile keşki denilir.

Tereccî. Ummak manasınadır yani husulü muhakkak ve mevsûk olmayan emr-i merguba müterakkib ve muntazır olmak demektir. Bunun için umarım ki, ola ki, me'mûl ki, şayed ki gibi lâfızlar isti'mal olunur. Meselâ, me'mûl ki yarın bu hasta ifâkat bula, denilir.

Bazen dahi tereccî makamında inşâallah terkîbi kullanılır. Niteki, inşâallah karîben bu hasta kesb-i sıhhat eder, denilir. [90]

Ama husulü kat'î ve muhakkak olan şeyde tereccî cârî olmaz. Meselâ, ola ki bu akşam güneş gurûb ede, denilmez.

Ve terakkub ve intizar olunan şey eğer bir emr-i mahûf ve mekruh ise işfak tesmiye olunur. Meselâ, korkarım ki, yahut, havfım budur ki bu hasta yarın fevt oluverir, denilir.

Tereccî gibi işfak dahi inşâ-i îkâî kabîlindedir. Ve ikisi de müstakbele mahsustur.

Temenni ise ber-vech-i bâlâ inşâ-i talebî kabîlinden olarak mazi ve müstakbelde cârîdir.

Şöyle ki temennî makamında zaman-ı mazi için fiil-i iltizamînin rivayet ve hikâye sîgaları ve müstakbel için fiil-i iltizamî-i şartî kullanılır.

Nitekim, kâşki vaktiyle derse çalışaydım, yahut, çalışaymışım, ve, gençliğim avdet etse de derse devam etsem, denildiği gibi.

Mütemennânın imkânı şart değildir. Belki ekseriya muhal olur mezkûr misallerde olduğu gibi.

Ve bazen mümkün olur ve fakat husulü muntazar ve me'mul olmaz. Niteki, bir azîm define bulsam da şöyle böyle yapsam, diye hulyalar kurmak gibi. [91]

Ve eğer husulü muntazar ve me'mul olur ise temennî tereccîye münkalib olur. Binaenalâzalik fiil-i iltizamî-i şartî temennî ile tereccî beyninde müsterek olur.

Meselâ vürûdu me'mul olmayan bir zat hakkında, filân gelse de şu düğünde bulunsa, denilir ise temennî olur. Ve eğer kudûmuna intizar olunan bir zat hakkında, bu vapur ile gelse de bu düğüne yetişse, denilir ise tereccî olur.

Ve bazen tereccîden temennî manası tevellüd eder. Niteki Hind'e gitmek üzere vedâ' için bir kimsenin yanına gelen bir Hindliye ol kimse, inşâallah ben de Hind'e gidip de sizi ziyaret ederim, dese tereccî olur. Fakat onun Hind'e gitmesi pek müsteb'ad olduğu cihetle muhalâta müşâbih olduğundan bu kelâmı temennî manasını iş'âr eder. Lâkin kelâm yine mana-yı mevzu'un lehinde müsta'mel olmağla ol mana müstetbeât-ı terâkîb kabîlinden olarak müstefâd olur.

Kezalik edat-ı idrâb olan belki bazen ihtimal ki makamında müsta'mel olup bu dahi bazen muhaverat-ı nâsta tereccî manasını müstetbi' olur.

İstifham öğrenmek için sormaktır. Edat-ı istifham (mi) harfidir ki bazen taleb-i tasavvur için yani ecza-i cümlelerin [92] birinden sual için olur. Ve daima mes'ulün anhe mültehak ve muttasıl olur. Niteki, filân mı geldi, filân mı sordu, meramı müsahabet midir yoksa arz-ı maslahat mıdır, denilir. Ve, filân yahut falan geldi mi, denilip, ikisinden biri geldi mi, demek olur.

Ve bazen taleb-i tasdik için yani isnaddan sual için olur. Ve zamîr-i fiilîlerden sonra ve edat-ı rabîta ile zamîr-i nisbîlerden mukaddem getirilir.

Niteki, mektebe gittin mi yoksa gitmedin mi, ve, filân efendi mektepte midir yoksa değil midir, ve, sen kaleme gidecek misin yoksa gitmeyecek misin, denilir.

Ve mi edatı fiile mültehak oldukta tasdik ve tasavvura muhtemel olur. Ve karain ile fark ve temyiz olunur.

Şöyle ki şüphe eğer asl-ı fiilin vuku ve adem-i vukuunda ise taleb-i tasdik için olur. Niteki, filânı döğdün mü yoksa döğmedin mi, denildiği gibi.

Ve şüphe eğer müsned olan asl-ı fiilin tayininde ise müsnedin tasavvurunu taleb için olur. Niteki, filâmı döğdün mü söğdün mü, denildiği gibi.

Bu ihtimal de ancak ef'al-i basîtede olur. Ama ef'al-i [93] mürekkebede maksad eğer taleb-i tasdik ise edat-ı istifham fiilin âhirine ilhak olunur. Meselâ, filânı darb ettin mi sebettin mi, denildikte darb ve sebbin vuku ve adem-i vukuundan sual olmağla ikisi dahi talebi tasdik içindir.

Ve maksad eğer taleb-i tasavvur ise edat-ı istifham fiilin cüz'-i evveline ilhak olunur. Niteki, filânı darb mı ettin yoksa seb mi ettin, ve, filâna para mı verdin yoksa hediye mi verdin, denilir.

Ve bu vecihle tekerrür eden fiillerin ikincisi çok defa ihtisar için hazfolunur. Meselâ, para mı verdin hediye mi, denilir.

Kezalik edat-ı istifhamdan sonra tekrar olunan edat-ı rabitanın dahi bazen ikincisi hazfolunur. (Beytün limuharririhi) (Çeşmini mahmûr eden ey mest-i nâz * Dâiye-i işve midir bâde mi) gibi.

Edat-ı istifham bazen mazi-i menfiye lâhik oldukta tendîm yani muhatabı nâdim etmek manası kasdolunur. Niteki, derse gitmedin mi, denildiği gibi.

Ve muzari-i menfiye lâhik oldukta tahzîz ve iğrâ manası [94] kasdolunur. Niteki mütekellimin hanesi önünden gelip geçmek üzere olan bir efendiye, efendi bize uğramaz mısın, dedikte teklife, hacet mi var teşrif etmeli değil misiniz, demek olarak bir nevi tevbîhi mutazammın olur.

Ve bazen tevbihden ârî olarak mücerred nâzikâne bir teklif için olur buna arz denilir. Niteki, buyurunuz, diye davet makamında, efendim teşrif etmez misiniz, denilir.

Ve istifham bazen mes'ulün anı muhataba ikrar ettirmek için olur. Niteki mütteheme, sen filânı döğdün mü, denilir.

Ve bazen inkâr için olup ondan dahi ya tekzib kasdolunur. Niteki, musalâhanâmeyi imza için sana cebir mi ettiler, denilir. Veyahut tevbih kasdolunur. Niteki, pederine âsî mi olacaksın, denilir.

Ve bazen vaîd için olur. Niteki edesizlik eden kimseyi tehdid için, ben filânı te'dib etmedim mi, dediğin gibi. Ve bazen tehekküm için olur. Niteki, mahkemece verilen kararın tebdilini yeni gelen mümeyyiz efendi mi emrediyor, denilir.

Ve bazen temenni için olur. Niteki asla şeff'i olmayan kimsenin, keşki bana bir şeff' olsa, diyecek yerde, bana bir şeff' var mı, demesi gibi. [95]

Kim, ne, kaç, kaçan (haçan), kanı (hani), kangı (hangi) lâfızları dahi bi'l-vaz' istifhama delalet eder. Ve hepsi taleb-i tasavvur için olur.

Şöyle ki kim bir şahıstan ve ne bir şeyden ve kaç adedden ve kaçan zamandan ve kanı mekândan ve kangı bir emirde müteşarik olanların tayin ve temyizinden sual için olur.

Niteki, kim geldi, ne getirdi, kaç kuruluş istiyor, kaçan geldi, kanı bu dükkânın sahibi, bu kamışların kangısını beğendin, denildiği gibi.

Fuzulî'nin (Kangi bütdür bilmezem îmânımı garet kılan * Sende îmân yok ki sen aldın diyem îmânımı) beyti dahi buna misaldir.

Ne lâfzı asıl ile terkib olunarak nasıl denildikte keyfiyetten sual için olur. Ve kaç makamında bazen ne kadar ve kaçan makamında ekseriya ne zaman ya ne vakit veya ne dem denilir. Mekândan sual için dahi şimdi ekseriya nere lafzı kullanılır ve nerede, nereden, nereye denilir.

Bu kelimat-ı istifhamiyye dahi bazen istifhamın gayri manalarda isti'mal olunur. Ve ol hâlde inşâ-ı îkâf kabîlinden olur. [96] Niteki tahkir makamında (Bu kim) ve tehdid makamında (Sen kim oluyorsun) denilir.

Ve taaccüb makamında (Ne aceb) yahud (Ne acayib) ve makam-ı medihde (Ne güzel) ve makam-ı zemimde (Ne çirkin) ve muhatabın yanlış yola gittiğini ihtar için (nereye gidiyorsun) ve makam-ı istib'adda (Ona göre mütenassih olmak nerde) denilir. Kezalik inşâ-i kesret için (Bu iskeleye günde ne kadar kayık gelip gider ve bu beldeye nice âlim ve fâzıl adamlar gelip gitmiştir) denilir.

Ve kezalik, seni kaç defa çağırırım, denilip de, geç geldin bataet ettin, manası kasdolunur.

Emir alâ-vechî'l-isti'lâ bir işin işlenmesini talep etmektir ki mütekellimin mâdûnundan talep etmesidir. Niteki bir adamın hizmetkârına, sâise söyle atı eğerlesin, demesi gibi ki söyle emr-i hâzır eğerlesin emr-i gaibtir.

Emir sigaları bazen alâ vechî't-tazarru talep için isti'mal olunur. Ve buna niyaz ve istid'a denilir. Niteki mütekellimin kendisinden büyük bir zata, lûtfediniz inayet buyurunuz, demesi gibi.

Ve bazen mütekellimin akranından talebi için isti'mal olunur. [97] Buna da iltimas denilir. Nitekim ahbaptan birine, yarın erkence teşrif ediniz de musahabet edelim, denilmek gibi.

Ve bazen ibâhe için olur. Niteki bir kimsenin taamını yemeğe ruhsat vermek makamında âhere, buyurunuz, demesi gibi.

Ve bazen tesviye için olur. Niteki, sen kabul et yahut etme mahkemenin kararı budur, denilir ki, senin kabul ve adem-i kabulün seyyandır, demek olur.

Ve bazen tehdid için olur . Niteki, dilediğin gibi yap sonra görürsün, denilir.

Ve bazen acze nisbet için olur.

Niteki bir gazeli tanzirden muhatabın âciz olduğunu beyan makamında, bu gazeli tanzir et, denilir ki, edemezsin, demek olur.

Ve bazen ihanet için olur. Niteki, haydi yıkıl git, denildiği gibi.

Ve bazen temenni için olur. Niteki, keşki filan kişi mezardan kalkıp da bu asrın ahvalini görse, denilecek yerde ona hitaben, gel bu asrın ahvalini gör, denildiği gibi.

Nehiy. Emrin menfisi demek olarak bir fiilin işlenmemesini alâ-vechi'l-isti'lâ taleb etmektir. [98]

Fakat bazen dahi tazarru için olur. Niteki, Yarab düşmanlarımı bana güldürme, denilir.

Ve bazen iltimas için olur. Nitekim, birader sen bu işi yapma, denilir.

Ve bazen tehdid için olur. Nitekim, söz dinlemeyen uşağa sen benim sözümü dinleme sonra görürsün, denilir.

Ve bazen acze nisbet için olur. Niteki, elinden geleni arkana koyma, denilir.

Emir ve nehiy sîgaları Kavaid i Osmaniyye'de mufassalan mezkûrdur. Ekseriya fiil-i iltizamî sîgaları dahi emir makamında îrâd olunurlar.

Nida. Harf-i nida ile muhatabın teveccüh ve ikbalini talep etmektir ki, seni çağırıyorum, ve, bana bak, demek yerini tutar. Kelâmın ibtidasında gelen a ve ey ve hey harfleri nidaya mevzudur. Fakat bazen onlardan nida manası murad olmayıp diğer ağraz için isti'mal olunurlar.

Meselâ sana müteveccihen tazallüm eden kimseye, a zavallı a biçare, dediğinde nidanın mana-yı hakikîsi murad olmayıp ancak muhataba derdini söylemek üzere meydan vermek ve, söyle dinlerim, demek manası kasdolunur. Ve mana-yı terahhumiyy-i inşâ demek olur. [99]

Bazen dahi hitab ve nidaya salih olmayan şeylere nida olunarak tahassür ve tahayyür ve teessüf gibi manalar kasdolunur. Ve bu suretlerde dahi nida inşâ-i ikâf kabîlinden olur. (Beytün limüellifihî) (Ey bâd-ı subh söyle dilin yâre hâlini * Şerh et niyaznâme-i hasret meâlini * Uğrar isen İstanbul'a lütfeyle ey sabâ * Ol yâre sor unuttu mu va'd-i visâlini) Ve yine muharrir-i fakîrin (Ey bâd-ı sabâ uğramaz oldun bu diyâre * Gel söyle İstanbul tarafından ne haber var * Var hâl-i perîşânımı arz eyle o yâre * Zîrâ o

taraftan ne gelir var ne gider var) beyitleri bu kabildendir.

Bazen cümle-i haberiyyeden ilâm ve ihbar kasdolunmayıp diğer ağrâz-ı mahsusa murad olunur.

Meselâ mücerred muhatabı ilme terğib için (Bilen ile bilmeyen bir değildir) ve taaccüb makamında (Şaşarım senin aklına) ve izhar-ı zaaf ve tezellül için (Ben pîr oldum) denilir. Ve mecliste kudûmuna intizar olunan bir zat hakkında huzzârdan biri diğerine beyan-ı teessûf ve tahassür için (Filân zat gelmedi) der. İşte bunlar hep cümle-i haberiyye oldukları hâlde ihbar maksud olmayıp bir garaz-ı mahsus için îrâd olunduklarından hep inşâ-i ikaî kabîlindendirler. [100] Sîga-i akd ve şehadet ve kalem ve sübhanallah ve maâzallah ve Allah'a sığındık dahi bu kabildendir. (Hoş geldi bana meygedenin âb u havâsı * Billâh ne hoş yerde yapılmış yıkılası) beytindeki taaccüb ve kalem gibi.

Ve bazen edebe riayeten emir suretinden ihtiraz ile sîga-i emir yerinde cümle-i haberiyye kullanılır ve bu surette inşâ-i talebî kabîlinden olur. Niteki, lütfediniz, yerinde, lütfedersiniz, denilir.

Fasl-ı Sadis

(Elfâzın atıf ve rabtına dairdir)

(Vav) lisan-ı Arabî'de olduğu gibi lisanımızda dahi harf-i atıf olup mutlaka cem' içindir.

Şöyle ki onunla müsnedün ileyh üzerine bir şey atfolundukta ikisinin ale'l-ıtlak bir müsnedde iştiraklerini muhtasaran ifade eyler. Niteki, Halid ve Macid geldi, denildikte bir cümle ile ikisinin dahi geldikleri ifade olunmuş olur. Ve eğer maiyyet manası ifade olunmak istenilir ise, birlikte yahut beraber geldiler, denilir. Eğer ma'tûfun aleyhin mukaddem [101] geldiği ifade olunmak istenilir ise, Halid ve müteakiben Macid yahut sonra Macid geldi, denilir. Ve bazen müteakiben yerinde der-akab ve sonra yerinde ba'dehû gibi diğer lâfızlar kullanılır. Ve bazen ma'tuf ile ma'tufun aleyh te'kid olunur. Niteki, Halid ve Macid ikisi de geldi, yahut, Halid ve Macid ve Naşid üçü de geldi, yahut, hep geldiler, denilir.

Ve müsned üzerine bir şey atfolundukta iki vasfın bir zatta ale'l-ıtlak ictimamı muhtasaran ifade eyler. Niteki, filân efendi kâtiptir ve şairdir, yahut, geldi ve gitti, denilir. Ve bazen bir vav ile iki kelime diğer iki kelime üzerine atfolunur. Nitekim, Halid Efendi

kaleme ve birâderi mektebe gidiyor, denilir.

Atıf bahsinde mevsuf ile zi'l-hâl müsnedün ileyh hükmünde ve sıfat ile hâl dahi müsned hükmündedir.

Müteallikat-ı fiil üzerine vav ile atıf dahi fiilin taallükunda ma'tuf ile ma'tufun aleyhin iştirakini ifade eyler. Niteki, ben filâm ve filâmı severim, denilir.

Bazen ihtisar için vav-ı atıf hazfolunur. Niteki, Halid Macid Naşid efendiler geliyorlar, yahut, filân efendi geldi gitti, denilir. [102]

(Zekâtı yok zarar etmez tükenmez eksilmez * Olur mu âdeme hulya gibi hesâb-ı ferah) beyti dahi bu kabildendir.

Ber-vech-i meşruh vav ile atfin makbul olmasında ma'tuf ile ma'tufun aleyh beyninde cihet-i camia bulunmak şarttır. Cihet-i camia ma'tuf ile ma'tufun aleyhi zihinde cem' edecek bir alâka ve münasebettir ki tezayüf ve temasül ve şibh-i temasül ve tezaad ve şibh-i tezaad ve tekarün-i fi'l-hayal kısımlarına münkasım olur.

Meselâ ekall ile ekser beyninde tezayüf vardır ki birinin taakkülü diğerinin taakkulüne tevakkuf eder.

Ve Zühre ile Müşteri beyninde temasül vardır ki yekdiğere şibih ve nazîr olan bir nevi' yıldızlar olup ikisine de birden Sa'deyn denilir.

Ve beyaz ile sufret yekdiğere mübayin renkler ise de beyinlerinde temasüle benzer bir münasebet vardır. Kezalik şems ve kamer beyninde dahi şibh-i temasül vardır.

Beyaz ile sevad beyninde ise tezaad ve arz ve sema beyninde tezaada benzer tekabül vardır.

Tekarün-i hayaliye gelince bunun esbabı mütefavittir. Sunûf ve ahval ve âdâtın ihtilâfiyla muhtelif olur. [103]

Meselâ kâtibe göre kâğıt ve kalem ve kalemtıraş beyninde cihet-i camia-i hayaliyye vardır ki bunlardan biri zikrolunsa diğeri kâtibin hatırına gelir. Ama berberin hatırına gelmez halbuki ustura zikrolunsa berber dahi mikraz ve cınbızı tahattur eyler.

Ber-minval-i meşruh kelimeler beyninde cihet-i camia bulunur ise yekdiğeri üzerine atıfları makbul olur. Ve illâ olmaz. Niteki, şems ve kamer âlemi tenvir eder, denilir. Ve, deve ve deve kuşunun ödleri yoktur, denilebilir. Ama, tavşanın ödü ve güneş muhdestir, yahut, balık ve kertenkele hayvandır, denilse yakışık almaz. Zira ma'tuf ile ma'tufun aleyh

beyninde bir alâka ve münasebet bulunmaz. Kezalik, filân efendi şairdir ve kâtibdir, denilir zira şiir ile kitabet sahiplerinin hayalinde mütekarin ve müctemi' oldukları cihetle beyinlerinde münasebet derkârdır. Ama, filân efendi şairdir ve kısa boyludur, denilmek makbul değildir. Zira şiir ile kasr-ı kamet beyninde münasebet yoktur. Ma'tuf ile ma'tufun aleyh beyninde zaten mugayeret bulunmak şarttır ve illâ atfu'ş-şey'i alâ nefsihî lâzım gelir fakat bazen müttehidü'l-mana olan iki kelimededen biri diğerini tefsir için onun üzerine atfolunur. Tâb ve tâkat gibi. Muharririn (Yok hâlimi arz eylemeğe tâb ü tüvânım * Cevdet [104] ser-i şûrumda bu dem sefer var) beytindeki tâb ü tüvân dahi bu kabildendir.

Kelimeler gibi cümleler dahi bazen vav ile yekdiğeri üzerine atfolunur. Ve cümlelerin atfına vasl ve atıfsız îrâd olunmalarına fasl denilir. Ve yekdiğere vaslolunan cümleler beyninde dahi ber-minval-i meşruh cihet-i camia bulunmak lâzım gelir. Meselâ, Zeyd şairdir ve Amr kâtibdir, denildikte eğer beyinlerinde muhabbet ve sadakat ya adavet gibi bir alâka ve münasebet var ise makbul olur ve yok ise makbul olmaz.

Müsnedün ileyhlerin yahut müsnedlerin veyahut kayıtlarından birer kaydın ittihadı dahi iki cümle beyninde cihet-i camia olur. Niteki, nazır efendinin kethüdası kâtibdir ve reis efendinin kethüdası şairdir, denildiği gibi.

İki şey beyninde fi-nefsi'l-emr cihet-i camia bulunmak atfin sıhhati için kâfi olmayıp belki makama göre o cihetin maksud ve mültefetün ileyh olması şarttır.

Binaenaleyh lâpçına dair muhavere cereyan ederken, lâpçınım dardır ve hanem dardır, denilse makbul olmaz. Ama dar şeylerin ta'dâdı sırasında, mührüm dardır ve lâpçınım dardır ve hanem dardır ve sokağı dardır, denilse makbul olur. [105]

Kezalik, serdar-ı ekrem salı günü düşmen ordusunu bozdu ve terzi ol gün benim cübbemi dikti, denilse makbul olmaz. Ama salı günü vukuatının zabtı kasdolunur ise o vukuatın beyanı sırasında bu kelâm dahi makbul olur. Ama cümlelerin ne hâlde vaslı ve ne hâlde faslı lâzım gelir burası ber-vech-i âtî beyan olunur.

Şöyle ki sıfat ya hâl olmak gibi bir vecihle bir mahalle merbut olan cümle müfred hükmünde olduğundan bu irtibatta diğer cümlelerin ona teşrîki kasdolunur ve beyinlerinde cihet-i camia bulunur ise cümle-i saniye vaslolunur.

Meselâ, o talib ki himmeti ziyadedir ve gayreti fevkalâdedir az vakit zarfında feyzyab olur, denilir.

Ve eğer cümle-i sâniyenin cümle-i ûlâya teşrîki istenilmez ise faslolunur. Meselâ, müdür efendi demiş ki, talebe saat beşte mektebe gelmelidir, hoca efendi bu tenbihi beğenmiyor, denilir ki ve hoca efendi diye vaslolunsa bu cümle dahi müdür efendinin makul-i kavli olmak lâzım gelir bu ise maksada münafidir.

Bir mahalle merbut olmayan cümlelere gelince iki kelâm beyninde cihet-i camia bulunmaz ise kelâm-ı sâninin vaslı caiz olmaz. [106] Niteki, filân efendi uzun boyludur ve filân efendi uykudadır, denilse makbul olmaz.

Ve eğer kelâmeyn beyninde cihet-i camia bulunur ise kelâm-ı sâni vaslolunur. Niteki, güneş battı ve ay parladı, denilir. Fakat evvelki kelâmın bâlâsında bir kayıt bulunup da kelâm-ı sâninin onda teşrîki caiz olmaz ise faslı lâzım gelir. Meselâ, dün filân efendi geldi birâderi artık gider, diye kelâm-ı sâni faslolunur zira vaslolunsa, dün birâderi gider, demek olur.

Ve bir de iki kelâmdan biri haber ve diğeri inşâ olur ise ikincisinin faslı vacip olur. Niteki, sen gel ben gidiyorum ve ben gideceğim birâderim gelsin, denilir.

Müellifin (Takrîr edemem sûz-ı dil ü derd-i derûnum * Söyletme beni hâtır-ı zârımda keder var) beyti dahi bu kabildendir.

Kezalik sual-i mukaddere cevap olan cümle-i istînâfiyye dahi faslolunur. Meselâ, dedi ki Allah'a emanet olunuz, dedim ki Allah selâmet versin, denilir ki evvelki kelâmdan cevabında, ne dediniz, diye sual varid olmağla kelâm-ı sâni ona cevap olarak mefsûlen getirilir. Ve keza, Halid efendiye ihsan etmişsin Halid efendi ihsana lâyıktır, yahut, eski dostunuz ihsana lâyıktır, denildiği gibi. [107]

Ve keza kelâm-ı sâni kelâm-ı evveli müekkid yahut ondan bedel veyahut beyan olur ise faslolunur.

Niteki, bu iş böyledir bunda şüphe yoktur, yahut, filân efendi size ihsan etmiş on bin kuruş atıyye ve birçok hediye i'tasıyla ihsan eylemiş, veyahut, filân beni aldattı sana şöyle böyle muavenet ederim dedi, cümlelerinde olduğu gibi.

Bazen birkaç kelâmdan mürekkeb olan bir fikra diğeri bir fikra üzerine atfolunur. Ve buna atfü'l-kıssa ale'l-kıssa denilir. Ol hâlde iki kıssa beyninde cihet-i camia aranır.

(Misali)

(Fi'l-vaki' Kur'an-ı Kerim ne kelâm-ı manzumdur ve ne de kelâm-ı mensurdur iki

kısımın haricinde bir kelâm-ı lâtifdir ve serâpâ fasîh ve belîğdir * Ve cümle âyat-ı kerime belâgatçe bir derecede olmayıp bazısının bazısına nisbetle belâgatçe derecesi daha a'lâdır fakat cümlesi mu'cizdir yani mislini vücuda getirmekten insan âcizdir) (Kıyas-ı Enbiya)

Vav ile ma'tufun aleyh olan müsnedün ileyh ma'tufuyla beraber cem' hükmündedir. Binaenaleyh gaib suretinde, filân ve filân geldiler, yahut, geldi, denilir. Ama ma'tuf ile ma'tufun aleyh tekellüm ve hitap ve gaybette muhtelif olduklarında gaibe [108] muhatab ve ikisine dahi mütekellim tağlîb olunur. Meselâ, o ve sen bu işi yaparsınız, ve, o ve ben, yahut, sen ve ben bu işi yaparız, denilir.

Muhatab eğer haliyyü'z-zihn ise ber-vech-i bâlâ vav-ı atıf kullanılır. Ve eğer ma'tuf ile ma'tufun aleyhin ictima' ve iştirakinde mütereddid yahut münkir ise vav yerinde hem harfi mükerrer olarak îrâd olunur. Niteki muhatab Ali ve Hasan efendilerden birinin geldiğini musaddık olup da diğerinin geldiğinde mütereddid yahut yalnız birinin geldiğini mu'tekid ise, hem Ali efendi ve hem Hasan efendi geldi, denilir. Kezalik Ali efendiyi ancak kâtip zanneden muhataba, Ali efendi hem kâtiptir hem şairdir, denilir.

(Dahi) ve (de) harfleri edat-ı atıf olup vav yerini tutarlar ve kezalik manasını ifade ederler. Nitekim, Ali Efendi dün buraya geldi bugün dahi Edirne'ye gitti, yahut, bugün de Edirne'ye gidecek, denilir.

Ve bazen cezalara dahil olur. Niteki, sen gidersen ben dahi giderim, denilir. Kezalik, o gelsin ben de gelirim, denilir. Ve (de) harfi bazen hem makamında kullanılır. Bu da geçer o da geçer, denildiği gibi. [109]

Ve fiile lâhik oldukça terâhî manasını ifade eder. Nitekim, geldi de gitti, denilir ki, geldi ba'dehû gitti, demek olur.

Bazen ma'tufun aleyh sîga-i atfiyye ile îrâd olunup vav harfinden müstağni olur ve ma'tuf ile ma'tufun aleyh birer cümle oldukları hâlde ikisi bir kelâm hükmünde olur. Niteki, filân adam şuraya girip çıkıyor, denilir.

Ve sîga-i atfiyye ekseriya mâba'dinin terâhî-i vuku'unu iş'âr eyler. Niteki, geldi ba'dehû gitti, denilecek yerde, gelip gitti, denilir.

Ve bu manayı te'yîd için bazen sîga-i atfiyyeye (de) harfi ilhak olunur. Ve, gelip de gitti, denilir.

(Yahut) edat-ı terdîddir. Yani ahad-i emreyn için olup lisan-ı Arabî'nin (ev) harfine

muadil olur.

(Ya) dahi yahut manasınadır fakat ekseriya mükerrer olarak zikrolunup Arapça'nın kesr-i hemze ile (İmmâ) harfine muadil olur.

Terdid bazen şekk için olur. Niteki, karşıdan bir asker yahut bir zabtiyye geliyor, denilir. [110]

Ve bazen teşkik için olur. Niteki, bu gün senin için rütbe ya nişan arz olundu, denildiği gibi.

Ve bazen tahyîr için olur. Niteki, bu ata ya şu estere bin, denildiği gibi.

Ve bazen taksim için olur. Nitekim, aded ya çifttir ya tektir, denilir.

Edat-ı terdid nadiren hazfolunur. Muharrir-i fakîrin (Bugün yarın deyü ümîdvâr olup kaldık * Kibâr va'desine döndü gitti va'd-i visâl) beyti gibi ki bugün yahut yarın demektir.

Edat-ı terdid ile teaddüd eden müsnedün ileyh ehad-i emreynden ibaret olarak mana müfred olmağla müsnedi daima müfred olarak îrâd olunur. Emsile-i sâbıkada olduğu gibi.

Fakat bu dahi gaib suretindedir. Ama ma'tuf ile ma'tufün aleyh tekellüm ve hitap ve gaybetçe muhtelif oldukları takdirde her birinin müsnedi ayrıca zikir ile atfû'l-cümle ale'l-cümle kabîlinden olarak îrâd olunurlar.

Niteki, bu mektubu ben yazarım yahut sen yazarsın, denilir. Kezalik, ben yazayım ya o yazsın, denilir. Ve kezalik, ya sen yaz ya birâderin yazsın, denilir. [111]

Ama, şu mektubu ben ya sen yazarım, denilmez. Kezalik, birâderim yahut ben yazacağım, denilmez. Ve kezalik, sen yahut birâderin yaz, denilmez.

Edat-ı terdid makam-ı istifhamda dahi ehad-i emreyn için olur. Nitekim, kaleme halife yahut mümeyyiz geldi mi, denildikte, ikisinden biri geldi mi, demek olur. Ve cevabında, evet, yahut, hayır, denilir.

Ve eğer asl-ı fiilin sübutu yani ikisinden birinin geldiği mütekellimin ma'lûmu olup da birinin ta'yînini talep eyler ise edat-ı terdid yerinde yoksa kullanılır.

Meselâ, halife mi yoksa mümeyyiz mi geldi, denilir. Ve bu vecihle istifham kangı makamına kaim olup, filân geldi, diye ikisinden birinin ta'yîni lâzım gelir. Ve bu surette yoksa lâfzı Arapça'nın em-i muttasılası makamına kaim olur.

Kezalik taleb-i tasdik makamında dahi yoksa kullanılır. Nitekim, halife efendi geldi

mi yoksa gelmedi mi, denilir. Ve cevabında, geldi, yahut, gelmedi, denilir. Ve, filân efendi hanesinde midir yoksa değil midir, denilir. Ve, hanesindedir, yahut, değildir, diye cevap verilir. Bu misillü makamlarda yoksa lâfzı yok belki demek olarak em-i munkatîa makamına kaim olur. [112]

Yoksa lâfzı fi'l-asl yok ise demek olarak (Ve illâ) makamında kullanılır ve bu surette kaf ile yazılmak münasip olur niteki benim sözümü dinle yoksa seni te'dîb ederim denilir. Ve bazen ber-vech-i bâlâ (em) harfine muadil olur. Ve bu surette ha ile yazılır.

Ve bazen ihtisar için yoksa lâfzı hazfolunur. Nitekim, halife efendi geldi mi gelmedi mi, denilir.

(Belki) edat-ı idrâbdır. Yani hükmü ma'tufün aleyhten sarf ile ma'tufa nakl içindir. Niteki havanın burûdetine nazaran, canib-i şimalde yağmur belki kar yağmış olmak gerektir, denilir. Kezalik burûdetin şiddetine nazaran, bu gece dağlara kar düşecek belki düşmüştür, denilir.

(Hattâ) kavîden zaîfe yahut zaiften kavîye intikal içindir. Niteki filân kalemin kâtipleri hatta mülâzımları bile bundan a'lâ yazarlar ve filân mahkemenin mümeyyizleri hatta başmümeyyizi bile böyle bir ilâm yazamazlar. Ve kezalik, efendi yattı hatta uyudu, denilir.

İmdi velâkin ve feth-i hemze ile ama dahi cümleleri yekdiğere rabtederler. İmdi tafsil içindir ki bir kelâm-ı mücmeli tafsil için îrâd olunan kelâmın üzerine dahil olur. [113] Ve bir kelâm-ı mücmeli şerh ve îzâh için îrâd olunan tafsilâta ekseriya şöyle ki ibaresiyle bed'olunur.

Lâkin istidrâk içindir ki bir cümlemin îhâm eylediği hatırayı def için îrâd olunan cümlemin üzerine dahil olur. Ancak ve fakat lâfızları dahi bazen bu makamda isti'mal olunurlar. Ama dahi bunlara karîb bir manada isti'mal olunur. Şöyle ki bir kelâmı mübhem kalan bir şey'i îzâh için getirilen cümlemin üzerine dahil olur.

Elhasıl imdi tafsil-i icmal ve lâkin def-i îhâm ve ama îzâh-ı mübhem içindir.

(Zira) ve (çünkü) mâkablinin sebep ve illeti olan kelâmın üzerine dahil olurlar.

Ve bazen sebep ve illet olan cümle ki edatıyla mâkabline rabtolunur. (Bugün şâdim ki yâr ağlar benimçün) mısraında olduğu gibi.

Ve sebep ve illet olan kelâm eğer mukaddem getirilir ise mâba'di ona (bu sebepten

nâşî) ya (bu cihetle) veya (binaenaleyh) gibi bir ibare ile rabtolunur. Ve bazen bir delilden sonra sarâhaten zikrolunan neticesinin üzerine (öyle ise) ibaresi idhal kılınır. [114] Ve sebep ve illet olan cümle mâba'dindeki cümleye kaydolup da ikisi bir kelâm itibar olunacak olduğu hâlde evvelkisi sîga-i sıla olarak (olduğu için) ya (olduğundan) veya (olduğuna binaen) gibi bir suret ile cümle-i sâniyyeye rabtolunur.

Ve bazen cümle-i ûlâya (diye) lâfzı ilâvesiyle cümle-i sâniyyeye rabtolunur. Ve bu diye lâfzı bazen ta'lil ve bazen tereccî makamında müsta'mel olmağla Arapça'nın lealle harfine muadil olur. Ve (diye) bazen mâba'dini müfessir ve mübeyyin olur. Meselâ, sudûra yazılan tezkireye semâhatlü diye başlanır, denildikte, diye, diyerek demek olup başlamak fiilini beyan eyler.

Ve bazen cümle-i ûlâ sîga-i atfiyye olarak îrâd olunur. (Beytün limuharririhi) (Galib gelip hazân u şitâsı bahârına * Devrin safâ-yı neş'esi değmez humarına) gibi.

Ve bazen cümle-i sâniyyenin cümle-i ûlâya incizab ve irtibat-ı ma'nevîsi vazih ve revabit-ı lâfziyyeden müstağni görülerek faslolunur. (Lilmüellif) (Uymaz zaman kimseye hakkıyla çaresiz * Lâkayd olup da gitmeli âdem uyarına * Yârin vefâsı yok dil-i ağyar kîne-cû * Cevdet azîmet etmeli uzlet diyârına) beyitlerinde olduğu gibi. [115]

Ekseriya irsâl-i mesel tarîkıyla îrâd olunan cümleler dahi bu kabilden olarak faslolunur. Nitekim (Tahammül eylemez zûr-ı hevâya perde-i ismet * Girîbân-çâkî-i gül dest-i bîdâd-ı sabâdandır) beytindeki mısra'-ı sâni irsâl-i mesel kabîlinden olarak mısra'-ı evvele o kadar güzel merbut ve müncezibdir ki edat-ı rabta muhtac değildir.

Fasl-ı Sâbi'

(İcâz ve İtnâb hakkındadır)

Mana-yı maksudu ibare-i mütearefeden ekall olan ibare ile eda eylemek icâz ve ondan ekser ibare ile eda eylemek itnâbdır. İbare-i mütearefe evsât-ı nâsın muamelât ve muhaveratında isti'mal edegeldikleri âdî ibarelerdir ki muradları ancak asıl manayı delâlât-ı vaz'iyye ile ifadedir. Mukteziyyat-ı ahvâle riayet değildir.

Binaenaleyh fenn-i belâgatçe ibare-i mütearefede zaten meziyyet yok ise de bülegadan biri muhatabın hâline riayeten ibare-i mütearefeye musavî elfâz ile ifade-i meram eyler ise mukteza-yı hâle riayet bulunacağı cihetle belîğ olur. Ve buna müsavat denilir. [116]

Ve daha muhtasar bir ibare îrâd ettikte eğer ibaresi asıl manayı ifadeye vâfi ise îcâz denilir ve az lâfız ile çok mana ifade eylemiş olacağı cihetle inde'l-bülega pek makbul olur. Ve eğer vafi değil ise ihtisar-ı muhill denilir ve inde'l-bülega merdud olur. Meselâ (Cühelâ ve humakaca yaşamak * Keder ile yaşamaktan yeğdir) beytinden maksad cehl ve hamakat ile rahat yaşamak dür-endişâne ve âkılâne mükedder yaşamaktan evlâdır demek ise de ibaresi bu manayı ifadeden kasır olduğuna mebnî ihtisar-ı muhill demek olduğu cihetle merdud olur.

Ve ibare-i mütearefeden daha ziyade elfâz ile ifade-i meram olundukta eğer ziyadesi faide zmnında ise itnâb denilir bu dahi inde'l-bülega makbuldür.

Ve eğer ziyadesi faidesiz ise tatvîl denilir ve inde'l-bülega merdud olur. Meselâ kizb ve dürûğ ikisi dahi bir manaya olduğu hâlde yalan denilecek yerde kizb ve dürûğ denilse tatvîl kabîlinden olmağla makbul olmaz.

Kezalik Mebâni'l-İnşâ'nın hutbesinde (Ol münşî-i esâlib-i meşâir ü havâss ü mürettib-i sahâif-i tekvîn ü esâs) ibaresinde meşâir ü havass bir manaya olarak tatvildir haydi buna [117] atf-ı tefsîr diyelim ama esas kelimesi mücerred seci' için getirilmiş bir haşiv olduğu cihetle makbul olamaz.

Îcâz ya bilâ-hazf olup îcâz-ı kasr denilir. Veyahut hazf ile olup îcâz-ı hazf denilir.

Îcaz-ı kasr. (Kısasta hayat vardır) kelâmı gibidir ki bundan murad (İnsanın ne vakit katil olur ise katlolunacağını bilmesi katle cesaret etmemesine bâdî olur bu cihetle pek çok kimseler katlden kurtulur ve katilin katli onların mücib-i hayatı olur) demektir. İşte ol kelâm-ı mücizde hazf bulunmadığı hâlde bu kadar çok manaları müfid olur.

Mısraun limuharririh (Şâne-i zülf-i sühandir itiraz) dahi bu kabildendir ki zülf tarandıkça güzelleştiği gibi sühan dahi itiraz gördükçe tashîh olunarak güzelleşir demektir.

Îcâz-ı hazfin envayı çoktur. Bazen cümlelerin bir cüz'ü hazfolunur. Meselâ, filân karye ahalisinden sor, denilecek yerde, filân karyeden sor, denilir. Mekteb-i fûnun-ı rüşdiye yerinde mekteb-i rüşdiye ve tarîk-ı ricâl-i ilmiyye yerinde tarîk-ı ilmiyye ta'birleri dahi bu kabildendir. Fusûl-i sâlifede dahi bu misillü îcâzların emsâl-i kesîresi sebkemiştir. [118]

Ve bazen cümle-i şartıyye hazfolunur. Nitekim, yarın bize gel sana ikram ederim, denilir ki, eğer gelir isen ikram ederim, demek olur. Ve bazen cümle-i cezâiyye

hazfolunarak yerine diğerk bir cümle ikame olunur. Nitekim, sana mu'teriz var ise eslâf-ı üdebaya nice muterizler var idi, denilir ki, sana muteriz var ise kaydetme zira eslâf-ı üdebâya nice mu'terizler var idi, demek olur.

Îcâzın en güzel bir misali dahi (Barika-i hakikat tesadüm-i efkârdan çıkar) kelâm-ı hikmet-i iştimalidir ki telâffuz olunur iken zihn-i sami'e güzel teşbihler tevarüd ediyor zira bârika nasıl ki âfâkı aydınlık ederse hakikat dahi enfüsü tenvir eyler halbuki barikayı ta' kib eden yağmur nasıl ki bağ ve bostanı irvâ eder ise hakikate müteferri' olan ulûm-ı yakîniyye dahi hadâik-ı irfanı ihya eyler ve efkârın ihtilâf ve tedafüü eczâ-yı ferdiyyenin kuvve-i berkıyye vasıtasıyla tesadümüne pek benzer az lâfz ile ne çok ve ne güzel manalar ifade olunmuştur.

İtnâbda daima bir nükte aranır. Ez-cümle bazen îzâh ba'de'l-ibham için olur. Nitekim, insan kocadıkça iki hasleti tazelenir onun biri hırs ve diğeri tûl-i emeldir, denilir. Ve bu kelâmın ihtisarı istenilir ise, hırs ve tûl-i emeli [119] tazelenir, denilmek lâzım gelir fakat sâmi'in nazar-ı dikkatini celb ile sözü gereği gibi kulak verip dinlemesi için başta müphem olarak getirilip de daha sonra izah olunmuştur. İki şeyin zevalinden önce değeri bilinmez biri sıhhat ve diğeri emniyettir fıkrası dahi bu kabildendir.

Ve bazen bir lâfz-ı eamın zikrinden sonra onun müştemilâtından olan bir ehassın zikriyle olur. Bu dahi ehassın fazl u meziyyetine tenbih içindir. Şöyle ki eamdan haric başka bir nev' imiş gibi iddia edilmiş olur.

Nitekim envâ'-ı hayvandan biri insan olduğu hâlde sair envâ'a nisbetle fazl u meziyyeti olduğundan gûya cins-i hayvandan değil imiş gibi onun üzerine atfolunarak hayvan ve insan denilir.

Ve bazen mana-yı maksudu takrir ve te'kîd için bir kaydın ilâvesiyle olur. Ve buna tetmîm denilir.

Nitekim, gözümle gördüm beyefendi misafirini en ziyade sevdiği ata bindirdi, denildikte gözümle ve en ziyade sevdiği lâfızlarının ilâvesi gibi.

Ve bazen linüktetin sözün tekrarıyla olur. Nitekim te'kîd-i inzâr için, böyle etmeyiniz sonra görürsünüz sonra [120] görürsünüz, denilir. Ama bilâ sebep tekrar olunur ise tatvil kabîlinden olmağla merdud olur.

Ve bazen bir cümleyi te'kîd için onun manasını müştemil olan bir cümle ilhak

olunur. Ve buna tezyîl denilir. Nitekim, onlar belâlarını buldular insan ettiğinin cezasını çeker, denilir.

Bazen dahi kelâmnda hilâf-ı maksadı îhâm eder bir şey bulunmağla onu def için bir söz ilâve olunur.

Nitekim, ahhâbı yanında kuzu gibidir ama a'dâya karşı arslandır, denilir ki evvelki cümlede hulkunun mülâmeyemeti cebanetten olmak ihtimali vârid-i hâtır olmağla onu def için cümle-i sâniyye ilâve olunmuştur.

Ve bazen def-i îhamdan başka bir nükteye mebni söz arasına bir cümle idhal olunur. Ve buna cümle-i mu'tarîza denilir. Nitekim, İstanbul şehri Allahu Teâlâ daha ziyade ma'mur etsin âlemin fihristidir, denildikte mûsnedün ileyh ile mûsned arasına cümle-i duaiyye idhal olunması gibi. [121]

Bâb- Sâni

(Turuk-ı ifade beyanında olup bir mukaddime ile beş faslı müştemildir)

Mukaddime

Bâlâda beyan olunduğu üzere hakikat mana-yı mevzuun lehinde müsta'mel olan lâfızdır. Ve mana-yı hakikîsi müteaaddid olan kelimeye lâfz-ı müşterek denilir. Göz lâfzı gibi ki lisan-ı Türkî'de insanın âlet-i basarı ve su menba'ı manalarında müşterek olup isti'malde karine-i muayyene ile bu manalardan biri taayyün eder. Çalmak dahi bu kabildendir ki çan çalmak ve mal çalmak manalarında müşterektir.

Fakat bir mana-yı lûgavîden bir alâka ve münasebete mebnî bir mana-yı şer'îye ya örfîye nakl ile vaz' olunan kelimeye menkul denilir ki bir cihetle hakikat ve bir cihetle mecaz olur.

Meselâ salât lâfzı lûgatte duâ manasına olduğu hâlde ıstılah-ı şer'de namaz manasına vaz' olunmuş olmağla duâ manasında isti'mal olduğu hâlde lûgate nazaran hakikat ve ıstılah-ı şer'e nazaran mecaz olur.

Dâbbe lâfzı dahi lûgaten yeryüzünde gezen hayvan demek olduğu [122] hâlde örfen feres manasına naklolunmağla evvelki manada isti'mal olduğu hâlde lûgaten hakikat ve örfen mecaz olur ve feres manasında isti'mal olduğu hâlde lûgaten mecaz ve örfen hakikat olur.

Kezalik sarık sarmak fiilinden müştak bir sıfat olarak ale'l-ıtlak sarılmış olan şey' demek olur ama örfen suret-i mahsusada başa sarılan ve amame denilen beze tahsis olunmuştur.

Ve münasebet gözetilmeyerek bir manadan diğer manaya naklen vaz' olunan kelimeye mürtecel denilir. Ve her kangı manada isti'mal olunsa ona mevzu olduğu cihetle hakikat olur. Bir münasebet mülâhaza olunmaksızın çocuklara vaz' olunan isimler gibi.

Ama vaz' ve alâka olunmaksızın bir lâfzın mana-yı mevzuun lehinden başka bir manada isti'mali sahih olmaz. Meğer ki galat olarak isti'mal oluna. Niteki bir kitaba işaret olunarak, tut şu atı, denildiği gibi.

Ve bir lâfız bilâ vaz' bir alâkaya mebnî mevzuun lehin gayri bir manada müsta'mel olduğu hâlde eğer mevzuun lehin irâdesine mani karîne bulunmaz ise kinaye denilir. [123] Ve ol vecihle karîne-i mania bulunur ise mecaz denilir. Ve bazen mukayyed olarak

mecaz-ı lûgavî dahi denilir ki mecaz-ı aklî mukabili olur.

Mecaz-ı aklî isnadda mecaz demektir. Ama ale'l-ıtlak mecaz lâfzı zikrolunduğu hâlde mecaz-ı lûgavî murad olur.

İşte bunun alâkası müşabehet ise istiare ve başka bir münasebet ise mecaz-ı mürsel denilir.

Bunların her biri birer fasılda beyan olunacaktır. Ve teşbih beyne'l-üdeba kesîrül-isti'mal olan istiarenin mebnıyyün aleyhi olduktan başka teşbîhatta pek çok letaifi beyaniyye bulunmağla üdebanın at oynattıkları bir meydan-ı müsabakadır. Binaenaleyh teşbih için dahi bir fasl-ı mahsus yazılacaktır. Minellahi tevfiik.

Ulema-yı beyaniyye bunda müttetiklerdir ki mecaz ve kinaye hakikatten ve istiare teşbihten eblâğdır.

Fasl-ı Evvel

(Mecaz-ı aklî beyanındadır)

Mecaz-ı aklî. Bir fiili mâ hüve lehine yani inde'l-mütakellim hakkı olan mülâbisine isnad etmeyip de mâ hüve lehin gayri olan mülâbisine isnad etmektir. [124]

Fiile faili mülâbis olduğu gibi zaman ve mekân ve sebebi dahi mülâbis olur. Ve bunların fiile mülâbesede fail ile iştirakleri mecaz-ı aklînin alâkasıdır. Fakat bunda dahi karîne-i mania bulunmak şarttır.

Meselâ bir mütedeyyin kimse, mevsim-i bahar otları inbat eyledi, dedikte mecaz-ı aklî olur. Zira onun indinde otları inbat eden Bârî Teâlâ hazretleridir. Fakat vakt-i bahar olmağla sanki otları ol mevsim inbat ediyor gibi tahayyül ederek inbat fiilini zamanına isnad eyler. Ama bu sözü bir dehrî söylemiş olsa mecaz olmayıp hakikat olur. Mecaz-ı aklînin ya iki tarafı hakikat veya ikisi de mecaz-ı lûgavî yahut biri hakikat ve diğeri mecaz-ı lûgavî olur. Niteki misal-i mezkûrda iki tarafı dahi hakikattir. Ve, zamanın nevcivanlığı yeri ihya eyledi, dediğimizde iki tarafı dahi mecaz olur. Çünkü nevcivanlık insanın harâret-i garîziyyesi ziyade ve kavî olmaktan ibaret olduğu hâlde burada mecazen kuvve-i nâmiyyenin izdiyadı manasında müsta'meldir. Hakikaten ihya dahi hayat vermek manasına olup his ve hareket-i irâdiyyeyi muktazî ve beden ve rûha muhtac olur. Lâkin burada mecazen kuvve-i nâmiyyeyi bi't-tehyîc envâ'-ı nebatat [125] ile yere hüsün ve revnak vermek manasında müsta'meldir. Ve, mevsim-i bahar yeri ihya etti, dediğimizde

müsnedün ileyh tarafi hakikat ve müsned tarafi mecaz olur. Ve, zamanın nev-civanlığı otları inbat eyledi, dediğimizde müsnedün ileyh mecaz ve müsned hakikat olur.

Kezalik, serdar-ı ekrem düşmeni münhezim etti, dediğimizde tarafeyni hakikat olduğu hâlde mecaz-ı aklî olur. Çünkü hakikat-i hâlde düşmeni münhezim eden serdarın askeridir kendisi âmir ve müdebbirdir. Fakat bu fiilde dahl-i azîmi olduğundan ol fiil sebebine isnad kabilinden olarak ona isnad olunur.

Muhabbetiniz beni buraya kadar getirdi ve mülâkatınız bana meserret verdi, cümleleri dahi bu kabildendir.

Filân adam ayn-ı adalettir, yahut, adalet-i mücessemedir, veyahut, adalet odur, cümleleri dahi kezalik mecaz-ı aklî kabîlindedir. Çünkü adalet ol adamın işlediği işlere mahmul ve müsned olur zatına haml ve isnad olunamaz fakat çok adalet eylediği cihetle gûya adalet tecessüm etmiş gibi tahayyül olunarak ona isnad olunur.

Ve eğerçi bu misillü terkîbler muzâf-ı mahzûftur yani ehl-i [126] adalet ya sahib-i adalet diye te'vil olunmak dahi kabil ise de bu takdirce matlûb olan mübalâğa fevt olup bir âdî söz hükmüne girer.

Tezyîl

Ber-vech-i bâlâ muzâf hazf olunup da muzâfun ileyh onun makamına ikame olunduğu hâlde mecaz-ı hazfî denilir. Yerine göre bu dahi bir tarîk-ı meslûktür. Fakat mütekellimin garazına ait bir meslektir.

Niteki bir şeyi öğrenmek için, ehl-i karyeden sor, denilecek yerde, karyeden sor, denilse mecaz-ı hazfî olur. Ama bir kimse harâb ve ahalsi nâyab olan bir karyenin önünden geçer iken nush ve îkaz yolunda refîkine veyahut ibret ve itti'âz yolunda kendi kendiyeye, şu karyeye sor ki ahalsi ne oldu, dese mecaz-ı hazfîye hamlolunamaz.

Kezalik ber-vech-i bâlâ, filân adam adalettir, denilse mübalâğa husulü için mecaz-ı aklîye mahmul olup mecaz-ı hazfîye hamlolunmak münasib olmaz.

Fasl-ı Sâni

(Mecaz-ı mürsel beyanındadır.)

Mecaz-ı mürsel. Mana-yı mevzuun lehin irâdesine mani' karîne [127] olduğu hâlde müşabehetten başka bir alâkaya mebnî mana-yı mevzuun lehin gayrisinde müsta'mel olan lâfızdır.

Âlâka mevzuun lehin gayri olan mananın mana-yı mevzuun lehe zihinde fi'l-cümle lüzum ve ittisalidir yani bu mana-yı hakikîden ol mana-yı mecazîye zihnin intikalini musahhah olan bir münasebettir. Lisan-ı Osmanî'de müşabehetten başka meşhur olan alâkalar bunlardır: âliyyet, mazhariyyet, hulûl, sebebiyyet, cüz'iyet, umûm, itlak, kevnîyyet, evvelîyyet.

Âliyyet. Mana-yı hakikînin mana-yı mecazîye âlet olmasıdır. Nitekim âlet-i tekellüm olan uzv-ı ma'lûma mevzu' lisan lâfzı lûgat manasında isti'mal olunur. Ve lisan-ı Arab ve lisan-ı Türk denilir.

Mazhariyyet. Mana-yı hakikînin mana-yı mecazîye mahall-i zuhur olmasıdır. Nitekim kol kuvvet ve kudretin mahall-i zuhuru olduğundan kudret manasında isti'mal olunur ve, senin kolun uzundur, denilir.

Hulûl. Mana-yı hakikî ile mana-yı mecazîden biri diğere mahal olmaktır. Meselâ, mangalı yak, denilir ve zikr-i mahal ve irâde-i hâl tarîkıyla içindeki kömür irâde olunur. Ve, bu ateşi öteki odaya götür, denilir ve zikr-i hâl ve irâde-i [128] mahal tarîkıyla içinde ateş olan mangal murad olunur.

Sebebiyyet. Mana-yı hakikî ile mana-yı mecazîden biri diğere sebep olmaktır. Niteki, bereket yağıyor, denilir ve zikr-i müsebbeb ve irâde-i sebep kabîlinden olarak bereketten yağmur kasdolunur. Ve, ateş basdı, denilir ve sebep ve illet olan ateşten hararet kasdolunur.

Cüz'iyet. Mana-yı hakikî ile mana-yı mecazîden biri diğerrinin cüz'ü olmaktır. Nitekim zikr-i kül ve irâde-i cüz' kabîlinden olarak, tırnağımı kestim sakalımı kestirdim, denilir.

Umum. Mana-yı hakikî ile mana-yı mecazîden biri diğerrinden eamm olmaktır. Niteki hayvan denilip de hususiyyet vechile at irâde olunur. Ama âmmın hâs zımnında tahakkuku i'tibariyle bir ferdi murad olduğu hâlde hakikat olur. Meselâ, bir hayvan gördüm, denildikte hayvan efradından bir ferdi zımnında tahakkuku i'tibariyle mana-yı mevzuun lehinde isti'mal olunmağla hakikat olup mecaz olmaz.

Itlak. Mana-yı hakikî ile mana-yı mecazîden birinin mutlak ve diğerrin mukayyed olmasıdır. Nitekim (Âlem o âlem olmadığın şimdi anladım * Âlemde âdem olmadığın şimdi anladım) beytinde âdemden kâmil ve vefâkâr adam irâde olunduğu gibi. [129]

Kevniyyet. Bir şey'i hâl-i sâbıkının ismiyle tesmiye etmektir. Nitekim, yetimlere mallarını veriniz ki sinn-i rüşde bâliğ oldular, denilir ve, mukaddemâ yetim olan yiğitlere eytâm sandıklarında mahfuz olan mallarını veriniz, demek olur.

Evveliyyet. Bir şey'i sonra bulunacağı hâlin ismiyle tesmiye etmektir. Niteki, ateş yak, denilir ve, ateş olacak kömürü yak, demek olur. Kezalik, buğdaylar bitti, denilir ve, buğday olacak ekinler bitti, manası irâde olunur.

Mecaz-ı mürsel, bazen dahi lâfz-ı mürekkeb olur. Niteki, akranım münkarız oldu kadrımı bilen kalmadı, denilir. Ve sebebiyyet alâkasıyla, mahzunum mükedderim, manası kasdolunur. Sıyağ-ı ukud gibi inşâ manasında müsta'mel olan sair cümle-i haberiyyeler dahi bu kabildendir.

Zikrolunan alâkalar bazen müşabehet ile müctemi' olur. Binaenaleyh bir lâfız bir cihetle mecaz-ı mürsel ve diğere cihetle istiâre olur.

Meselâ, onun hâli böyle söylüyor, denildikte söylemekten delâlet manası murad olur ve söylemenin delâlete sebep olduğu mülâhaza olunursa mecaz-ı mürsel olur ve eğer ifhâm-ı meramda delâletin nutka teşbîhi mülâhaza olunursa istiâre olur. [130]

Fasl-ı Sâlis

(Teşbih beyanındadır)

Teşbih bir şey'e mezîd-i ihtisas ve taallûku olan vasıfta diğere şey'in müşareket ve mümaseletine delâlet etmektir.

Bu iki şey teşbihin tarafeynidir ki biri müşebbeh diğere müşebbehün bihtir. Ve ikisinin müteşarik oldukları vasfa vech-i teşbih ve vech-i şebeh denilir. Erkân-ı teşbih dörttür. Müşebbeh ve müşebbehün bih ve vech-i şebeh ve edat-ı teşbihtir.

Lisan-ı Türkî'de edat-ı teşbih gibi harfidir. Ve bazen bu makamda sanki ve gûya gibi lâfızlar kullanılır.

Teşbihte tarafeynin ikisi dahi mezkûr olmak şarttır. Ve birisi matvî olur ise istiâre olur. Nitekim tafsîli fasl-ı mahsusunda gelir.

Ama tarafeynden biri karîneye binaen hazfolunur ise mezkûr hükmünde olmağla yine teşbih kabîlinden olur. Meselâ, filân nasıldır, diyen kimseye cevaben, arslan gibidir, denildikte, o kimse arslan gibidir, demek olarak teşbih kabîlinden olup istiâre olmaz.

Vech-i şebeh mezkûr olur ise teşbih-i mufassal denilir. Ve metrûk olur ise teşbih-i

mücmel denilip mübalâğayı müfid olur. [131] Meselâ (Zeyd şecaatte arslan gibidir) cümlesine nisbetle (Zeyd arslan gibidir) cümlesi teşbihte daha mübalâğalıdır. Teşbîh-i mücmelde vech-i şebeh bazen zahir olup onu herkes anlar. Nitekim, Zeyd arslan gibidir, denildikte vech-i şebehin şecaat olduğu zahirdir. Ve bazen hafî olup onu ancak havas anlar. (Kıldı meftun nighin dilleri Hârût misâl * Etmeden gamzelerin fitneye âgâz henüz) beytinde olduğu gibi.

Yine teşbîh-i mücmelde bazen tarafeynden birinin yahut ikisinin vech-i şebehi iş'âr eden vasfî zikrolunur.

Niteki (Mesâfât-ı hayâtı kat' için gerdüne-i ömre * Sipihrin mihr ü mâhı çerh işi iki tekerlektir) beytinde ömür arabaya teşbih olunduğu gibi mihr ü mâh dahi iki tekerleğe teşbih olunup düz ve musammat ve müdevver olmak dahi vech-i şebektir ki çerh işi vasfî onu iş'âr eder.

(Âkıbet gönlüm esîr ettin o gîsûlarla sen * Hey ne câdûsun ki âteş bağladın mûlarla sen) beyti dahi bu kabildendir ki harikulâde iş görmek vech-i şebek olup yanar ateş gibi olan gönlü mûlarla bağlamak vasfî dahi onu iş'âr eyler. Vech-i şebehte etem ve eşher olan taraf müşebbehün bih kılınır. [132] Bahadır adamı arslana ve hucceti şemse teşbih gibi. Ve bazen mübalâğa için emir bilâkis olur. Ve müşebbehün bih kılınan tarafın etemmiyyeti îhâm edilir. Bu ise iddiaî bir etemmiyyettir. İşte buna teşbîh-i maktûb denilir. Arslanı bir bahadır ve şemsi hüccet-i bahireye teşbih gibi. (Anber-âmîz eser nesîm-i sabâ * Acabâ yâr kâkülün mü tarar) beyti bu kabildendir ki bûy-ı anber şemîm-i kâkül-i yâre teşbih olunmuştur.

(Nergis nigh-i dâde-i bîmârına müştak * Sünbül küre-i turre-i tarrârına muhtâc) beyti dahi bu kabildendir.

Elhasıl gerek hakikaten ve gerek iddiâen vech-i şebehte etem ve eşher olan taraf müşebbehün bih kılınır. Ve nâkıs olan taraf müşebbeh kılınarak ona ilhak olunur.

Ama iki şey'in bir emirde cem'i kasdolunur ise teşbihten sarf-ı nazar olunarak teşâbüh ve tesâvî yoluna gidilir. (Ser-i mû farkı yoktur beynimizde zülf-i dilberle * Siyeh-bahtız perîşân-rûzgârız hane-ber-düşuz) beytiyle (Bilmez oldum sâkiya derd-i firâk-ı yâr ile* Mey midir bu yâ sirişk-i çeşm-i giryânım mıdır) beytinde olduğu gibi.

Tarafeynin vech-i şebehte iştiraki ya tahkikî veyahut tahyîlî olur. Meselâ bir bahadır

adamı şecaatte arslana teşbih ettiğimizde onların [133] şecaatte iştirakleri tahkikî olur. Zira şecaat ikisinde dahi mevcut ve muhakkaktır. Ama âşıkın bahtı siyahlıkta zülf-i yâre teşbih olundukta onların siyahlıkta iştirakleri tahyilî olur. Zira siyahlığın müşebbehte vücudu muhakkak olmayıp belki muhayyel ve müevveldir. Çünkü baht-ı menhûsun ve kederli günlerin siyahlık ile tavsifi meşhur ve şayi' olmuştur. Nitekim, ak akçe kara gün içindir, denilir. (O siyeh-çerde âha mâildir * Nür ammâ siyâha mâildir) beytinde âhta siyahlık tahayyülü dahi bu kabildendir.

Vech-i şebeh bazen emr-i vahid olur. Yüzün humrette güle ve bir adamın cür'ette arslana ve ilmin hidayette nûra teşbîhi gibi. Ve bazen müteaddid olur. Bir kuşun hiddet-i nazar ve kemal-i hazerde gurâba ve insanın hüsn-i tal'at ve nebâhet-i şânda şemse teşbîhi gibi.

Bu suretlerde tarafeyn dahi bazen müfred-i mutlak olur. Emsile-i sabıkada olduğu gibi.

Ve bazen müfred-i mukayyed olur. Gurre-i feresi beyaz-ı subha teşbih gibi ki bir münîrin ondan ziyade olan bir emr-i muzlim içinde zuhuru vech-i şebektir. [134]

Ve bazen vech-i şebeh vahid hükmünde mürekkebeb yani müteaddid şeylerden müntezi' bir hey'et ve keyfiyyet olur.

Bu surette tarafeyn dahi bazen müfred ve bazen ol vecihle mürekkebeb yani birer hey'et-i müntezia olur.

Neff'nin at medhinde olan (Cihan-ı sür'ate gûya felektir kâse-i sümme * Ser-i mıhu sevâbit na'l-i zerrindir yeni ayı) beytinde olduğu gibi ki atın tırnağı müşebbeh ve felek müşebbehün bih olup ikisi dahi müfreddir bir muka'ar cirmin etrafında küçük küçük parlak cirimler ile bir şekl-i mukavvesten müntezi' olan hey'et dahi vech-i şebektir.

Ve iki fırka-i askeriyyenin tesadümüyle icra olunan esliha-i beyza muharebesinin beyanı makamında (Yerden kalkıp da başlarımızın üzerinde tekâsuf eden toz içinde kılıçlarımızın parlayışı geceleyin ale't-tevâli biribiri üzerine düşen yıldızların görünüşü gibi idi) denildikte yerden kalkıp da tekâsuf eden toz ile cihat-ı muhtelifeyi sür'at ile hareket eden kılıçlardan müntezi' olan hey'et müşebbeh ve geceleyin mütevaliyen mütesakit olan şehablardan müntezi' olan hey'et müşebbehün bih olup bir karanlık şey içinde muşrik ve müstatîl ve mütenasip cirimlerin cihat-ı muhtelifeye hareketlerinden müntezi' olan hey'et

[135] dahi vech-i şebektir. Bu cihetle üçü dahi birer hey'et-i müntezia olarak mürekkebdirler.

(Zülfün döküp izârına o mâh-rû gezer * Gûya derûn-ı ebr-i felekte kamer gezer) beytiyle müellifin (Gümüş servi temâşâ etsin ol meh bahr-ı eşkimde * Gözümde çün hayâl-i kadd-i sîm-endâmı kalmıştır) beyti dahi bu kabildendir.

Böyle mürekkebin mürekkebe teşbihi bazen bir surette olur ki tarafeynin eczası dahi yekdiğere teşbih olunabilir ise de asıl letafet ve hüsn-i te'sir hey'etin hey'ete teşbîhinde olmağla eczanın yekdiğere teşbihi maksad-ı aslî olmaz. Salifü'z-zikr misallerde olduğu gibi.

Ve bazen bir surette olur ki eczanın yekdiğere teşbihinde hüsün ve letafet bulunmaz.

Niteki Müşteri'nin arkasında Mirrîh'in görünüşü bir emîrin önünde meş'ale ile ziyafetten avdet edişine teşbih olundukta hey'et-i münteziyanın hey'et-i münteziaya teşbihi müstahsen olur ise de Mirrîh'in re'sen ziyafetten avdet eden emîre teşbihi çendan müstahsen olmaz.

Kezalik Fuzûlî'nin (Sebze üzre gezdirir gül berkini bâd-ı sabâ * Sanki sebze âsmândır kevkeb-i seyyâr gül) [136] beytinde varak-ı gülün sebze üzere seyrinden müntezi' olan hey'eti gökte kevkebin seyrinden müntezi' olan hey'ete teşbîhi müstahsen ise de münferiden sebzenin göğe gülün kevkebe teşbîhi güzel olmaz.

(İhâta etti ten-i zerdimi sirişk-i keder * Miyân-ı cûyda kaldım misâl-i nîlüfer) beyti dahi bu kabildendir ki hey'et-i münteziyanın hey'et-i münteziaya teşbîhi müstahsen ise de yalnız ten-i zerdin nîlüfere teşbihi çendan müstahsen değildir.

Ve kezalik (Ruhunda hâl-i hind ü hâba varmış kâkül örtünmüş * Şeh-i mülk-i Habeş'tir gül döşenmiş sünbül örtünmüş) beyti mürekkebin mürekkebe teşbîhi kabîlinden olup bunda ruhun güle ve kâkülün sünbüle teşbîhi müstahsen olur ise de bir âdî teşbih kabîlinden olur. Münferiden hâlin şeh-i mülk-i Habeş'e teşbîhi ise çendan güzel olmaz.

Bazen iki zıddın zıddiyette iştiraklerine binaen nefis-i tezattan vech-i şebek intiza' olunarak temlîh ya tehekküm vasıtasıyla tenasüb menzilesine tenzil kılınır. Niteki mizâh ve lâtife siyakında yahut istihza makamında korkak bir adam hakkında arslan gibidir ve bahîl kimesne hakkında Hatem gibidir denilir.

Teşbîhin tarafeyni bazen müteaddid olur. Şöyle ki ya müşebbehler [137] birbirine ve müşebbehün bihler dahi ayrıca birbirine merbut olarak îrâd olunurlar. İşte buna teşbîh-i melfûf denilir.

(Hased-i kalb-i adüv lûtf ile olmaz zail * Sengde muzmer olan âteşe âb etmez eser) beytinde olduğu gibi ki kalb-i adüv taşa ve hased ateşe ve lûtuf suya teşbih olunmuştur. (Pâk-tıynet kûşe-i gurbette hâr olsun mu hiç * Gevher âgûş-ı sadeften dûr olur kıymetlenir) beytiyle (Yâr için ağyâre minnet ettiğim ayb eyleme * Bâğbân bir gül için bin hâre hizmetkâr olur) beyti dahi bu kabildendir.

Yahut her müşebbehün bih kendi müşebbehinin yanında getirilir. Buna dahi teşbîh-i mefruk denilir. (Yüzü güldür saç sünbül gözü nergis kaddi serv) gibi.

(Sînede bir lâhza ârâm eyle gel cânım gibi * Geçme ey rûh-ı revân ömr-i şitâbânım gibi) beyti bu kabildendir ki cânânın sînede ârâmı cânın tende durmasına ve bilâ tevakkuf geçmesi ömrün sür'at-i mürûruna teşbih olunmuştur.

Ve eğer yalnız müşebbeh müteaddid olur ise teşbîh-i tesviye denilir. Zülf-i yâr ile âşıkın hâlini leyalîye ve yârin [138] dişleriyle âşıkın gözyaşlarını leâlîye teşbih gibi. (Gâh engüşt-i muhannâsın gehî lâ'lin emip * Dâne-i ünnâb ile nûş-i şarâb etmez misin) beyti dahi bu kabildendir.

Ve eğer yalnız müşebbehün bih müteaddid olur ise teşbîh-i cem' denilir. (Baht-ı Kays'ı zulmet-i leyli cemâl-i Leylî'yi * Başına cem'eyleyip ol şûh gîsû koymuş ad) beytinde olduğu gibi.

(Dilimle uğradığım derde ben bu âlemde * Ne bülbül uğradı ne tûti-i şeker-güftâr) beyti dahi bu kabildendir.

Vech-i şebeh i'tibarıyla teşbih iki kısma taksim olunur. Şöyle ki vech-i şebeh eğer tedkîk-i nazara muhtac olmaksızın bâdî-i re'ye zahir olur ise teşbîh-i karîb-i mübtezel ve hilâfi takdirinde teşbîh-i garîb-i baîd denilir.

Meselâ şemsin istidâre ve istinârede müdevver âyîneye teşbîhi karîb-i mübtezeldir. Ama akşam üstü şemsin yed-i mürte'îşteki âyîneye teşbîhi baîd-i garîbdır ki bunda vech-i şebeh hey'et-i münteziadır yani müstedîr ve müstenîr olan cirimde ziyanın hareket-i serfâsi ve sanki dairesinin etrafına taşacak gibi görünmesi hususlarından müntezi' olan keyfiyettir. [139] Bunda tafsil bulunmağla bâdî-i re'ye zahir olmayıp teemmüle muhtac

olur.

Kezalik rûzgâr ile aşağı yukarı temayül eden kırmızı şakayıkı zebercedden masnu' kargılar üzerine açılmış yakuttan bayraklara teşbih ettiğimizde baîd-i garîb olur ki bunda dahi vech-i şebeh bir hey'et-i müntezia-i hayaliyyedir. Ve kezalik ok demrenleri enyab-ı ağvâle teşbih olundukta vech-i şebeh vehmî olmağla baîd-i garîb olur.

Ve bazen karîb-i mübtezeli ibtizalden tahlîs edecek vecihle tasarruf olunur. (Ey âftâb yâr ile da'vâ-yı hüsnü ko * Ref-i nikab edip seni bir gün hicâba kor) beytinde olduğu gibi ki vech-i hüsnün âftâba teşbîhi karîb-i mübtezel olduğu hâlde ref-i nikab ile hicâb sözü onu ibtizalden çıkarmıştır. Teşbihten garaz ekseriya müşebbehe ait olur. Bu dahi ya müşebbehin hâlini beyandır yani ne hâl ve sıfatta olduğunu ta'rifdir. Bu surette müşebbehün bihin vech-i şebeh ile a'ref ve eşher olması lâzımdır. Bir atın ne renkte olduğunu ta'rif için rengi ma'lûm olan ata teşbih olunması gibi.

(Vardıkça hâb-ı nâza dahi kâkül örtünür * Hâl-i izârî gül döşenür sünbül örtünür) beytinde olduğu gibi ki [140] cânânın ruhsârî güle ve kâkülü sünbüle teşbih ile ikisinin dahi renkleri ta'rif olunmuştur.

(Siyâh-baht ü perîşân ü hâne-berdûşuz * Bu rûzgârda mânend-i turra-i dildâr) beyti dahi bu kabildendir.

Ya müşebbehin mikdar-ı hâlini beyandır yani hâl ve sıfatının za'f ve kuvvetçe ve noksan ve ziyadece derece ve mikdarını ta'rifdir. Bu surette dahi müşebbehün bihin vech-i şebeh ile a'ref olması ve fakat derece ve mikdarca mütesavî olmaları lâzımdır.

Niteki bir şeyin mikdar-ı sufretini beyan için limona yahut kehrübaya teşbih olunur yahut kanarya sarısı diye ta'rif kılınır.

(Mû-be-mû dikkatler ettim kıl kadar fark etmedim * Kaşların billâh beğim dūşundaki semmûrdan) beyti dahi bu kabildendir.

Veya samî'in zihin ve hayalinde müşebbehin hâl ve şanını takrir ve takviyedir.

Bu surette müşebbehün bihin vech-i şebehte hem a'ref hem etemm olması lâzımdır. Bu dahi ekseriya ma'kulü mahsûsa teşbih ile olur ki insanın mahsûs ile ülfeti ve tabiatının ona meyelânı ziyade olduğundan ma'kul ona teşbih ile hayalde tecessüm ettirilir. [141] Nitekim sa'y ve amelinden faide görmeyen kimesne hakkında, buz üstüne yazı yazar, denilir.

(Kâse-i fağfûr lebrîz olsa hiç vermez sadâ * Servet ezâyîş bulunca ağniyâ hissetlenür) beyti dahi bu kabildendir.

Akdeniz boğazının vafına dair olan meşhur makale-i münşiyanedan (Akşamlarının letafeti sabahlarının rûhâniyyetine nisbet olursa aralarında uykusuzluktan cemalini reng-i melâl bürümüş ve cânehâb yerine siyah gîsûlarına bürünmüş de henüz uykuya varmış bir esmer güzeliyle sırma saçlarını boynunun üstüne dağıtmış ve gayet hafif bir sehab ile mestûr olan nûr-ı seher gibi göğsünü bir ince tel ile setretmiş henüz mâî gözlerini uykudan açmış saf çehrelî bir dilber kadar fark bulunur) fıkrası dahi bu kabildendir.

Yahut vuku'u istib'ad olunan hükmün diğerk hükme teşbih ile imkân-ı vuku'unu beyandır. Bu surette müşebbehün bihin ma'ruf ve müselleml olması lâzım gelir.

(İmtiyâz-ı sâbit ü seyyârı müşkildir hayâl * Zanneder sükkân-ı keştî sâhil-i deryâ yürür) beytinde olduğı gibi ki sabit ve seyyar müşahedattan olmağla yekdiğerkden temyiz olunmamaları [142] müsteb'ad ve imkânsız bir hüküm gibi göründüğü hâlde mısra'-ı sâniyye ile beyan ve isbat olunmuştur.

(Çerâğın hüsnünü inkâr edenler rûz-i rûşende * Semenzâr içre görsünler fûrûğ-ı şem'-i gülnârı) beyti dahi bu kabildendir.

Veyahut müşebbehi sami'in zihninde tezyin ve tahsindir. Bu surette dahi müşebbehün bihin hükmü yani vech-i şebihin ona sübûtu ma'ruf ve müselleml olmak lâzım gelir. (Vasf-ı dendânını geh geh dil-i mahzun söyler * Söylemez söylemez ammâ dürr-i meknun söyler) beytinde olduğı gibi ki yârin dendânı dürr-i meknuna teşbih ile tahsin kılınmıştır. (Nesîm ol denlü nâzik tarh eder âb üzre emvâcî * Ki levh-i sîme üstâd edemez öyle kalemkârı) beyti dahi bu kabildendir.

Veya takbîhtir. Ve bunda dahi müşebbehün bihin hükmü ma'ruf ve müselleml olmak lâzımdır. Niteki balı kusmuğa teşbih gibi.

Veyahut müşebbehi bir emr-i garîbe teşbih ile istitraftır. Yani taaccüb olunacak bir hâlde tahayyül ettirmektir. Yanıp ateş kesilmiş olan kömürü dalgaları ateşten olan deryayı miske teşbih gibi.

(Bûy-i gül taktîr olunmuş nâzın işlenmiş ucu * Biri [143] olmuş hoy biri destmâl olmuş sana) beyti dahi bu kabildendir.

Ve bazen teşbihten garaz müşebbehün bihe ait olur. Bu dahi iki nevi'dir. Nev'-i

evvel teşbîh-i maktûbdur ki bâlâda beyan olunmuştur.

Nev'-i sâni müşebbehün bihin ehemmiyetini beyandır. İşte buna izhar-ı matlûb denilir. Karnı aç olan kimsenin bedr-i tâbânı işrak ve istidârede beyaz pideye teşbih etmesi gibi.

İşte bu aġrâzı müfid olan teşbihler makbul ve olmayanlar merdud olur.

Edat-ı teşbihe gelince onun hazfi mübalâgayı müfid olur. Ve buna teşbih-i belîğ denilir. Meselâ, Zeyd arslandır, cümlesi, Zeyd arslan gibidir, cümlesinden daha mübalâğalıdır. Çünkü bunda Zeyd arslana teşbih olunur onda ise arslanın efrâdından bir ferd olduğu iddia kılınır. Bu cihetle istiare gibi mübalâgayı müfid olur. Şu kadar ki istiarede bir mertebe daha mübalâğa bulunur. Şöyle ki istiarede müşebbeh müşebbehün bihin efrâdından olmak iddiası dahi geri biraġılarak onun efradından olduğu müsellemler i'tibâr olunur.

Müşebbehün bihin müşebbehe izafeti dahi teşbîh-i belîğ kabîlindedir. [144]

(Gazâl-i mihr eder âvâre her şâm u seher cevân * Gehî sahrâ-yı maġrib gâh deşt-i hâveristâm) beytinde müşebbehün bih olan gazâlin mihre izafeti gibi.

Fasl-ı Rabi'

(İstiare beyanındadır)

İstiare müşâbehet alâkasıyla ve karîne-i mânia ile mana-yı mevzu'un lehin gayride müsta'mel olan lâfızdır.

Ve bazen masdar olarak müşâbehet alâkasıyla bir lâfzı ma'na-yı mevzu'un lehin gayride isti'mal etmek manasına gelir. Ve ol vecihle isti'mal eden kimseye müsteîr ve müşebbehün bihin lâfzına müsteâr ve manasına müsteârun minh ve müşebbehin manasına müsteârun leh denilir.

Eġer istiare lâfz-ı müfred ise istiâre-i müfrede ve mürekkeb ise istiâre-i mürekkebe denilir.

İstiare-i müfrede ya istiâre-i musarraha veya istiâre-i mekniyyedir. İstiare-i musarraha müşebbehün bihe dâl ve mezkûr ve mana-yı müşebbehte müsta'mel olan kelimedir ki asliyye ve tebeiyye kısımlarına taksim olunur.

Şöyle ki eġer ism-i âm ise asliyye olur. Masdarlar dahi [145] ism-i âmda dahildir. Meselâ bugün hamâmda bir arslan gördüm ibaresindeki arslan lâfzı hamam karînesiyle

recül-i şücâ'da müsta'mel olarak istiâre-i musarraha-i asliyyedir. Dîn-i hak manasında müsta'mel olan tarîk-ı müstakîm dahi bu kabildendir.

Kezalik, su tuğyan etti, ibaresindeki tuğyan lâfzı tekessür manasında müsta'mel olarak musarraha-i asliyye olup vech-i şebah dahi istîlâ-yı müfrittir.

Ve eğer zât-ı fiil ya fer'-i fiil veyahut harf ise istiâre-i tebeyye olur yani asl-ı fiil istiâre-i asliyye olup ona tebean zat-ı fiil ile fer'-i fiil dahi istiâre-i tebeyye olur. Ve harflerin müteallikatında istiâre-i asliyye olup onlara tebean harfler dahi meânî-i cüz'iyesinde istiâre-i tebeyye olur.

Harflerin müteallikatından murad ol meânî-i mutlakadır ki harflerin manalarını beyan makamında onlar ile ta'bir olunur. Meselâ için edat-ı ta'lîldir denilip için harfinin manası ta'lil ile beyan olunur.

İmdi, bu at uçuyor, denildikte atın seğırtmesi sür'atte kuşun uçmasına teşbîh olunarak uçmak masdarı seğırtmek manasında isti'mal olunmağla istiâre-i asliyye olur [146] ve ondan uçuyor fiili ahzolunarak seğırdiyor manasında istiâre-i tebeyye olur.

Kezalik, onun hâli bunu nâtıktır, dediğimizde nutuk delâlet manasında istiâre-i asliyye ve ona tebean nâtık dahi dâl manasında istiâre-i tebeyye olur. (Nâzdan hâmûşsun yoksa zebânın duymadan * İstesen bin dâstân söylersin ebrûlarla sen) beyti dahi bu kabildendir ki söylemek ifade manasında istiâre-i asliyye olup ona tebean söylersin dahi ifade eylersin manasında istiâre-i tebeyye olur.

Ve için harfi edat-ı ta'lil olup garaza lâhik olarak gelirken bazen bir fiilin gayetine lâhik olur. Ve meselâ, bu haneleri harâb olmak için bina ediyorlar, denilir ki gayet bir fiile müterettib olmakta garaza teşbih olunarak istiâre-i asliyye olup ona tebean için harfi dahi harâb olmak fiilinin gayeti olan mana-yı hususîde isti'mal olunarak istiâre-i tebeyye olur.

Ama alemlerde istiâre cârî olmaz. Meğer ki bir vasıf ile müştehir olarak ism-i âm hükmünde ola. Hatem gibi ki cûd [147] ile müştehir olduğundan Hatem lâfzı bazen sahî adam manasına müsteâr olur.

Şu da ma'lûmun olsun istiâre eğer teşbîh-i temlîhî ya tehakkümüye mebnî olur ise istiâre-i temlîhiyye veya tehakkümüye denilir.

Niteki mizâc ya istihza makamında Hatem denilip de bir bahîl adam murad olunmak gibi.

İstiâre-i mekniyyeye gelince bir şey zihinde diğer şeye teşbih ve erkân-ı teşbihten yalnız müşebbeh zikir ve tasrîh ve fakat müşebbehün bihin levazımından bir şeyin zikriyle ol muzmer-i zamîr olan teşbîhe remz olunur ise istiâre-i mekniyye olur. Meselâ, ölümün tırnakları filâna saplandı, denildikte ölüm nâfi' ve muzırını fark etmeksizin ihlâkta yırtıcı hayvana teşbih kılınmış ve yırtıcı hayvanın levazımından olan tırnak ile bu teşbîhe remz olunmuş olmağla yırtıcı hayvan istiâre-i mekniyye ve ölüme tırnak isbatı istiâre-i tahyîliyye olur. İstiâre-i tahyîliyye daima istiâre-i mekniyyenin karînesi olarak ondan münfekk olmaz ve mecaz-ı akli kabîlinden olmağla mecaz-ı lûgavînin aksamından addolunamaz.

İstiârenin karînesinden başka müsteârun lehin ya müsteârun minhin [148] mülâyimi olan bir şey zikrolunmaz ise istiâre-i mutlaka denilir. Bâlâda mezkûr misallerde olduğu gibi.

Ve eğer müsteârun lehin mülâyimi zikrolunur ise istiâre-i mücerrede denilir. Niteki, bugün kahvehanede müsellâh bir arslan oturuyordu, denildikte kahvehane karîne ve müsellâh tecrîd olur.

Ve eğer müsteârun minhin mülâyimi zikrolunur ise istiâre-i müreşşeha denilir. Niteki, bir bahr-i amîk ile mübahese ettim, denildikte mübahese bahirden bir âlim irâde olduğuna karîne ve amîk terşîh olur.

Kezalik, onun lisan-ı hâli böyle söylüyor, denildikte lisanın hâle izafeti istiâre-i tahyîliyye ve hâlin insan-ı mütekellime teşbih olduğuna karîne ve söylemek terşîh olur.

Ve kezalik (Lâl olur elbet zebân-ı hâme-i pîçide mûy * Kılca gamdan tab'-ı erbâb-ı sühan illetlenir) beytinde hame insan-ı mütekellime teşbih olunup zebânın ona izâfeti tahyîliyye ve karînedir lâl dahi terşîhtir.

Terşîh tenâsî-i teşbîhe mebnî olmağla mutlakadan eblâğ olduğu gibi mutlaka dahi mücerrededen eblâğdır.

İstiâre-i mürekkebe. Bir hey'et-i münteziaya dâl olan [149] ibaredir ki teşbîh-i temsîliyye mebnî müşebbeh olan hey'et-i münteziada müsta'mel olur bunun vech-i şebahi dahi mürekkeb olduğundan istiâre-i temsîliyye denilir.

Niteki bir hususta mütereddid olan kimse hakkında, bir adım ileri gidiyor ve bir adım geri çekiliyor, denilir ki ol kimsenin bir işi işlemeğe niyet ve heman ondan feragat

eylemesinden bir hey'et intiza' olunup ve bir şahsın bir adım ileri gitmesiyle bir adım geri çekilmesinden dahi bir hey'et intiza' ile hey'et-i ûlâ ona teşbih kılınıp hey'et-i sâniyyeye dâl olan ibare hey'et-i ûlâda isti'mal olunmuştur.

Vech-i şebeh dahi gâh ikdam ve gâh ihcâmdan müntezi' olan hey'ettir. İstiâre-i temsîliyyenin isti'mali şayi' ve münteşir olur ise mesel olur. Ve lisanımızda darb-ı mesel denilir. Ve durûb-ı emsâl diye cem'lenir. Ayağını yorganına göre uzat, meseli gibi.

Vech-i şebeh itibariyle istiâre iki kısma taksim olunur. Şöyle ki eğer vech-i şebehi zahir olur ise istiâre-i âmmiyye ve istiâre-i mübtezele denilir. Recül-i şüccâ' manasında müsta'mel olan arslan gibi. [150]

Ve eğer hafî olur ise istiâre-i hâssiyye ve istiâre-i garîbe denilir. (Bûydan hoş renkden pâkîzedir nâzik tenin * Beslemiş koynunda gûya kim gül-i ra'nâ seni) beytinde gül-i ra'nâyı dâyeye teşbih gibi.

Ve bazen istiâre-i âmmiyyede bir nevi' tasarruf ile garabet hasıl olur. Nitekim (Kûşe kûşe mihrler mehler bedîd olsun da gör * Seyr-i Sa'dâbâd'ı sen bir kerre îd olsun da gör) beytinde mihrler ve mehlerden murad mesîreye gelen güzellerdir güzellerin mihr ve mâha teşbihi âdî bir teşbih ise de Sa'dâbâd'a gelen güzelleri iki kısma taksim ve bir kısmı mihr ve bir kısmı mâha teşbih ile istiâreye garabet verilmiştir.

İstiârenin hüsn ü makbuliyyeti mutazammın olduğu teşbihin fasl-ı teşbihte beyan olunan cihat-ı hüsnüne riayet etmekle istiâreye min ciheti'l-lâfz teşbih râyihasını aldirmamakla olur. Şu kadar ki teşbihin elgaza müeddî olmayacak mertebe celfî olması dahi lâzım gelir ve vech-i şebeh pek hafî olan yerde teşbih cârî olur ise de istiâre caiz olmaz.

Meselâ, filân adamın arslan gibi ağzı kokar, denilir ama, ağzı kokar bir insan gördüm, deyip de aslan [151] manası kasdolunsa lûgaz kabîlinden ma'dud olur. Binaenalâzalik her teşbih cârî olan yerde istiâre cârî olmaz . Ve ilim ile nûr ve şübeh ile zulmet gibi vech-i şebehleri kavî olmağla müttehid gibi olan şeylerde istiâre taayyün edip teşbih güzel olmaz.

Fasl-ı Hâmis

(Kinaye beyanıdadır)

Kinaye. Lûgat-ı Arabiyye'de tasrîhin hilâfidır. İstılah-ı ilm-i belâgatte ol lâfızdır ki

manasının melzum ve metbu'unda isti'mal olunur. Ve bu melzum olan mana zihinde ona lâzım olur. Ve işbu mana-yı murada delâlet eder karîne-i muayyene bulunur fakat mana-yı hakikînin irâdesine mani' olmaz.

Ve bazen masdar olarak ol vecihle lâzımı zikredip de melzumu irâde etmek manasında kullanılır. Ve lâfza mekniyyün bih ve manaya mekniyyün anı denilir.

Mekniyyün anı ya zattır. Niteki kalbden kinaye olarak mahall-i hased ve insandan kinaye olarak iki ayağı üzerinde yürür tırnakları geniş bir hayvan denilir. (Cûşîş-i eşke dil-i pürhûn bir mecrâ iki) mısra'ı dahi bu kabildendir ki mecra burada gözden kinayedir. [152]

Yahut sıfattır. Nitekim kerim ve sahî manasından kinaye olarak kapısı açık ve sofrası meydanda ve ebleh manasına olarak kabakulak ve kalın kafalı denilir.

(Hesabım var benim kassâb ile kanlı bıçaklıyız) mısra'ı dahi bu kabildendir ki kanlı bıçaklı hasm-ı eledd demektir.

Veyahut nisbettir. Yani sıfatı mevsufuna isbattır. Niteki, tahta cülûs etti denilir, ve, hükümdar oldu ve hükûmeti ele aldı, demek olur.

(Sarardı benzi hasedden benimle yâri görüp * Rakîb-i rû-siyehi bir garîb renk oldu) beyti dahi bu kabildendir ki benzi sarardı mükedder oldu demekten kinayedir.

İbare-i kinayede eğer sıfatın mevsufu mezkûr ya mukadder olmaz ise ta'rîz kabîlinden olur.

Ta'rîz bir ciheti gösterip de diğeri ciheti kasetmektir. Niteki şuna buna bed-muamele eden bir şahsın yanında, insan-ı kâmil ancak nâsa hüsn-i muamele eden kimsedir, dersin ve, sen insan-ı kâmil değilsin, demeyi kasedersin mevsuf olan muhatab ise ibarede mezkûr olmadığı gibi mahzûf dahi değildir. [153]

Kinaye telvîh ve remz ile ima ve işaret kısımlarına dahi taksim olunur.

Şöyle ki eğer lâzım ile melzum arasında vasıtalar çok olur ise telvih denilir. Nitekim, ramazanda onun matbahında yevmiye şu kadar çeki odun sarfolunur, denildikte bu ibareden matbahta çok yemek piştiğine ve ondan ekelenin ve misafirînin kesretine ve ondan sahib-i hanenin mizyaf ve kerîm olduğuna intikal olunur.

Ve eğer vasıta az olup da lüzumda hafâ olur ise remz denilir. Nitekim kalın kafalı terkipten ebleh manasına intikal biraz fikir ile hasıl olur.

Ve eğer lüzumda hafâ dahi bulunmaz ise îma ve işaret denilir. Niteki, lûtuî ve kerem onun hanesindedir, denilir ve, sahib-i hane ehl-i lûtuî ve keremdir, demek olur.

Kezalik, kerem dedikleri şey onun konağına konmuş ve orada yaslanıp kalmış, denildikte keremin ol konağına konması orada vücudundan kinayedir orada vücudu dahi sahib-i haneye sübutundan kinaye olur ve kerem burada misafire teşbih olunmağıla istiare-i mekniyye dahi vardır. [154]

Bâb-ı Sâlis

(Sanayi'-i bedîiyye hakkındadır)

Sanayi'-i bedîiyye kelâm-ı belîğın vücuh-ı tezyin ve tahsîni demek olarak iki kısma taksim olunur.

Kısm-ı evvel manaya ait olan muhassenattır.

Kısm-ı sâni lâfza ait olan muhassenattır.

Bu iki kısımdan her biri bimennihi Teâlâ birer fasılda ta'rif kılınacaktır.

Sanayi'-i bedîiyyeye mülhak bazı muhassenat olmağla onlar ve bir de müteahhirîn-i şuara beyninde mütedavil olan san'at-ı tarih dahi başkaca birer fasılda îrâd olunacaktır.

Fasl-ı Evvel

(Muhassenat-ı ma'neviyye hakkındadır)

(1) San'at-ı tıbak ki mutabakat ve tezağ dahi denilir beyinlerinde tezağ yahut diğeri vecihle tekabül bulunan şeyleri cem' etmektir. Beyaz ile siyahı ve dost ile düşmanı bir yerde cem' etmek gibi.

(Bârını gerden-i ahbâba edenler tahmîl * Ne kadar olsa sebük-rûh olur elbette sakîl) beyti ile müellifin (Eden [155] vuslat deminde fikr-i hicran ağlasın gülsün * Dökenler eşki şâdi böyle her an ağlasın gülsün) ve (Lebi cân tâzeler bîmâr-ı cismi cân olur Cevdet * O şûha dil veren dil-haste her an ağlasın gülsün) beyitleri bu kabildendir.

Tıbâkın bir kısmı da mukabele denilen san'attır ki mütevakif manaları îrâd eyledikten sonra sırasıyla mukabillerini zikretmektir. (Dilde safâ-yı aşkın dîde gamınla pür-nem * Bir evde ayş ü şâdi bir evde ye's ü mâtem) beytinde olduğu gibi ki mütevakif olan ayş ü şâdi îrâd olunduktan sonra mukabilleri olan ye's ü mâtem getirilmiştir.

(2) Mürâât-i nazîr ki san'at-ı tenasüb ve telfik dahi denilir. Mütenasip şeyleri cem' etmektir.

Kalem, kalemtırâş, hokka, mikraz ve top, tüfenk, kılıç, mızrağı bir yerde zikretmek gibi. (Gider mi sine-i ehl-i muhabbetten hayâl-i yâr * Nice münfekk olur sûret heyûlâ-yı merâyâdan) beytindeki suret ile heyûlâ ve merâyâ bu kabildendir.

Übüvvet ile bünüvvet gibi mütezayifeyn bir yerde müctemi' olmadıkları cihetle beyinlerinde san'at-ı tıbâk bulunur ise de mütelâzım oldukları itibarıyla dahi beyinlerinde mürâât-i nazîr vardır. [156]

Bazen bir lâfzın murad olmayan manası itibarıyla tenasüp bulunur. İşte buna îhâm-ı tenasüp denilir ki mûraat-ı nazîre mülhaktır.

Nitekim (Aceb mi tutsa el üstünde nergisi dildâr * Ezelden aralarında göz âşnâlığı var) beytinde göz âşinalığı muarefe manasına olup ancak gözün mana-yı lûgavîsi itibarıyla nergise müşâbehet ve münasebeti ma'lûmdur.

(Gülzâr-ı dehr içinde nesîm-i sabâ gibi * Halkın esip savurduğu bâd-ı hevâ imiş) beytindeki heva lâfzı dahi bu kabildendir.

(Nevrûz erip ağıâr ile seyreyledi dilber * Gîceyle günüm oldu benim şimdi berâber) beyti dahi bu kabilden ma'dud olur.

Teşâbüh-i etrâf san'atı ki kelâmı ibtidasına münasip olan şey ile hatmetmektir. Mürâât-i nazîrden ma'duddur. Nitekim (Halk eder dâd ü sited biz pür telâş ü bî-nasîb * Çârsû-yı âlemin bir onmadık dellâlıyız) beytinde olduğu gibi ki dâd ü sited ile çârsû ve bî-nasîb ile onmadık dellâl mütenasıptir. [157]

(Yoktur bir murâd ü nihâl-i emel diye * Bâğ-ı cihânda çekme elem hep olur beter) beyti dahi bu kabildendir.

Yine bu kabilden olarak bir de irsâd vardır ki teshîm dahi denilir. Bu da bir san'attır ki kelâmın evvelinde bir söz bulunup harf-i revî ma'lûm olduğu hâlde fikranın yahut beytin âhîrine delâlet eyler.

Nesirde fikra şiirde beyit menzilesinde olup harf-i revî dahi fikrada yahut beyitte tekerrür eden harftir. Meselâ (Ol müsteîn-i ism-i celâlim ki defâten * Feth-i kelâma kudretimi Müsteân verir) beytinde harf-i revînin nun olduğu ma'lûm olacak mısra'-ı evveldeki müsteîn lâfzı Müsteân'a delâlet eyler.

(Vatanın zevki mülâkat-ı ahibbâ iledir * Bî-mülâkat-ı ahibbâ vatanı neyleyeyim) beyti dahi bu kabildendir.

(3) San'at-ı müşâkele. Bir şey'i sohbetinde bulunduğu bir şey'in ismiyle zikretmektir. Nitekim bir konağa yalın ayak gelen bir fakîre, ne türlü yemek istersin pişirelim, denilmesi üzerine, bana bir çift ayakkabı pişiriniz, demesi gibi.

Kezalik, ağaç gars etmekte olan bir çiftlik sahibine bir [158] misafir gelerek, Hatem-i Tayy gibi gars et, deyip de, in'am ve ihsan et, manasını murad eylemesi dahi bu kabildendir.

(4) Akis. Kelâmın bir cüz'ü diğer cüz'ün üzerine takdim olunduktan sonra ber-akis olarak îrâd olunmaktır. (Âdâtü's-sâdâti sâdâtü'l-'âdât) ve (Bârî Teâlâ ölüden diri ve diriden ölü ihrâc eyler) ibarelerinde olduğu gibi.

(Bî-nikab ü bâ-nikab arz-ı cemâl eylerdi yâr * Geh hilâli bedr ü geh bedri hilâl eylerdi yâr) beyti dahi bu kabildendir.

(5) Rücû'. Bir sözü söyledikten sonra linüktetin onu nakzetmektir. (Çeşm-i im'ân ile baktıkça vücûd ü ademe * Sahn-ı cennet görünür âdeme sahrâ-yı adem * Galat ettim ne-revâ cennete teşbîh etmek * Başkadır ni'met-i âsâyiş-i me'vâ-yı adem * Turalım anda da olmuş niam-ı gûnâgûn * Öyle muhtâc-ı tenâvül müdür âlâ-yı adem) gibi.

(Gûş et gönül beyân-ı miyân söylerim sana * Yok belki rişte-i dil ü cân söylerim sana) beytiyle (Edenler dûr cânândan beni cânında bulsunlar * Galat dedim değil cânında cânânında bulsunlar) beyti dahi bu kabildendir. [159]

(6) Cem'. Müteaddid şeyleri bir hükümde cem' etmektir. (Aşka düşmüş ibtida bir nây bir ben bir gönül * Dâğ dâğ ibtilâ bir nây bir ben bir gönül) Ve (Hem gönlümü hem aklımı hem sabrımı aldın * Ey şûh-ı cefâpîşe bana sen neler ettin) beyitlerinde olduğu gibi.

(Dil âteş dîde âteş sîne âteş rûy-i yâr âteş) mısraı dahi bu kabildendir.

(7) Tefrik. İki şey'in beyindeki fark ve tefavütü beyan etmektir.

(Nice teşbîh edelim kadd-i nihâl-i yâre * Yoğ iken vech-i şebah tâze nihâl-i çemeni * O bulur kisve-i sebzî varakıla revnak * Yâr eder kesb-i letâfet çıkarıp pîreheni) kıt'asında olduğu gibi.

(8) Leff ü neşir san'atı ki müteaddid şeyler zikrolunduktan sonra herbirine ait olan hükümler îrâd olunmaktır iki kısımdır.

Kısm-ı evvel müretteb ve kısm-ı sâni gayr-i mürettebdir.

Leff ü neşir-i müretteb. (Sûz-ı aşkın sînde sevdâ-yı zülfün kalbde * Nârdır külhanda gûya mârdır gencînde) beytinde olduğu gibi.

Leff ü neşir-i gayr-i müretteb. (Fikr-i zülfün dilde tâb-ı sûz-ı aşkın [160] sînde * Nârdır külhanda gûya mârdır gencînde) beytinde olduğu gibi.

(9) Mezheb-i kelâmî. Mütakellimînin usûlü vechile yani tarîk-ı bürhânî üzre matlûba delil getirmektir. Nitekim İbrahim Aleyhisselâm hazretleri nazar ve istidlâl ile kavmini ilzam için akşam olup da bir parlak yıldız göründükte, işte bu benim Rabbimdir, dedikten

sonra yıldız gurûb ve gaybûbet edicek, ben böyle gaib olan şeyleri sevmem, demesi yıldızın ilâh olmadığına istidlâldir şöyle ki, yıldız sebatsızdır benim Rabbim ise sebatsız değildir öyle ise yıldız benim Rabbim değildir, demek olur.

(10) Hüsn-i ta'lîl. Bir i'tibar-ı lâtif-i gayr-i hakikî ile bir vasıf için bir illet-i münasibe iddia olunmaktır yani nefsü'l-emirde illeti olmayan mana illet olmak üzere i'tibar kılınmaktır. Bu vasıf iki kısma münkasım olur. Şöyle ki ya bir sıfat-ı sabite olup da illetinin beyanı kasdolunur. Veya sabit olmayıp da isbatı murad olur.

Nitekim (Oldu ruhsârına taklîd ile gül hâr ile hor) mısrandaki gülün ruhsâr-ı yâre taklîdi hâr ile hor olmasına hüsn-i ta'lîldir. Ama güllerde hâr bulunmak illet-i [161] hakikiyyesi hikmet-i bâliğa-i Samedâniyye îcâbindan olup beyne'n-nâs ma'lûm olan umûr-ı âdiyeden değildir.

(Perîşân ehl-i âlem âh u efgan ettiğimdendir * Perîşân olduğum halkı perîşân ettiğimdendir) beyti dahi bu kabildendir ki şair âh ve efganını halkın perîşanlığına ve halkı perişan ettiğini kendi perişanlığına illet i'tibar edip bu ise hüsn-i ta'lîldir ama nefsü'l-emirde kim bilir ki bu perişanlığa sebep ne idi. Ve Sünbülzâde Vehbî (Çâh-ı zekan üftâdesi dilbeste-i zülfüz * Zencîrlükuyu anın için meskenimizdir) beytinde Zencirlikuyu semtinde sakin olduğuna mısra-ı evveli hüsn-i ta'lîl olarak îrâd eylemiştir halbuki kendisinin Zencirlikuyu civarında sakin olduğu sabit ve orada sahib-i hane olduğu ise ma'lûmdur.

(Alevlendi dilinde âteş-i reşk-i kefi desti * Pür oldu şâh-ı mercânile sanman ka'r-ı deryâyı) beyti dahi bu kabildendir ki deryanın bazı mevaki'inde ka'rının kızıl görünmesi derûnundaki mercanlardan nâşî olduğu ma'lûm iken şair kendi memduhunun vüs'at ve kesret-i ihsanına deryanın alev-efrûz-ı âteş-i hased olduğunu ona hüsn-i ta'lîl kılmıştır.

Ve (Sermâye-i şâirân tükenmez * Dünya tükenir yalan tükenmez) [162] beytinde sermaye-i şairanın tükenmez olması mümkün olsa da müsteb'ad olduğundan onların sermayesi yalan olup yalan ise tükenmez olduğu beyanıyla isbat olunmuştur. Bu dahi hüsn-i ta'lîldir.

(Kim söyleşir ol gamze-i cânsûz ile zîrâ * Her bir müje bir nâdire-perdâz-ı muhabbet) beyti dahi bu kabildendir. Ve limuharririhi (Dâğdâr olmasa hışmınla eğer * Mübtelâ-yı kelef olmazdı kamer * Hizmetin etmese Cevzâ niyyet * Bağlamaz idi

miyânına kemer) kıt'asında memduhun hışmıyla Kamer'in dâğdâr olması ve onun hizmetine Cevzâ'nın niyyet etmesi mümkün olmadığı hâlde hüsn-i ta'lil kabilinden olarak evvelkisine Kamer'in kelef-dâr olmasıyla ve ikincisine Cevzâ'nın mıtâk-ı bend görülmesiyle istidlâl olunmuştur.

Şekk üzerine bina olunan kelâm dahi hüsn-i ta'lile ilhak olunmuştur.

(Esdikçe bâd-ı subh perîşansın ey gönül * Benzer esîr-i turra-i cânânsın ey gönül) beytinde olduğu gibi.

(Şemîm-i nâfeye dair sabâda var bir eser * Aceb o âhû-yı nâzende kâkülün mü tarar) beyti dahi bu kabildendir.

(11) Mübalâğa ki bir vasfın şiddet ya za'fda müsteb'ad ya muhal [163] derecesine bülûğu iddia olunmaktadır. Tebliğ ve iğrak ve gulûv diye üç kısma taksim olunur.

Şöyle ki müddeâ eğer aklen ve âdeten mümkün ise tebliğ denilir ve inde'l-büleğâ makbul olur.

(Benim ol nadire-senc-i güher-i tâze-zuhûr * Köhne mazmûna değil genc-i hayâlim mahzen) beyti gibi.

Ve eğer âdeten muhal ve aklen mümkün olur ise iğrak denilir. Bu dahi makbuldür. (Feth-i Hayber olalı eylememiştir kimse * Zûr-ı bâzû ile bir böyle hisârı teshîr) beyti gibi.

Ve eğer aklen dahi muhal ise gulûv denilir. Bir kasr-ı âlînin sitayîşi hakkında Neft'nin (Değil mihr ü beyâz-ı subh ufukda seyr için sakfın * Felek baş kaldırıncâ hâke düştü tâc ü destârı) beyti gibi.

Gulûv makbul olmaz meğer ki sîga-i şartıyye ya teşbih gibi bir vecihle sıhhat ve imkân râddesine takrîb ve ta'dîl kılınca. Nitekim kasîde-i mezkûrenin (Sanırlar bir gül-i zerdûzdur bir nat'-ı hârâda * Ruhâmında görenler aks-i hurşîd-i pür-envârı) beytinde sanırlar ta'biri ile mübalâğa sıhhate takrîb kılınmıştır.

Ve keza bir at medhine dair olan (Şikest etmez habâbın etse [164] cevân rûy-ı deryâda * Dokunsa berk-i na'li nerm ederken seng-i hârâyı) beytindeki gulûv dahi farz üzerine mebnî olarak sîga-i şartıyye ile bir mertebe ta'dil olunmuştur.

Yahut meğer ki bir güzel hayal bulunsa o hâlde dahi gulûv müstahsen olur. (Nâzi âb etmiş de bir fevvâre resmetmiş hayâl * İşte o sudur atılmış kametin olmuş senin) beytinde olduğu gibi.

Veyahut hezl makamında îrâd oluna o hâlde dahi gulûv mecaz olur.

Nitekim (Ne aceb yarın işret etmeye niyet etsem dünden sarhoş olurum) denildiği gibi.

Bu suretlerden mâadâ gulûvler makbul olmaz. Hele Nefî'nin (Benim ol nâzım-ı endîşe ki simsâr-ı kazâ * Edemez kıymet-i akd-i dürr-i nazmım takdîr) gibi eşna' gulûvleri kat'iyen merdud ve münkerdir.

Mübalâğa-i makbule kabîlinden addolunmağa şâyan bir san'at dahi bir garazı nakîzına benzer ta'bîr ile te'kîd eylemektir.

İşte bunun bir kısmına (Te'kîdü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zemm) denilir ki zemm yollu medih demektir. [165]

Nitekim, bu kılıcın kusuru yoktur fakat muharebelerde çok kullanılmış olduğundan üzerinde pek çok kan lekesi var, denildikte, eğer kılıçta kan lekesi ayıp sayılır ise işte bu kılıcın o ayıbı vardır lâkin kan lekesi kılıçta ayıp sayılamaz öyle ise bu kılıçta ayıp tasavvur olunmaz, demek olarak medhi müekkid olur.

(Hüsnüne hiç diyecek yok ammâ * Nigehe ok gibi işler cânâ) beyti dahi bu kabildendir.

Diğer bir kısmına dahi (Tek'îdü'z-zemm bimâ yüşbihü'l-medh) denilir ki medih yollu zem demek olur. Nitekim (Ondan hayır gelmez lâkin iyilik gördüğü adama kemlik eder) denilir. (Filân adam fasıktır ama cahildir) ve (Günahına girmeyeyim oruç yediğini gördüm ama namaz kıldığını görmedim) ibareleri dahi bu kabildendir.

(12) Tecahülü'l-ârif bir nükteye binaen ma'lûmu gayr-i ma'lûm siyakında îrâd eylemektir.

Nitekim (Bir nihânîce tebessüm de mi sığmaz cânâ * Söyle billâh dehenin tâ o kadar teng midir) beytinde fem-i cânânın küçüklüğünü medihte mübalâğa için istifham tarîkına gidilmiştir.

Kezalik (Şeb midir bu ya sevâd-ı âh-ı pinhân mıdır * Şem'-i meclis [166] şu'le-i dâğ-ı nümâyan mıdır) beytinde tevellüh ve tahayyür nüktesine binaen istifham yolu ihtiyar edilmiştir.

(13) İdmâc. Bir manaya diğer mana tazmîn ettirilmektir. Nitekim (Sadrında seni eyleye Hak dâim ve bâkî * Hep âlemin ettikleri şimdi bu duâdır) beytinden şairin garazı

memduhu olan sadrazama duadır. Fakat cümle-i duaiyyeye onun ıslah-ı ahval-i âleme sebebiyeti ile medhini dahi tazmîn eylemiştir. Çünkü âlemin öyle dua etmesi elbette faidelerine mebnî olmak lâzım gelip bu ise memduhun ona sebebiyetini mutazammın olur.

Ve bazen bu iki mana bir garaza ait olur. Şöyle ki bir garaz için sevk ve îrâd olunan mana yine ol garaza dair olan bir mana-yı zaidi müstetbi' olur. İşte buna istitbâ' dahi denilir.

Nitekim (Ol bahadırın ruûs-i a'dâ üzerinde saikaten seyfini beş bulut cevlân ettirir) terkibi ol bahadırın şecaatle medhini müfid olur. Fakat beş buluttan murad beş parmak olup parmakların buluta teşbihi ise sehâ ve kerem ile medhini dahi müstetbi' olur. Halbuki iki mana bir garaza yani medhe ait olur. [167]

(14) Tevcih san'ati ki muhtemelü'z-zıddeyn dahi denilir. Sözü iki muhtelif manaya muhtemel olarak îrâd eylemektir. Nitekim (Yek-çeşm derzi bana bir cübbe dikmiş keşki iki gözü de siyyan olaydı) diyen kimse cübbeden memnun olup da derzinin görür gözü gibi diğer gözünün dahi görür olmasını temenni eylemek yahut nâ-hoşnûd olup da görür gözü hakkında beddua etmek manalarına muhtemel olur.

Tevriye ki îhâm dahi denilir. Bir lâfzın karîb ve baîd iki manası olup da karîne-i hafiyeye itimaden mana-yı baîdi irâde olunmaktır. Misalleri ber-vech-i âtî îrâd olunur.

(Beyit)

Gül gülse daim ağlasa bülbül aceb değil

Zîrâ kimine ağla demişler kimine gül

Diğer

Miyân-ı nâzikini mûya benzedirsem eğer

Gürûh-ı ehl-i safâ öyledir belî derler

Diğer

Her yana bûy-ı kâkülünü târmâr eder

Kalmaz sabâya ettiği bu rûzgârdır [168]

Diğer

Susadım su diledim çâh-ı zenahdânından

Bir Arab bekler imiş ben onu hâlf sandım

Şeyhü'l-islâm Mekkîzâde Asım Efendi'nin vefatında vak'a-nüvis Es'ad Efendi meşîhate müteheyi' ve müterakkıb iken Arif Hikmet Beyefendi Şeyhü'l-islâm oldukça Es'ad Efendi'nin söylemiş olduğu (Bu beytim yadigâr olsun cihâne * Tehallüfle derûnum gamla doldu * Bana lâyük iken câh-ı meşîhat * Hüdâ'nın hikmeti Ârif Bey oldu) kıt'asındaki hikmet dahi bu kabildendir. İşbu tevriye san'atı lâfzın teaddüd-i manasına mebnî olmak mülâbesesiyle ulema-yı Arabiyye onu muhassenat-ı maneviyeden addeylemişlerdir. Lâkin tevriyeyi hâvî olan ibare başka lisana tercüme olursa ekseriya bu san'at zayi' olacağından onu muhassenat-ı lâfziyyeden addeylemek münasib olur.

Fasl-ı Sâni

(Muhassenat-ı lâfziyye hakkındadır)

(1) San'at-i cinas. İki lâfzın manaları muhtelif olduğu hâlde telâffuzda teşabühleridir. Bunun aksâm-ı [169] adîdesi vardır. Nitekim ber-vech-i âtî ta'rif olunur.

Cinâs-ı tâm. İki lâfzın vücûh-ı erbaada yani nevi' ve aded ve tertîb-i hurûfta ve hey'ette yani hareke ve sükunda müttefik olmalarıdır. Şîr şîrhâr gibi.

(Câhile câhile rif'at mi gelir âlemde * Alem-efrâz-ı maârifdir olan sâhib-i tuğ) ve (Bâğda mey içilip nâleler eyler neyer * Sesi çıkmaz acabâ bülbül uyur mu neyer) ve (Ol meh cefâyı sanma ki devrandan öğrenir * Bî-mihr ü bî-vefâlığı devr andan öğrenir) beyitlerindeki câhile neyer devrandan cinasları dahi bu kabildendir.

Ve eğer vücûh-ı erbaa-i mezkûreden yalnız birinde ihtilâf bulunsa cinâs-ı tâm olmayıp başka bir isim ile tesmiye olunur. Şöyle ki ihtilâf eğer hey'ette ise cinâs-ı muharref denilir (Cübbetü'l-bürdi cünnetü'l-berdi) ibaresindeki bürd ve berd lâfızları gibi ki bâ harfi evvelkisinde mazmum ve ikincisinde meftûhtur.

(Câhil ya müfrit ya müferrit olur) ibaresindeki müfrit ve müferrit dahi bu kabildendir ki evvelkisi fâ-i sakine ve râ-i muhaffefe ve ikincisi fâ-i meftûha ve râ-i müşeddede iledir. [170]

Ve ihtilâf eğer tertîb-i hurûfta ise cinâs-ı kalb denilir. Rûzgâr zûr-ı kâr gibi.

Ve ihtilâf eğer aded-i hurûfta ise cinas-ı nakıs denilir. Sak ile mesak gibi.

Müellif-i fakîrin bir kasîdesinden (Âsmân-pâye hümâ-sâye hümâyûn-kevkeb) mısrandaki hüma ile hümâyûn dahi bu kabildendir.

Ve ihtilâf eğer nev'de ise yani mütecânis lâfızların yalnız birer harfi nev'an muhtelif

olup da bu harfler beyinde kurb-ı mahreç bulunursa cinâs-ı muzâri denilir. Dâm ile tâm gibi.

Ama beyinlerinde kurb-ı mahrec bulunmaz ise cinâs-ı lâhuk denilir. (Settâr ile seyyar ve settâre ile seyyare ve cübbetü'l-bürd cünnetü'l-berd) ibaresindeki cübbe ile cünne gibi.

Kasîde-i mezkûreden (Âb-ı lûtfunla zamân etti zemîni sîrâb * Tâb-ı kahrınla kazâ düşmeni eyler tehdîd) beyti dahi bu kabildendir.

Ve ihtilâf eğer nokta cihetiyle olursa cinâs-ı musahhaf denilir. Sevk ile şevk gibi.

Müellif-i fakîrin (Leb-i nigârda ben bence pek neşât verir * [171] Ki nokta nakş ile Cevdet olur serâb şerâb) beyti dahi bu kabildendir.

San'at-i iştikak dahi cinâsa mülhaktır. Kâtib ile mektûb ve kavî ile kail gibi.

(Cevr-i dehr ile olur bülbül gurâba hem-nişîn * Yine şekvâyı gurâb eyler garâbet bundadır) beytindeki gurâb ile garâbet bu kabildendir.

Şibh-i iştikak san'ati dahi kezalik cinâsa mülhaktır. Hâl ile hâlî lâfızları gibi.

(2) Muvazene. Fasilaların veznen mütesâvî olmalarıdır. (Âleme câm-ı safâ sunduğu dem bana felek * Bir kadeh sunmadı kim vermeye bin türlü kesel) beytindeki felek ve kesel gibi.

Fasıla nesirde fıkraların ve nazımda mısraların son kelimeleridir.

Eğer fasiladan başka diğer cüz'lerin cümlesi yahut ekseri veznen mukabilleri gibi olur ise mümasele tesmiye olunur. (Müşîr-i saltanat akl-ı musavver * Penâh-ı memleket adl-i mücessem) beytinde olduğu gibi. [172]

(3) Seci'. Fasilaların bir harf üzerine mütevafik olmalarıdır.

Nesirde seci' nazımda kafiye gibidir. Ve üç kısma münkasımdır. Şöyle ki fasılalar veznen muhtelif olurlar ise mutarref denilir.

Nitekim (Talebe ilm-i belâgati ikmâl ettiler * İlm-i hukukta dahi epeyce kesb-i kemâl ettiler) dediğimizde ikmâl ile kemâl gibi.

Şiirden nazîri müellifin sâlifü'z-zikr kasidesinin matla'ı olan (Hamdülillâh ki bana yâver olup baht-ı Saîd * Eyledi çerh ile sernâme-i sulhu tecdîd) beytidir.

Ve eğer fasılalar veznen dahi mütevafik olurlar ise sec'-i mütevâzî denilir.

Nitekim Kısas-ı Enbiya'nın (Ondan sonra sair nâs onlardan üredi ve nice kavimler ve sınıf sınıf insanlar türedi) ibaresindeki üredi ve türedi kelimeleri gibi.

Yine Kısas-ı Enbiya'nın (Gürûh-ı müşrikîn bir hamlede ehl-i İslâmı bitirmek üzere Medîne-i Münevvere üzerine yürüdü halkı havf ü dehşet bürüdü) ibaresindeki yürüdü ve bürüdü kelimeleri dahi bu kabildendir. [173]

Şiirden nazîri dahi (Âferîn ey rûzgârın şehsüvâr-ı safderi * Arşa as şimden gerü tîğ-ı Süreyyâ-cevheri) beytidir.

Ve eğer fasılalarda olduğu gibi mâkabllerindeki eczânın ekseri sec'an ve veznen mukabilleri gibi olursa sec'-i murassa' denilir.

(Filân efendi zübde-i emâsil ve akrândır ve birâder-i ser-bülendi umde-i efazıl ve a'yandır) ibaresinde olduğu gibi.

Seci' herhalde kelâm-ı belîge zinet verir. Fakat fasıllar müttehidü'l-meâl olmayıp her birinin başka başka manaları olmak şarttır ve illâ mücerred seci' için bir nevi' tekrar demek olacağına mebnî tatvîl kabîlinden olur. Meselâ bize pek çok ihsan etti ve lûtf-ı bî-pâyan etti denilse makbul olmaz.

(4) San'at-ı teşdîd ki iltizam ve lüzum-ı mâ lâ yelzem dahi denilir. Şiirde harf-i revînin ve nesirde onun makamına kaim olan harfin tekrarı kafiye ve seci' için kâfi iken ondan fazla bir şey iltizam olunmaktır.

Meselâ kerem ve himem gibi kelimelerde kafiye ve seci' için yalnız mîmin tekrarı kâfi iken kirâm ve benâm gibi kelimelerde mîmin [174] mâkablindeki elifin dahi tekrarı iltizam olunursa lüzum-ı mâ (lâ) yelzem kabîlinden olur.

(Bir ehl-i himmet er bul ey dil-i mehcûr erenlerden * Ki olsun menzil-i vaslın yolunu gösterenlerden) beyti bu kabildendir ki âhir kelimedede yalnız nûnun tekrarıyla kafiye hasıl olabilir iken beş harfin daha tekrarı iltizam olunmuştur.

Zü'l-kafiyeteyn gazeller hep bu kabildendir. (Şi'run lilmüellif) (Safâ verir bize yâr etse pür itâb hitâb * Ki telh olunca eder tab'ı neş'e-yâb şarâb * Vatan cilâsı cefâsın sorar isen sâkî * Nevâ-yı nâle-i çînî verir cevâb çü âb) gibi.

Sâmî'nin dahi bu yolda bir meşhur gazeli vardır ki matla'ı budur. (Cûşîş-i eşke dil-i pürhûn bir mecrâ iki * Hayf kim fûlk-i dil-i meşhûn birdir yâ iki)

Muhassenat-ı lâfzıyyenin asıl hüsnü mana lâfza tabi' olmayıp belki lâfzın manaya tabi' olmasıdır. Çünkü mana tabîatine birağılır ise kendisine lâyıf olan lâfzı ister ve onun istediği lâfız getirilir ise lâfız ve mana ikisi de güzel olur ve eğer tescî için tekellûf ile

ibare [175] tasnî olunur ve mana lâfza tabî kılınır ise lâfız ve mana hilye-i hüsn ü kabulden ârî kalır.

Fasl-ı Sâlis

(Sanayi'-i bedîiyyenin levahikı hakkındadır)

Telmîh. Bir kıssaya yahut bir mesel-i meşhura işaret olunmaktır.

Nitekim Süleyman Fehîm Efendi'nin (Bize arz-ı cemâl etmez mi Belkîs-ı emel âhir * Fehîmâ hâtem-i dâğ-ı muhabbetle Süleymân'ız) beytinde Süleyman Aleyhisselâm ile Belkîs kıssasına işaret olunmuştur. Ve (Ahter-i matlabım âfâk-ı felekte doğmaz * Günde bin şey' doğurur leyle-i hublâ-yı adem) beytinde (el-leyletü'l-hublâ) mesel-i meşhuruna îmâ kılınmıştır.

Telmihte maksada delâlet hafî ve baîd olur ise ilgaza mülhak olur ve sadedden hariç kalır.

İktibas. Kelâma Kur'an-ı Kerim'den yahut hadîs-i şerîften bir şey tazmîn olunmaktır.

Müellif-i fakîrin bir bahâriyyesinden (Terâne-i leb-i her-cûybâr fa'tebirû * Zebân-ı bülbülün evrâdı yâ üli'l-ebâr) beytinde ve diğeri bir bahâriyye-i Fârisiyye'sinden (Şinev zi-cû ve mine'l-mâi [176] külle şey'in hayy * Şinev zi-savt-i sebevân Rabbenâ le-ğafûr) beytinde olduğu gibi.

Tazmin. Bir şair kendi şiirine âherin şiirinden bir şey tazammun ettirmektir. Şol şartla ki gayrin şiiri olduğuna tenbih oluna. Meğeri ki beyne'l-üdeba ma'ruf bir şiir ise tenbîhe hâcet kalmaz.

Niteki Nefî bir bahariyyesinin (Bi-hamdillâh zamânında be-kavl-i Sabrî-i Şâkir * Girîbân-ı felek mehcûr-ı dest-i âh-ı şekvâdır) beytinde Sabrî'nin ismini tasrîh ederek bir mısraını tazmin eylemiştir. Ve (İşte meydân-ı hüner gitmeyelim Şîrâz'a) mısra-ı meşhurunu Sürûrî tazmin ile (Rûm'da ona Sürûrî gelemiz mi karşı * İşte meydân-ı hüner gitmeyelim Şîrâz'a) dediği gibi muahharan Fehîm dahi (Halep onda ise bunda bulunur endâze * İşte meydan-ı hüner gitmeyelim Şîrâz'a) diye tazmin eylemiştir.

Kezalik bâlâda zikrolunduğu üzre (Fikr-i zülfün dilde tâb-ı sûz-ı aşkın sîne * Nârdır külhanda gûya mârdır gencîne) beytinin mısra-ı sânisini tazmin ile (Sûz-ı aşkın sîne sevdâ-yı zülfün kalbde * Nârdır külhanda gûya mârdır gencîne) beyti yapılmıştır.

[177]

Ama bir şair diğer bir şairin eş'arından mısra' yahut beyit gibi bir şey alıp da kendi şiiri gibi i'lân eder yahut bazı elfâzını tebdil ile mazmununu çalıp da kendi şiirine katar ise sirkat sayılır. Bu ise mezmum ve makdûhtur.

(Sirkat-i şi'r edene kat'-ı zeban lâzımdır * Böyledir şer'-i belâğatte fetâvâ-yı sühan)

Ve eğer halef selefın şiirini ahz ve ıslah ile onu daha a'lâ surette nazm eyler ise makbul olur.

Ve bazı müteşâ'irîn ki (Fehîmâ şairân-ı bü'l-heveste kalmamış insâf * Kanâat eylemez mazmûna dîvânı çalar çarpar) müeddâsınca dîvanlardan beğendiğini alıp da kendi namına i'lân ederler. Şuaradan ma'dud olmadıkları cihetle mevzu'-ı bahisten hariç kalırlar.

Ve bazen iki şairin birbirinden haberi olmaksızın bir mısra' yahut bir beyit ikisinin dahi hatırlarına sünûh eyler buna tevarüd denilip sirkat sayılmaz. Hele tarihlerde bu tevarüd çok defa vuku' bulmuştur. Nitekim fasl-ı âtîde emsilesi îrâd olunacaktır. [178]

Şuara-yı Acem bazen eş'ar-ı Arabiyye'yi kendi şiirlerine tazmin ile mülemma' tarzında şiir yaparlar.

Nitekim Hafız-ı Şîrâzî Yezîd'in (Edir ke'sen ve nâvilhâ * Elâ yâ eyyühe's-sâkî) beytini bir mısra olmak üzere tazmin ile (Elâ ya eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ * Ki aşk âsân nemûd evvel velî üftâd müşkilhâ) matla'ını söylemiştir.

Mülemma'. Bir mısra'ı bir lisandan ve diğer mısra'ı diğer lisandan olarak nazmolunan şiirdir.

(Hiç kimse değil sırr-ı kaderden âğâh * Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh) beyt-i meşhuru ile müellif-i fakîrin bir mülemma' gazelinde (Cevdet olalı çeşmine meftun cânâ * Lâ nevme lehû tûle leyalin billâh) ve diğer bir mülemma' gazelinde (Hevâ-yı zülfüdür aksâ-yı arzû Cevdet * Sevad-ı turre nümâyed merâ şeb-i mi'râc) beyitleri gibi.

Arûz-ı Fârisî ekseriya arûz-ı Arabî'ye muhalif düşer. Meselâ bahr-i remel ile bahr-i hezec arûz-ı Farisî usulünce her beyti bazen sekizer ve bazen altışar cüz'den mürekkebe olarak isti'mal olunur. Ama Arabî'de ikisi dahi sekizer cüz'den mürekkebe olarak isti'mal olunmaz. Binaenaleyh [179] ber-vech-i bâlâ Yezîd'in ikişer cüz'den mürekkebe olan iki mısraından Hafız-ı Şîrâzî bir mısra' yapmıştır.

Şuara-yı Rûm evzânda arûz-ı Farisî usulüne tabi' olduklarından lisanımızda Farisî ile Türkî'den mülemma' şiir söylemek sehildir. Ama Arabî ile Türkî'den mülemma' şiir

söylemek cây-i nazar ve dikkattir.

Meselâ bahr-i remelden bir mülemma' söylenecek olduğu hâlde her mısraı üçer cüz'den terkiib olunur ise hem Farisî hem Arabî arûzuna tevafuk eyler. Ve eğer dörder cüz'den terkiib olunur ise Arabî aruzuna muhalif olur ve şuara-yı Arab'dan biri görse onu nâ-mevzun sanır.

Maamâfih mülemma' şiirlerde bu misillü ihtilâflar ma'fuvdur. Ama kâmilen Arabca şiir söylenecek olur ise evzân-ı Arab'a tevfiik olunmak lâzımdır.

Binaenaleyh bazı mütearribîn'in Kasîde-i Tantarâniyye gibi her beyti sekizer cüzden mürekkeb olarak bahr-i remelden söyledikleri Arabî şiirlere şuara-yı Arab eş'âr-ı Arabiyye nazarıyla bakmazlar.

Bazı müteahhirîn-i üdeba yalnız mühmel yani noktasız harflerden şiir söylemek gibi san'atler ihtira' etmişlerdir. [180]

Nitekim (O dil ki ola hevâ-dâr-ı medh-i ehl-i kerem * Olur arâis-i ilhâm-ı Girdigâr'e harem) beytinde hiç noktalı harf yoktur.

Bu da bir hünerdir. Lâkin eslâf-ı üdeba bu misillü hatta aid olan san'atlara muhassenat-ı bedîyyeden addeylememişlerdir.

Şuara-yı müteahhirînden bazıları ilgaz ve ta'miyye yolunda manzum kelâmlar söylemişlerdir. Lâkin bunlar dahi muhassenat-ı bedîyyeden ma'dud değillerdir.

İlgaz. Lûgaz söylemektir. Lûgaz bilmece demektir ki bir şey'in alâim ve evsafını zikir ile ona sair eşyadan mütemeyyez olacak surette ve remiz yolunda delâlet eden kelâmdır.

Ta'miyye kelâm-ı mevzunda bir zatın namına remz ve îmâ ile delâlet etmektir. Ol kelâma dahi muamma denilir.

Nitekim (Bende yok sabr u sükûn sende vefâdan zerre * İki yoktan ne çıkar fikredelim bir kerre) beytinde Nâbî namına îmâ olunmuştur.

San'at-i tarih erbabı dahi bir mısranı hesabca noksan ya ziyadesine remz ve îmâ etmeğe ta'miye derler.

Nitekim fasl-ı âtîde gelir. [181]

Fasl-ı râbi'

(San'at-ı tarihe dairdir)

Müteahhirîn-i üdebanın ihtira' ettikleri bir de san'at-i tarih vardır ki bir vak'ayı müşîr olan mısraın yahut beytin bi-hesâbi'l-cümel aded-i hurufu ol vak'anın tarih-i vukuuna müsadif olmasıdır. Bu dahi sanayi-i bedüyyeden ma'duddur. Evailde bu san'at yok idi. Sonraları bir vak'aya tarih olmak üzere bir kelime yahut bir ibare bulunmak beyne'l-üdeba de'b ü âdet olmuştur.

Şöyle ki (791) sene-i hicriyyesinde fevt olan Hafız-ı Şîrâzî'nin vefatına tarih olmak üzere (hâk-i musallâ) terkîbi bulunmuştur ki ebced hesabıyla aded-i hurufu sene-i mezbureye muvafiktir.

Ve (803) senesinde Timur'un Sivas'ı tahrib ettiğine (harâb) kelimesi tarih düşmüştür.

Ve Fatih Sultan Mehmed Han-ı Sâni hazretlerinin (856) senesinde Rumeli Hisarını bina ettiğine (bünyan-ı Muhammed Han) ter51kibi ve (857) senesinde İstanbul'u fethettiğine (beldetün tayyibetün) ibare-i şerifesi ve (878) senesinde [182] Uzun Hasan'a galebesine (Ve yansureke'llahu nasran azîzen) âyet-i kerîmesi tarih vaki' olmuştur.

Ve (898) senesinde Molla Câmî vefat ettikte (Ve men dehalehû âminen) ona tarih düşmüştür.

Ve Yavuz Sultan Selim Han hazretlerinin (922) senesinde Sultan Gûrî'ye galebesine tarih olmak üzere Kemal Paşazade (Fütiha memâlikü'l-Arab) ibaresini bulup ba'dehû (923) senesinde diyar-ı Mısır'ı fethettiğinde dahi (Fâtihi memâliki'l-Arab) demiştir)

İşte ibtidaları böyle mensur olarak tarih aranıp bulunur iken (850) senesinde Sultan Mehmed Han-ı Sâni bir cami-i şerif bina ettikte ol asrın ulema-yı üdebasından Kaside-i Nûniyye sahibi meşhur Hızır Bey:

Câmî'u Zeydin umira men amerah

mısraını söylemiş ve ondan sonra şuara manzum tarih bulmağa dahi heves eylemiş idi.

Ve İstanbul'un tarih-i fethi olmak üzere:

Ehl-i dîn İstanbul'u aldı cidâl ü cengile

mısraı söylenmişidi. Dokuz yüz sene-i hicriyyesinden sonra güzîde tarihler söylenmeğe başladı. Misal olarak bazıları ber-vech-i zîr tahrîr olunur. [183]

Esâmî	tarikhler	sene
Nazmî	Engürüs'ü münhezim kıldı Süleymân-ı zemân	932
Lâedrî	Âsaf eline girdi Süleymân mühri	947
Lâ	Süleymân virdi mührin âsafına	962
Şa'bî	Şâm'ı ihya eyledi sultân-ı Rûm'un câmi'i	966
Emîrî	Şâh şod Sultân Selîm-i kâmyab	974
Niyazî	Aldı Kıbrıs adasın Şâh Selîm	978
Hâşimî	Seâdetle safâ geldin efendim	990
Lâ	Ehl-i sünnet menzili oldu revân	991
Lâ	Kal'atün zâde 'umru bânîhâ	991
Rûhî Bağdâdî	Safâlar eyledi Sâfi cinâna basdı kadem	997

Elhasıl Hızır Bey'in açtığı çığır giderek şuara için bir şâhrâh olup vukuat-ı mühimme için bir mısra' ve bazen bir beyit olmak üzere tarihler nazmeylemeğe başlamışlar idi. Bin tarihinden sonra buna daha ziyade itina edildi. Ve Bursa ulemasından sâlifü'z-zikr Hâşimî Efendi pek güzel ve gayet musanna' tarihler söyleyerek ve bu yolda sairine takaddüm eyleyerek sînâ't-i tarihte imam olmuştur.

Binaenalâzalik bin tarihinden sonra söylenmiş olan tevârîh-i muntehabeden biraz misaller getirelim. [184]

Esâmî	sene
Lâedrî	Mescid-i müstahsen-i erkâne 1002
Talibî	Han Muhammed oldu sultân-ı cihân 1003
Tayyibî	İtdî Kadrî Çelebi azm-i beka 1004
Lâ	Gitdi Şemmî Çelebi dünyadan 1018
Hâşimî	Okı rûh-ı Es'ad için fâtiha 1030
Hâletî	Girdi Âsaf eline mühri Süleymân-ı zamân 1035
Lâ	Çeşmine kuhl-i adem çekdi ecel şehlânın 1047
Cevrî	Cülûs-ı Han Muhammed eyledi âsûde dünyayı 1058
Cezmî	Ola ukbâda makam-ı Hanefî beyt-i cinân 1069
Nâbî	Düşdi Kamançe hısnına nûr-ı Muhammedî 1083
Siddîk	Pâdişâh-ı cihân Ahmed Han 1115

Seyyid Vehbî	Geldi miftâh-ı Revân açdı der-i ümmîdi	1137
Velehû	Hemedân Gence Revân fâtihi Sultan Ahmed	1137
Reşîd	Oldu Han Mahmud imâmü'l-müslimîn	1143
Ragıp Paşa	Yapıldı mevki'inde câmi'u'n-nûr-i Ali Paşa	1147
Rûhî-i Kilîsî	Gice sâat ikide zelzele yıkdı Şâm'ı	1173
Sünbülzâde Vehbî	Zülâfî Mâverâünnehr'e deryadan revân oldı	1195

Minvâl-i meşruh üzere bin tarihinden sonra manzum tarih söylemek sînâati haylice terakki buldu ve (1193) senesinde Dersââdet'e gelen Adanalı Sürûrî Efendi bu sînâatin hurdalarını bulup doğrusu bu fende üstâd-ı kül oldu. Asrında Sünbülzâde Vehbî gibi fenn-i şiirde [185] ondan daha mahir ve Hoca Münîb Efendi gibi edîb ve mütebahhir nice zevat var iken fenn-i tarihte bir kimse ona akran olamamıştır.

Elhasıl Sürûrî bu sînâatte eslâf ve ahlâfına faik olup yalnız kendi zamanının vakayi'ine kanaat etmeyerek ezmine-i sâlifenin vakayi'-i mühimmesine dahi güzel güzel tarihler söylemiştir. Divanını mütalâa edenlerin ma'lûmudur.

Sürûrî Efendi gerek kendisinin ve gerek eslâf ve muasırı olan şuaranın tarihlerinden makbul ve müstahsen olanlarını cem' ile bir mecmuaya kaydedip vefatında İzzet Molla dahi asrında söylenen tarihlerin müntehablarını buna ilâve etmiştir. Ba'dehû vak'anüvis Es'ad Efendi dahi intihab eylediği tarihleri ona katmıştır. Hakka ki eslâf-ı şuaranın en güzîde tarihlerini cami' bir eser-i bî-nazîrdir.

Sürûrî ol mecmuayı asıl tevarih-i müntehabe-i Türkiyye için tertib eylemiş ise de bazı tevarih-i Farisiyye ve Arabiyye'yi dahi kaydeylemiştir. Hattâ (1194) senesinde inşa olunan Hamîdiyye Kütüphanesi için söylemiş olduğu (Kad benâ dâre'l-kütübi sultânünâ Abdülhamîd Han) tarihini dahi ol mecmuaya kaydetmiştir. Bu tarihin bâlâsındaki kasîdesi [186] dahi hep Arabî'dir. Halbuki bâlâda beyan olunduğu üzere bahr-i remelin sekiz cüzden terkibi usul-i aruz-ı Arabî'ye muhaliftir. Mülemma' şiirlerde buna bir dereceye kadar mesâğ olsa bile evzân-ı Farisiyye üzere hep Arabî olarak nazmolunan şiirler makbul olmaz. Ve bir de (el-kütüb) lâfzı üzere vakfettiğine mebnî asrı üdebasından bazıları ona itiraz etmişler idi bu itiraz dahi becâ ve akvâdır. Çünkü eş'ar-ı Arabiyye'de gerek vakıf ve gerek işbâ' ancak beytin âhirinde ve bir de mısra yani mesnevi ya matla' ise mısra-ı evvelin dahi âhirinde olur sair mahallerinde caiz değildir. Fârisî ve Türkî şivesi üzere Arabî

şîr söylemek ise müstahsen olmaz.

Tarihin en a'lâsı haşivden ârfî ve murad olunan manayı kemâl ve vuzuh ile müfid olan mısra'-ı âzâde yani diğer mısraa merbut olmayan bir mısra'-ı bercestedir.

Sürûrî'nin:

Oldu Salih Efendi defterdâr

mısraı gibi ki bunu istima' eden kimse Salih Efendi namında bir zatın defterdâr olduğunu fehmeder. Ve cemî'-i hurufu hesab olundukta (1214) senesinde vukuu ma'lûm olur. Fakat böyle tarihler pek nadir tesadûf eder. [187] Sürûrî binlerce nazmeylediği tarihlerinin içinde en ziyade bunu beğenirmiş.

Senin sinnin Sürûrî geldi kırka

mısraı dahi bu kabildendir ki bunu mütalâa edenler (1205) senesinde Sürûrî'nin kırk yaşına vasil olduğunu derhal fehmederler. (1213) senesinde kahveden tevbe ettiğine dair söylemiş olduğu:

Kahveden kıldı Sürûrî tevbe

mısraı dahi bu kabildendir.

Bu yolda söylenmiş olan tarihlerin güzîdelerinden ber-vech-i âtî biraz misaller daha getirelim.

Esâmî		sene
Sürûrî	Kıldı İbrâhîm Efendi irtihâl	1198
Velehû	İrtihal itdi Mehmed Çelebi	1202
Velehû	Tezevvüc itdi Asım Bey Efendi	1209
Velehû	Han Selîm üç gemi indirdi yeme	1215
Velehû	Eyledi rihlet gelüb Kudsî Efendi Kâ'be'den	1221
Velehû	Mîr Ârif itdi akd-i izdivâc	1222
Velehû	Yesrib'i aldı cünd-i Han Mahmûd	1227
Hikmet	Vefât itdi Cemâleddîn Efendi	1227
Velehû	Reft Rahmî zi-âlem-i fânî	1227
Zaik	Rûm iline azm ü avdet kıldı Han Abdü'l-mecîd	1265 [188]

Her vakit böyle berceste mısralar bulunamaz. Çünkü ekseriya mana-yı murada delâlet eden lâfızların aded-i hurufu tarihe muvafik düşmez. Binaenaleyh hesabı

doldurmak için haşiv ve zaid lâfızlar ilâve olunur. İşte bu ilâveler ne kadar makama münasip ve letaif-i beyaniyye ve bed'îyyeyi müstemil olur ise tarih o kadar makbul olur. Bu yolda söylenmiş olan tevârîh-i makbuleden dahi ber-vech-i âtî biraz misaller getirelim.

Esâmî	tevârîh	sene
Sürûrî	Bâreke'llah pâdişâh-ı âdil oldu Şeh Selîm	1203
Velehû	Cân-ı şîrînini virdi Ferhâd	1204
Velehû	Bahre* eyyâm-ı şitâda indi üç fülk-i cedîd	1213
Velehû	Geçdi Galib Dede cândan yâhû	1214
Velehû	Hayf kim kıldı Mehmed Beyefendi rihlet	1219
Velehû	Göçdi Mîbred nısf-ı şitâda	1219
Velehû	Diyüb elhukmü lillâh göçdi Kadızâde me'vâya	1219

(Velâdet-i Hümayun)

Talib	Kıldı tevellüd müjde kim şehzâdemiz Abdülhamîd	1219
-------	--	------

Tarih ibtida ber-vech-i meşruh hakikat dairesinde aranır. Ve bulunamaz ise mecaz ve kinaye ve telmih ve tevriye yolu ihtiyar olunur. Ve bu yolda bulunan tarih ne kadar rengîn ve mana-yı murada delâleti ne kadar vazih olur ise o mertebe makbul [189] ve müstahsen olur. Nitekim zârde tahrir olunacak misallerden anlaşılır.

(Tarih-i vefat-ı Kânî)

Sünbülzade Vehbî	Getdi gevher idi gûya o maârif kânî	1206
Sürûrî	Hak bu enbâr-ı cesîmi ede genc-i bereket	1208
Galib	Döküldi kalıb-ı makbul ve matbu'a dökümhâne	1209
Sürûrî	Mukayyed-zâde kayd-ı tenden ıtlak eyledi rûhu	1209
Velehû	Serâpâ aşk ile sûzân iken mahvoldu Yan Molla	1211
Velehû	Mâ-i hayvân semtine akdı Balıkpazarı'nın	1211
Velehû	Eyledi ikbâl üç anbarlı yeme atlar gibi	1211
Velehû	Üç gemi yol buldu gemsiz at gibi koşdu yeme	1213
Velehû	At gibi birden seğirdüb üç gemi buldu yem'in	1213
Velehû	Kuş gibi üç kıt'a kalyon uçdular sû-yı yeme	1213

* Hata savap cetveline göre düzeltilmiştir.

(Ma'den emîni Ziya Paşa'nın sadareti)

Velehû Pâdişâh ma'dende buldu mührüne lâyıık güher 1213

(Vezaret-i Tayyar Paşa)

Velehû Evc-i a'lâ-yı vezâretde hümâdır Tayyar 1215

Velehû Hak bu anbâr-ı bülendi ede kenzü'l-berekât 1217

Velehû Gel oku Seyyid Süleyman rûhu için fâtiha 1220

Velehû Fâtiha Osman Efendi rûhuna 1220

Velehû Mahfil-i Adn'ı makarr itsün Bilâl 1222

Velehû Şerbeti sundu Şekerzâde'ye sâkî-i ecel 1222

Arif Oldu Adlî Han Mahmud'un cülüsünde ayan 1223

(Mahlâsı Adlî olduğu cülüsünde meydana çıkmıştır) [190]

İzzet Mahmud Han'a Mevlâ mülkü ede mübârek 1223

Sürûrî Cihandan göçdü Bülbül Hoca konu Adn-i A'lâya 1227

Hikmet Kâ'be-i huldü mekân eyleye rûh-ı Medenî 1227

(Sadaret-i Derviş Paşa)

İzzet Kutb-ı âlem sahib-i mühreyledi Dervîş'ini 1233

(Riyaset-i Pertev Paşa)

Velehû Saye-i şâhânedede aldı riyaset Pertev'in 1242

(Velâdet-i hümayun)

Hakkı Fer virdi geldi âleme şehzâdemiz Abdülhamîd 1258

Safvet Koşdu Kâvîzâde'yi gerdüne-i mevte ecel 1265

(Vefat-ı vali-i Mısır)

Velehû Ümm-i dünya kocasın itdi telef 1265

(Cülüs-ı Sultan Abdülaziz)

Cevdet Virdi o reng-i cihandârîye fer Abdülaziz 1277

Bazen iki üç şairin bir tarihte tevarüd ettikleri vardır. Zîrde muharrer tarihlerde olduğu gibi

(Sürûrî-İzzet)

Mustafâ Han'a bey'at eyledi nâs 1222

(Sürûrî-Hikmet)

Uçdu sahn-ı cinâna Tûtî Şeyh 1225
(Sürûrî-Hikmet-Re'fet)

Câyını Adn eylesin Kadri Bey'in Rabb-ı Kadîr 1227
(Hakkı - Şinasî)

Yapdı Han Abdülmecîd-i yemm-himem cîsr-i cedîd 1261 [191]

Bazen bir beytin mecmuu bir tarih olur. Nitekim Sürûrî'nin (1206) senesinde söylediği:

Sehmiye meydanda aldı menzili
Dikdi taş Sultan Selîm-i kâm-bîn

beyti gibi.

Ve bazen bir beytin her mısraı birer tarih olur. Nitekim Sürûrî'nin:

Kırkları herhalde Mevlâ mu'ni eyleye
Sinni kırk oldu cenab-ı şeh Selîm'in bu sene

beytinin her mısraı (1215) adedine musavi olarak başka başka birer tarihtir.

Tarih ya tam olur ki cemî'-i hurufu dahil-i hesap olur. Bâlâda mezkûr tarihler gibi.

Yahut yalnız noktalı harfleri hesap olunup tarih-i mu'cem ve tarih-i mücevher denilir.

Veyahut yalnız noktasız harfleri hesap olunup tarih-i mühmel ve sade denilir.

(Tarih-i mu'ceme misal)

(Sürûrî)

Bir sabiyy-i reşîd mektebde
İtdi hatm-i tilâvet-i Furkan
Şu hadîs oldu cevherîn târîh
Hayruküm men tealleme'l-Kur'ân 1210 [192]

(Sürûrî)

Kerrûbiyyü'-ş-şiyem 'Âşir Efendi müftî-i âlem
Ki vaktinin kutbudur zât-ı şerîfi fazl u takvâda
Sürûrî cevher-i gülden ider târîhin istinbât
Muvaffakdır mücerred akl-ı Âşir nakl-i fetvâda 1213

(Sürûrî)

Günâhı var ise afvola mu'cemle dedim târîh
Nasûhîzâde kıldı tevbe kurb-i Hakk'a azmitdi 1218

(Tarih-i mühmele misal)

(Sürûfî)

Hurûf-ı sâdelerle eyledim tahrîr târîhin
Bekir ağa kurub sûr-ı tezevvüc ber-murâd oldu 1192

(Talib)

Fer virir mühr ile Galib gibi Paşa sadre 1239

Bazen mısra'-ı tarihin aded-i hurufu birkaç nakıs ya ziyade geldikte makama münasib ta'miye ile zam ya tenzil olunur. [193] Böyle ta'miye ile söylenmiş olan rengîn tarihlerden birkaç misal getirelim.

(Sürûfî)

Bâyile yazdı kalem sebt idicek târîhin
Kışlada itdi binâ Vâlide Sultan hammâm 1209

"İşbu mısra'-ı tarihin aded-i hurufunda iki noksan olup bâ harfinin adedi olan iki zam ile ikmal olunmuştur.

(Sürûfî)

Şekl-i girdâb gelir fikre yazarken târîh
Sürdü yelken kürek a'dâyı kapudân paşa 1204

Bu mısra'-ı tarihte beş noksan olmağla şekl-i girdabda olan ve beşe dâl bulunan (5) rakamı zam ile ikmal kılınmıştır.

(Seyyid Vehbî)

Şeh-i âlem alınca Behmen'in tâcın dedim târîh
Acemden geldi miftâh-ı Revân Bâb-ı Hümâyûn'a 1137 [194]

Bu mısra-ı tarihin iki ziyadesi vardır. Behmen'in tâcı yani harf-i evveli olan bâ harfinin ahz ve tenzîli ile tesviye olunmuştur.

(Sürûfî)

Dil-i kân reşkile kopdukda didim târîhin
Aldı mühri keremin ma'deni Yûsuf Paşa 1213

Bu mısra ma'den emini Yusuf Paşa'nın sadareti tarihi olup bir ziyadesi vardır. Kânın

kalbi olan elifin tenzili ile tesviye kılınmıştır.

Bazen bir mısraın aded-i hurufu murad olan senenin tamam iki katı olup dü-tâ denilir. Tarih-i tam gibi makbul değildir. Fakat bir mısraın her nısfından birer tarih çıkar ise musanna ve makbul bir tarih olur. Nitekim Sürûrî'nin:

Bir cum'a gün şevket ile Sultan Osman oldu şâh

mısraı iki tarihi müştemildir. Şöyle ki (bir cuma gün şevket ile) ibaresinin aded-i hurufu (1168) olarak Sultan Osman'ın cülûsuna tarih olduğu gibi (Sultan Osman oldu şâh) cümlesi dahi başkaca bir tarihtir. [195]

Kezalik mısra-ı tarihin huruf-ı mu'ceme ve mühmelesinden birer tarih çıkar ise tevarih-i musannaadan ma'dud olur.

Nitekim Sürûrî'nin:

Muvaffaksın Sürûrî mu'cem ü mühmel dü târihe

Murabba'-ı vefk kişver-i Mustafâ Han'dır mekârime

beytindeki mısra-ı tarihin huruf-ı menkutası (1222) olup sade hurufu dahi o kadar olmağla ikisi dahi Sultan Mustafa-yı Rabi'in cülûsuna birer tarihtir.

Tevarih-i masnuanın enva'-ı kesiresi vardır. Ez-cümle birisi de budur ki bir beytin iki mısraı birer tarih olduğu hâlde her mısraının ehâd ve aşerât ve mieti yekdiğere müsavi oldukta nakl-i yekdiğer usulü ile altı tarih daha peyda olur. Nitekim (1216) senesinde Mısır'ın Fransa Cumhuriyeti yedinden istihlâsına tarih olmak üzere Sürûrî'nin söylediği:

Rezmile İslâmiyan bozdu France ceşşini

Eyleyüb cumhûru nâbûd aldı Mısır'ı Şeh Selîm

beytinden minvâl-i meşruh üzere sekiz vecihle tarih çıkar.

Tevarih-i musannaanın bir nev'i de ihrâc ve idhâl usulüdür. Nitekim (1142) senesinde Eşref Han-ı Afganî asakîr-i Osmaniyeye ile vuku bulan muharebesinde münhezimen firar ettikte [196] tarih-i musanna' olarak Müştâk:

Eşref ez-tîğ-ı pâdişâh girîht

mısraını söylemiştir. Hesabı bu vecihledir ki (tîğ-ı pâdişâh) terkinin aded-i hurufu (1723) olup ondan (Eşref) isminin adedi olan (581) tarh olundukta (1142) kalır.

Kezalik (1144) senesinde vaki' olan musalâhaya tarih olmak üzere Mesrûd Han:

Cedel reft ez-miyân-ı şeh-r-yârân ittihâd âmed

demiştir. Hesabı bu vecihledir.

Şehr-yârân	767
cedel	37
	--
	<hr/>
	730
ittihâd	414
	+
	<hr/>
	1144

Tevarih-i musannaanın bir nev'i dahi lâfzan ve manen tarihi müştemil olan mısra yahut beyittir. Zîrdeki tarihler gibi.

Esâmî		sene
Hâşimî	Han Mehmed eyledi dâd ile bin üçde cülûs	1003
Hâdî	Bakî Efendi gitdi ukbâya bin sekizde	1008
Hâşimî	Yol oldu Üsküdâr'a bin otuzda Akdeniz dondu	1030
Lâedrf	Sadr-i. âlî aldı bin yüz birde Erdel mülkünü	1101
Lâ(e)drf	Bin yüz onda buldu dünya râhat sulh u salâh	1110
Sürûrî	Bin iki yüz on altıda alub Mısr'ı benâm olduk	1216 [197]
Sürûrî'nin:		
	Bin iki yüz on sekizde sâniya	
	Oldu İsmet Beyefendi sadr-ı Rûm	

beyti dahi bu kabildendir.

(İstitrâd)

Tarihlerin hesabında telâffuza i'tibar olunmayıp hatta i'tibar olunur.

Meselâ da'vâ gibi ya ile yazılıp da elif ile okunan kelimeler ya ile hesap olunur.

Ve müftî'l-enâm ibaresinde ya ile hemze-i vasıl telâffuz olunmadığı hâlde ya ve hemze hesaba dahil olur.

Hoca kelimesinde dahi hem vav hem elif hesaba idhal kılınır.

Fatiha gibi âhirinde tâ-i te'nîs olan Arabî kelimeler hâl-i vakıfta hâ gibi beş hesap edilir.

Ve Fatiha-i Şerîfe terkibinde fatihanın âhirindeki hâ-i resmiye beş hesap olunduğu

gibi üzerindeki hemze dahi başkaca bir olarak hesap olunur.

(Müftî-i âlem) ibaresinde ya hesaba dahil olduğu gibi hemze dahi başkaca hesâb edilir.

Nisâ' gibi âhirinde elif-i memdûde olan kelimat-ı Arabiyye'nin [198] hemzesi lisânımızda lâfzan ve hattan terk olunarak nisâ yazılır ve öylece okunur. Fakat mevsuf yahut muzâf olur ise hemze iade olunur ve nisâ-i hisân ve nisâ-i zemân denilir.

Cüz' kelimesi ekseriya Arabî'de vâvile cüz' yazılır ise de lisanımızda yalnız hemze ile cüz' yazılır.

İki yüz lâfzını terkîb ederek bir ya ile ikiyüz yazmak caiz ve şâyi' ise de tarihlerde aslı üzere iki ya ile yazmak evlâ görülmüştür.

Efendi'ye şimdiye dek lâfızlarını dahi efendiye şimdiye dek yazanlar var ise de asılları üzre yazılmak racihtir.

Kaimmakam iki mîm ile yazılır. Fakat bir mîm-i müşeddede ile kaimmakam yazılmak dahi caiz olur.

Bik ez-kadîm ya ile yazılagelmiş ise de sonraları yasız olarak beg yazılmak müteâmel olmuştur.

Okumak masdarının emr-i hazırı vav ile oku yazılır fakat eslâftan bazıları ya ile oku yazmışlardır. Müverrihler dahi hesaplarına nasıl gelirse öyle yazarlar.

Kıldı ya ile yazılır. Fakat müverrihler bazen ta'dîl-i hesab için yasız olarak kıldı yazarlar. Gitdi lâfzı dahi [199] bu kabildendir. Şu kadar ki eslâf-ı müverrihînin ekseri bunu ya'sız yazmışlardır. Yine bir ya ile olup ancak eş'ârda bazen vezin için ya'yı meddederler ve iki ya ile yine yazarlar. Âyine ise bilâkis iki ya ile olup bazen eş'ârda bir ya ile âyine yazılır.

Lisan-ı Arabî'de salât ve zekât resm-i Osmanî üzre vav ile yazılır ise de lisan-ı Osmanî'de elif ile salât ve zekât yazılır. Arabî'de musrâ' elif ile olup cem'i mesârî' gelir. Fakat şuara-yı İran elifsiz olarak mısra' kullanmışlar. Biz dahi iki vecihle isti'mal ederiz.

Lisan-ı Arabî'de hemze iki kısım olup biri hemze-i vasıl ve diğeri hemze-i katı'dır. Hemze-i vasılın kat'ı ve hemze-i kat'ın vaslı caiz değildir şiirde olsa dahi muhill-i fesahat olur. Farisî'de her hemzenin vaslı caizdir. Şuara-yı Rûm dahi bu hususta şuara-yı Fars'a iktifa etmişlerdir. Nitekim müellif-i fakîrin:

Gelmedi hâb ki vasla edüb nâz bana

Neler itdi neler ol gamzesi gammâz bana

beytinin mısra'-ı sânisindeki hemzeler ile:

Giceler azm-i reh-i yâr iderdim Cevdet

Şu'le-i âhım eğer olmasa gammâz bana

beytinin [200] mısra'-ı sânisinde eğer harfinin hemzesi vaslolunmuştur.

Bazı şuaara-yı Rûm hemze gibi aynı dahi vaslederler. Nitekim Fehîm'in:

Subh-ı sâdık gibi sâdık olıcak yâr bana

Rûz-ı rûşen olur aynıyla şeb-i târ bana

beytinde aynıyla lâfzının aynı hemze gibi vasledilmiştir.

Bî-nikab ü bâ-nikab arz-ı cemâl eylerdi yâr

mısra'ındaki arz kelimesinin aynı dahi vasletmek lâzımdır. Ve illâ nikabın elifi hazfolunmak lâzım gelir. Bu ise hiç caiz değildir.

Arif Hikmet Beyefendi gibi fuzalâ-yı üdeba aynı öyle hemze gibi vaslolunmasını asla tecviz etmezlerdi. Bunu tecviz eden şuaara dahi, nesirde tecviz olunmayan nice şeyler zaruret-i şiriyyeye mebnî tecviz olunur, ale'l-husus tarihlerde bir mertebe daha ittisâ' gösterilmek lâzım gelir, derler idi (Küllü inâin yetereşşehu bimâ fih).

Hatime

Üç makamda yani ibtida ve tehallûs ve intihâda sözün fesahatine pek ziyade dikkat ve itina olunmalıdır. [201]

Çünkü üdeba maksada şüru'dan mukaddem tagazzül ya tefahhur yahut zamaneden teşekkî ya teşekkür gibi bir mukaddeme ile kelâma ibtida ederler ba'dehû maksada geçerler ve ekseriya dua ile kelâma hitam verirler. İbtida sami'in kulağına dokunacak söz efsah ve manası evzah olduğu hâlde alt tarafını kemal-i ehemmiyetle dinler. Ve illâ alt tarafi her ne kadar güzel olsa çendan kulak asmaz. Binaenaleyh hüsn-i ibtidaya ziyade itina olunmak lâzım gelir. Ve en a'lâsı maksadı müş'ir olan sözler ile ibtida etmektir. İşte buna berâat-i istihlâl denilir. Mebâdîden maksada bir münasebet ile geçilir ise tehallûs denilir. Ve eğer münasebet aranmaksızın geçilir ise iktidâb denilir ki kudemanın mesleğidir. Bazen dahi ba'de-zâ ya ba'de-ezîn yahut maksada geelim gibi bir söz ile maksada geçilip bu dahi tehallûsa karîb bir iktizâbdır. Müteahhirîn-i üdeba hüsn-i

tehallûsa pek ziyade itina ve ihtimam etmişlerdir. Çünkü muhatab mebadîyi dinler iken maksada müterakkib olur. Bu cihetle girizgâh ne kadar güzel olur ise kelâm o kadar tahsîni câlib olur. [202]

İntiha-yı kelâm ise samî'in en sonra kulağında kalacak söz olmağla güzel olduğu hâlde üst tarafının kusurlarını örter. Ve intihanın ahseni kelâma tamam olduğunu müş'ir olacak vecihle hitam vermektir.

(Elhamdü lillâhi'llezî hedânâ li-hâzâ ve mâ künnâ li-nehtediye lev lâ en hedânâ'llah)

Sahife	satır	hata	savab
76	15	ism-i masdar	hasıl-ı masdar
189	12	bahr	bahre

(Matbaa-i Osmaniyye)'de tab'olunmuştur. [203]

ALFABETİK KAVRAMLAR LİSTESİ

Kavramlar listesi doğrudan metne dayalı olarak hazırlanmıştır. Metin içinde tanımları olan veya hakkında değerlendirme bulunan kavramlar tek tek tespit edilmiş ve Belâgat-ı Osmaniye'den alınıp günümüz diline aktarılan gerekli bilgiler -varsa örnekleriyle birlikte- önlerine konmuştur. Aynı tanımlara karşılık bazen birden fazla kavram kullanılmış olduğundan, bu gibi durumlarda bunlardan ilki alınıp eş değer kavramlardan onlara gönderme yapılarak tekrarın önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Dizin'le ve asıl metinle uyumu göz önünde bulundurmak için başlığa çekilen kavramlarda Cevdet Paşa'nın kavram adlandırması esas alınmıştır. Bilhassa listede başlık hâlinde bulunanlardan gerekli görülenler parantez içinde de verilmekle beraber, artık zamanımızda bunların önemli bir kısmına yeni karşılıklar bulunup kullanımda iyice tutunduğundan dolayı her bir başlığın altında verilen bilgiler esnasında bu yeni kavramların kullanılması yoluna gidilmiş; günümüz cari diliyle karşılama imkânı bulunamayan kavramlar kendi tercihimiz doğrultusunda sadeleştirilmiş, buna muvaffak olunamayan eski tamlamalar günümüzdeki tamlama anlayışı istikametinde değiştirilmiş, o da olamadıysa aynen bırakılmıştır.

Verilmiş olan örnekler Belâgat-ı Osmaniye'nin örnekleri olmakla beraber bunların mensur olanları örnekliğe hâle gelmiyorsa dilleri sadeleştirilmiştir; ama örneğin tabiatı onu aynen muhafazayı gerektiriyorsa olduğu gibi bırakılmıştır. Yazı değişikliğinin doğurduğu farklılıklar dikkate alınıp değerlendirilmeye çalışılmakla beraber, bazen de eserin eski yazı ile temas edecek olanlara da hitap etmesi göz önünde bulundurularak bunların muhafazası yoluna gidilmiştir.

Yalnız bir maddenin tanıtımı içinde geçen kavramlar, eğer bizim listemizde bir başlık altında geçiyorlarsa, koyu-siyah verilerek, ihtiyaç duyulduğunda ilgili maddeye bakılabilmesi sağlanmak istenmiştir.

Tarihlerle ilgili örneklerde hesaplama eski harfler üzerinde yapıldığından tarih değiştirilen ibarelerin ve tarih mısralarının eski yazı ile de imlâları verilmiştir.

AKİS: Kelâmın bir parçası diğer parçasından önce getirildikten sonra aksine döndürülerek söylenmesidir. "Efendilerin âdetleri âdetlerin efendileridir." ve "Allah ölüden diri ve diriden ölü çıkarır." ibarelerinde olduğu gibi.

Bî-nikab ü bâ nikab arz-ı cemâl eylerdi yâr

Geh hilâli bedr ü geh bedri hilâl eylerdi yâr

beyti de bu kabildendir.

ALÂKA: Vaz'edilenden başka olan mananın vaz'edilen manaya zihinde öz olarak gerekli ve bitişik olmasıdır. Yani hakikî manadan mecazî manaya zihnin intikalini sağlayan bir münasebettir. Türkçe'de benzerlikten başka meşhur olan alâkalar şunlardır: **âliyyet, mazhariyyet, hulûl, sebebiyyet, cüz'iyet, umûm, ıtlak, kevniiyyet, evveliyyet.**

ÂLİYYET (alâkası): Hakikî mananın mecazî manaya âlet olmasıdır. Nitekim konuşma âleti olan ma'lûm uzva vaz'edilen "lisan" lâfzı "lûgat" manasında kullanılır. "Arap lisanı" ve "Türk lisanı" denir.

ARZ: Soru edatı geniş zamanın olumsuzuna eklendiğinde azarlama manası olmaksızın yalnız nâzikçe bir teklif için olursa buna arz denilir. Nitekim, "Buyurunuz!" diye davet yerinde, "Efendim, teşrif etmez misiniz?" denir.

ATFU'L-KISSA ALE'L-KISSA: "Bu iş böyledir; bunda şüphe yoktur." yahut "Filân efendi size ihsan etmiş; on bin kuruş bağış ve birçok hediyeye vermekle ihsan etmiş." veyahut "Filân beni aldattı; sana şöyle böyle yardım ederim, dedi." cümlelerinde olduğu gibi, bazen, birkaç kelâmdan meydana gelen bir fikra, diğer bir fikra üzerine atfedilir ki buna atfü'l-kıssa ale'l-kıssa denir. O takdirde iki kıssa arasında **cihet-i camia** aranır. Mîsal: "Gerçekten Kur'an-ı Kerim ne manzumdur ne de mensurdur; bu ikisinin dışında lâtif bir kelâmdır ve baştan başa fasîh ve belîğdir. Âyet-i kerimelerin hepsi belâgatçe bir derecede olmayıp bazısının bazısına göre belâgatçe derecesi daha yüksektir; fakat hepsi mu'cizedir; yani benzerini vücuda getirmekten insan âcizdir." —*Kıssas-ı Enbiya*

ATIF: "Ve", Arapça'da olduğu gibi dilimizde de atıf edatı olup mutlaka çokluk içindir. Şöyle ki: Onunla özne (**müsnedün ileyh**) üzerine bir şey atfedildiğinde ikisinin genel olarak bir yüklemde (**müsned**) iştiraklerini kısaca ifade eder. Nitekim, "Halid ve Macid geldi." denildiğinde bir cümle ile ikisinin de geldikleri ifade edilmiş olur. Eğer

birliktelik manası ifade edilmek istenir ise, "...birlikte..." yahut "...beraber geldiler." denir. Eğer kendi üzerine atfedilenin önce geldiği ifade edilmek istenirse, "Halid ve müteakiben Macid..." yahut "...sonra Macid geldi." denir. Ve bazen "müteakiben" yerinde "der-akab" ve "sonra" yerinde "ba'dehû" gibi diğer lâfızlar kullanılır. Ve bazen atfedilenle üzerine atıfta bulunulan pekiştirilir. Nitekim "Halid ve Macid ikisi de geldi." yahut "Halid ve Macid ve Naşid üçü de geldi." yahut "...hep geldiler." denir. Yüklem (müsned) üzerine bir şey atfedildiğinde iki niteliğin bir kişide genel olarak toplanmasını kısaca ifade eder. Nitekim "Filân efendi kâtiptir ve şairdir." yahut "...geldi ve gitti." denir. Bazen de bir "ve" ile iki kelime diğer iki kelime üzerine atfolunur. Nitekim, "Halid Efendi kaleme ve erkek kardeşi mektebe gidiyor." denir... (Ayrıntılı bilgi için ilgili bahse müracaat olunmalıdır.)

BEDİHİYYAT-I HİSSİYYE: Müşahedat, hadsiyyat, mücerrebat, mütevatirattır. Bedîhiyyat-ı hissiyyede hüküm haricî mevcut üzerine olup yüklem (mahmûl) özneye (mevzû') sübûtu zarurî değildir, aklen istisna kabul edebilir. Külliyyetleri mülâhaza götürür. Bu yönden karşıları âdî bir muhaldir. Çünkü müşahedatta yanılğı ve hata ihtimali vardır. Meselâ, bir parçası su içinde bulunan değnek kırık gibi görünür. Bu ise bir görme duyusu yanılığısındır. Bundan dolayı müşahedatta ilk bakışa aldanmayıp hakikat-i hâli arayıp araştırmak gerekir. Halbuki bizzat gözle görülen şeylerde böyle yanılğı ve hata ihtimali olunca tecrübe vasıtasıyla müşahedattan alınıp teşkil edilen küllî kaziyeleri bütün akli ihtimallerden kurtarmak zordur. Meselâ mağnezyanın müşhil olduğu kesin iken bazı engeller araya girmesiyle hükmü bozulmak aklen mümkündür.

BEDİHİYYE-İ AKLİYYE: Aklın onu tasdikte harice danışmadığı ve duyuların arada vasıtalık etmesine ve yardımına muhtaç olmadığı; belki sadece özne (mevzû') ve yüklem (mahmûl) tasavvur edince aralarındaki hükmî nisbeti kesinkes tasdik ediverdiği önermedir (kaziyyedir). Bunlara **ulûm-ı müteârefe** denir. Meselâ, "Bütün parçasından büyüktür. Bütün parçalarının toplamına eşittir. Bir miktara eşit olan miktarlar birbirine eşittirler. Daire dörtgen değildir. Bir ikinin yarısıdır. Bir üç değildir. Üç bir olamaz. Bir şey kendinden başka bir şey olamaz." önermeleri gibi. Bedîhiyyat-ı akliyyede hüküm ancak zihni ve farazi mevcut üzerine olup haricî ve muhakkak mevcut üzerine değildir. Meselâ "Daire dörtgen değildir." dediğimizde dairenin hariçte mevcut olup olmaması aranmayıp daire mevcut olsun olmasın, mevcut olduğu takdirde dörtgen değildir, demek

olur. Bundan dolayı bedîhiyyat-ı akliyyede yüklemün özneyle birleşmesi yahut birleşmemesi aklen zarûrîdir. Karşıtları akılca muhaldir. Eskiler bedîhiyyat-ı akliyyeyi iki kısma yani evveliyyat ve fitriyyata taksim ederler.

BEDİHIYYE-İ ESASİYYE: Biri diğeri açıklayan birtakım içiçe bedîhiyyelerin meydana getirdiği ulûm-ı müteârefenin dayandığı bedihiyyedir ki "Bir şey hem olmuş hem olmamış olamaz." yani, "Hem var hem yok olamaz." bedîhî önermesidir.

BEDİHIYYE-İ UMUMİYYE: Bedîhiyye-i esasiyyeden doğan beş bedîhiyyedir ki "Olmuş olmuştur.", "Olmamış olmamıştır.", "Olmuş olan olmamış değildir.", "Olmamış olan olmuş değildir." önermeleriyle "Bir şey ya olmuştur ya olmamıştır." önermesidir. "Olmuş olmuştur.", "Var ise vardır."; "Olmamış olmamıştır.", "Yok ise yoktur." demek olarak bu ikisi olumlu önermelerin (mûcibelerin) kaynağıdır. "Olmuş olan olmamış değildir.", "Var ise yok olamaz." ve "Olmamış olan olmuş değildir.", "Yok ise var olamaz." demek olarak bu ikisi dahi olumsuz önermelerin (sâlibelerin) kaynağıdır; "Bir şey ya olmuştur ya olmamıştır", "...vardır ya yoktur" demek olarak hem doğru ve hem yalan bir önermenin vücûdu mümkün olmadığını ifade eder ve **ayrık şartlı önermelere** kaynak olur. Bundan dolayı zikri geçen bedîhiyye-i esasiyye toptan ulûm-ı müteârefenin ölçüsü demek olur. İşte evveliyyat denmeye lâyık ancak bu **bedîhiyye-i esasiyye** ile ondan doğan beş umûmî bedihiyyedir. Diğer **bedîhiyyat-ı akliyyede** derece derece delile benzer **tenbihler** bulunur.

BELÂGAT: Sözün fasîh olmak şartıyla hâlin gereğine uygun olmasıdır. Bazı edebî ilimler uleması, belâgati, mütekellimin, manayı eda etmede terkîblerin özelliklerinin hakkını yerine getirmesi; teşbih, mecaz ve kinaye çeşitlerini hakkıyla kullanabilecek sınıra ulaşmasıdır, diye ta'rif etmiştir.

BELİĞ: Söz söyleyenin (mütekellimin) veya söylenen sözün (kelâmın) niteliğidir ki sözü fasîh olmak şartıyla hâlin gereğine uygun (mukteza-yı hâle mutabık) olarak getiren veya fasîh olmak şartıyla hâlin gereğine uygun olarak getirilen söz demektir.

BÛRHAN: Bir delilin getirilmesinden amaç kesin bilgi (yakîn) sağlamaksa bütün öncüller (mukaddemat) kesin bilgi ifade eden önermelerden (yakîniyyeden) terkîb olunur ve bunlara **bürhan** denir. Bürhanlar hep kesin bilgi (yakîn) ifade eder. Fakat yukarıda

olduğu gibi haricî bedîhiyyelerle karşıt olanlardan ise hendese bürhanları gibi hep akli bedîhiyyelere dayananlar daha kuvvetli ve daha parlaktır. Bürhanda zanna dayalı olarak verilen hükümleri dile getiren önermeler (zanniyat) kabul olunmaz; belki konunun gereğine göre kesin bilgi ifade eden önermelerin (yakîniyyat) çeşidine de dikkat edilmek gerekir. Meselâ fizik bilimi delillerinde hissî bedîhiyyelere dayanılır. Ama hendese delillerinin bütünüyle **ulûm-ı mütearefeye** dayanması lâzımdır. Hendese delili ile bir mesele ispat olunacak yerde pergel ile ispata kalkılırsa sadeden çıkılmış olur.

CEDEL: Bir delilin getirilmesinden amaç eğer sadece muhatapı susturmak ve delilleri idrakten âciz olanları ikna ise cedel diye adlandırılır. Bunda işin aslı gerekli görülmeyip öncüllerin muhatap yanında müsellemler olması kâfidir. Bundan dolayı cedel delili **meşhurat** ve **müsellemler**ten terkipli olunur. Bunların içinde kesin bilgi ifade eden öncüller (mukaddemat-ı yakîniyye) bulunsun bile sadece muhatapın yanında müsellemler olduğu için kullanılır. Başkasına saldıran kimseyi "Zulüm çirkindir." diye iknâ etmek ve Hazreti İsa Aleyhisselâmın babasız olduğunu inkâr edip akıldan uzak gören bir Yahudî'yi Hazreti Âdem Aleyhisselâmın hem babasız hem anasız olduğu beyaniyle susturmak gibi. Cedelde kesin bilgi ifade eden önermelerin kullanılması aranmaz.

CEM': Birçok şeyi bir hükümde toplamaktır.

Hem gönlümü hem aklımı hem sabrımı aldın

Ey şüh-ı cefâ-pîşe bana sen neler ettin

beytinde olduğu gibi.

CİHET-İ CAMİA: Atfedilen ile kendisine atfedileni zihinde toplayacak bir alâka ve münasebettir ki **tezayüf, temasül, şibh-i temasül, tezdad, şibh-i tezdad ve tekarün-i fi'l-hayal** kısımlarına ayrılır.

CİNAS: İki lâfzın manaları muhtelif olduğu halde telâffuzda benzeşmeleridir. Bunun birçok kısımları vardır: (**İştikak** sanatı da cinasa katılmıştır. "Kâtib" ile "mektûb" ve "kavl" ile "kail" gibi. **Şibh-i istikak** sanatı da bunun gibi cinasa katılmıştır. "Hâl" (خال) ile "hâlî" (خالي) lâfızları gibi.)

CİNAS-I KALB: (Harflerin çeşidi, sayısı, sıralanması, sesli ve sessiz oluşlarındaki birliğinden ibaret olan) **vücûh-ı erbaadaki ihtilâf**, eğer harflerin sıralanmasında ise cinas-ı

kalb denir. "Rûzgâr (روزگار)", "zûrkâr (زورکار)" gibi.

CĪNAS-I LÂHİK: Eğer (harflerin çeşidi, sayısı, sıralanması, sesli ve sessiz oluşlarındaki birliğinden ibaret olan) **vücûh-ı erbaanın** aralarında mahrec yakınlığı bulunmaz ise cinas-ı lâhık denir. "Settâr" ile "seyyar", "settâre" ile "seyyare" ve "cübbetü'l-bürdi cünnetü'l-berdi" ibaresindeki "cübbe" ile "cünne" gibi. Mezkûr kasîdeden:

Âb-ı lûtfunla zamân etti zemîni sîrâb

Tâb-ı kahrınla kazâ düşmeni eyler tehdîd

beyti de bu kabildendir.

CĪNAS-I MUHARREF: (Harflerin çeşidi, sayısı, sıralanması, sesli ve sessiz oluşlarındaki birliğinden ibaret olan) **vücûh-ı erbaadaki** ihtilâf eğer sesli ve sessiz oluşta ise cinas-ı muharref denilir "Cübbetü'l-bürdi cünnetü'l-berdi" ibaresindeki "bürd" ve "berd" lâfızları gibi. "Câhil ya müfrit ya müferrit olur." ibaresindeki "müfrit" ve "müferrit" de böyledir.

CĪNAS-I MUSAHHAF: (Harflerin çeşidi, sayısı, sıralanması, sesli ve sessiz oluşlarındaki birliğinden ibaret olan) **vücûh-ı erbaadaki** ihtilâf, eğer nokta cihetiyle olursa cinas-ı musahhaf denir. "Sevk(سوق)" ile "şevk(شوق)" gibi. Müellif-i fakîrin:

Leb-i nigârda ben bence pek neşât verir

Ki nokta nakş ile Cevdet olur serâb şerâb

beyti de bu kabildendir.

CĪNAS-I MUZARİ: (Harflerin çeşidi, sayısı, sıralanması, sesli ve sessiz oluşlarındaki birliğinden ibaret olan) **vücûh-ı erbaadaki** ihtilâf, eğer çeşitte ise yani mütecânis lâfızların yalnız birer harfi çeşitçe muhtelif olup da bu harfler arasında mahreç yakınlığı bulunursa cinas-ı muzârî denir. "Dâm(دام)" ile "tâm(طام)" gibi.

CĪNAS-I NAKIS: (Harflerin çeşidi, sayısı, sıralanması, sesli ve sessiz oluşlarındaki birliğinden ibaret olan) **vücûh-ı erbaadaki** ihtilâf, eğer harflerin sayısında ise cinas-ı nakis denir. "Sâk(ساق)" ile "mesâk(مساق)" gibi. Müellif-i fakîrin bir kasîdesinden:

Âsmân-pâye hümâ-sâye hümâyûn-kevkeb

mısraındaki "hüma" ile "hümayun" da bu kabildendir.

CİNAS-I TÂM: İki lâfzın **vücûh-ı erbaada** yani nevi, aded, harflerin sıralanmasında ve hey'ette yani hareke ve sükunda¹ müttefik olmalarıdır. "Şîr" "şîrhâr" gibi.

Câh-ile câhile rifat mi gelir âlemde

Alem-efrâz-ı maârifdir olan sâhib-i tuğ

beytindeki "câhile" cinası dahi bu kabîldendir.

CÜMLE: Tam bir nisbeti yani isnadı ifade eden terkibe denir. Ve ona **kelâm** da denir. Fakat cümle ile kelâm arasında umûm ve husûs-ı mutlak vardır. Şöyle ki: Terkîbin içerdiği isnad eğer bizzat kasdolunan ise ikisi birleşmiş olur; değilse yalnız cümle denir, kelâm denmez. Meselâ, "Adalet güzeldir." terkîbi hem kelâm hem cümledir. Ama Fuzûlî'nin:

O mâhîler ki derya içredir deryayı bilmezler

mısraı iki cümleyi içine alan bir kelâmdır. Bizzat kasdolunan isnad, ancak, "bilmez" fiilinin "mâhîler"e isnâdıdır; "derya içredir" cümlesi "mâhîler"in sıfatı olarak isnâdı bizzat kasdolunmadığından ona kelâm denmez.

CÜMLE-İ HABERİYYE: Kelâmın delâlet ettiği nisbetin hariçte uygun olacağı veya olmayacağı bir nisbet varsa o kelâma haber ve haber cümlesi (cümle-i haberiyye) denir. Meselâ: "Hoca mekteptedir." kelâmı bir haberdir ki hoca gerçekten mektepteyseniz bu kelâmın delâlet ettiği haber nisbeti ona uygun olur ve değilse uygun olmaz.

CÜMLE-İ İNŞÂİYYE: Kelâmın delâlet ettiğinin eğer hariçte bir nisbeti bulunmaz ise inşâ ve inşâ cümlesi (cümle-i inşâiyye) denir. Meselâ, "gelsin" ve "gelseydi" gibi talep ve temennî fiillerinin delâlet ettikleri nisbetten başka hariçte başka bir nisbet yoktur. Sözleşme sîgalarından (siyağ-ı akid) olan "aldım" ve "sattım" fiilleri de inşâ olup her ne kadar bunların delâlet ettiği nisbetlerden başka hariçte de nisbetleri varsa da bu haricî nisbetler o sîgalar ile icâd olunur; yoksa onların delâlet ettikleri nisbetlerin uygun olup olmayacağı haricî nisbet değillerdir.

CÜMLE-İ MU'TARIZA: Vehme düşürmeyi gidermeden başka bir nükteden

¹ Buradaki "hareke ve sükûn" eski yazıda kullanılan işaretler olup yeni yazıya göre ilkini "sesli", ikincisini "sessiz harfler" olarak anlamak gerekir.

dolayı söz arasına bir cümle sokulur ki buna cümle-i mu'tarıza denir. Nitekim "İstanbul şehri, Allahu Teâlâ daha ziyade ma'mur etsin, âlemin fihristidir." denildiğinde özne (müsnedün ileyh) ile yüklem (müsned) arasına dua cümlesi sokulması gibi.

CÜZ'İYYET (alâkası): Hakikî mana ile mecazî manadan biri diğzerinin parçası (cüz'ü) olmasıdır. Nitekim bütünü (küllu) zikredip parçayı (cüz'ü) kasetmek kabîlinden olarak "Tırnağımı kestim. Sakalımı kestirdim." denir.

DARB-I MESEL: Temsîlî istiarenin kullanılması şuyû' bulur ve yaygınlaşır sa mesel olur ki buna dilimizde darb-ı mesel denir ve durûb-ı emsâl diye çokluk yapılır. "Ayağını yorganına göre uzat." meseli gibi.

DEF'-İ İHAM: Kelâmda maksadın hilâfını vehmettirir bir şey bulunmakla onu gidermek için bir söz ilâve olunur. Nitekim, "Ahbâbı yanında kuzu gibidir ama düşmanlarına karşı arslandır." denilir ki evvelki cümlede huyunun yumuşaklığı korkaklıktan olmak ihtimali hâtıra gelmekle onu def için ikinci cümle ilâve olunmuştur.

EDAT-I İDRAB: "Belki", idrâb edatıdır. Hükmü üzerine atfedilenden döndürüp atfedilene nakil içindir. Nitekim havanın soğukluğuna bakarak, "Kuzey tarafında yağmur, belki kar yağmış olmak gerektir." denir. Bunun gibi soğukluğun şiddetine bakarak, "Bu gece dağlara kar düşecek, belki düşmüştür." denir.

EDAT-I İSTİFHAM: İstifham edatı (mi) edatıdır ki bazen tasavvur edilenin talebi için yani cümlelerin parçalarının birinden sual için olur ve daima kendinden sual edilene katılır ve bitiştirilir. Nitekim, "Filân mı geldi? Filân mı sordu? Meramı sohbet etmek midir, yoksa bir maslahat arzı mıdır?" denir.

EDAT-I TA'LİL: "İçin" ta'lil edatıdır ki bir maksada eklenerek gelir. Bazen de bir filin sonuna eklenir. Meselâ, "Bu haneleri harâb olmak için bina ediyorlar." denir.

EDAT-I TERDİD: "Yahut" terdîd edatıdır. Yani iki işten biri için olup Arap lisanının "ev" harfine denk olur. "Ya" da "yahut" manasınadır, fakat ekseriya mükerrer olarak zikrolunup Arapça'nın "immâ" harfine denk olur. Terdîd bazen şüphe için olur. Nitekim "Karşıdan bir asker yahut bir zabtiye geliyor" denir. Bazen de şüpheyeye düşürme için olur. Nitekim "Bu gün senin için rütbe veya nişan arz olundu" dendiği gibi. Bazen de muhayyer bırakma için olur. Nitekim, "Bu ata veya şu katıra bin." dendiği gibi. Bazen de taksim için olur. Nitekim "Aded ya çifttir, ya tektir" denilir. Terdîd edatı nadiren

kaldırılır. Muharrir-i fakîrin:

Bugün yarın deyü ümîdvâr olup kaldık
Kibâr va'desine döndü gitti va'd-i visâl

beyti gibi ki "bugün yahut yarın" demektir.

EDAT-I TEŞBİH: Türk dilinde teşbih edatı "gibi"dir. Bazen de bu makamda "sanki" ve "gûya" gibi lâfızlar kullanılır.

ELFÂZ-I CEZELE: Kalın, ağır lâfızlardır. "Celâdet, hitabet, kazâ, iktiza, tîğ, gadr" gibi.

ELFÂZ-I FASÎHA: Telâffuzu ve dinlenmesi tatlı ve manası açık yani telâffuz olunurken manası zihne birden bire gelen lâfızlardır. Bunun alâmeti de lâfızların dil kurallarına uygun ve edîblerin dilinde çok kullanılır olmasıdır. (Bkz. FESAHAHAT)

ELFÂZ-I RAKÎKA: Lâtîf, hoş, nazik ve mülâyim lâfızlardır. "Zülf-i semen-bûy, serv-i nâz, mâh-sîmâ" gibi.

ELFÂZ-I TE'KÎD: "Elbette, şüphesiz, muhakkak, tahkîkan, tahkîk ale't-tahkîk, hakikat, sahîhan, doğrusu" te'kîd lâfızlarındandır.

Elbette bu hâlimden o yârin haberi var
mısrandaki "elbette" ve:

Hakîkat bî-vefâ nâ-mihribân hûbân-ı İstanbul
Yine dil arzu eyler ne çâre ülfet olmuştur

beytindeki "hakikat" lâfzı gibi.

"İnan ki" ve "Allah bilir ki" terkîbleri, "Allah hakkı için" gibi yeminler de ekseriya haber isnadının te'kîdi için kullanılır.

"Asla" ve "kat'a" lâfızları da olumsuzluğu pekiştirici olurlar. "Bu işe asla vukufum yoktur." dendiği gibi.

"A, e, ya, ye" edatları da kelâmın sonuna ilâve olunduklarında isnadı te'kîd ederler. "O senin dostundur â!" ve "Seni haylice üzdü ya!" ibarelerinde olduğu gibi.

EMİR: Üste çıkmak üzere bir işin işlenmesini istemektir ki söz söyleyenin kendinden aşağıda olandan talep etmesidir. Nitekim, bir adamın hizmetkârına, "Seyise söyle, atı eğerlesin." demesi gibi ki "söyle" emr-i hâzır, "eğerlesin" emr-i gaibtir.

Emir sigaları bazen de tazarru' (kendini alçakta tutarak yalvarmak) üzere istemek

için kullanılır. Buna niyaz ve istid'a denir. Nitekim, söz söyleyenin kendisinden büyük bir zata, "Lütfediniz, inayet buyrunuz." demesi gibi.

Emir sigaları bazen de söz söyleyenin akranından istemesi için kullanılır. Buna iltimas denir. Nitekim, ahbabtan birine, "Yarın erkence teşrif ediniz de sohbet edelim" denilmesi gibi.

Emir sigaları bazen de ibâhe (serbest bırakmak) için olur. Nitekim bir kimsenin, yemeğini yemeğe izin vermek yerinde başkasına, "Buyurunuz." demesi gibi.

Emir sigaları bazen de tesviye (bir düzeyde tutmak) için olur. Nitekim, "Sen kabul et yahut etme, mahkemenin kararı budur." denir ki, "Senin kabul etmen ve etmemen birdir." demek olur.

Emir sigaları bazen de tehdit için olur. Nitekim, "Dilediğin gibi yap; sonra görürsün." denir.

Emir sigaları bazen de acze nisbet için olur. Nitekim, bir gazeli tanzirden muhatabın âciz olduğunu beyan makamında "Bu gazeli tanzir et." denir ki, "...edemezsin." demek olur.

Emir sigaları bazen de ihanet için olur. Nitekim "Haydi yıkıl git." dendiği gibi.

Emir sigaları bazen de temenni için olur. Nitekim, "Keşki filan kişi mezardan kalkıp da bu asrın hâlini görse." denecek yerde ona hitaben "Gel, bu asrın hâlini gör." dendiği gibi.

Ekseriya gereklilik fiili sîgaları da emir yerinde getirilirler.

ERKÂN-I TEŞBİH: Teşbihin erkânı **müşebbeh** (benzetilen), **müşebbehün bih** (kendisine benzetilen), **vech-i şebah** (benzetme yönü) ve **edat-ı teşbih** (benzetme edatı) olmak üzere dördtür.

EVVELİYYAT: Yalnız iki tarafını tasavvur etmekle akıl aralarındaki hükmi nisbeti kesin olarak tasdik ettiği önermelerdir. **Ulûm-ı müteârefe** gibi.

EVVELİYYET (alâkası): Bir şeyi sonra bulunacağı hâlin ismiyle isimlendirmektir. Nitekim "Ateş yak." denir ve "Ateş olacak kömürü yak." demek olur.

FAİDE-İ HABER: Muhataba, ma'lûmu olmayan bir hükümü yani bir şeyin olduğunu veya olmadığını haber vermeye denir. Meselâ, hocanın mektepte olup olmadığını bilmeyen öğrenciye, "Hoca mekteptedir" yahut "..değildir." diye haber veren

kimsenin maksadı faide-i haberdır.

FASILA: Nesirde fıkraların (paragraf) ve nazımda mısraların son kelimeleridir.

FASL: Eğer ikinci cümle ilk cümleye ortak edilmek istenmezse faslolunur. Meselâ, "Müdür demiş ki, talebe saat beşte mektebe gelmelidir; hoca bu tenbihi beğenmiyor." denir ki, "...ve hoca..." diye vaslolunsa, bu cümlenin de müdürün söylediği söz olması gerekir; bu ise maksada aykırıdır. Evvelki kelâmın yukarısında bir kayıt bulunup da ikinci kelâmın onda ortaklığı caiz olmazsa faslı lâzım gelir. Meselâ, "Dün filân geldi; birâderi artık gider." diye ikinci kelâm faslolunur; zira vaslolunsa, "Dün birâderi gider." demek olur. (Geniş bilgi için ilgili bahse bakılmalıdır.

FAZLA: Özne (**müsnedün ileyh**) ve yüklem (müsned) tamlayan (muzâfun ileyh) ve sıfat gibi kayıdları ile **mütemminat-ı cümle** fazladır.

FENN-İ MEÂNÎ: (Bkz. İLM-İ MEÂNÎ)

FENN-İ NAHİV: (Bkz. İLM-İ NAHİV)

FESAHAT: Lâfızların telâffuz ve işitilmesi tatlı ve manası açık olmasıdır; yani telâffuz olunur iken ma'nası zihne birden bire gelmesidir. Bunun alâmeti de lâfızların dil kurallarına uygun ve ediplerin dillerinde çok kullanılır olmasıdır. Çünkü lisan ehli olan edipler lisani ince elekten geçirir ve o gibi lâfızları araştırıp seçerler; lisana ağır ve kulağa çirkin gelen, manasını anlamak için sözlüğe ve fikir ile zihnin yorulmasına muhtaç olan lâfızların kullanılmasından kaçınırlar. Nasıl ki kuyumcu takılardan bir şey yapacak olduğu takdirde ilk olarak incileri ve mücevherleri seçer ve ikinci olarak onların birbirine uygun olanlarını yanyana dizerse, edip de fasîh kelimeleri seçer ve onları biri diğerinden mütenafir olmayacak vecihle dizer. İşte onun bu iki işi fesahat demektir. Sözün en güzeli odur ki, halk onun manasını anlar, havas da fazilet ve meziyyetini takdir eder.

FİTRİYYAT: Aklın, iki tarafını tasavvur ederken zihinde hazır olan bir ortam vasıtasıyla, hükmi nisbetini kesin olarak tasdik ettiği önermelerdir. "Dört çifttir" önermesi gibi ki, "dört" ve "çift" kavramlarını tasavvur eden kimse iki eşit parçaya ayrılmak kavramını da beraber tasavvur eder; "Dört, iki eşit parçaya ayrılır ve iki eşit parçaya ayrılan her şey çifttir" diye zihninde tabii olarak terettüb ve teşekkül eden gizli kıyas ile dördün çift olduğuna hükmeder.

FÛRU'-I ERBAA: İnşâ, karz-ı şiiir, muhâdarât ve hatt (yani imlâ) ilimleridir.

GARABET: Kelimenin vahşî olması yani kullanılmaya alışıklık bulunmaması ve açık manalı olmamasıdır. Meselâ "ateş" lâfzı aramızda dile pelesenk olmuştur. Arapça'sı olan "nâr" lâfzı da kullanılmaktadır. Ama asıl Türkçe'si olan "od" lâfzı mehcûr (kullanımdan düşmüş) olmakla onda garâbet vardır. Şimdi İstanbul'da "od" dense çoğu insan anlamaz. Garabet, lügat ilmine aittir.

GULÜV(V): Mübalâğa edilen şeyde, iddia edilen âdetçe muhal olduğu gibi eğer akılca da muhal ise gulüv denir. Yüce bir köşkün övgüsü hakkında Neff'nin:

Değil mihr ü beyâz-ı subh ufukda seyr için sakfin

Felek baş kaldırınca hâke düştü tâc ü destân

beyti gibi.

Gulüv makbul olmaz; meğer ki şart sîgasına benzetmek gibi bir vecihle sıhhat ve imkân mertebesine yakınlştırılıp değıştirile. Nitekim zikredilen kasîdenin:

Sanırlar bir gül-i zerdûzdur bir nat'-ı hârâda

Ruhâmında görenler aks-i hurşîd-i pür-envârı

beytinde "sanırlar" ta'biri ile mübalâğa sıhhate yakınlştırılmıştır.

Yahut meğer ki bir güzel hayal bulunsa o halde de gulüv güzel sayılır.

Nâzi âb etmiş de bir fevvâre resmetmiş hayâl

İşte o sudur atılmış kametin olmuş senin

beytinde olduğu gibi.

Veyahut hezl (şaka, alay, eğlenme) makamında getirile; o hâlde de gulüv mecaz olur. Nitekim: "Ne acayip, yarın içki içmeye niyet etsem, dünden sarhoş olurum." dendiğı gibi. Bu suretlerden başka gulüvler makbul olmaz. Hele Neff'nin:

Benim ol nâzım-ı endîşe ki simsâr-ı kazâ

Edemez kıymet-i akd-i dürr-i nazmım takdîr

gibi çok kötü gulüvleri kat'iiyen reddolunup kabul edilmemiştir.

HABER: Kelâmın delâlet ettiğı nisbetin hariçte uygun olacağı veya olmayacağı bir nisbet varsa o kelâma haber ve haber cümlesi denilir. Meselâ: "Hoca mekteptedir." kelâmı bir haberdir ki hoca gerçekten mektepteyse bu kelâmın delâlet ettiğı haber nisbeti ona uygun olur ve değilse olmaz. "Dün filân malı sattım." denildiğinde dün gerçekleşen satış akdini hikâye demek olarak haber olur ve dün öyle bir satış akdi olmuşsa bu haberin

delâlet ettiği nisbet ona uygun olur ve eğer olmamışsa olmaz. Bunun gibi "satarım" veya "satıyorum" veyahut "satacağım" sîgaları haber olmakla bunların manası olan zihnî nisbetten başka şimdiki veya gelecek zamanda bir satış akdi bulunması gerekir. Haber nisbeti ki "Bir şey olmuştur." yahut "...olmamıştır." yani, "Bir şey, diğer şeye sabittir." yahut "...sabit değildir." demektir. Bu nisbet eğer haricî nisbetine uygunsa doğru ve değilse yalan denir. Bundan dolayı, haber, doğru ve yalan olmağa ihtimali olan sözdür, diye ta'rif olunur.

HÂL: Ya öznenin (failin) durumunu açıklar: "Filân yağmurdan ıslanmış olduğu halde geldi." cümlesinde olduğu gibi. Veya tümlecini (mefulün) durumunu açıklar: "Ben onu sarhoş olduğu hâlde gördüm." cümlesinde olduğu gibi. Bazen de failin meydana geliş hâlini ve ilişkisini açıklar: Nitekim "Ben iskeleye vardım; halbuki vapur henüz kalkmamış idi." yahut "...vapur ise henüz kalkmamış idi." ve "...saat beşde iken vapur kalktı." ve "...saat beşe gelmemiş olduğu halde vapuru kaldırdılar." denir.

HADSİYYAT: Bazı müşahadat üzerine sezgi ile birden yani sünûhat kabîlinden olarak zihinde hasıl olan gizli kıyas vasıtasıyla aklın kesin olarak tasdik ettiği önermelerdir. "Ayın ışığı güneşten yararlanılmıştır." önermesi gibi ki ayın güneşe nisbetle vaziyetleri değıştikçe nûrânî teşekküllerinin ihtilâfî gözlenince, "Eğer ayın nûru güneşten yansımaya ve yararlanılmış olmasa vaziyetleri değıştikçe nûrânî teşekkülleri muhtelif olmazdı." diye birden kalbe doğan gizli kıyas vasıtasıyla akıl o önermeyi kesin olarak tasdik eder.

HAKİKAT: Ne için vaz'olunduysa onun için (mevzû'un lehinde) kullanılan lâfızdır.

HAL: "Mukteza-yı hâle mutabakat"teki "hâl"den kastedilen asıl manayı ifade ile beraber bir hususiyeti itibara sebep olan şeydir ki ona **makam** da denir.

HARF-İ ATIF: "Ve", Arabça'da olduğu gibi dilimizde de atif edatı olup mutlaka çokluk içindir. Şöyle ki: Onunla özne (müsnedün ileyh) üzerine bir şey atfolunduğunda ikisinin, umumiyetle bir yüklemde (müsned) iştiraklerini kısaca ifade eder. Nitekim, "Halid ve Macid geldi." dendiğinde, bir cümleyle ikisinin de geldikleri ifade edilmiş olur.

HARF-İ REVİ: Fıkıradaki (paragrafta) yahut beyitte tekerrür eden harftir. Meselâ:

Ol müsteîn-i ism-i celâlim ki defaten
Feth-i kelâma kudretimi müsteân verir

beytinde revî harfi (n)'dir.

HARFLERİN MÜTEALLİKATI: Harflerin (edat) müteallikatından kastedilen, edatların manalarını açıklama makamında ta'bir olundukları mutlak manalarıdır. Meselâ, "için" sebep gösterme edâtıdır denip "için" in manası sebep göstermeyle anlatılmıştır.

HAŞV Ü LAĞİV: Söz söyleyenin maksadı muhataba haberin hükmünü yahut lâzımını ifadedir. Herhalde muhatabın haline riayet etmesi ve sözü ona göre ihtiyaç olduğu kadar söylemesi gerekir. Çünkü söz eksik olursa ifade kusurlu olur; ziyade olursa kelâmda haşiv ve lâğiv bulunur. Meselâ, *Mebâni'l-İnşâ*'nın hutbesindeki "Ol münşî-i esâlîb-i meşâir ü havâss ü mürettib-i sahâif-i tekvîn ü esâs" ibaresinde, "esas" kelimesi yalnız seci' için getirilmiş bir haşiv olduğu cihetle makbul olamaz.

HİTÂBE: Bir delîlin getirilmesinden gaye, eğer insanlara vaaz ve nasihat ise hitabe denir ve **makbulât** ve **zanniyyattan** terkip edilir. Vaiz ve hatiplerin nutukları gibi. Hitabetin insanlara güzel te'siri olması dolayısıyla büyük faydaları vardır. Hitabenin insanlara güzel te'sir hasıl etmesi için her bölümünün hâlin gerektirdiğine uydurulması son dereec gereklidir ve çoğunlukla tersil yolunda getirilip seci' kullanılma yoluna gidilmez.

HULÛL (alâkası): Hakikî mana ile mecazî manadan biri diğereine mahal olmasıdır. Meselâ, "Mangalı yak." denilir ve mahallin zikri ve hâlin kastedilmesi yoluyla içindeki kömür kastedilmiş olunur. "Bu ateşi öteki odaya götür." denir ve hâlin zikri ve mahallin kastedilmesi yoluyla "içinde ateş olan mangal" murad olunur.

HÛSN-İ TA'LİL: Hakikî olmayan lâtif bir itibar ile bir nitelik için münasip bir sebep iddia olunmasıdır, yani gerçekte sebebi olmayan mananın sebep olmak üzere itibar kılınmasıdır. Bu nitelik iki kısma ayrılır. Şöyle ki: Ya sabit bir sıfat olup da sebebinin beyanı kasdolunur veya sabit olmayıp da ispatı murad olur. Nitekim:

Oldu ruhsârına taklîd ile gül hâr ile hor

mısrandaki gülün yârin ruhsârını taklit etmesi hâr ile hor olmasına hüs-n-i ta'lildir. Ama güllerde hâr (diken) bulunmak hakikî sebebi son mertebesini bulan Samedânî hikmetin icâbından olup insanlar arasında ma'lûm olan âdi işlerden değildir.

Perîşân ehl-i âlem âh u efgan ettiğimdendir

Perîşân olduğum halkı perîşân ettiğimdendir

beyti de bu kabildendir ki, şair, âh ve efganını halkın perîşanlığına ve halkı perişan ettiğini

kendi perişanlığına sebep itibar edip bu ise hüsn-i ta'lildir; ama gerçekte kim bilir ki bu perişanlığa sebep ne idi.

İTLAK (alâkası): Hakikî mana ile mecazî manadan birinin mutlak ve diğerin kayıtlı olmasıdır. Nitekim:

Âlem o âlem olmadığın şimdi anladım

Âlemde âdem olmadığın şimdi anladım

beytinde "âdem"den, "kâmil ve vefâlî adam" kasdolunduğu gibi.

İBARE-İ MÜTEAREFE: Ortalama insanların muamele ve konuşmalarında kullanageldikleri âdî ibarelerdir ki istedikleri ancak asıl manayı vaz'î delâletlerle ifadedir. Hâlin gerektirdiklerine riayet değildir.

İCÂZ: Kastedilen manayı **ibare-i mütearefeden** daha az olan ibare ile eda etmek icazdır. Beliglerden biri muhatabın hâline riayet ederek ibare-i mütearefeden daha kısa bir ibare getirdiğinde, eğer ibaresi asıl manayı ifadeye yeterliyse icaz denir ve az lâfız ile çok mana ifade etmiş olacağı cihetle beligler yanında pek makbul olur. İcazın en güzel bir misali, "Barika-i hakikat tesadüm-i efkârdan çıkar." kapsamlı hikmet kelâmıdır ki telâffuz okunurken işitenin zihnine güzel teşbihler arka arkaya geliyor Zira bârika (çakan şimşek) nasıl ki ufukları aydınlık ederse, hakikat de nefisleri tenvir eder. Halbuki barikayı ta' kib eden yağmur nasıl ki bağ ve bostanı suya kandırırsa, hakikate dal budak salan yakînî ilimler de irfan bahçelerini canlandırır. Fikirlerin ihtilâfî ve itişip kakışması atomların şimşek kuvveti vasıtasıyla çarpışmasına pek benzer. Az kelime ile ne çok ve ne güzel manalar ifade olunmuştur! İcaz ya hazifsiz olup icaz-ı kasr denir veya hazif ile olup icaz-ı hazf denir.

İCÂZ-I HAZF: İcaz-ı hazfin çeşitleri çoktur. Bazen cümlenin bir parçası hazfolunur. Meselâ, "Filân köy ahalisinden sor." denilecek yerde, "Filân köyden sor." denir. "Mekteb-i fûnun-ı rüşdiye" yerinde, "mekteb-i rüşdiye" ve "tarîk-ı ricâl-i ilmiyye" yerinde, "tarîk-ı ilmiyye" ta'birleri de bu kabildendir. Bazen de şart cümlesi hazfolunur. Nitekim, "Yarın bize gel, sana ikram ederim." denir ki, "...eğer gelir isen ikram ederim." demek olur. Bazen de cezâ cümlesi hazfolunarak yerine diğeri bir cümle geçirilir. Nitekim, "Sana itiraz eden varsa, selef ediplere nice itiraz edenler var idi." denir ki, "Sana itiraz eden varsa, önemseme; zira selef ediplere nice itiraz edenler var idi." demek olur.

ÎCÂZ-I KASR: "Kısasta hayat vardır." sözü gibidir ki bundan maksat, "İnsanın, ne vakit katil olur ise öldürüleceğini bilmesi öldürmeye cesaret etmemesine sebep olur; bu cihetle pek çok kimse öldürülmekten kurtulur ve katilin katli onların yaşamasını sağlar." demektir. İşte o özlü kelâmda, hazif bulunmadığı halde, bu kadar çok manaları ifade eder. Yazarın bir mısraı:

Şâne-i zülf-i sühandir i'tiraz

da bu kabildendir ki zülûf tarandıkça güzelleştiği gibi söz (sühan) de i'tiraz gördükçe düzeltilerek güzelleşir demektir.

İDMAC: Bir manaya diğer bir mana içerttirilmektir. Nitekim:

Sadrında seni eyleye Hak daim ve bâkî

Hep âlemin ettikleri şimdi bu duâdır

beytinden şairin maksadı övdüğü sadrazama duadır. Fakat dua cümlesi, onun, âlemin durumunu ıslaha sebep olması ile övülmesini de içermiştir. Çünkü âlemin öyle dua etmesi elbette faydalarından dolayı olmak gerekir; bu ise övülenin ona sebep olmasını içerir. Bazen de bu iki mana bir maksada ait olur. Şöyle ki: Bir maksat için ileri sürülüp getirilen mana, yine o maksada dair olan fazla bir mananın kendisine tabi olmasını ister. Buna **istitbâ'** da denir. Nitekim: "O bahadırın, düşmanların başları üzerinde, yıldırım gibi kılıcını, beş bulut dolaştırır." terkibi o bahadırın cesareti dolayısıyla övülmesini ifade eder. Fakat beş buluttan maksat beş parmak olup parmakların buluta benzetilmesi ise cömertlik ve el açıklığı ile övülmesini de kendine tabi kılar. Halbuki bu iki mana bir maksada yani övmeye ait olur.

İĞRAK: Mübalâğa edilen şeyde iddia olunan, eğer âdetçe muhal ve akılca mümkün olursa iğrak denir. Makbul bir mübalâğadır.

Feth-i Hayber olalı eylememiştir kimse

Zûr-ı bâzû ile bir böyle hisârı teshîr

beyti gibi.

ÎHÂM: (Bkz. TEVRİYE)

ÎHÂM-I TENASÜP: Bazen bir lâfzın kasdolunmayan manası itibarıyla tenasüp bulunur. İşte buna îhâm-ı tenasüp denir ki **müraat-ı nazîre** katılmıştır. Nitekim:

Aceb mi tutsa el üstünde nergisi dildâr

Ezelden aralarında göz âşnâlığı var

beytinde "göz âşınalığı", "muarefe" manasına olup ancak, "göz"ün lûgat manası itibarıyla "nergis"e benzerlik ve münasebeti ma'lûmdur. (Bk. MÛRAAT-I NAZİR)

İHTİSAR-I MUHİL: Belîğlerden biri muhatabın hâline riayet ederek **ibare-i mütearefeden** daha kısa bir ibare getirdiğinde eğer ibaresi asıl manayı ifadeye yeterli değilse ihtisar-ı muhill denir ve belîğler yanında reddedilmiştir. Meselâ:

Cühelâ ve humakaca yaşamak

Keder ile yaşamaktan yeğdir

beytinden maksad, "Bilgisizlik ve ahmaklıkla rahat yaşamak ilerisini düşünerek ve akıllı bir şekilde ama üzüntülü olarak yaşamaktan daha iyidir." demek ise de ibaresi bu manayı ifadeden uzak olduğundan, ihtisar-ı muhill demek olduğu için kabul edilemez.

İKTİBAS: Kelâma Kur'an-ı Kerîm'den yahut hadîs-i şerîften bir şey tazmîn olunmaktadır. Müellif-i fakîrin bir bahâriyyesinden:

Terâne-i leb-i her-cûybâr fa'tebirû

Zebân-ı bülbülün evrâdı yâ üli'l-epsâr

beytinde ve diğeri bir Farsça bahâriyyesinden:

Şinev zi-cû ve mine'l-mâi külle şey'in hayy

Şinev zi-savt-i sebevân Rabbenâ le-ğafûr

beytinde olduğu gibi.

İLGAZ: Lûgaz söylemektir. Lûgaz bilmece demektir ki bir şeyin alâmet ve niteliklerini zikirle ona sair eşyadan seçilecek surette, remiz yolunda delâlet eden sözdür.

İLM-İ BEDÎ: Seci' ve cinas gibi belîğ sözü süsleyen birtakım sözü güzelleştirme yönlerini tanıtmak için belâgat ilmine ek olmak üzere yapılmış bir ilimdir.

İLM-İ BELÂGAT: Kelâmın meziyetlerini bildiren bir ilimdir. Kelâmın meziyetleri hâlin gerektirdiğine uydurulması ve teşbih, mecaz ve kinayelerinin hakkıyla edâsı ve bedîî sanatlarla süslenmesi hususlarıdır. **İlm-i meânî**, **ilm-i beyan**, **ilm-i bedî**; biz, bu üçünü bir ilim itibar ederek ilm-i belâgat diye isimlendirdik.

İLM-İ BEYAN: Meramın edâsının muhtelif yollarını bildirir. Yani **teşbih**, **mecaz** ve **kinayeden** bahseder.

İLM-İ MEÂNÎ: Sözüün durumun gerektirdiğine nasıl uydurulacağını bildiren bir

ilimdir. Sözün durumun gerektirdiğine nasıl uydurulacağı meânî ilmiyle bilinir. Demek olur ki asıl **belâgati** bildiren meânî ilmidir.

İLM-İ NAHİV: (Arapça için), kelimelerin terkîbi zamanında ârız olan hâllerinden bahseden bir ilimdir.

İLM-İ SARF: (Arapça için), kelimenin zâtının hâllerinden bahseden bir ilimdir.

İLTİFAT: Bir üslûb üzere kelâm söylenirken diğer üslûba intikal olunursa iltifat denir. Bu da kelâmda sözü türlü türlü söyleme ile işitenin neşesini tazelemek ve dikkat-i nazarını celb ile onu îkaz etmek gibi nükte ve lâtifelerden dolayı olur. Nitekim, "Ben size çok nasihat ettim, dinlemediniz." dedikten sonra birinci şahıstan üçüncü şahsa intikal ile, "Siz bu fâkîrin kadrini sonra anlarsınız." denir. Bunun gibi, "Ne mutlu bizlere ki övülmeye değer hasletlerin sahibi böyle bir padişahın çeşitli bol nimetleriyle her an varlık içinde ve nazlı büyüyoruz ve ilim ve marifetlerin her türlü tahsil sebeplerini hazırlanmış buluyoruz." denildikten sonra üçüncü şahıstan hitaba iltifat ile, "Padişahım çok yaşa!" denir.

İLTİMAS: Emir sigaları bazen birinci şahsın yaşlılarından talebi için kullanılır; buna iltimas denir. Nitekim ahabtan birine, "Yarın erkence teşrif ediniz de sohbet edelim." denilmesi gibi.

İLTİZAM: (Bkz. **TEŞDİD**)

İMA ve İŞARET: Eğer lâzım ile melzum arasında vasıta az olup da lüzumda gizlilik bulunmaz ise ima ve işaret denir. Nitekim, "Lûtufta ve kerem onun hanesindedir." denir ve, "Hane sahibi lûtufta ve kerem ehlidir." demek olur. Bunun gibi, "Kerem dedikleri şey onun konağına konmuş ve orada yaslanıp kalmış." denildiğinde, keremin o konağına konması, orada vücudundan kinayedir; orada vücudu da hane sahibine sübutundan kinaye olur. "Kerem" burada "misafir"e teşbih olunmakla **istiare-i mekniyye** de vardır.

İNŞÂ: Kelâmın delâlet ettiği eğer haricî bir nisbet bulunmazsa inşâ ve inşâ cümlesi denir. İnşâ iki kısımdır: **inşâ-i talebî**, **inşâ-i gayr-i talebî** yani **inşâ-i îkaî**. Bazen **haber cümlesinden** bildirme ve haber verme kasdolunmayıp diğer mahsus maksatlar murad olunur. Meselâ sadece muhatabı ilme râğbet ettirmek için, "Bilen ile bilmeyen bir değildir." ve şaşma makamında "Şaşarım senin aklına!" ve zaaf ve tezellül göstermek için, "Ben pîr oldum." denir. Mecliste uzak bir yerden gelmesi beklenen bir kişi hakkında, hazır olanlardan biri diğerine esefleniş ve hasret çekişini belirtmek için, "Filân kişi

gelmedi." der. İşte bunlar hep haber cümlesi oldukları hâlde haber vermek kasdolunmayıp mahsus bir maksat için getirildiklerinden hep inşa-i ikaî kabîlindedirler. Akit, şehadet ve yemin sîgası ve "sübhanallah, maâzallah, Allah'a sığındık" da bu kabîlendendir.

Hoş geldi bana meygedenin âb u havâsı

Billâh ne hoş yerde yapılmış yıkılası

beytindeki şaşma ve yemin gibi. Bazen de edebe riayet ederek emir suretinden sakınıp emir sîgası yerinde haber cümlesi kullanılır ve bu surette inşa-i talebî kabîlinden olur. Nitekim, "Lûtfediniz!" yerinde, "Lûtfedersiniz." denir.

İNŞA-İ GAYR-I TALEBÎ: Yani inşa-i ikaîdir ki mevcut olmayan bir manayı ika' etmektir. İnşâ-i ikaî: tereccî, taaccüb, medih, zem, sîga-i akid gibi inşa manasına naklolunan haberlerdir.

İNŞA-İ İKAÎ: (Bkz. İNŞA-İ GAYR-I TALEBÎ)

İNŞA-İ TALEBÎ: Başkasından bir şey talep etmek manasını içine alır. İnşâ-i talebî: temennî, istifham, emir ve nehiy, nidadır.

İRSAD: Buna teshîm de denir. Kelâmın evvelinde bir söz bulunup revî harfi malûm olduğu takdirde fikranın yahut beytin sonuna delâlet eder. Nesirde fikra, şiirde beyit yerinde olup revî harfi (harf-i revî) de fikrada yahut beyitte tekrarlanan harftir. Meselâ:

Ol müsteîn-i ism-i celâlim ki defaten

Feth-i kelâma kudretimi Müsteân verir

beytinde revî harfinin "n" olduğu bilinince ilk mısradaki "müsteîn" lâfzı "Müsteân"a delâlet eder.

Vatanın zevki mülâkat-ı ahıbbâ iledir

Bî-mülâkat-ı ahıbbâ vatanı neyleyeyim

beyti de bu kabîlendendir.

İSNAD: Tâm bir nisbete delâlet eden cümlede, bir hâl ve sıfat bir şeye nisbet olunur ve muhatap ondan tam fayda sağlayıp onun üzerine sükût etmek sahîh olursa, işte o kelâmdaki nisbete **isnâd** denir.

İSNÂD-I HABERÎ: Bir kavramın diğer kavrama gerçekleşmesi yahut gerçekleşmemesi ile hükmetmektir. Bundan maksad da muhataba bilmediği bir hükmü

yani bir şeyin olduğunu veya olmadığını haber vermek veyahut onu bildiğini bildirmektir. İlkine **haber**in faidesi ikincisine **haber**in faidesinin lâzımı denir.

İSTİARE: Benzerlik alâkasıyla ve engelleyici bir belirti (karine-i mânia) ile konulduğundan başka bir anlamda kullanılan lâfızdır. Bazen de masdar olarak benzerlik alâkasıyla bir lâfzı konulduğundan başka bir manada kullanmak anlamına gelir. Ama özel adlarda istiare olmaz. Meğer ki bir nitelik ile meşhur olarak cins isim hükmünde ola. "Hatem" gibi ki "cömertlik" ile meşhur olduğundan "Hatem" lâfzı bazen "eli açık adam" manasına **müsteâr** olur. **Vech-i şebeh** itibariyle istiare iki kısma taksim olunur: **istiare-i âmmiyye** (=istiare-i mübtezele), **istiare-i hâssiyye** (=istiare-i garîbe). İstiârenin güzellik ve makbullüğü içerdiği teşbihin, **teşbihte** anlatılan güzellik yönlerine riayet etmekle, istiareye lâfız yönünden teşbih kokusunu aldirmamakla olur. Şu kadar ki teşbihin **lûgaz**lara sebep olmayacak derecede açık olması da gerekir ve benzetme yönü pek gizli olan yerde teşbih meydana gelirse de istiare caiz olmaz. Meselâ, "Filân adamın arslan gibi ağzı kokar." denir ama, "Ağzı kokar bir insan gördüm." deyip de "arslan" manası kasdolunsa **lûgaz** kabîlinden sayılmış olur. Bundan dolayı her teşbih olan yerde istiare olmaz ve meselâ, "ilim" ile "nûr" ve "şübeh" ile "zulmet" gibi benzetme yönleri kuvvetli olmakla birleşik gibi olan şeylerde istiare meydana gelip teşbih güzel olmaz.

İSTİARE-İ ÂMMİYYE: İstiârenin eğer benzetme yönü açık olursa istiare-i âmmiyye ve **istiare-i mübtezele** denir. "Cesaretli adam" anlamında kullanılan "arslan" gibi.

İSTİARE-İ GARİBE: İstiare, eğer benzetme yönü gizli olursa **istiare-i hâssiyye** ve istiare-i garîbe denir.

Bûydan hoş renkden pâkîzedir nâzik tenin

Beslemiş koynunda gûya kim gül-i ra'nâ seni

beytinde "gül-i ra'nâ"yı dadiya teşbih gibi. Bazen de istiare-i âmmiyyede bir nevi' tasarruf ile garabet hasıl olur. Nitekim:

Kûşe kûşe mihrler mehler bedîd olsun da gör

Seyr-i Sa'dâbâd'ı sen bir kerre îd olsun da gör

beytinde "mihrler" ve "mehler"den kasıt mesîreye gelen güzellerdir. Güzellerin mihr ve mâha teşbihi âdî bir benzetmeyle de Sa'dâbâd'a gelen güzelleri iki kısma ayırıp bir kısmını mihre ve bir kısmını mâha benzetmekle istiareye garabet verilmiştir.

İSTİARE-İ HÂSSİYYE: (Bk. İSTİARE-İ GARİBE)

İSTİARE-İ MEKNİYYE: Bir şeyi zihinde diğer şeye benzetip teşbihin erkânından yalnız benzetilen zikir ve tasrîh edilip fakat kendisine benzetilenin gereklerinden bir şeyin zikriyle, o gönülde gizli olan teşbihe remz olunursa istiare-i mekniyye olur. Meselâ, "Ölümün tırnakları filâna saplandı." dendiğinde, ölüm, faydalı ve zararlıyı ayırt etmeksizin öldürmekte yırtıcı hayvana benzetilmiş ve yırtıcı hayvanın gerekli şeylerinden olan tırnak ile bu teşbihe remz olunmuş olmakla yırtıcı hayvan istiare-i mekniyye (kapalı istiare) ve ölüme tırnak ispatı **istiare-i tahyîliyye** (tahyîlî istiare) olur. Tahyîlî istiare daima kapalı istiarenin karinesi olarak ondan ayrılmaz ve **mecaz-ı akfî** (akfî mecaz) kabîlinden olmakla **mecaz-ı lûgavînin** (lûgavî mecaz) kısımlarından sayılmaz.

İSTİARE-İ MUSARRAHA: Kendisine benzetilene delâlet eden, zikredilmiş ve benzetilen manasında kullanılan kelimedir ki **asliyye** ve **tebeiyye** kısımlarına ayrılır.

İSTİARE-İ MUSARRAHA-İ ASLİYYE: İstiare eğer bir cins isim ise asliyye olur. Masdarlar da cins isimde dahildir. Meselâ, "Bugün hamamda bir arslan gördüm." ibaresindeki "arslan" lâfzı "hamam" karinesiyle "cesaretli adam" manasında kullanılarak aslî açık istiaredir. "Hak dîn" manasında kullanılan "tarîk-ı müstakîm" de bu kabildendir. Bunun gibi, "Su tuğyan etti." ibaresindeki "tuğyan" lâfzı "çoğalma" manasında kullanılarak aslî musarraha olup benzetme yönü de aşırı yayılmadır. Şimdi, "Bu at uçuyor." denildiğinde, atın seğırtmesi sür'atte kuşun uçmasına benzetilerek "uçmak" masdarı "seğırtmek" manasında kullanılmakla aslî istiare olur. Yine, "Onun hâli bunu söylemektedir." dediğimizde "söyleme", "delâlet" manasına aslî istiare olur.

Nâzdan hâmûşsun yoksa zebânın duymadan

İstesen bin dâstân söylersin ebrûlarla sen

beyti de bu kabildendir ki "söylemek", "ifade" manasında aslî istiare olur. Ve "için" edatı sebep gösterme edâtı olup maksada eklenerek gelirken bazen bir fiilin sonuna eklenir. Meselâ, "Bu haneleri harâb olmak için bina ediyorlar." denir ki, nihayet, bir fiile terettüp etmekte maksada benzetilerek aslî istiare olur.

İSTİARE-İ MUSARRAHA-İ TEBEİYYE: İstiare eğer çekimli fiil veya sıfat ve zarf fiil veyahut edat ise tebeî istiare olur. Yani masdar aslî istiare olup ona tâbî' olarak fiilin kendisi ile ortaç ve ulaç da tebeî istiare olur. Edatların müteallikatında aslî istiare

olup onlara tâbi' olarak edatlar da cüz'î manalarında tebeî istiare olur. Edatların müteallikatından kasıt o mutlak manalardır ki edatların manalarını açıklama yerinde onlar ile ta'bir olunur. Meselâ, "için" ta'lîl edâtıdır denip "için" edatının manası ta'lîl ile açıklanır. Şimdi, "Bu at uçuyor." dendiğinde, ondan "uçuyor" fiili alınarak "seğirtiyor" manasında tebeî istiare olur.

İSTİARE-İ MUTLAKA: İstiârenin karinesinden başka **müsteârun lehin** (istiarede müşebbehin manası) veya **müsteârun minhin** (istiarede müşebbehün bihin manası) **mülâyimi** olan bir şey zikrolunmazsa mutlak istiare denir. Meselâ: "Bugün kahvehanede bir arslan oturuyordu." denildiğinde, "kahvehane" karinedir ve **müstearun leh** veya **müstearun minhe** ait bir **mülâyim** zikrolunmamıştır.

İSTİARE-İ MÜBTEZELE: (Bkz. **İSTİARE-İ ÂMMİYYE**)

İSTİARE-İ MÜCERREDE: Eğer İstiârenin karinesinden başka **müsteârun lehin** (istiarede müşebbehin manası) **mülâyimi** zikrolunursa **mücerred** istiare denir. Nitekim, "Bugün kahvehanede silâhlı bir arslan oturuyordu." denildiğinde, "kahvehane" karine ve "silâhlı" tecrîd olur.

İSTİARE-İ MÜFREDE: Eğer istiare, müfret bir lâfız ise müfret istiare denir. Müfret istiare ya açık istiare (**istiare-i musarraha**) veya kapalı istiare (**istiare-i mekniyye**)'dir.

İSTİARE-İ MÜREKKEBE: Bir müntezi' hey'ete delâlet eden ibaredir ki temsîlî teşbihten dolayı benzetilen müntezi' hey'ette kullanılır; bunun benzetme yönü de mürekkebe olduğundan **temsîlî istiare** denir. Nitekim bir hususta mütereddît olan kimse hakkında, "Bir adım ileri gidiyor ve bir adım geri çekiliyor." denir ki o kimsenin bir işi işlemeğe niyet ve hemen ondan vaz geçmesinden bir durum çekip alınıp bir şahsın bir adım ileri gitmesiyle bir adım geri çekilmesinden de bir durum çekip alınmakla ilk durum ona benzetilip ikinci duruma delâlet eden ibare ilk durumda kullanılmıştır.

İSTİARE-İ MÜRÂŞŞAHA: Eğer İstiârenin karinesinden başka **müsteârun minhin** (istiarede müşebbehün bihin manası) **mülâyimi** zikrolunursa mürâşşah istiare denir. Nitekim, "Bir derin deniz ile mübahese ettim." dendiğinde, "mübahese", "deniz"den bir "âlim" kasdolunduğuna karine ve "derin" terşîh olur. Terşîh, teşbihin unutulmuş gibi

görünmesine dayandırılmakla, mutlak istiareden daha belîğ olduğu gibi, mutlak istiare de mücerred istiareden daha belîğdir.

İSTİARE-İ TAHYİLİYYE: Meselâ, "Ölümün tırnakları filâna saplandı." dendiğinde, ölüm, faydalı ve zararlıyı ayırdetmeksizin öldürmekte "yırtıcı hayvan"a benzetilmiş ve yırtıcı hayvanın levazımından olan "tırnak" ile bu teşbihe remz olunmuş olmakla "yırtıcı hayvan" istiare-i mekniyye ve "ölüme tırnak ispatı" tahyîlî istiare olur. tahyîlî istiare daima kapalı istiare (istiare-i mekniyye)nin karinesi olarak ondan ayrılmaz ve aklî mecaz (**mecaz-ı aklî**) kabîlinden olmakla lûgavî mecazın (**mecaz-ı lûgavî**) kısımlarından sayılamaz.

İSTİARE-İ TEHEKKÜMİYYE: İstiare eğer tehekkümî bir teşbihten dolayı olursa tehekkümî istiare denir. Nitekim, mizâc veya istihza makamında, "Hatem" denip de bir "cimri adam" kasdolunmak gibi.

İSTİARE-İ TEMPLİHİYYE: İstiare eğer temlîhî teşbihten dolayı olursa temlîhî istiare denir. Nitekim, mizâc ya istihza makamında, "Hatem" denip de bir "cimri adam" kasdolunmak gibi. (Bkz. **İSTİARE-İ TEHEKKÜMİYYE**)

İSTİARE-İ TEMSİLİYYE: Benzetme yönü mürekkebe olan istiareye temsîlî istiare denir. Nitekim, bir hususta mütereddî olan kimse hakkında, "Bir adım ileri gidiyor ve bir adım geri çekiliyor." denir ki o kimsenin bir işi işlemeğe niyet ve hemen ondan vaz geçmesinden bir durum çekip alınıp bir şahsın bir adım ileri gitmesiyle bir adım geri çekilmesinden de bir durum çekip alıp ilk durum ona benzetilerek ikinci duruma delâlet eden ibare, ilk durumda kullanılmıştır.

İSTİD'A: Emir sigaları bazen yalvarmak üzere talep için kullanılır. Buna niyaz ve istid'a denir. Nitekim söz söyleyenin kendisinden büyük bir zata, "Lûtfediniz!", "İnayet buyrunuz!" demesi gibi.

İSTİFHAM: Öğrenmek için sormaktır. İstifham edatı "mi" edatıdır. "Kim, ne, kaç, kaçan (haçan), kanı (hani), kangı (hangi)" lâfızları da vazî olarak istifhama delalet eder. (Ayrıntılı bilgi için ilgili konuya bakılmalıdır.)

İSTİĞRAK: İstiğrak, hakikî ve örfî olmak üzere iki kısımdır.

İSTİĞRAK-I HAKİKÎ: Lâfzın, lûgat hasebiyle içine aldığı bütün fertleri kuşatmasıdır. "Herkes kendi faydasını arar." cümlesinde olduğu gibi.

İSTİĞRAK-I ÖRFİ: (Lâfzın) örf hasebiyle lâfızdan anlaşılan fertleri kuşatmasıdır. Nitekim, "Her kuyumcu bu elması gördü." denir ki, "Beldemiz kuyumcularının her biri gördü." demek olur.

İSTİTBÂ': İdmacı tarif eden, "bir manaya diğer mana içerttirilmek" ibaresindeki "bir mana", "diğer mana" diye ifade edilen bu iki mana bazen bir maksada ait olur. Şöyle ki: Bir maksat için sevk edilip getirilen mana yine o maksada dair olan fazla bir manayı kendisine tabi kılar. İşte buna istitbâ' denir. Nitekim: "O bahadırın, düşmanların başları üzerinde yıldırım gibi kılıcını beş bulut cevân ettirir." terkibi o bahadırın kahramanlıkla övüldüğünü ifade eder. Fakat "beş bulut"tan maksat "beş parmak" olup parmakların buluta benzetilmesi ise eli açıklık ve cömertlikle övülmesini de kendine tabi kılar. Halbuki bu iki mana bir maksada yani övgüye ait olur.

İSTİTRAF: Benzetileni garip bir şeye benzetmekle şaşılacak bir hâlde hayalde canlandırmaktır. Yanıp ateş kesilmiş olan kömürü, dalgaları ateşten olan misk deryasına benzetmek gibi.

Bûy-i gül taktîr olunmuş nâzın işlenmiş ucu

Biri olmuş hoy biri destmâl olmuş sana

beyti de bu kabildendir.

İŞFAK: Gözlenip beklenen şey eğer korkulu ve kerih görülen bir şey ise işfak diye isimlendirilir. Meselâ, "Korkarım ki,..." yahut "Korkum budur ki, bu hasta yarın ölüverir." denir. İşfak, **inşâ-i ikâî** kabîlindedir ve geleceğe mahsustur.

İŞTİKAK: Cinasa katılmıştır. "Kâtib" ile "mektûb" ve "kavl" ile "kail" gibi.

Cevr-i dehr ile olur bülbül gurâba hem-nişîn

Yine şekvâyı gurâb eyler garâbet bundadır

beytindeki "gurab" ile "garabet" bu kabildendir.

İTNAP: Kastedilen manayı **ibare-i mütearefeden** daha çok ibare ile eda etmek itnaptır. İbare-i mütearefeden daha ziyade lâfız ile meram ifade olduğunda eğer ziyadesi fayda zımında ise itnap denir. Bu da belîğler yanında makbuldür. İtnapta daima bir nükte aranır. Bu cümleden, bazen iphamdan sonra îzâh için olur. Nitekim, "İnsan kocadıkça iki hasleti tazelenir; onun biri hırs ve diğeri tûl-i emeldir." denir. Bu sözün kısaltılması istenir ise "...hırs ve tûl-i emeli tazelenir." denilmesi gerekir. Fakat dinleyenin

nazar-ı dikkatini çekerek sözü gereği gibi kulak verip dinlemesi için başlangıçta müphem olarak getirilmiş ve daha sonra izah olunmuştur. "İki şeyin zevalinden önce değeri bilinmez; biri sıhhat ve diğeri emniyettir." fıkrası da bu kabildendir.

KALB: Kelâmın parçalarından birini diğेरinin yerine koymak, sözü görünürdeki gerekenin tersini getirmek kabîlindedir. Nitekim, "Suyu ata gösterdim." denilecek yerde, "Atı suya gösterdim." demek ve "Parmağımı yüzüğe geçirdim." denilecek yerde, "Yüzüğü parmağıma geçirdim." demek gibi.

KASIR: Söz söyleyenin maksadı muhataba haberin hükmünü yahut lâzımını ifadedir. Herhalde muhatapın hâline riayet etmesi, sözü ona göre ihtiyaç olduğu kadar söylemesi gerekir. Çünkü söz eksik olursa ifade kusurlu olur ve ziyade olursa kelâmda **haşiv** ve **lâğiv** bulunur.

KASR: Bir niteleneni bir sığfata yahut bir sığfatı bir nitelenene hasr ve tahsis etmektir. Nitekim, "Filân efendi kâtiptir, şair değildir." denildiğinde özne, kâtiplik sığfatına hasr edilmiş olur. "Bu hokka, gümüştür; fakfon değildir." denildiğinde hokka, gümüş olmak niteliğine hasredilmiş olur. "Bu beldede şair ancak filândır." denildiğinde şairlik sığfatı ona hasredilmiş olur. Kasr, ya **hakîkî**dir ya **izâfî**dir.

KASR-I EFRAD: Muhatap eğer bir şeyin iki şeyde iştirakine inanmakta olup da birine hasrolunursa kasr-ı efrad denir. Nitekim, muhatap bir zatın hem kâtib ve hem şair olduğuna inanmaktayken ona, "O zat, ancak şairdir." dendiğı gibi.

KASR-I HAKİKÎ: Hakikat-ı halde, gerçekte kısaltılanın, üzerine kısaltılandan başkasına tecavüz etmemesidir. Nitekim, bir beldede yalnız bir şair bulunduğu halde, "Bu beldede şair ancak filândır." dendiğı gibi.

KASR-I HAKİKÎ-İ İDDİÂİ: Bazen bir beldede başka şairler bulunduğu halde mübalâğa olarak onlar şairden sayılıp itibar edilmeyerek, "Şair ancak filândır." denir. İşte buna kasr-ı hakikî-i iddiâî denilir.

KASR-I İZAFÎ: Kasr-ı izafî üç kısma ayrılır: **Kasr-ı efrad**, **kasr-ı kalb**, **kasr-ı ta'yin**.

KASR-I KALB: Muhatap eğer hükmün aksine inanmaktaysa kasr-ı kalb denir. Nitekim, bir hokkanın gümüş olduğuna inanan kimseye, "Bu hokka fakfondur, gümüş değildir." dendiğı gibi.

KASR-I TA'YİN: Muhatap eğer mütereddid ise kasr-ı ta'yîn denir. Nitekim, bir hokkanın, gümüş veya fakfondan olmadığına şüphe ve tereddüdü olan kimseye, "Bu hokka fakfondur, gümüş değildir." dendiği gibi.

KAZİYYE-İ BEDİHİYYE: Delil ile ispata muhtaç olmaksızın aklın kesin olarak hüküm ve tasdik ettiği önermedir ki iki kısma ayrılır. Biri **bedîhiyye-i akliyye** ve diğeri **bedîhiyye-i hissiyyedir**.

KAZİYYE-İ NAZARİYYE: Aklın bir delil ile tasdik ettiği önermedir ki delilinin öncüllerinin hepsi de yakîniyelerden ise **yakîniyye** ve değilse **zanniyyedir**. Meselâ, gece karanlıkta dolaşan bir şahıs hakkında, "Bu adam hırsızdır. Zira gece karanlıkta dolaşıyor. Böyle karanlıkta dolaşan kimse ise hırsızdır." dendiğinde akıl o şahsın hırsız olduğuna hükmeder ise de zıddını da caiz görür. Çünkü karanlıkta dolaşması, fevkalâde bir sebepten dolayı olması da akla göre muhtemeldir. Bu cihetle zannî delil olmakla o önerme de zanniyyedir. Ama, "Bir üçgenin üç açısı, iki dik açığa eşittir." nazarî önermesini ispat eden hendesî bürhanın öncülleri hep yakîniyelerden olmakla bu nazari önerme de **kaziyye-i yakîniyyedir**.

KAZİYYE-İ YAKÎNİYYE: Haberin yakîni ifade eder olmasına kaziyye-i yakîniyye (yakîn önermesi) denir. Kaziyye-i yakîniyye ya **bedîhiyye** veyahut **nazariyyedir**. Meselâ, "Bir üçgenin üç açısı, iki dik açığa eşittir." nazarî önermesini ispat eden hendesî bürhanın öncülleri hep yakîniyelerden olmakla bu nazari önerme de kaziyye-i yakîniyye (yakîn önermesi)'dir.

KAZİYYE-İ ZANNİYYE: Haberin zannı ifade eder olmasına kaziyye-i zanniyye (zannî önerme)denir. Kaziyye-i zanniyye karine ve emârelerden alınan önermedir ki akıl onu zann-ı galipten dolayı hükmederse de zıddını da caiz görür. Bu cihetle zanniyyelerin hepsi nazarîdir. Meselâ, gece karanlıkta dolaşan bir şahıs hakkında, "Bu adam hırsızdır. Zira gece karanlıkta dolaşıyor. Böyle karanlıkta dolaşan kimse ise hırsızdır." dendiğinde akıl o şahsın hırsız olduğuna hükmederse de zıddını da caiz görür. Çünkü karanlıkta dolaşması, fevkalâde bir sebepten dolayı olmak da akla muhtemeldir. Bu cihetle delil-i zannî olmakla o önerme de zanniyyedir.

KELÂM: Tam bir nisbete delâlet eden cümledir. Şöyle ki: Bir hal ve sıfat bir şeye

nisbet olunur, muhatap ondan tam bir fayda sağlayıp onun üzerine susmak sahîh olur. İşte o nisbete **isnâd** ve iki tarafın birincisine **müsnedün ileyh** (özne), ikincisine **müsned** (yüklem) denir.

KELÂM-I BELÎĞ: Mukteza-yı hâle mutabık (hâlin gerektirdiğine uygun), yani makama münasip bir şekilde tasvir ve tertip olunan sözdür; fakat fesahati de şarttır; fasîh olmayan söz belîğ de olmaz.

KELÂM-I LÂTÎF: Rakîk lâfızlardan (**elfâz-ı rakîka**) tereküb eden ve tab'a genişlik verecek manâları içeren sözdür. Figanî'nin:

Şemîm-i kâkülün almış nesîm gülşende
Demiş ki sünbüle sende emanet olsun bu

beyti gibi.

KELÂM-I METÎN: **Elfâz-ı cezeleden** tereküb eden ve terkîbi müferrağ olan; yani kalıptan dökme gibi, kelimeler birbirine tabîi olarak bağlanmış görünen; dökük saçık olmayan kelâmdır. Nefî'nin:

Değildir kehkeşân cellâd-ı kahrı tîğ-ı adliyle
Çalıp çâk eyledi fark-ı ser-i çerh-i sitemkârı

beyti gibi.

KELÂMİN BELÂGATİ: Kelâmın belâgati durumun gerektirdiğine uygunluğudur (mukteza-yı hâle mutabakat), yani makama münasip olan vecihle tasvir ve tertîb olunmasıdır. Fakat **fesahati** da şarttır. Fesahat bulunmayan kelâmda **belâgat** da bulunmaz. Edîb olan kimse, şair olsun, münşî olsun, kuyumcuya benzer. Nasıl ki kuyumcu takılardan bir şey yapmak istediği takdirde evvelâ inci ve mücevherleri seçer ve ikinci olarak onların mütenasip olanlarını yanyana dizer ise, edîb de fasîh kelimeleri seçer ve onları biri diğerinden mütenafir olmayacak (kakişmayacak) şekilde dizer. İşte onun bu iki işi fesahat demektir. Fakat kuyumcunun bir vazifesi daha vardır ki yapacağı şeyin nereye takılacağını bilip de ona göre işlemesidir; yoksa gerdanlık biçiminde bir büyük küpe yaparsa işe yaramaz. İşte bu üçüncü iş de hâlin gerektirdiğine uygunluğun misalidir. Burada hâlden kastedilen asıl manayı ifade ile beraber bir özelliği itibara sebep olan şeydir ki ona makam da denir. Sözüň öyle bir mahsus vecih üzere getirilmesinden kastedilen maksatlara meânî-i sevânî (ikinci derece manalar) ve terkîbin delâlet ettiklerinin hepsine

meânî-i evvel (ilk manalar) denir. Meselâ, bir hoca çocuklara dînî akîdeleri öğretirken, "İnsan öldükten sonra dirilecektir." der ve bu hususta çocuklar zihince boş olduklarından sözü pekiştirmeye muhtaç olmayıp böyle ıtlâkı üzre bırakır. Ama âhireti inkâr eden kimseye hitap edecek olduğu takdirde, "İnsan öldükten sonra elbette dirilecektir." diye sözü pekiştirir. Bu surette, "elbette" kaydı asıl mana üzerine zâid bir hususiyettir. İbarenin toplamının delâlet ettiği ilk manalardandır ve muhatabın inkârını reddetmek ikinci derece manalardandır ki sözün pekiştirilmiş olarak getirilmesinden maksat odur ve muhatabın inkârı pekiştirme makamıdır, yani sözün pekiştirilmesine sebep olan bir hâldir ve pekiştirilmiş söz bu hâl ve makamın gerektirdiğidir. Yine bunun gibi muhatabın zihin açıklığı ve bölüğü birer hâldir ki her biri sözün bir mahsus vecih üzere getirilmesini gerektirir. Şöyle ki: Zihni açık olan birine birtakım ince ve nükteli sözler söylenir ki bön kimseye söylenmesi münasip olmaz. Her birine münasibi vechile söz söylemek hâllerinin gerektirdiğidir. "İnsanlara akıllarının miktarı üzere söz söyleyiniz." hadîs-i şerfi bu ince manaya işaretler. Şehirliler ile köylüleri de hitapta bu şekilde ayırıp seçmek ve her birine anlayış ve kavrayışları kadar söz söylemek gerekir. Yine bunun gibi sözü bazen kısa bazen uzun söylemek de birer hâl ve makamın gerektirdiğidir.

KELÂMİN ECZASI: Umde ve fazla diye iki kısma ayrılır; **müsnedün ileyh** (özne) ile **müsned** (yüklem) umdedir; onların **muzâfun ileyh** (tamlayan) ve sıfat gibi kayıdları ile **mütemminat-ı cümle** de fazladır.

KELÂMİN FESAHAATİ: Parçaları olan kelimeler fasih olmakla beraber **tenâfür-i kelimattan** ve **za'f-ı te'liften** ve **ta'kîdden** salim olmasıdır.

KELÂMİN HÂSSİYYETİ: Meânî-i evveli zihinde **meânî-i sevânîye** intikal olunabilecek surette tasvir ve lâfızları da ona göre tertib etmektir. Bu da sözü hâlin gerektirdiğine uydurmak demektir.

KELİMENİN FESAHAATİ: Kelimenin **tenâfür-i hurûftan**, **garâbetten** ve **kıyasa muhalefetten** sâlim olmasıdır.

KEVNİYYET (alâkası): Bir şeyi önceki hâlinin ismiyle adlandırmaktır. Nitekim, "Yetimlere mallarını veriniz ki reşit yaşa ulaştılar." denir ve "Eskiden yetim olan yiğitlere eytâm sandıklarında korunmakta olan mallarını veriniz." demek olur.

KIYASA MUHALEFET: Kelimenin Türk dili kaidelerine ve lisan ehlinin

kullanışına muhalif olmasıdır. "Geldik" yerinde "geldik", "yazdık" yerinde "yazdik", "edepsizlik" yerinde "edepsizlık", "uygunsuzluk" yerinde "uygunsuzlúk", "bendelik" yerinde "bendegît", "yazamaz" yerinde "yazabilmez", "tahrîrât-ı vâride" yerinde "tahrîrât-ı mevrûde", "ahâlî-i sâkine" yerinde "ahâlî-i meskûne" ve "matbûât-ı mevkute" yerinde "matbûât-ı muvakkate" denmesi gibi. Kıyasa muhalefet sarf bilimine aittir.

KİNAYE: Arap lüğatinde tasrîhin hilâfidir. Belâgat ilmi ıstılahında manasının melzum ve metbu'unda kullanılan lâfızdır. Melzum olan bu mana zihinde ona lâzım olur. İşbu kastedilen manaya delâlet eder belirli bir karine bulunur; fakat hakikî mananın kastedilmesine mani' olmaz. Bazen de masdar olarak o vecihle lâzımı zikredip de melzumu kastetmek manasında kullanılır. Lâfza **mekniyyün bih**, manaya **mekniyyün anh** denir.

Kinaye, **telvîh**, **remz** ile **ima** ve **işaret** kısımlarına ayrılır.

Mekniyyün anh:

Ya zattır. Nitekim, "kalb"den kinaye olarak "hased mahalli" ve "insan"dan kinaye olarak "iki ayağı üzerinde yürür tırnakları geniş bir hayvan" denir.

Cûşîş-i eşke dil-i pürhûn bir mecrâ iki

mısra'ı da bu kabildendir ki "mecra" burada "göz"den kinayedir.

Yahut sıfattır. Nitekim "kerim" ve "sahî" manasından kinaye olarak "kapısı açık" ve "sofrası meydanda" ve "ebleh" manasına olarak "kabakulak" ve "kalın kafalı" denir.

Hesabım var benim kassâb ile kanlı bıçaklıyız

mısra'ı da bu kabildendir ki "kanlı bıçaklı", "inatçı düşman" demektir.

Veyahut nisbettir. Yani sıfatı nitelenenine ispattır. Nitekim, "Tahta cülûs etti." denir ve "Hükümdar oldu.", "Hükümeti ele aldı." demek olur.

Sarardı benzi hasedden benimle yâri görüp

Rakîb-i rû-siyehe bir garîb renk oldu

beyti de böyledir ki "benzi sarardı", "mükedder oldu" demekten kinayedir. Kinayenin ibaresinde eğer sıfatın niteleneni zikredilmiş veya takdir edilmiş olmazsa **ta'riz** kabilinden olur.

LÂFZ-I MÜŞTEREK: Hakikî manası birden fazla olan kelimeye lâfz-ı müşterek denir. "Göz" lâfzı gibi ki Türk dilinde, "insanın görme âleti" ve "su menbaı" manalarında

müşterek olup kullanımında belirli bir karine ile bu manalardan biri ortaya çıkar. "Çalmak" da bu kabildendir ki "çan çalmak" ve "mal çalmak" manalarında müşterektir.

LÂZİM-İ FAİDE-İ HABER: Muhataba, bilmediği bir hükmü yani bir şeyin olduğunu veya olmadığını bildiğini bildirmektir. Meselâ muhataba, "Sen zenginsin." diye söyleyenin maksadı lâzım-ı faide-i haberdur ki, "Senin zengin olduğunu bilirim." demektir.

LEFF Ü NEŞİR: Birden fazla şey zikrolunduktan sonra herbirine ait olan hükümlerin söylenmesidir. İki kısımdır: İlk kısmı **müretteb**, ikincisi **gayr-i müretteb**dir.

LEFF Ü NEŞİR-İ GAYR-İ MÜRETTEB:

Fıkr-i zülfün dilde tâb-ı sûz-ı aşkın sînde
Nârdır külhanda gûya mârdır gencînde

beytinde olduğu gibi.

LEFF Ü NEŞİR-İ MÜRETTEB:

Sûz-ı aşkın sînde sevdâ-yı zülfün kalbde
Nârdır külhanda gûya mârdır gencînde

beytinde olduğu gibi.

LÜZUM-İ MA LÂ YELZEM: (Bkz. TEŞDİD)

MAKAM: Mukteza-yı hâle mutabakatta asıl manayı ifade ile beraber bir hususiyeti itibara sebep olan şeydir.

MAKBULÂT: Büyük peygamberler ve diğer büyük zatlardan rivayet edilen sözlerdir.

MA'RİFE: Zamirler ve işaret isimleri ile alemler yani özel isimler hep ma'rife (belirli)'dir. Cins ismin eveline "o" getirilirse belirli olur. Meselâ, "o şey" ve "o zat" belirlidir. Bazen de "o" yerine "ma'had" lâfzı getirilir. "Ma'had hanende (şarkıcı)" gibi ki, "senin bildiğin hanende" demek olur. Cins isim ma'rifeyle isim tamlaması olmakla belirli olur. Meselâ, "Filân efendinin hazinedarı" belirlidir.

MAZHARİYYET (alâkası): Hakikî mananın mecazî manaya zuhur mahalli olmasıdır. Nitekim, "kol", kuvvet ve kudretin zuhur mahalli olduğundan "kudret" manasında kullanılır ve, "Senin kolun uzundur." denir.

MEÂNÎ EVVEL: Beyan ilmince hakikî manalara denir. Terkîbin delâletlerinin toplamına **meânî-i evvel** denir. Meselâ, bir hoca çocuklara dînî akideleri öğretirken,

"İnsan öldükten sonra dirilecektir." der ve bu hususta çocuklar zihince boş olduklarından sözü pekiştirmeye muhtaç olmayıp böyle genelliği üzere bırakır. Ama âhireti inkâr etmekte olan kimseye hitap ettiği takdirde, "İnsan öldükten sonra elbette dirilecektir." diye sözü pekiştirir. Bu surette "elbette" kaydı, asıl mana üzerine fazla bir özelliktir. İbarenin toplamının delâlet etmiş olduğu meânî-i evveldendir.

MEÂNÎ-İ SEVANÎ: Teşbih, kinaye ve mecazlar ile kasdolunan manalardır. Kelâmın mahsus bir vecih üzere getirilmesinden kastedilmiş olan maksatlara **meânî-i sevânî** denir. Meselâ, bir hoca çocuklara dinî akideleri öğretirken, "İnsan öldükten sonra dirilecektir." der ve bu hususta çocuklar zihince boş olduklarından sözü pekiştirmeye muhtaç olmayıp böyle mutlaklığı üzere bırakır. Ama âhireti inkâr eden kimseye hitap ettiği takdirde, "İnsan öldükten sonra elbette dirilecektir." diye sözünü pekiştirir. Bu surette, "elbette" kaydı asıl mana üzerine ziyade bir özelliktir. Muhatabın inkârını reddetmek meânî-i sevânîdendir

MECAZ: Bir lâfız vaz'edilmeksizin bir alâkadan dolayı vaz'edildiğinden başka bir manada kullanıldığı takdirde, eğer vaz'edilenin kastedilmesine mani' bir karine bulunursa mecaz denir. (Başka bir ifade ile) mecaz, vaz'edildiği mananın kastedilmesi caiz olmayıp diğer bir manada kullanılan lâfızdır. **Mecaz-ı aklî**, **mecaz-ı lûgavî** ve **mecaz-ı hazfî** kısımlarına ayrılır.

MECAZ-I AKLÎ: Bir fiili kendi manasına yani söz söyleyenin yanında hakkı olan ilişki kurulan manasına dayandırmayıp da kendi manasından başka bir ilişkili manaya dayandırmaktır. Fiile öznesi ilişkili olduğu gibi, zaman, mekân ve sebebi de ilişkili olur. Bunların fiile ilişki kurmasında özne ile ortaklıkları aklî mecaz alâkasıdır. Fakat bunda da engel olucu karine bulunmak şarttır. Meselâ, mütedeyyin bir kimse, "Bahar mevsimi otları bitirdi." dediğinde aklî mecaz olur. Zira onun yanında, otları bitiren Bârî Teâlâ hazretleridir. Fakat bahar vakti olmakla sanki otları o mevsim bitiriyor gibi hayalde canlandırarak bitirme fiilini zamanına dayandırır. Ama bu sözü bir dehrî (materyalist) söylemiş olsa, mecaz olmayıp hakikat olur. Aklî mecazın ya iki tarafı hakikat veya ikisi de lûgavî mecaz (**mecaz-ı lûgavî**) yahut biri hakikat ve diğeri lûgavî mecaz olur. Nitekim anılan misalde iki tarafı da hakikattir. Ve "Zamanın delikanlılığı yeri ihya etti." dediğimizde iki tarafı da mecaz olur. Çünkü delikanlılık insanın vücut ısısının fazla ve

güçlü olmasından ibaret olduğu halde, burada mecaz olarak büyüme kuvvetinin artması manasında kullanılmıştır. Hakikaten "ihya" da "hayat vermek" manasına olup his ve irâdî hareketi gerektirir; beden ve rûha muhtaç olur. Lâkin burada mecazen büyüme kuvvetini heyecanlandırmayla bitki çeşitleriyle yere güzellik ve parlaklık vermek manasında kullanılmıştır. "Bahar mevsimi yeri ihya etti." dediğimizde özne tarafı hakikat ve yüklem tarafı mecaz olur. Zamanın delikanlılığı otları bitirdi." dediğimizde özne mecaz ve yüklem hakikat olur. (Elhasıl), mecaz-ı aklî, isnadda mecaz demektir. Ama umumiyetle mecaz lâfzı zikrolunduğu takdirde lûgavî mecaz (**mecaz-ı lûgavî**) kasdolunur.

MECAZ-I HAZFÎ: (İsim tamlamasında) tamlanan kaldırılıp da tamlayan onun yerine geçirildiği takdirde hazfî mecaz denir. Yerine göre bu da tutulan bir yoldur. Fakat söz söyleyenin maksadına ait bir meslektir. Nitekim, bir şeyi öğrenmek için, "Köy ehliinden sor." denecek yerde, "Köyden sor." dense hazfî mecaz olur. Ama bir kimse harap ve ahali bulunmayan bir köyün önünden geçerken öğüt ve uyarma yolunda arkadaşına veyahut ibret ve öğüt alma yolunda kendi kendine, "Şu köye sor ki ahali ne oldu." dese hazfî mecaza hamlolunamaz.

MECAZ-I LÛGAVÎ: Mecaza bazen kayıtlı olarak lûgavî mecaz da denir ki aklî mecaz (**mecaz-ı aklî**) karşılığı olur. Genel olarak mecaz lâfzı anıldığı takdirde lûgavî mecaz kasdolunur.

MECAZ-I MÛRSEL: Vaz'edilmiş olan mananın kastedilmesine mani' karine olduğu takdirde benzerlikten başka bir alâkadan dolayı vaz'edilmiş olan mananın dışında kullanılan lâfızdır. Mürsel mecaz, bazen de mürekkeb bir lâfız olur. Nitekim, "Akranım tükendi, değerimi bilen kalmadı." denir ve sebebiyyet alâkasıyla, "...mahzunum." "...mükedderim." manası kasdolunur. Akit sigaları gibi inşâ manasında kullanılan sair haber cümleleri de bu kabildendir. Alâkalar bazen benzerlik ile birleşmiş olur. Bundan dolayı bir lâfız bir yönüyle mürsel mecaz ve diğer yönüyle istiare olur. Meselâ, "Onun hâli böyle söylüyor." dendiğinde, "söylemek"ten "delâlet" manası kasdolunur. "Söyleme"nin "delâlet"e sebep olduğu düşünülürse mürsel mecaz olur ve eğer meramı anlatmakta "delâlet"in "nutk"a benzetilmesi düşünülürse istiare olur.

MEKNİYYÛN ANH: Kinayenin manasına mekniyyün anh denir. Mekniyyün anh:

Ya zattır. Nitekim, "kalp"ten kinaye olarak "haset mahalli" ve "insan"dan kinaye

olarak "iki ayağı üzerinde yürür tırnakları geniş bir hayvan" denir.

Yahut sıfattır. Nitekim, "kerim ve sahî" manasından kinaye olarak "kapısı açık ve sofrası meydanda" ve "ebleh" manasına olarak "kabakulak ve kalın kafalı" denir.

Veyahut nisbettir. Yani sıfatı nitelenenine ispattır. Nitekim "Tahta cülûs etti." denir ve, "Hükümdar oldu." ve "Hükûmeti ele aldı." demek olur.

MEKNIYYÜN BİH: Kinayenin lâfzına mekniyyün bih denir.

MENKUL: Bir lûgavî manadan, bir alâka ve münasebetten dolayı bir şer'î veya örfî manaya nakledilerek vaz' olunan kelimeye menkul denir ki bir yönüyle **hakikat** ve bir yönüyle **mecaz** olur. Meselâ, "salât" lâfzı lûgatte "dua" manasına olduğu halde şer'î ıstılahta "namaz" manasına vaz' olunmuş olmakla, "dua" manasında kullanıldığı takdirde lûgate göre hakikat, şer'î ıstılahta göre mecaz olur. "Dâbbe" lâfzı da lûgatçe "yeryüzünde gezen hayvan" demek olduğu halde örfçe "at" manasına naklolunmakla evvelki manada kullanıldığı takdirde lûgatçe hakikat, örfçe mecaz olur; "at" manasında kullanıldığı takdirde lûgatçe mecaz, örfçe hakikat olur. Bunun gibi, "sarık", "sarmak" filinden türemiş bir sıfat olarak umumiyetle "sarılmış olan şey" demek olur; ama örfçe "mahsus surette başa sarılan ve amame denilen bez"e tahsis olunmuştur.

MESEL: Temsîlî istiare (**istiare-i temsiliye**)'nin kullanımı yaygın olursa mesel olur. Buna dilimizde **darb-ı mesel** denir.

MESHURAT: Bütün insanların veya bir taifenin tasdik ve itiraf etmesiyle ispata muhtaç olmayan bazı nazariî önermelere (**kazâya-yı nazariyye**) denir. "Adalet güzeldir. Zulüm çirkindir. Fukaraya bakmak lâzımdır." önermeleri gibi; bunlar bütün insanlar arasında meşhurdur. "Hayvan boğazlamak çirkindir." önermesi gibi ki Hindliler arasında ünlüdür. Bazen şöhret bir mertebeye varır ki **ulûm-ı mütearefeyle** karıştırılır ve ona benzetilir. Araları şu şekilde ayırt edilir: İnsan kendisini aklının dışında olan bütün işlerden hâlî farz ettiğinde sadece akıyla ulûm-ı mütearefeyi kat'î olarak tasdik eder, ama meşhuratı bu şekilde tasdik edemez. Bu önermelerin şöhreti umumî maslahattan yahut insanca insaniyetten dolayıdır veyahut âdetlerin, edepilerin ve şeriat hükümlerinin gereğidir. Bu cihetle çoğu **makbulâta** dahil olur.

MEZHEB-İ KELÂMÎ: Kelâm ilmi bilginlerinin usûlü vechile yani bürhân yolu

üzere istenene delil getirmektir. Nitekim İbrahim Aleyhisselâm hazretleri nazar ve istidlâl ile kavmini ilzam için akşam olup da parlak bir yıldız görüldüğünde, "İşte bu benim Rabbimdir." dedikten sonra, "yıldız" batıp kaybolunca "Ben böyle kaybolan şeyleri sevmem." demesi, "yıldız"ın ilâh olmadığına istidlâldir. Şöyle ki: "Yıldız sebatsızdır. Benim Rabbim ise sebatsız değildir. Öyle ise yıldız benim Rabbim değildir." demek olur.

MUAMMA: Vezinli kelâmda bir kişinin adına **remiz** ve ima ile delâlet eden söze denir. Nitekim:

Bende yok sabr u sükûn sende vefâdan zerre
İki yoktan ne çıkar fikredelim bir kerre

beytinde "Nâbî" namına ima olunmuştur. (Bkz. TA'MİYYE)

MUGALÂTA: Söz söyleyen, vehmiyyatı eğer sadece muhatabı yanıltmak için söylerse onlardan mürekkeb olan delîle mugalâta denir. Mugalâta yerilmiştir.

MUHASSENAT: (Bkz. MUHASSENAT-I BEDÛYYE)

MUHASSENAT-I BEDÛYYE: Muhassenat-ı lâfziyye ve muhassenat-ı ma'neviyye olmak üzere iki kısımdır.

MUHASSENAT-I LÂFZİYYE: Cinas, muvazene, seci', teşdid sanatlarıdır. Muhassenat-ı lâfziyyenin asıl güzelliği, mana lâfza tabi' olmayıp belki lâfzın manaya tabi' olmasıdır. Çünkü mana tabîatine bırakılırsa kendisine lâyük olan lâfzı ister. Onun istediği lâfız getirilirse, lâfız ve mana ikisi de güzel olur. Eğer seci' yapmak için, özenme ile ibare uydurulup mana lâfza uydurulursa, lâfız ve mana, güzellik ve kabul cevherinden ârî kalır.

MUHASSENAT-I MANEVİYYE: Manaya ait olan muhassenattır: **Tıbak** sanatı, **mürâât-i nazîr**, **müşâkele** sanatı, **akis**, **rücû'**, **cem'**, **tefrik**, **leff ü neşir**, **mezheb-i kelâmî**, **hüsn-i ta'lîl**, **mübalâğa**, **tecâhül-i ârif**, **idmâc**, **tevcih** sanatlarıdır.

MUHAYYELÂT: Yalan oldukları ma'lûm iken sadece rağbet ve nefret ettirmek için kullanılan birtakım önermelerdir. "Bâde yakut-ı seyyaledir. Bal bir nevi' kusmuktur." önermeleri gibi. Muhayyelât; **teşbih**, **mecaz** ve **kinaye** kabîlinden olmakla beyan ilmîne ait meselelerdendir.

MUHTEMELÛ'Z-ZIDDEYN: (Bkz. TEVCİH)

MUKABELE: Tıbâkın bir kısmı da mukabele denen sanattır ki birbirine uyan

manaları söyledikten sonra sırasıyla karşılıklarını zikretmektir.

Dilde safâ-yı aşkın dîde gamınla pür-nem

Bir evde ayş ü şâdî bir evde ye's ü mâtem

beytinde olduğu gibi ki birbirine uygun olan "ayş ü şâdî" söylendikten sonra karşılıkları olan "ye's ü mâtem" getirilmiştir.

MUKTEZA-YI HÂLE MUTABAKAT: Makama münasip şekilde söz söylemektir. Meselâ, bir kuyumcu, takılardan bir şey yapmak üzere, inci ve cevherleri seçip onların birbirine uygun olanlarını yanyana dizdikten sonra bir vazifesi daha vardır: Yapacağı şey'in nereye takılacağını bilip de ona göre işler; yoksa gerdanlık biçiminde bir büyük küpe yaparsa işe yaramaz. Edip de fasîh kelimeleri seçip onları biri diğerinden mütenafir olmayacak şekilde dizdikten sonra -ki bu safha fesahati ilgilendirir- yazacağı şeyin kime hitap ettiğini bilip ona göre yazmalıdır. İşte bu, mukteza-yı hâle mutabakatın misalidir. Meselâ, bir hoca çocuklara dîmî akideleri öğretirken, "İnsan öldükten sonra dirilecektir." der ve bu hususta çocuklar zihince boş olduklarından sözü pekiştirmeye muhtaç olmayıp böyle mutlaklığı üzere bırakır. Ama âhireti inkâr eden kimseye hitap edecek olduğu takdirde, "İnsan öldükten sonra elbette dirilecektir." diye sözü pekiştirir. Bu surette, "elbette" kaydı, asıl mana üzerine artı bir hususiyettir.

MUSAVAT: Belâgat bilimince **ibare-i mütearefede** zaten meziyet yoksa da belîğlerden biri muhatabın hâline riayetle ibare-i mütearefeye musavî lâfızlarla meramını ifade ederse durumun gerektirdiğine riayet bulunacağı cihetle **belîğ** olur ve buna müsavat denir.

MUTABAKAT: (Bkz. TIBAK)

MUVAZENE: Fasülaların vezince birbirine eşit olmalarıdır.

Âleme câm-ı safâ sunduğu dem bana felek

Bir kadeh sunmadı kim vermeye bin türlü kesel

beytindeki "felek" ve "kesel" gibi.

MÜBALÂĞA: Bir vasfın şiddet veya zaafta akıldan uzak veya muhal derecesine ulaşmasının iddia olunmasıdır. **Tebliğ**, **iğrak** ve **gulûv** diye üç kısma ayrılır.

MÜCERREBAT: Bir şeyi gözle görmenin tekrarlanması ile aklın kendilerini kesin olarak tasdik ettiği önermelerdir. "Mağnezya müşhildir." cümlesi gibi ki tecrübe

edildiğinde her ne zaman mağnezya içilse ishal ettiği görülünce akıl onun müşhil olduğunu kesin olarak tasdik eder.

MÜHMEL: Sonraki bazı edipler yalnız mühmel yani noktasız harflerden şiir söylemek gibi sanatlar icat etmişlerdir. Nitekim:

O dil ki ola hevâdâr-ı medh-i ehl-i kerem (او دل كه اولاً هوادار مدح اهل كرم)

Olur arâis-i ilhâm-ı Girdigâr'e harem (اولور عرائس الحام كردگارہ حرم)

beytinde hiç noktalı harf yoktur. (Bu sanatın varlığı eski yazıya bağlıdır.)

MÜLÂYİM: Kapalı istiarede kaldırılmış olan kendisine benzetilene münasebeti bulunan kelimedir ki âdeta teşbihin benzetme yönü mesabesinde

MÜLEMMA': Mülemma', bir mısra'ı bir dilden, diğer mısra'ı diğer dilden olarak nazmolunan şiirdir.

Hiç kimse değil sırr-ı kaderden âgâh

Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh

meşhur beyti ile müellif-i fakîrin bir mülemma' gazelinden:

Hevâ-yı zülfüdür aksâ-yı arzû Cevdet

Sevad-ı turre nümâyed merâ şeb-i mi'râc

beyti gibi.

MÜMASELE: Eğer fasıladan başka diğer cüz'lerin hepsi yahut çoğu vezince mukabilleri gibi olursa mümasele diye isimlendirilir.

Müşîr-i saltanat akl-ı musavver

Penâh-ı memleket adl-i mücessem

beytinde olduğu gibi.

MÜRAAT-I NAZİR: Mürâât-i nazîr (**tenasüb** ve **telfik** de denir) birbirine uygun olan şeyleri toplamaktır. "Kalem, kalemtıraş, hokka, makas" ve "top, tüfenk, kılıç, mızrağ"ı bir yerde zikretmek gibi.

Gider mi sîne-i ehl-i muhabbetten hayâl-i yâr

Nice münfekk olur sûret heyûlâ-yı merâyâdan

beytindeki "suret" ile "heyûlâ" ve "merâyâ" bu kabildendir. "babalık" ile "oğulluk" gibi iki çağrışım meydana getiren bir yerde birleşmedikleri cihetle aralarında **tıbâk** san'atı bulunur

ise de biri diğeri gerektirmeleri itibariyle de aralarında mürâat-i nazîr vardır. Bazen bir lâfzın murad olmayan manası itibarıyla tenasüp bulunur. İşte buna **ihâm-ı tenasüp** denir ki mürâat-ı nazîre katılmıştır. [Bkz. **İHÂM-I TENASÜP**]

MÜRTECEL: Münasebet gözetilmeyerek bir manadan diğeri manaya nakledilme suretiyle vaz' olunan kelimeye mürtecel denir ve hangi manada kullanılırsa ona vazedilmiş olduğu cihetle hakikat olur. Bir münasebet düşünülmezsizin çocuklara konulan isimler gibi. Ama vaz' ve alâka olunmaksızın bir lâfzın vazedildiği manadan başka bir manada kullanılması doğru olmaz. Meğer ki yanlış olarak kullanılsın. Nitekim, bir kitaba işaret olunarak, "Tut şu atı." denildiği gibi.

MÜSELLEMAT: Her ne şekilde olursa olsun, muhatabın doğruluğunu i'tiraf ettiği önermelere müsellemat denir. Söz söyleyenin gerek doğrulayıcısı olsun ve gerek olmasın. Başkasına saldıran kimseyi, "Zulüm çirkindir." diye iknâ' etmek gibi.

MÜSNED: Kelâm tam bir nisbete delâlet eden cümledir. Şöyle ki: Bir hâl ve sıfat bir şeye nisbet olunur ve muhatap ondan tam bir fayda sağlayıp onun üzerine susmak doğru olur. İşte o nisbete **isnâd** ve iki taraftan birincisine **müsnedün ileyh** (özne) ve ikincisine **müsned** (yüklem) denilir. Yüklem, zahir karineden dolayı kaldırılır. Nitekim, "Bu mektubu kim yazdı?" diyen kimseye cevap olarak, "Ali." denir ve "yazdı" lâfzı kaldırılır. Söz söyleme (tekellüm), kendine söz söyleme (hitap) ve hakkında söz söyleme (gaybet) hususlarında yüklemün özneye uygunluğu şarttır. Meger ki biri diğeri üzerine **tağlîb** oluna.

MÜSNEDİN İLEYH: Kelâm tam nisbete delâlet eden cümledir. Şöyle ki: Bir hâl ve sıfat bir şeye nisbet olunur ve muhatap ondan tam bir fayda sağlayıp onun üzerine sükût etmek doğru olur. İşte o nisbete **isnâd** ve iki taraftan birincisine **müsnedün ileyh** (özne) ve ikincisine **müsned** (yüklem) denilir. Özne kelâmın birinci ögesidir. Kaide üzere yüklemden önce getirilir. Bazen de **kasr** manasını ifade için sonra getirilir. Nitekim, "Odur buna sebep." denir ki, "(Buna) sebep ancak odur." demek olur. Bazen de vezin ve kafiye için tehir edilir. Muharririn bir mısraı:

Yakışmaz ehl-i kemal ü vakara fart-ı mizâc

gibi. Bazen de zahir karineden dolayı öznenin zikri abes görülerek kaldırılır. Nitekim,

"Filân adam nasıldır?" diye sorulduğunda özne kaldırılarak, "İyidir." diye cevap verilir. Bazen de öznenin ismini muhataptan başkasından gizlemek yahut gerek görüldüğünde inkârâ mecal olmak gibi bir nükteden dolayı kaldırılır. Nitekim bir mecliste hazır olanlardan biri bir zatın gelmesini beklemekte olan kimseye "Geldi." der ve sair hazır olanlardan gizlemek için özneyi zikretmez. Bunun gibi bir mecliste söz konusu olan bir kimse hakkında hazır olanlardan biri, "Fasık ve fâcirdir." deyip gerek görüldüğünde, "Benim muradım o değil idi." diyebilmek için özneyi zikretmez. (Ayrıntılı bilgi için ilgili konuya bakılmalıdır.)

MÜSTEAR: İstiarede kendisine benzetilenin lâfzına müsteâr denir.

MÜSTEARUN LEH: İstiarede benzetilenin manasına müsteârun leh denir.

MÜSTEARUN MİNİH: İstiarede kendisine benzetilenin manasına müsteârun minih denir.

MÜSTEİR: Bir lâfzı, benzerlik alâkasıyla, masdar olarak vazedildiğinden başka bir manada kullanan kimseye müsteîr denilir.

MÜŞABEHET: Vazedildiğinden başka bir manada kullanılan lâfzın, karine-i mânia alâkasının benzerlik olmasıdır.

MÜŞAHEDAT: Sadece duygu ile kesin olarak tasdik olunan önermelerdir. "Ateş yakıcıdır. Kar soğuktur. Demir yumuşak değildir." önermeleri gibi.

MÜŞAKELE: Bir şeyi sohbetinde bulunulan bir şeyin adıyla zikretmektir. Nitekim bir konağa yalın ayak gelen bir fakîre, "Ne türlü yemek istersin, pişirelim." denilmesi üzerine, "Bana bir çift ayakkabı pişiriniz." demesi gibi. Bunun gibi ağaç dikmekte olan bir çiftlik sahibine bir misafir gelerek, "Hatem-i Tayy gibi dik." deyip de, "İn'am ve ihsan et." manasını kassetmesi de bu kabildendir.

MÜŞEBBEH: Teşbihte, gerek hakikatçe, gerek iddiâ bakımından vech-i şebehte (benzetme yönünde) eksik olan taraf **müşebbeh** (benzetilen) kılınarak ona ilhak olunur.

MÜŞEBBEHÜN BİH: Teşbihte, gerek hakikatçe, gerek iddiâ bakımından vech-i şebehte (benzetme yönünde) haha tam ve daha şöhretli olan taraf **müşebbehün bih** (kendisine benzetilen) kılınır.

MÜTEALLİKAT-I FİİL: Müteallikat-ı fiilin belâgat ilmine (ilm-i belâgat) ait

olan meseleleri aşağıdaki şekilde sıralanabilir. Şöyle ki: Bazılarının zahir karineden dolayı zikri gereksiz gibi görülerek kaldırılır. Nitekim, "Sen Bağdad'a gittin mi?" diyen kimseye, cevap olarak "Gittim." denir ki, "Bağdad'a gittim." takdîrindedir. Yine böyle, "Odaya ne çok girip çıkıyorsun." denir ki, "Odaya ne çok girip odadan ne çok çıkıyorsun." takdîrindedir. (Geniş bilgi için ilgili bahse müracaat olunmalıdır.)

MÜTEKELLİMİN BELÂGATİ: Söz söyleyenin kendisiyle belîğ söz (**kelâm-ı belîğ**) te'lîfine muktedir olduğu melekedir. Sözün aslında güzelliği ve belîğler yanında makbullüğü hâlin gerektirdiğine uygunluğu (**mukteza-yı hale mutabakat**) dolayısıyladır. Hâlin gerektirdiğine uygunluğu ve rast gelmesi ne kadar daha tam olursa o derece belîğ ve daha yüksek olur. Güzellik ve makbullükte düşkünlük derecesi de bu hususta olan noksanlığı ile orantılıdır. Hâlin gerektirdiğine uygun olmayan söz ise belâgatçiler yanında hayvan sesleri kabîlinden sayılır. Arabî ilimler ulemasının beyan ettikleri şekilde belâgatin iki ucu olup biri en aşağı derecesidir ki ondan aşağısı belâgatsiz demek olarak belîğler yanında hayvan seslerine katılmıştır. Diğer en yükseğidir ki tanzîr edilmesi mümkün olmayan derecesi demek olarak Kur'an-ı Kerîm'e mahsustur. Lâfızların selâseti ve cezalet veya rikkati de fazilet ve makbullük sebebi olarak mucizeliğini pekiştirirse de Kur'an'ın asıl mucizeliği bu manayla ilgili özellikler ile. İşte bu iki ucun arasında belâgatin birbirinden farklı dereceleri vardır. Bazen bir mazmûnu birkaç şair veya nesir ustası beyan ettiklerinde görülür ki birbirlerine derece derece üstün gelirler. Bu dereceler sözün hâlin gerektirdiğine uygunluğu dolayısıyla meydana çıkar; çünkü şahıslar, nasıl ki mahsus suretleriyle şahısları fark edilir ve seçilirse, sözler de özellikleriyle birbirlerinden seçilir ve seçkin olurlar.

MÜTEKELLİMİN FESAHATİ: Söz söyleyenin kendi maksadını fasîh lâfızlar (**elfâz-ı fasîh**) ile ifadeye muktedir olma melekesidir. Fasîh söz söyleyen başlangıçta fasîh kelimeleri araştırıp seçer. İkinci olarak her kelimeyi şekilce benzeyen ve münasibi olan kelime ile kaynaştırıp terkeb eder. Çünkü kelimeler fasîh olmadığı takdirde zaten terkinin güzelliği ile söze fesahat gelmez ve birbirine uygun olmayan kelimeler zaten fasîh olsalar bile yanyana getirildikleri takdirde birbirlerinden mütenafir olurlar; bu ise kelimelerin kakışması (**tenafür-i kelimat**) demek olarak sözün fasîhliğini (**kelâmın fesahati**) ihlâl eder ve kelimeler ne kadar birbirine uygun olurlarsa, sözün selâseti o kadar fazla olur.

MÜTEMMİMAT-I CÜMLE: Hal ve temyiz ile müteallikat-ı fiildir. Kelâmın bunlar ile kayıtlanması faydanın artırılması ve tamamlanması içindir. Çünkü bir kelâmda ne kadar çok kayıt bulunursa fayda o kadar daha tam olur. Fakat bu bapta muhatabın hâline bakılır. Muhatabın maksadı eğer sadece özneye (**müsnedün ileyh**) sübût buluşunu veya bulmayışını öğrenmekse mütemmimattan bir şey ilâve olunmaz. Eğer maksadı bir fazla kayıtsa o kaydın ilâvesi lâzım gelir ve kelâmda hükmün sebebi o kayıttır. Olumsuz ise olumsuzluk da o kayda yönelir. Meselâ, Boğaziçi vapurlarından birine binmek üzere sahile doğru seğirden kimsenin maksadı ancak vapurun kalkıp kalkmadığını öğrenmektir. Ona, "Vapur kalktı." yahut "...kalkmadı." denir. Başka söz ilâve olunursa hâlin gerektirdiğine uygun olmaz. Ama bir vapurun hareket gününü öğrenmek isteyen kimseye, "Vapur filân gün kalkacak." yahut "...kalkmayacak." denir. Kayıtlar birden fazla olduğu takdirde hükmün sebebi sonraki kayıttır. Nitekim, "Filân efendi bugün araba ile Beyoğlu'na gitti." dendiğinde hükmün sebebi o kimsenin gittiği semttir ve "...gitmedi." dense olumsuzluk da ona yönelip o kimse o gün arabayla başka semte gitmiş olsa, bu olumsuz önerme yalan olmaz.

MÜTEVATİRAT: Yalan üzerine ittifakları akılca muhal olan büyük bir insan topluluğunun haber vermesiyle kesin olarak tasdik olunan önermelerdir. Mekke ve Bağdad'ı görmeden mevcut olduklarını tasdik etmek gibi.

NEHİY: Emrin olumsuzunu demek olarak bir fiilin işlenmemesini üste çıkmak üzere istemektir. Fakat bazen bu, tazarru için olur. Nitekim, "Yarab düşmanlarımı bana güldürme." denir. Bazen de iltimas için olur. Nitekim, "Birader, sen bu işi yapma." denir. Bazen de tehdit için olur. Nitekim, söz dinlemeyen uşağa, "Sen benim sözümü dinleme, sonra görürsün!" denir. Bazen de acze nisbet için olur. Nitekim, "Elinden geleni arkana koyma." denir.

NEKRE: Bir cins ismin evveline "bir" getirilirse nekre (belirsizlik) olur. Meselâ, "bir şey" ve "bir zat" nekredir.

NEKRE-İ MUHASSASA: Cins bir isim nekreye izafet (isim tamlaması) ile tahsis olunur ve "bir efendinin hazinedârı" nekre-i muhassasadır.

NİDA: Nida edatı ile muhatabın teveccüh ve ikbalini istemektir ki, "Seni çağırıyorum." ve "Bana bak." demek yerini tutar. Sözün başında gelen, "a", "ey" ve

"hey" edatları nida için vazedilmiştir. Fakat bazen onlardan nida manası kasdolunmayıp başka maksatlar için kullanılırlar. Meselâ, sana yönelerek sızlanan kimseye, "A zavallı, a biçare." dediğinde nidanın hakikî manası meram olunmayıp ancak muhataba derdini söylemek üzere meydan vermek ve "Söyle, dinlerim." demek manası kasdolunur ve acıma manasında olarak inşâ demek olur. Bazen de hitab ve nidaya elverişli olmayan şeylere nida olunarak tahassür, tahayyür ve teessüf gibi manalar kasdolunur. Bu suretlerde de nida inşa-i ikaî kabîlinden olur. Müellifin bir beyti:

Ey bâd-ı subh söyle dilin yâre hâlini
Şerh et niyaznâme-i hasret meâlini
Uğrar isen İstanbul'a lûtfeyle ey sabâ
Ol yâre sor unuttu mu va'd-i visâlini

beyitleri bu kabildendir.

NİSBET-İ HABERİYYE: Haber nisbeti ki, bir şey olmuştur yahut olmamıştır; yani, bir şey diğer şeye sabittir yahut sabit değildir, demektir. Bu nisbet eğer haricî nisbete tam uygunsa doğru, değilse yalan denir.

NİSBET-İ TÂMME: İsnadı ifade eden terkiptir.

REKÂKET: Dil kurallarınca önce getirilecek kelimelerin sonraya bırakılması ve tehir olunacak kelimelerin öne geçirilmesi ile sözün düzenine hâlel gelmesidir. Lâfızların terkiibinin, manaların zihnî tertibine muhalif düşmesidir. (**REKÎK** maddesine bakınız.)

REKÎK: Dil kaideleri lâfızların terkiiblerini bildirir. Kaidece önce getirilecek kelimelerin tehiri ve tehir olunacak kelimelerin önce getirilmesi ile sözün düzgünlüğü bozular. Zira lâfızların dizilişi manaların zihnî dizilişine aykırı düşer ve bu cihetle ibare rekîk olur. Nitekim, "Pazara gittim." denecek yerde, "Gittim pazara." denmesi gibi ki **müteallikat-ı fiilin** önce söylenmesi lisanımızın kaidesi gereği iken, burada, yönelme hâlindeki tümleç (mefûlün ileyh) tehir olunmuştur. Ziya Paşa'nın:

Dil-rübâlar böyle dâmenkeş değildi bezmden
Her gece âşık ararlar mâhrûlar var idi

beytinde "ararlar" kelimesi "mâhrûlar"ın sıfatı iken çokluk yapılması Türk dili kaidesine aykırıdır.

REMİZ: Eğer lâzım ile melzum arasında vasıta az olup da lüzumda kapalılık olursa

remiz denir. Nitekim, "kalın kafalı" terkiibinden "ebleh" manasına intikal biraz fikir ile hasıl olur.

RÜCÛ': Bir sözü söyledikten sonra bir nükte için onu nakzetmektir.

Çeşm-i im'ân ile baktıkça vücûd ü ademe
Sahn-ı cennet görünür âdeme sahrâ-yı adem
Galat ettim ne-revâ cennete teşbîh etmek
Başkadır ni'met-i âsâyiş-i me'vâ-yı adem
Tutalım anda da olmuş niam-ı gûnâgûn
Öyle muhtâc-ı tenâvül müdür âlâ-yı adem

gibi.

SAFSATA: Söz söyleyen eğer **vehmiyyatı** inanarak söylerse, onlardan mürekkebe olan delîle safsata denir. Safsata cehl-i mürekkebe demek olduğu cihetle ondan nefsi kurtaramanın çaresine bakmalıdır.

SANAYİ'-İ BEDİİYYE: Belîğ sözün (**Kelâm-ı belîğ**) süsleme ve güzelleştirme yönleri demektir ve manaya ve lâfza ait olan **muhassenat** olmak üzere iki kısma ayrılır.

SANAYİ'-İ BEDİİYYENİN LEVAHİKİ: **Telmîh**, **iktibas**, **tazmindir**. Sonraki bazı edipler yalnız **mühmel** gibi san'atlar ortaya koymuşlardır. Bu da bir hünerdir. Lâkin selef edipleri bu gibi yazıya ait olan san'atları **muhassenat-ı bedîiyyeden** saymamışlardır. Sonraki şairlerden bazıları **ilgaz** ve **ta'miyye** yolunda manzum kelâmlar söylemişlerdir. Lâkin bunlar da muhassenat-ı bedîiyyeden sayılmamıştır.

SEBEBİYYET alâkası: Hakikî mana ile mecazî mananın biri diğesine sebep olmasıdır. Nitekim, "Bereket yağıyor." denir; müsebbebin zikri, sebebin kastedilmesi kabîlinden olarak "bereket"ten "yağmur" kasdolunur. "Ateş bastı." denir; sebep ve illet olan "ateş"ten "hararet" kasdolunur.

SEC'-İ MURASSA': Eğer **fasılalarda** olduğu gibi onların öncelerindeki cüzlerin çoğu **seci'** ve **vezin** bakımından mukabilleri gibi olursa **sec'-i murassa'** denir. "Filân efendi zübde-i emâsil ve akrândır ve birâder-i ser-bülendi umde-i efazıl ve a'yandır." ibaresinde olduğu gibi.

SEC'-İ MUTARREF: **Fasılalar** vezince farklı olurlarsa **mutarref** denir. Nitekim,

"Talebe ilm-i belâgati ikmâl ettiler; ilm-i hukukta dahi epeyce kesb-i kemâl ettiler." dediğimizde "ikmâl" ile "kemâl" gibi. Şiirden benzeri, müellifin daha önce zikri geçen kasidesinin matla'ı olan:

Hamdülillâh ki bana yâver olup baht-ı Saîd
Eyledi çerh ile sernâme-i sulhu tecdîd

beytidir.

SEC'-İ MÜTEVAZÎ: Eğer fasılalar vezince birbirine uygun olurlarsa sec'-i mütevâzî denilir. Nitekim, *Kıyas-ı Enbiya'nın*, "Ondan sonra sair nâs onlardan üredi ve nice kavimler ve sınıf sınıf insanlar türedi." ibaresindeki "üredi" ve "türedi" kelimeleri gibi. Şiirden benzeri de:

Âferîn ey rûzgârın şehsüvâr-ı safderi
Arşa as şimden gerü tîğ-ı Süreyyâ-cevheri

beytidir.

SECİ': Fasılaların bir harf üzerine birbirine uygun olmalarıdır. Nesirde seci', nazımda kafiye gibidir. Üç kısma ayrılır: **sec'-i mutarref**, **sec'-i mütevâzî**, **sec'-i murassa'**. Seci' herhalde **kelâm-ı belîğ**e zinet verir. Fakat **fasılalar** anlamca aynı olmayıp her birinin başka başka manaları olması şarttır; aksi takdirde yalnız seci' için bir nevi' tekrar demek olacağından dolayı sözü gereksiz uzatmak (**tatvîl**) kabîlinden olur. Meselâ, "Bize pek çok ihsan etti ve lûtf-ı bî-pâyan etti." denilse makbul olmaz.

SELÂSET: Sözü'n lisan üzere kolaylıkla akışıdır. Muharririn bir beyti:

Buyur meclis-i ünse ey mest-i nâz
Ney ü mey müheyyâ kemân dil-nüvâz

gibi. Âgâh'ın:

Ne şîşeyim ne sebû-yı meyim ne âyîne
Düşer mi seng-i melâmetten ihtirâz bana

beyti hem selîs, hem de latîftîr.

SIFAT: Sifat iki çeşittir: Birinci nevi' **vasf-ı zatî** yani nitelenen ismin kendi sıfatıdır. İkinci nevi' **vasf-ı sebebî**dir. Yani nitelenen ismin kendi sıfatı olmayıp belki itibarî bir sıfattır. Bu da iki sınıftır: Bir şeyi tamlananının vasfıyla nitelemek, özneyi **müteallikat-i fiilden** birinin vasfıyla tavsif etmektir.

SİRKAT: Bir şair başka bir şairin şiirlerinden musra' yahut beyit gibi bir şey alıp da kendi şiiri gibi ilân eder yahut bazı lâfızlarını değiştirerek mazmununu çalıp da kendi şiirine katarsa sirkat sayılır. Bu ise yerilmiş ve ayıplanmıştır:

Sirkat-i şi'r edene kat'-ı zeban lâzımdır

Böyledir şer'-i belâğatte fetâvâ-yı sühan

Eğer halef selefın şiirini alıp düzeltme ile onu daha âlâ surette nazm ederse makbul olur. Bazı sahte şairler ki:

Fehîmâ şairân-ı bü'l-heveste kalmamış insâf

Kanâat eylemez mazmûna dîvânı çalar çarpar

müeddâsınca dîvanlardan beğendiğini alıp da kendi namına ilân ederler. Şairlerden sayılmadıkları cihetle bahsinde bulunulan konudan hariç kalırlar.

ŞİBH-İ İŞTİKAK: Şibh-i istikak, cinasa katılmıştır. "Hâl" ile "hâlî" lâfızları gibi.

ŞİBH-İ TEMASÜL: "Beyaz" ile "sarı" birbirine zıt renklerle de aralarında temasüle benzer bir münasebet vardır. Yine, "güneş" ile "ay" arasında da şibh-i temasül vardır.

ŞİBH-İ TEZAD: "Yer" ile "gök" arasında tezada benzer tekabül vardır.

ŞİİR: Bir delilin getirilmesinden maksat, eğer nutuk kuvveti ile rağbet veya nefret ettirme yolunda muhatabın zihninde bir te'sir hasıl etmekse, muhayyelâtta terkîb olunur. Buna, gerek manzum olsun, gerek mensur olsun, mantık ehli ıstılahınca şiir denir. Ama edebî ilimler uleması ıstılahınca şiirin vezinli ve kafiyeli olması lâzımdır; vezinli ve kafiyeli olmadığı takdirde, muhayyel olsa bile, şiir denmeyip nesir denir. Böyle muhayyelâtta mürekkebe olan nesirlerde çok defa seci' ve cinas gibi bedî sanatlarla riayet olunur.

TAĞLİB: Aralarında tenasüp ve ihtilât bulunan iki şeyin birini ötekinin üzerine tağlip ve tercih ile tabirde ona tabi kılmaktır. Arap lisanında bu tağlip çok vaki' olur. Nitekim, "vâlid" ve "valide"ye "valideyn" ve "ebeveyn", "şems" ile "kamer"e "kamereyn", "Ebu Bekir" ile "Ömer"e "Ömereyn", "Hasan" ile "Hüseyin"e "Haseneyn" ve "Sa'deddin-i Tefâzânî" ile "Seyyid Cürcânî"ye "Sa'deyn" denir. Lisanımızda da bazen bu tağlip usulü geçerli olur. Nitekim, "Bendeniz yazarım." denilir ki "bende" gaib sureti olduğu halde mana birinci şahıstan ibaret olduğundan mana tarafı lâfız tarafına tercih yani söz söyleme

(tekellüm) sureti hakkında söz söyleme (gaib) sureti üzerine tağlip olunur. Yine kendine söz söyleme (hitap) sureti gaib sureti üzerine tağlip ile, "Efendimiz, ihsan edersiniz." denir. Yine tağlip kabilinden olarak bir taifenin meb'uslarına, "Siz şöyle yaptınız." denir ve hitaptan o taifenin hepsi kastedilir.

TA'KÎD: İki kısımdır: **Ta'kîd-i lâfzî, ta'kîd-i ma'nevî.**

TA'KÎD-İ LÂFZÎ: İbarenin düzeninde olmuş olan bozukluktan dolayı sözün kastedilen manaya delâleti açık olmamaktır. "Seni gördüğümde pek ziyade memnun oluyorum." denecek yerde, "Pek ziyade seni gördüğümde memnun oluyorum." demek gibi ki "ziyade" lâfzı "memnun oluyorum" fiilinin kaydı olduğu halde onun yanında getirilmeyip de müteallık olan "gördüğümde" cümlesinin üst tarafına geçirilmekle söz düğümlü olmuştur. Yine bunun gibi:

Telh eder âdemin elbette mezâk-ı ayşın

Bâde nûş eyle bugün eyleme fikr-i ferdâ

beytinden şairin maksadı, "Bâde nûş eyle bugün, eyleme fikr-i ferdâ ki, fikr-i ferdâ, âdemin mezâk-ı ayşını telh eder." demektir. Halbuki beytin evvelindeki "telh eder" fiili, "fikr-i ferdâ eyleme" fiilinden sonra sözün sonunda bulunması gerektiğinden bu kelâmda lâfzî ta'kîd vardır. Lâfzî ta'kîd **nahiv** ilmine aittir.

TA'KÎD-İ MA'NEVÎ: Lügat itibarıyla anlaşılan ma'nadan, söz söyleyenin maksadı olan manaya, yani hakikî manadan mecazî manaya veya kinâî manaya dinleyenin zihninin intikalinde olmuş olan halelden dolayı sözün kastedilen manaya delâletinin açık olmamasıdır.

Dergeh-i lûtfuna gelmem zîrâ

Seni her dem görebilmek dilerim

beytinde olduğu gibi ki sevgilinin dergâhına gelmek orada bulunmamağı gerektirdiğinden, gelmeyi nefyden daima orada olmak manası kasdolunmuştur. Yani, "Senin dergâhından ayrılmam; zîrâ isterim ki her daim seni görebileyim." demek olur. Lâkin oraya gelmeyi nefyetmekten, orada bulunmamağı nefyetmek, yani daima orada bulunmak manasına intikal etmek epey zordur. Ma'nevî ta'kîdi beyan ilmi (**ilm-i beyan**) tekeffül eder. Çünkü ma'nevî ta'kîd, mecazî ve kinaî manalarda bulunur. Bunlar ise beyan ilmiyle bililir.

TA'MİYE: Vezinli kelâmda bir zatın namına **remiz** ve ima ile delâlet etmektir. O

kelâma da muamma denir. Nitekim:

Bende yok sabr u sükûn sende vefâdan zerre
İki yoktan ne çıkar fikredelim bir kerre

beytinde "Nâbî" namına ima olunmuştur.

Tarih sanatı erbabı da bir mısraın hesapça noksan veya fazlasına remiz ve ima etmeğe ta'miye derler. [Bkz. TA'MİYELİ TARİH]

TA'MİYELİ TARİH: Bazen tarih mısraının harflerinin adedi birkaç eksik veya fazla geldiğinde makama münasib ta'miye ile ekleme veya çıkarma yapılır. Böyle ta'miye ile söylenmiş olan rengîn tarihlerden birkaç misal:

Sürurî:

Bâyile yazdı kalem sebt idicek târîhin
Kışlada itdi binâ Vâlîde Sultan hammâm 1209

İşbu tarih mısraının harflerinin adedinde "iki" noksan olup "bâ" harfinin adedi olan "iki" eklenerek ikmal olunmuştur.

Sürurî:

Şekl-i girdâb gelir fikre yazarken târîh
Sürdü yelken kürek a'dâyı kapudân paşa 1204

Bu tarih mısraında "beş" noksan olmakla girdab şeklinde olan ve "beş"e delâlet eden (o) rakamı eklenerek ikmal kılınmıştır.

Seyyid Vehbi:

Şeh-i âlem alınca Behmen'in tâcın dedim târîh
Acemden geldi miiftâh-ı Revân Bâb-ı Hümâyûn'a 1137

Bu tarih mısraının iki ziyadesi vardır. "Behmen'in tâcı" yani ilk harfi olan "bâ" harfinin alınıp bunun toplamdan çıkartılması ile düzeltilmiştir.

Sürurî:

Dil-i kân reşkile kopdukda didim târîhin
Aldı mühri keremin ma'deni Yûsuf Paşa 1213

Bu mısra ma'den emini Yusuf Paşa'nın sadareti tarihi olup "bir" ziyadesi vardır. "Kân"ın kalbi olan "elif" in indirimi ile düzeltilmiştir.

TARAFEYN: Teşbihte, "bir şeye özgülüğü ve ilgililiği fazlaca olan", "nitelikte diğer şeyin ortaklık ve benzerliğine delâlet eden" olmak üzere iki temel taraf vardır ki bu iki şeye teşbihin **tarafeyni** denir; bunlardan biri benzetilen (**müşebbeh**), diğeri kendisine benzetilen (**müşebbehün bih**)'tir.

TARİH: Sonraki ediplerin icat ettikleri tarih sanatı, bir olayı bildiren mısram yahut beytin cümleleri itibarıyla harflerinin adedi o olayın oluş tarihine rast gelmesidir. Bu da bedîî sanatlardan (**sanayi-i bedîiyye**) sayılmıştır. Önceleri bu sanat yoktu. Sonraları bir vak'aya tarih olmak üzere bir kelime yahut bir ibare bulunması edipler arasında usûl ve âdet olmuştur. Şöyle ki: 791 hicrî senesinde ölen Şîrâzlı Hafız'ın vefatına tarih olmak üzere "hâk-i musallâ (خاک مصلى)" tamlaması bulunmuştur ki ebced hesabıyla harflerinin adedi adı geçen seneye uygundur. Fatih Sultan Mehmed Han hazretlerinin 857 senesinde İstanbul'u fethettiğine "beldetün tayyibetün (بلدة طيبة)" ibare-i şerifesi tarih vaki' olmuştur. Sürûrî bu sanatta selef ve haleflerine üstün olup yalnız kendi zamanının olaylarıyla yetinmeyerek geçmiş zamanların önemli olaylarına da güzel güzel tarihler söylemiştir. Sürurî'nin:

Oldu Salih Efendi defterdâr (اولدى صالح افندى دفتردار)

mısramı işiten kimse, Salih Efendi adında bir kişnin defterdâr olduğunu anlar ve bütün harfleri hesap olunduğunda bunun 1214 yılında olduğu bilinir. (Geniş bilgi ve örnekler ilgili bahistedir.)

TARİH- İ TÂM: Bütün harfleri hesaba dahil olan tarihe tam tarih denir.

Oldu Salih Efendi defterdâr (اولدى صالح افندى دفتردار) 1214

mısramda olduğu gibi.

TARİH-İ DÜ-TÂ: Bir mısram harflerinin adedi kasdolunan senenin tam iki katı olmasına tarih-i dü-tâ denir. Tam tarih (**tarih-i tam**) gibi makbul değildir. [Bkz.

MUSANNA' TARİH]

TARİH-İ MU'CEM: Yalnız noktalı harfleri hesap olunan tarih mısramına tarih-i mu'cem ve tarih-i mücevher denir. Tarih-i mu'ceme misal: Sürurî:

Bir sabiyy-i reşîd mektebde

İtdi hatm-i tilâvet-i Furkan

Şu hadîs oldu cevherîn târîh

Hayruküm men tealleme'l-Kur'ân (خيركم من تعلم القرآن) 1210

TARİH-İ MUSANNA': Musanna' tarihlerin pek çok çeşitleri vardır:

Bir mısraın her yarısından birer tarih çıkarsa musanna' ve makbul bir tarih olur.

Nitekim Sürurî'nin:

Bir cum'a gün şevket ile Sultan Osman oldu şâh

mısraı iki tarihi içine alır. Şöyle ki: "Bir cuma gün şevket ile" ibaresinin harflerinin adedi 1168 olarak Sultan Osman'ın cülûsuna tarih olduğu gibi "Sultan Osman oldu şâh" cümlesi de başkaca bir tarihtir.

Tarih mısra'ının noktalı ve noktasız harflerinden birer tarih çıkarsa musanna' tarihten sayılır. Nitekim Sürurî'nin:

Muvaffaksın Sürûrî mu'cem ü mühmel dü târîhe

Murabba' vefk-i kişver Mustafâ Han'dır mekârime

(مربع وفك كشور مصطفى خاندان مكارمه)

beytindeki tarih mısra'ının noktalı harfleri 1222 olup sade harfleri de o kadar olmakla ikisi de Sultan Dördüncü Mustafa'nın cülûsuna birer tarihtir.

Bu cümleden olarak birisi de budur ki bir beytin iki mısraı birer tarih olduğu hâlde her mısraının birler, onlar ve yüzleri birbirine eşit olduğunda birini diğerine nakil usulü ile altı tarih daha peyda olur. Nitekim, 1216 senesinde Mısır'ın Fransa Cumhuriyeti elinden kurtarılmasına tarih olmak üzere Sürurî'nin söylediği:

Rezmile İslâmiyan bozdu France ceşşini

Eyleyüb cumhûru nâbûd aldı Mısır'ı Şeh Selîm

beytinden açıklandığı üzere sekiz şekilde tarih çıkar.

Musanna' tarihin bir nev'i de ihraç ve idhal usulüdür. Nitekim, 1142 senesinde Afganlı Eşref Han Osmanlı ordusuyla vuku bulan muharebesinde hezimete uğrayarak firar ettiğinde **musanna tarih** olarak Müştâk:

Eşref ez-tîğ-ı pâdişâh girîht*

* "Eşref, padişahın kılıcından kaçtı." anlamında

mısraını söylemiştir. Hesabı bu vecihledir ki "tîğ-ı pâdişâh" terki binin aded-i hurufu 1723 olup ondan "Eşref" isminin adedi olan 581 tarh olunduğunda 1142 kalır.

Kezalik 1144 senesinde vaki' olan musalâhaya tarih olmak üzere Mesrûd Han:

Cedel ref t ez-miyân-ı şehr-yârân ittihâd âmed⁶

demıştır. Hesabı bu vecihledir.

şehr-yârân	767
cedel	_ 37

	730
ittihâd	414
	+ _____
	1144

Musanna' tarihin bir nev'i de lâfız ve mana olarak tarihi içine alan mısra yahut beyittir. Aşağıdaki tarihler gibi:

Hâşimî:	Han Mehemed eyledi dâd ile bin üçde cülûs	1003
Hâdî:	Bakî Efendi gitdi ukbâya bin sekizde	1008
Hâşimî:	Yol oldu Üsküdâr'a bin otuzda Akdeniz dondu	1030
Lâedrî:	Sadr-i âlî aldı bin yüz birde Erdel mülkünü	1101
Lâ(e)drî:	Bin yüz onda buldu dünya râhat sulh u salâh	1110
Sürûrî:	Bin iki yüz on altıda alub Mısr'ı benâm olduk	1216
Sürurî'nin:	Bin iki yüz on sekizde sâniya Oldu İsmet Beyefendi sadr-ı Rûm	

beyti de bu kabildendir.

TARİH-İ MÜCEVHER: (Bkz. **TARİH-İ MU'CEM**)

TARİH-İ MÜHMEL: Yalnız noktasız harfleri hesap olunan tarihe, tarih-i mühmel denilir. Tarih-i mühmele misal: Sürurî:

Hurûf-ı sâdelerle eyledim tahrîr târihin

Bekir ağa kurub sûr-ı tezevvüc ber-murâd oldu

⁶ "Padişahlar arasında kavga gitti, birlik geldi." anlamında.

(بکر اغا قوروب سور تزوج بر مراد اولدی)

1192

TARİH-İ SADE: Yalnız noktasız harfleri hesap olunan tarihe, tarih-i sade denir.

Buna, tarih-i mühmel dahi denilir. Talib:

Fer virir mühr ile Galib gibi Paşa sadre

(فر ویرر مهر ایله غالب کبی پاشا صدره)

1239

mısraı gibi. (Bkz. **TARİH-İ MÜHMEL**)**TA'RİZ:** Bir yönü gösterip de diğer yönü kasdetmektir. Nitekim, şuna buna kötü muamele eden bir şahsın yanında, "Olgun insan ancak insanlara iyi muamele eden kimsedir." dersin ve, "Sen olgun insan değilsin." demeyi kasdedersin. Nitelenen muhatap ise ibarede anılmadığı gibi, kaldırılmış da değildir.**TATVİL:** İbare-i mütearefeden daha fazla lâfız ile maksat ifade olduğunda eğer fazlası faydasız ise tatvîl denir ve belîğler yanında kabul görmez. Meselâ, "kizb" ve "dürûğ" ikisi de bir manaya olduğu halde, "yalan" denilecek yerde, "kizb ü dürûğ" denilse tatvîl kabîlinden olmakla makbul olmaz. Bunun gibi *Mebâni'l-İnşâ'nın* hutbesinde, "Ol münşî-i esâlib-i meşâir ü havâss ü mürettibb-i sahâif-i tekvîn ü esâs" ibaresinde, "meşâir ü havass" bir manaya olarak tatvildir. Haydi buna atf-ı tefsîr diyelim ama, "esas" kelimesi sırf seci' için getirilmiş bir haşiv olduğu cihetle makbul olamaz.**TAZMİN:** Bir şairin kendi şiirine başka bir şairin şiirinden bir şey içertmesidir. Şu şartla ki başkasının şiiri olduğuna tebbih oluna. Ancak edipler arasında çok bilinen bir şiir ise tenbîhe gerek kalmaz. Nitekim, Nefî, bir bahariyyesinin:

Bi-hamdillâh zamânında be-kavl-i Sabrî-i Şâkir

Girîbân-ı felek mehcûr-ı dest-i âh-ı şekvâdır

beytinde Sabrî'nin ismini açıkça belirterek bir mısraını tazmin etmiştir.

TEBLİĞ: Mübalâğa edilen şeyde iddia edilen eğer akıl ve âdetçe mümkünse teblîğ denir ve belîğler yanında makbul olur.

Benim ol nadire-senc-i güher-i tâze-zuhûr

Köhne mazmûna değil genc-i hayâlim mahzen

beyti gibi.

TECAHÛL-İ ÂRİF: Bilinen bir şeyi, bir nükteden dolayı, bilinmiyen bir şey

tarzında söylemektir. Nitekim:

Bir nihânice tebessüm de mi sığmaz cânâ
Söyle billâh dehenin tâ o kadar teng midir

beytinde sevgilinin ağız küçüklüğünü övmeye mübalâğa için istifham yoluna gidilmiştir.

TECRİD: Söz söyleyenin kendisinden bir şahıs tecrid ile ona, yani kendi kendine hitap etmesine tecrid denir. Fehîm Efendi'nin:

Hâhişin vardır kabâ-yı câh u ikbâle Fehîm
Ben seni tahkîr için giydim melâmet cübbesin

beytinde olduğu gibi. Bu makamda Türk ve Fars şairleri çok defa kendi gönüllerini başka şahıs farz ederek ona hitap ederler.

TEFRİK: İki şeyin arasındaki fark ve tefavütü beyan etmektir.

Nice teşbîh edelim kadd-i nihâl-i yâre
Yoğ iken vech-i şebek tâze nihâl-i çemeni
O bulur kisve-i sebzın varakıla revnak
Yâr eder kesb-i letâfet çıkarıp pîreheni

kıt'asında olduğu gibi.

TEKARÜN-İ HAYALÎ (tekarün fi'l-hayal): Cihet-i camianın kısımlarındandır. Bunun sebepleri birbirinden farklıdır. Sınıf, hâl ve âdetlerin ihtilâfiyla muhtelif olur. Meselâ, kâtibe göre, "kâğıt, kalem, kalemtıraş" arasında hayalî bir cihet-i camia vardır ki bunlardan biri zikrolunsa diğeri kâtibin hatırına gelir, ama berberin hatırına gelmez. Halbuki "ustura" zikrolunsa, berber de "makas" ve "cınbız"ı hatırlar. (Geniş bilgi için "Elfazın atıf ve rabtına dairdir" bahsine bakılmalıdır.)

TE'KİDÜ'L-MEDH BİMA YÜŞBİHÜ'Z-ZEM: Makbul mübalâğa kabîlinden sayılmağa lâıyk bir sanat da bir maksadı zıddına benzer tabirle pekiştirmektir. İşte bunun bir kısmına te'kidü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zemm denir ki yergi yollu övgü demektir (diğeri tek'idü'z-zemm bimâ yüşbihü'l-medhdır). Nitekim, "Bu kılıcın kusuru yoktur; fakat muharebelerde çok kullanılmış olduğundan üzerinde pek çok kan lekesi var." dendiğinde, "Eğer kılıçta kan lekesi ayıp sayılırsa, işte bu kılıcın o ayıbı vardır. Lâkin kan lekesi kılıçta ayıp sayılmaz. Öyle ise bu kılıçta ayıp tasavvur olunmaz." demek olarak övgüsü pekiştirilmiş olur.

Hüsnüne hiç diyecek yok ammâ

Nigehe ok gibi işler câna

beyti de böyledir.

TE'KİDÜ'Z-ZEM BİMA YÜŞBİHÜ'L-MEDH: Makbul mübalâğa kabîlinden sayılmağa lâayk bir san'at da, bir maksadı zıddına benzer ta'bîr ile te'kîd etmektir. İşte bunun bir kısmına tek'îdü'z-zemm bimâ yüşbihü'l-medh denir ki övgü yollu yergi demek olur (diğeri **te'kîdü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zemmdir**). Nitekim: "Ondan hayır gelmez; lâkin iyilik gördüğü adama kemlik eder." denir. "Filân adam fasıktır, ama cahildir." ve "Günahına girmeyeyim; oruç yediğini gördüm, ama namaz kıldığını görmedim." ibareleri de bu kabildendir.

TELFİK: Birbirine uygun şeyleri toplamaktır. "Kalem, kalem tıraş, hokka, makas" ve "top, tüfenk, kılıç, mızrağ"ı bir yerde zikretmek gibi. (Bkz. **MÛRAAT-I NAZİR**)

TELMİH: Bir kıssaya yahut meşhur bir mesele işaret olunmasıdır. Nitekim Süleyman Fehîm Efendi'nin:

Bize arz-ı cemâl etmez mi Belkîs-ı emel âhir

Fehîmâ hâtem-i dâğ-ı muhabbetle Süleymân'ız

beytinde Süleyman Aleyhisselâm ile Belkîs kıssasına işaret olunmuştur. Telmihte maksada delâlet gizli ve uzak olursa **ilgaza** katılır ve sadeden hariç kalır.

TELVİH: Eğer lâzım ile mehzum arasında vasıtalar çok olursa telvih denir. Nitekim, "Ramazanda onun mutfağında günlük şu kadar çeki odun sarfolunur." dendiğinde bu ibareden mutfakta çok yemek piştiğine, ondan yiyenlerin ve misafirlerin çokluğuna, ondan da hane sahibinin konuksever ve cömert olduğuna intikal olunur.

TEMASÛL: "Zühre (Venüs)" ile "Müşteri (Jüpiter)" arasında temasül vardır ki biri diğere benzerliği olan bir çeşit yıldızlar olup ikisine birden "Sa'deyn" denir.

TEMENNÎ: Arzu etmek manasınadır ki Türk dilinde, "nolaydı" ve "olsa" diye ifade olunur. Farsça'da temennî için "kâşki" lâfzı kullanılır ki Türkçe'de tahrîf ile "keşki" denir. Temenni, **inşâ-i talebî** kabîlinden olarak geçmiş ve gelecekte geçerlidir. Şöyle ki: Temennî makamında geçmiş zaman için iltizamî fiilin rivayet ve hikâyeye sîğaları ve gelecek için iltizamî fiilin şartı kullanılır. Nitekim, "Keşki vaktiyle derse çalışaydım." yahut, "...çalışaymışım.", "Gençliğim geri gelse de derse devam etsem." denildiği gibi.

(Ayrıntısı için ilgili konuya bakılabilir.)

TEMYİZ: Temyiz bazen isnadın kaydı olur. Nitekim, "Ben ona ma'lûmatça üstünüm." denir. Bazen de takyidî bir nisbetin kaydı olur. Nitekim, "Benim ona ma'lûmatça üstünlüğüm müsellemdir." denir. Bazen de cümleler sıra sığası ile temyîz makamında getirilir.

TENAFÜR-İ HURUF: Kelimenin lisan üzere ağırlığını ve telâffuzunun zorluğunu icap eden bir keyfiyettir ki his ve zevk ile bilinir. "Mürtefi" manasına "müsteşzir" ve "istatistik" kelimeleri, "işsiz güçsüz" lâfızları gibi.

TENAFÜR-İ KELİMAT: Bazı kelimelerin birleşmesinden dile ağırlık gelmesidir. Meselâ: "Çok kâselîsler anın nân-hâr-ı hân-ı ni'metidir." ibaresindeki kelimelerin hepsinin dilimizde kullanılmalarına alışıklık varken bir yere geldiklerinde çok fazla tenafür hiss olunuyor. "Aşçı aş pişmiş mi?" ibaresi ve "elli lira" terkîbi ve:

Meylin ol serv-i revânın sû-yi ağıâre görüp

Eylemiş mişyâş zebân-ı hâl ile îhâm su

beytinin ikinci mısraı da bu kabildendir. Bu gibi lâfız tenafürleri şairler arasında yerilmiş ise de bazen hiciv ve alay etme makamında kullanırlar. Nitekim, Sürûfî bu yolda:

Kara kuru karı aldı Nu'man (قاره قورى قارى القارى نعمان) 1189

tarihini söylemiştir. Edebî ilimler ulemasından bazıları **kelâmın fesahatinde** umumiyetle zincirleme isim tamlamasından salim olmasını şart etmişlerdir. Bazıları da zincirleme isim tamlaması çok kere tenafürü icap ile fesahati ihlâl eder demişlerdir. Dilimizde zincirleme isim tamlamasının **fesahati** bozduğu âşikârdır. Tenafür-i kelimat zevk ve his ile bilinir.

TENASÜP: Birbirine uygun şeyleri toplamaktır. Kalem, kalemtraş, hokka, makas; top, tüfenk, kılıç, mızrağı bir yerde zikretmek gibi. (Bkz. **MÛRAAT-I NAZİR**)

TENBİH: Bütün **kaziye-i bedîhiyelerde** gizli birer kıyas bulunur. Meselâ "İki zıddın bir araya gelmesi muhaldir." dediğimizde, "Zıtlar bir araya gelse bir şey kendinden başka bir şey olmak ve bu takdirde de bir şey hem var hem yok olmak lâzım gelir." dediğimizde zihinde tabîi gizli kıyaslar teşekkül eder. Bunlara **tenbih** denir ki gerçekte kıyas ve delil olmayıp belki delile benzer birtakım açıklamalardan ibarettirler.

TERECCÎ: Ummak manasınadır. Yani meydana gelmesi muhakkak ve güvenilir

olmayan raġbet edilen bir emri bekleyip gözlemek demektir. Bunun için, "umarım ki, ola ki, me'mûl ki, şayed ki" gibi lâfızlar kullanılır. Meselâ, "Umulur ki yarın bu hasta iyileşe." denir. Bazen de tereccî makamında "inşâallah" terkîbi kullanılır. Nitekim, "İnşâallah yakında bu hasta sağlığını kazanır." denir. Ama meydana gelmesi kat'î ve muhakkak olan şeyde tereccî geçerli olmaz. Meselâ, "Ola ki bu akşam güneş gurûb ede." denmez. Eğer meydana gelmesi beklenir ve umulur ise temennî tereccîye inkılâb eder. Bundan dolayı iltizamî fiilinin şartı temennî ile tereccî arasında ortak olur. Meselâ, gelmesi umulmayan bir kişi hakkında, "Filân gelse de şu düğünde bulunsa." denirse temennî olur. Eğer gelmesi beklenmeyen bir kişi hakkında, "Bu vapur ile gelse de bu düğüne yetişse." denirse tereccî olur.

TERKÎB: İki kısımdır. İlk kısım terkîb-i nâkıs, ikinci kısım terkîb-i tâmdır.

TERKÎB-İ NÂKIS: Terkip nisbetini ifade eden terkiptir. Nitekim, "gülerek gelen efendinin uşağı" ibaresindeki hâl grubu, sıfat tamlaması ve isim tamlaması gibi.

TERKÎB-İ TÂM: Tam bir nisbeti, yani isnadı ifade eden terkiptir ki kelâm diye adlandırılır ve ona cümle de denir. Fakat cümle ile kelâm arasında umûm ve husûs-ı mutlak vardır. Şöyle ki: Terkibin içerdiği isnad eğer bizzat kasdolunansa ikisi bir arada olur; değilse yalnız cümle denir, kelâm denmez. Meselâ, "Adalet güzeldir." terkîbi hem kelâm ve hem cümledir. Ama Fuzûlî'nin:

O mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler

mısraı iki cümleyi içeren bir kelâmdır. Bizzat kasdolunan isnad ancak "bilmez" fiilinin "mâhîler"e isnâdıdır ve "deryâ içredir" cümlesi "mâhîler" in sıfatı olarak isnâdı bizzat kasdolunmadığından ona kelâm denmez. Bunun gibi, "Filân efendi Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye okurken çok çalışırdı." terkîbi iki cümleden mürekkebe bir kelâmdır. Bundan bizzat kasdolunan ancak "çalışmak" fiilinin özneye isnadı olup "Mecelle okurken" terkîbi bir hâl cümlesi olarak isnadı bizzat kasdolunan değildir. Bazen de cümleler tekil olarak te'vîl edilir ve tekiller gibi kayıtlı bir nisbeti ifade eder. Sıla sığası gibi.

TESHİM: (Bkz. İRSAD)

TEŞABÜH VE TESAVÎ: İki şeyin bir işte toplanması kasdolunursa benzetmeden vazgeçilerek teşâbüh ve tesâvî yoluna gidilir.

Ser-i mû farkı yoktur beynimizde zülf-i dilberle

Siyeh-bahtız perîşân rûzgârız hane-ber-dûşuz

beytinde olduğu gibi.

TEŞABÜH-İ ETRAF: Kelâmı başlangıcına münasip olan şeyle bitirmektir. **Mürâât-i nazîrden** sayılmıştır. Nitekim:

Halk eder dâd ü sited biz pür telâş ü bî-nasîb

Çârsû-yı âlemin bir onmadık dellâlîyız

beytinde olduğu gibi ki "dâd ü sited" ile "çârsû" ve "bî-nasîb" ile "onmadık dellâl" birbirleriyle uygundur.

TEŞBİH: Teşbih, bir şeye özgülüğü ve ilgililiği fazlaca olanın, nitelikte diğer şeyin ortaklık ve benzerliğine delâlet etmesidir. Bu iki şey teşbihin **tarafeynidir** ki biri **müşebbeh** (benzetilen) diğeri **müşebbehün bih** (kendisine benzetilen)'dir. İkisinin birbiriyle ortak oldukları niteliğe **vech-i teşbih** veya **vech-i şebeh** (benzetme yönü) denir. Gerek gerçekten gerek iddiâ olarak benzetme yönünde daha tam ve daha meşhur olan taraf kendisine benzetilen kılınır ve eksik olan taraf benzetilen kılınarak ona katılır. **Erkân-ı teşbih** (benzetmenin elemanları) dörttür: Benzetilen, kendisine benzetilen, benzetme yönü ve benzetme edatı (**edât-ı teşbih**)'tir. **Tarafeynin** benzetme yönünde ortaklığı ya araştırmayla veya hayal etmeyle ilgili olur. Meselâ, bir bahadır adamı cesaretle arslana benzettiğimizde onların cesaretle ortaklıkları araştırmayla ilgili olur; zira cesaret ikisinde de mevcut ve muhakkaktır. Ama âşıkın bahtı siyahlıkta yârin zülfüne benzetildiğinde onların siyahlıkta ortaklıkları hayal etmeyle ilgili olur; zira siyahlığın benzetilende varlığı muhakkak olmayıp belki hayal edilmiş ve öyle te'vîl olunmuştur. Çünkü kötü bahtın ve kederli günlerin siyahlık ile nitelenmesi meşhur ve şayi' olmuştur. Nitekim, "Ak akçe kara gün içindir." denir.

O siyeh çerde âha mâildir

Nûr ammâ siyâha mâildir

beytinde "âh"ta siyahlık hayal edilmesi de bu kabildendir. **Teşbihte tarafeynin** ikisinin de zikredilmiş olması şarttır. Birisi kaldırılmış olursa **istiare** olur. Ama **tarafeynden** biri karineden dolayı kaldırılırsa, zikredilmiş hükmünde olmakla yine **teşbih** kabîlinden olur. Meselâ, "Filân nasıldır?" diyen kimseye cevap olarak, "Arslan gibidir." dendiğinde, "O

kimse arslan gibidir." demek olarak teşbih kabîlinden olup istiare olmaz.

TEŞBİH-İ BELİĞ: Benzetme edatının (**edât-ı teşbih**) kaldırılması **mübalâğa** ifade eder; buna belîğ teşbih denir. Meselâ, "Zeyd arslandır." cümlesi, "Zeyd arslan gibidir." cümlesinden daha mübalâğalıdır. Çünkü bunda Zeyd, arslana teşbih olunur, onda ise arslanın efrâdından bir ferd olduğu iddia kılınır. Bu cihetle, istiare gibi mübalâğayı ifade eder. Şu kadar ki istiarede bir mertebe daha mübalâğa bulunur. Şöyle ki: İstiarede benzetilen (**müşebbeh**), kendisine benzetilenin (**müşebbehün bih**) efrâdından olmak iddiası da geri bırakılarak onun ferdlerinden olduğu müsellemler itibâr olunur. Kendisine benzetilenin benzetilene izafeti de belîğ teşbih kabîlindedir.

Gazâl-i mihr eder âvâre her şâm u seher cevân

Gehî sahrâ-yı mağrib gâh deşt-i hâveristân

beytinde kendisine benzetilen olan "gazâl"in "mihr"e izafeti gibi.

TEŞBİH-İ CEM': Teşbihin tarafeyninden eğer yalnız kendisine benzetilen birden fazla olursa teşbih-i cem' denir.

Baht-ı Kays'ı zulmet-i leyli cemâl-i Leylî'yi

Başına cem'eyleyip ol şûh gîsû koymuş ad

beytinde olduğu gibi.

TEŞBİH-İ GARİB-İ BAİD: Bir teşbihte benzetme yönü eğer dikkatli bakışa muhtaç olursa ona teşbih-i garîb-i baîd (uzak tuhaf teşbih) denir. Meselâ, "rûzgâr ile aşağı yukarı sallanan kırmızı şakayık"ı, "zebercedden yapılmış kargılar üzerine açılmış yakuttan bayraklar"a benzettiğimizde uzak tuhaf teşbih olur ki bunda benzetme yönü hayalde teşkil edilen bir surettir.

TEŞBİH-İ KARİB-İ MÜBTEZEL: Bir teşbihte benzetme yönü eğer dikkatli bir bakışa muhtaç olmaksızın ilk bakışta görünürse, ona teşbih-i karîb-i mübtezel (değersize yakın teşbih) denir. Bazen değersize yakın teşbih, bayağı olmaktan kurtarılacak şekilde tasarruf olunur.

Ey âftâb yâr ile da'vâ-yı hüsnü ko

Ref-i nikab edip seni bir gün hicâba kor

beytinde olduğu gibi. Burada vech-i hüsnün (yüzün güzelliği) âftâba (güneş) teşbihi, bayağıya yakın teşbih olduğu halde ref-i nikab (peçenin kaldırılması) ile hicâb (utanma)

sözü onu bayağı olmaktan çıkarmıştır.

TEŞBİH-İ MAKLÛB: Bir teşbihte, benzetme yönünde daha tam ve daha meşhur olan taraf kendisine benzetilen kılınır. Bahadır adamı arslana ve delili güneşe benzetmek gibi. Bazen mübalâğa için durum tam tersi olur ve kendisine benzetilen kılınan tarafın daha tam oluşu ihâm edilir. Bu ise iddiaî bir daha tam oluşturmaktır. İşte buna teşbih-i mablûb denir. Arslanı bir bahadıra ve güneşi apaçık delile benzetmek gibi.

Anber-âmîz eser nesîm-i sabâ

Acabâ yâr kâkülün mü tarar

beyti bu kabildendir ki, anber kokusu, yârin kâkülün kokusuna benzetilmiştir.

TEŞBİH-İ MEFRUK: Her kendisine benzetilen kendi benzetileninin yanında getirilirse buna teşbih-i mefruk denir.

Yüzü güldür saçı sünbül gözü nergis kaddi serv

gibi.

TEŞBİH-İ MELFUF: Benzetilenler birbirine ve kendine benzetilenler de ayrıca birbirine bağılı olarak getirilirlerse buna teşbih-i melfuf denir.

Hased-i kalb-i adûv lûtf ile olmaz zail

Sengde muzmer olan âteşe âb etmez eser

beytinde olduğu gibi. Burada "kalb-i adûv (düşman kalbi)" "taş"a, "hased" "ateş"e, "lûtf" "su"ya benzetilmiştir.

TEŞBİH-İ MUFASSAL: Benzetme yönü zikredilen teşbihe mufassal teşbih denir. Meselâ, "Zeyd cesaretle arslan gibidir."

TEŞBİH-İ MÜCMEL: Benzetme yönü terk edilen teşbihe mücmel teşbih denir. Bu teşbih mübalâğa ifade eder. Meselâ, "Zeyd cesaretle arslan gibidir." cümlesine nisbetle "Zeyd arslan gibidir." cümlesi teşbihte daha mübalâğalıdır. Mücmel teşbihte benzetme yönü bazen besbelli olup onu herkes anlar. Nitekim, "Zeyd arslan gibidir." dendiğinde benzetme yönünün cesaret olduğu apaçıktır. Bazen gizli olup onu ancak havas anlar:

Kıldı meftun nıgehin dilleri Hârût misâl

Etmeden gamzelerin fitneye âgâz henüz

beytinde olduğu gibi. Yine mücmel teşbihte bazen tarafeynden birinin yahut ikisinin benzetme yönünü bildiren vasfı zikrolunur. Nitekim:

Mesâfât-i hayatı kat' için gerdûne-i ömre
Sipihrin mihr ü mâhı çerh işi iki tekerlektir

beytinde ömür arabaya benzetildiği gibi mihr (güneş) ve mâh (ay) da iki tekerleğe benzetilip düz, içi dolu ve yuvarlak olmak da benzetme yönüdür ki çerh işi vasfı onu bildirir.

TEŞBİHİN TARAFYİNİ: Teşbihin, birbiriyle ortak bir nitelikleri olan benzetilen (**müşebbeh**) ve kendisine benzetilen (**müşebbehün bih**) unsurları.

TEŞBİH-İ TESVİYE: Eğer bir teşbihte yalnız benzetilen birden fazla olursa teşbih-i tesviye denir. Yârin zülfüyle âşıkın hâlini gecelere, yârin dişleriyle âşıkın gözyaşlarını incilere benzetmek gibi.

Gâh engüşt-i muhannâsın gehî lâ'lin emip
Dâne-i ünnâb ile nûş-i şarâb etmez misin

beyti de bu kabildendir.

TEŞDİD: Teşdid sanatı ki **iltizam** ve **lüzum-ı mâ lâ yelzem** de denir. Şiirde revî harfinin ve nesirde onun yerine geçen harfin tekrarı kafiye ve seci' için kâfi iken, ondan fazla bir şey iltizam olunmasıdır. Meselâ, "kerem" ve "himem" gibi kelimelerde kafiye ve seci' için yalnız mîm'in tekrarı kâfi iken, "kirâm" ve "benâm" gibi kelimelerde mîm'in öncesindeki elifin de tekrarı iltizam olunursa lüzum-ı mâ (lâ) yelzem kabîlinden olur.

Bir ehl-i himmet er bul ey dil-i mehcûr erenlerden
Ki olsun menzil-i vaslın yolunu gösterenlerden

beyti bu kabildendir ki son kelîmede yalnız nûn'un tekrarıyla kafiye hasıl olabilirken beş harfin daha tekrarı iltizam olunmuştur. İki kafiyeli gazeller hep bu kabildendir. Sâmfîn'in bu yolda meşhur bir gazeli vardır ki matlaı budur:

Cûşîş-i eşke dil-i pürhûn bir mecrâ iki
Hayf kim fûlk-i dil-i meşhûn birdir yâ iki

TETABU'-I İZAFAT: Üçten fazla kelimenin art arda birbirine tamlanan yapılmasıdır. "Filânın konağının kapısının kilidi" gibi ki dört kelime birbirine tamlanan kılınarak üç tamlama art arda olmakla fesahate hâle gelmiştir. Fuzûlî'nin, *Hadikatü's-Süadâ*'da "Ebkâr-ı encüm, tâb-ı nezare-i mesaib-i havâfîn-i harem-serây-ı nübüvvet. getiremeyip perde-i hicâba girdi." ibaresinde altı kelime birbirine tamlanan kılınmakla

fesahatten düşmüştür.

TEVARÜD: Bazen iki şairin birbirinden haberi olmaksızın bir mısra' yahut bir beyit ikisinin de içlerine doğar; buna tevarüd denip sirkat sayılmaz. Hele tarihlerde bu tevarüd çok defa vuku' bulmuştur. Aşağıda yazılı tarihlerde olduğu gibi:

Sürurî - İzzet:	"Mustafâ Han'a bey'at eyledi nâs"	1222
Sürurî - Hikmet:	" Uçdu sahn-ı cinâna Tûtî Şeyh"	1225
Sürurî-Hikmet-Re'fet:	"Câyını Adn eylesin Kadrî beyin Rabb-ı Kadîr"	1227

TEVCİH: Muhtemelü'z-zıddeyn de denir. Sözü iki muhtelif manaya muhtemel olarak söylemektir. Nitekim: "Tek gözlü terzi bana bir elbise dikmiş; keşki iki gözü de eşit olaydı." diyen kimse, eğer elbiseden memnun olmuşsa, "terzinin görür gözü gibi diğer gözünün de görür olmasını temenni etmek", hoşnut olmamışsa "görür gözü hakkında beddua etmek" manalarına muhtemel olur.

TEVRİYE: İhâm da denir. Bir lâfzın yakın ve uzak iki manası olup da gizli karineye dayanarak uzak manasının kasdolunmasıdır. Misalleri aşağıdaki şekilde getirilir. Beyit:

Gül gülse daim ağlasa bülbül aceb değil
Zîrâ kimine ağla demişler kimine gül

Diğer:

Susadım su diledim çâh-ı zenahdânından
Bir Arab bekler imiş ben onu hâlî sandım

Edebî ilimler uleması tevriye sanatını, lâfzın manasının birden fazla olmasına dayanması dolayısıyla manaya ait sanatlardan (**muhassenat-ı maneviyye**) saymışlardır. Lâkin tevriyeyi içine alan ibare başka bir dile çevrilse çok kere bu sanat zayi olacağından onu lâfza ait sanatlardan saymak münasip olur.

TEZAD: (Bkz. TIBAK)

TEZAYÜF: Birinin akla getirilmesi diğerinin akla getirilmesine bağlı olan lâfızdır. Meselâ, "ekall (en az)" ile "ekser (en çok)" arasında tezayüf vardır.

TEZYİL: Bir cümleyi pekiştirmek için onun manasını içeren bir cümle eklenmesine tezyil denir. Nitekim, "Onlar belâlarını buldular; insan ettiğinin cezasını çeker." denir.

TIBAK: Mutabakat ve tezat da denir. Aralarında tezat yahut diğer vecihle birbiriyle karşılık bulunan şeyleri toplamaktır. Beyaz ile siyahı ve dost ile düşmanı bir yerde toplamak gibi. Müellifin:

Eden vuslat deminde fikr-i hicran ağlasın gülsün

Dökenler eşk-i şâdî böyle her an ağlasın gülsün

beyti de bu kabildendir.

ULÛM-I ARABÎYYE: On iki ilim olup bunlara edebî ilimler (**ulûm-ı edebiyye**) de denir. Bunların sekizi usul ve dördü fîrû'dur. Sekiz usûl: lûgat, sarf, îştikak, nahiv, meânî, beyan, arûz ve kaffiye; dört fîrû': inşâ, karz-ı şiir, muhâdarât ve hatt yani imlâ ilimleridir.

ULÛM-I EDEBÎYYE: [Bkz. **ULÛM-I ARABÎYYE**]

ULÛM-I MÛTEAREFE: Aklın, tasdikinde harice danışmadığı ve duyguların aracılık ve yardım etmesine muhtaç olmadığı; belki sadece mevzû' özne) ve mahmûlünü (yüklem) tasavvur edince, aralarındaki hükûmî nisbeti kesin olarak tasdik ediverdiği önermelerdir. Bunlara ulûm-ı müteârefe denir. Meselâ, "Bütün parçasından büyüktür. Bütün parçalarının toplamına eşittir. Bir miktara eşit olan miktarlar birbirine eşittir. Daire dörtgen değildir. Bir ikinin yarısıdır. Bir üç değildir. Üç bir olamaz. Bir şey kendinden başka bir şey olamaz." önermeleri gibi.

UMDE: Kelâmda **müsnedün** ileyh (özne) ile **müsned** (yüklem) umdedir

UMUM (alâkası): Hakikî mana ile mecazî manadan biri diğerinden daha genel olmasıdır. Nitekim, "hayvan" denip de özel olarak "at" kasdolunur. Ama genelin özel için gerçek olması itibarıyla bir ferdi kasdolunduğu takdirde **hakikat** olur. Meselâ "Bir hayvan gördüm." dediğinde, hayvan efradından bir ferdi için gerçek olması itibarıyla vazedildiği manada kullanılmakla hakikat olup **mecaz** olmaz.

USUL-İ SEMANÎYYE: Lûgat, sarf, îştikak, nahiv, meânî, beyan, arûz ve kaffiye fenleridir.

ÛSLÛB-I KELÂM: Kelâmın üslûbu üçtür: tekellüm (birinci şahıs), hitab (ikinci şahıs) ve gaybet (üçüncü şahıs). Tekellüm makamında mütekellim zamîri (ben, biz), hitab makamında muhatap zamîri (sen, siz) ve gaybet makamında gaip zamîri (o, onlar) yahut isim getirilir. Meğer ki zahirin muktezasının hilâfını gerektiren bir nükte ola. Bir üslûp

üzere söz söylenirken diğer bir üslûba intikal olursa **iltifat** denir. Bu da **kelâmda** değişme ile dinleyenin neşesini tazelemek ve dikkatini çekmekle onu uyanık tutmak gibi nükte ve lâtifelerden dolayı olur.

VASF-I SEBEBÎ: Nitelenenin kendi sıfatı olmayıp belki bir itibarî sıfattır. Bu da iki sınıftır: **İlk sınıf:** Bir şeyi, tamlananının niteliği ile nitelendirmektir. "Yüzü kara olan kimse" terkihi gibi. Burada "kara", "yüz"ün kendi niteliği olup onun sebebiyle sahibi de nitelendirilir. "Saçı uzun, ahlâkı güzel" terkipleri de böyledir. Bu makamda fer'-i fiiller de (ortaç ve ulaçlar) kullanılır. "Saçı kırılmış, kuyruğu kesik, maktû'u'z-zeneb, sûtûde-sıfat, memduhu's-şiyem" sıfatları gibi.

Tâli'i yâr olanın yâr sarar yâresini

mısraı da böyledir. **İkinci sınıf:** Özneyi, filin müteallikatinden birinin niteliğiyle nitelendirmektir. İşte bu makamda sıla sığası kullanılır. "Bildğim zat, hediye verdiğim efendi, oruç tuttuğumuz vakit" terkipleri gibi. Muharririn bir beyti:

Tecellihâne-i hülyada kaldı Cevdetâ ancak

Bakıp mir'ât-ı ruhsârına hayran olduğum yerler

de bu kabildendir.

VASF-I ZATÎ: Nitelenenin kendi sıfatıdır. Bu makamda bazen zamir-i vasfi (ilgi zamiri) kullanılır. "Evdeki pazar çarşıya uymaz." meseline olduğu gibi. Bazen de fer'-i fiil kullanılır. "Mektubu yazan, yazılan mektup, veliyyü'n-niam" terkipleri ve:

Rüzgârın önüne düşmeyen adam yorulur

mısrandaki "düşmeyen adam" terkihi gibi.

VASL: Kelimeler gibi cümleler de bazen "ve" ile birbiri üzerine atfolunur. Cümlelerin atfına vasl ve atıfsız söylenmelerine **fasl** denir. Birbirine vaslolunan cümleler arasında **cihet-i camia** bulunması gerekir. Meselâ, "Zeyd şairdir ve Amr kâtiptir." dendiğinde eğer aralarında muhabbet ve dostluk veya düşmanlık gibi bir alâka ve münasebet varsa makbul olur; yoksa makbul olmaz. Eğer iki kelâm arasında cihet-i camia bulunursa ikinci kelâm vaslolunur. Nitekim, "Güneş battı ve ay parladı." denir. Bir yere bağlı olmayan cümlelere gelince, iki kelâm arasında cihet-i camia bulunmazsa ikinci kelâmın vaslı caiz olmaz. Nitekim, "Filân efendi uzun boyludur ve filân efendi uykudadır." dense makbul olmaz.

VECH-İ ŞEBEH: Teşbihin tarafeyni olan müşebbeh (benzetilen) ve müşebbehün bihin (kendisine benzetilen) birbiriyle ortak oldukları niteliğe vech-i teşbih (benzetme yönü) ve vech-i şebeh denir. Vech-i şebeh bazen bir tek şey olur. "Yüz"ün "humret"te "gül"e, bir "adam"ın "cür'et"te "arşlan"a, "ilm"ın "hidayet"te nûra teşbihi gibi. Bazen de birden fazla olur. Bir "kuş"un hiddet-i nazar ve kemal-i hazerde "karga"ya ve "insan"ın hüsn-i tal'at ve nebâhet-i şânda "şems"e teşbihi gibi. Vech-i şebehte daha tam ve daha meşhur olan taraf kendisine benzetilen kılınır. "Bahadır adam"ı "arşlan"a ve "huccet"i "şems"e teşbih gibi.

VECH-İ TEŞBİH: (Bkz. VECH-İ ŞEBEH)

VEHMİYYAT: Vehmetme duyusunun akılla düşünölen şeylerde, gözle görölen şeylere kıyasla icat ettiği yalan önermelerdir. Nitekim, her cismin mekânı olduğuna kıyas yoluyla, "Her mevcudun mekânı vardır." diye hükmetmesi gibi.

VÜCÛH-I ERBAA: Cinasta, nevide, adette, harflerin dizilişinde, ve hey'ette yani hareke ve sükûnda (sesli ve sessiz harflerde) birlik olma.

YAKÎN: Olmuş ve olmamış olmak üzere iki yönü bulunan haber nisbetinin, eğer, akıl, bu cihetlerinden birinin aykırısını caiz görmeyerek kesin kabul eder ise yakîn diye adlandırılır.

ZA'F-I TE'LİF: Kelâmın terkibi Türkçe'nin kurallarına ve edipler arasında geçerli olan usûle aykırı olmaktır. Çünkü insanın dili kalbinin tercümanıdır; maksat ve meramını ifade için münasip gördüğü ibareleri zihninde nasıl tasvir ederse lâfızları da ona göre terkip ve tertip eder. İşte dil kuralları lâfızların bu şekilde terkiplerini bildirir. Kaidece öne alınacak kelimelerin tehiri ve tehir olunacak kelimelerin öne alınmasıyla sözün düzeni bozular. Zira lâfızların terkibi manaların zihnî tertibine aykırı düşer ve bu cihetle ibare rekîk olur. Nitekim, "Pazara gittim." denilecek yerde, "Gittim pazara." denilmek gibi ki müteallikat-ı fiilin önce getirilmesi dilimizin kuralları gereğinden iken burada datif eki almış tümleç (mef'ûlün ileyh) tehir olunmuştur. Ziya Paşa'nın:

Dil-rübâlar böyle dâmenkeş değildi bezmden

Her gece âşık ararlar mâhrûlar var idi

beytinde "ararlar" kelimesi "mâhrûlar"ın sıfatı iken çoğul yapılması Türk dili kaidesine aykırıdır. Za'f-ı te'lif, nahiv ilmine aittir.

ZAN: Olmuş ve olmamış olmak üzere iki ciheti bulunan haber nisbetinin, eğer, akıl, bu cihetlerinden birini tercih ederek tasdik ederse zan denir.

ZARF-I MÜSTAKAR: Zarflar yüklem konumunda bulunduğu takdirde özne eğer belirli ise, "mevcud" veya "vaki" veya "kâin" gibi bir fiil takdîr olunur ve buna zarf-ı müstakar denir. Meselâ, "Hasan efendi konaktadır." yahut "...değildir." dendiğinde, "...konakta mevcuttur." yahut "...mevcut değildir." demek olur. Özne eğer belirsiz olursa zarf ondan önce getirilerek "var" yahut "yok" lâfızları müsned olur. Nitekim, "Konakta bir adam vardır." yahut "...yoktur." denilir.

SONUÇ

Cevdet Paşa'nın belâgatla ilgili eseri olan *Belâgat-i Osmaniye*'nin içinde geçen, yazarın deyimiyle "ulûm-ı edebiye"yi ilgilendiren terim ve kavramlarla ilgili çalışmamızı tamamlamış bulunuyoruz.

Böyle bir çalışma önce eserin yazarının hayatı ve belâgat bilimi ve yazarın bu bilime katkılarını araştırmakla başlamalıydı; ancak yazar Türkiye'de çok tanınan ve evrakının neredeyse her parçası elde olup araştırmacılarca didik didik edilmiş bulunan bir şahsiyet olması dolayısıyla ayrıca onun hayatı ile ilgili yeni birtakım araştırmalara girme gereği görmedik. Yalnız böyle bir çalışmada onun hayatı, bilime katkıları ve eserleri üzerinde özet bir bilgi vermek de gerektiğinden, bu gereği yerine getirdik. Belâgat biliminin araştırılması da zaman sınırlılığı dolayısıyla böyle bir çalışmanın aslî hedefi olamazdı. Bu sebeple belâgat bilimiyle ilgili çok genel bir malûmatı, bir genel başvuru kitabından, DİA'dan faydalanmak ve ona ufak tefek bir şeyler ilâve etmek suretiyle bu çalışmaya ekledik.

Belâgat-i Osmaniye üzerindeki incelememizi ise eserin verdiği imkânlar ölçüsünde bölümlere ayırdık. Önce eser hakkında bilinmesi gerekenler hakkında genel bilgiler verdik. Belâgat bilimine katkısı bakımından eser hakkında daha önce bazı inceleme ve değerlendirmeler yapılmış olduğundan bu konuda ayrıntılı araştırmalara girme lüzumu görmeyerek mevcudu kısaca ortaya koyduktan sonra ufak çaplı bazı değerlendirme ve tesbitlerde bulunmakla yetindik. Bundan sonra Belâgat-i Osmaniye'nin düzen ve tertibini ortaya koymaya gayret ettik; bu maksatla eserin belki biraz uzun sayılabilecek bir özetini de verdik.

Eser, belâgat bilimi hakkında bilgi ve değerlendirmelerde bulunulan umumî bir giriş, sonraki bölümlerdeki konuların işlenmesine yarayacak bir kısmı mantık alanına da giren birtakım terimler hakkında bilgi verilen bir mukaddime, meânî, beyan ve bedî' bölümlerinden meydana gelmektedir. Bedî' bölümüne tarih düşürme ile ilgili ayrı bir fasıl da eklenmiştir. Bunlardan her birini uygun genel başlıklamalar altında toplamak suretiyle bahislerle ilgili terim ve kavramları her bir bölümde tek tek tesbit ettik. Bazı terimler değişik yerlerde bahsin gelişimi doğrultusunda birden fazla tarif edilebilmiştir; bu gibi durumlarda dahi herhangi bir değişikliğe gidilmemiş, yani ayrı yerlerdeki tanımlar olduğu

gibi bırakılmışlardır. Bunlar dizinden de takip edilebilir.

Eser üzerinde terim ve kavramların tesbiti kadar önemli bir mesaiyi de bunları anlaşılır hâle getirmekte sarf ettik. Bu çalışma esnasında eserin asıl yapısına ve tertibine mümkün mertebe riayet etmeye gayret etmekle birlikte zorunlu olan bazı küçük eklemelerde de bulunduk.

Çalışmanın terimler ve kavramlar dizinine bakıldığında görülecektir ki Belâgat-i Osmaniye'den çıkarılan kavramlar belâgat bilimi alanındakilerle sınırlı olmayıp edebî ilimler umumî başlığı altına giren bütün terim ve kavramlara şamil tutulmuştur; hatta onların dışında da bir kısım, meselâ, mantık ve hukuk terim ve kavramlarına yer verilmiştir. Başlığımızı, "Belâgat-i Osmaniye'nin Terim ve Kavramlarının İncelenmesi" olarak koyduğumuz için böyle bir tutum bize daha doğru görünmüştür. Ana hedef edebiyat bilimi terim ve kavramlarının tesbiti olmakla birlikte, alan dışında kalan diğer terim ve kavramların ortaya konması da bilimsel çalışmanın tabiatından olarak bir gereklilik idi.

Girişte belirtildiği gibi edebiyat bilimi terminolojisindeki darlık Türk edebiyatı araştırmalarını doyurucu bir içerik içinde yürütebilmeyi oldukça zorlaştırmaktadır. Bu sebeple geçmişte verilen eserler taranarak edebiyat bilimi terminoloji hazinemiz ortaya çıkarılmalıdır. Biz bu çalışmamızda böyle bir ihtiyaçtan yola çıktık ve *Belâgat-i Osmaniye*'yi büyük bir titizlikle incelemek suretiyle onun terim ve kavramlarını ortaya koyduk. Eserin içeriğini tartışıp değerlendirmekten ziyade, dikkatimizi çalışmamızın hedefi doğrultusunda yoğunlaştırarak onda geçen terim ve kavramları tesbit etmeye gayret ettik. Eserden tesbit edebildiğimiz terim ve kavramlar, "İçindekiler"den ve daha zengin bir şekilde de "Dizin" kısmından görülebilir.

Bu terim ve kavramların büyük bir bölümü bugün elbette eskimiştir. Aradan geçen zaman zarfında bunların önemli bir kısmına, dilimizdeki sadeleşmeye paralel olarak yeni karşılıklar bulunup kullanılmaya başlanmış; bir kısmında da bir ikircillik ortaya çıkmıştır. O günlerden bugünlere Batı ile, sonra bütün dünya ile, temaslar neticesi edebiyat bilimi alanında ilginin daha ziyade edebiyat teorisine kayması ve belâgat biliminden arkaya kalan birkaç miras terim ve kavramın yerlerine yeni karşılıklar ikame edilmeye çalışılması, gerek eski gelenek içerisinde işlene işlene gelişip zenginleşen belâgat ilminden ve gerekse bu

bilimin terminolojisinden alâkayı kopma noktasına getirmiştir. Daha XIX. yüzyılın sonları itibarıyla edebiyat bilim âleminin oldukça ilgi duymakta olduğu yüzyılların birikimini içinde taşıyan bu bilimin bu şekilde zevale doğru gitmesi gerçekten cây-ı dikkattir. Mazi mirası pek çok değerimiz gibi eski edebiyatımızın estetik kaynağı olan belâgatın de yitip gitmesi, bu şekilde âdeta ilgisizliğe mahkûm edilmek suretiyle ortadan koybolmaya yüz tutması bu bilimin başına gelen akîbet olmamalıydı; bu çalışmamızın benzer çalışmalarla bu noktada bir anlamı olduğunu ve bu yoldaki çalışmalara devam etmek gerektiğini düşünüyorum.

Elden geldiği ölçüde bu incelemede tesbit ettiğimiz terminolojiden yeni karşılıklar bulunanlara işaretlerde bulunulmuştur. Hatta yer yer gücümüzün yettiği kadar eski dilde kullanılmakla beraber bugün artık çok büyük bir çoğunluğuyla terkedilmiş olan Arapça ve Farsça terkipler Türkçe yapıda tamlamalara çevrilmeye çalışılmıştır ki, artık bu bir gereklilik hâline gelmiştir. Ama belirttiğimiz doğrultudaki bütün gayretimize rağmen, tıpkı bir kısım böyle tamlamaların dilimizdeki direnmelerine devam ettiği gibi, biz de bazı Arapça ve Farsça tamlamaları, Türkçe yapıya aktarmaya bir yol bulamadığımız için, olduğu gibi bıraktık.

Ancak yine de eski ile bu denli bağların koparılmış olması bilim geleneği adına olumlu bir şey değil. Dilimizde, Cevdet Paşa'nın tabiriyle zebanzed olmuş sözlerden olan, "Biz unutkan bir milletiz, hafızası zayıf bir milletiz." sözünün medlûlü, maalesef belâgat alanında da kendini gösteren bir olgu olmuştur. Belâgat-i Osmaniye'den tesbit ettiğimiz pek çok terim ve kavrama ne denli yabancılaşmış olduğumuzu, bu çalışmamızı mütalâa edenler de fark edeceklerdir.

Tabî yine de eser içinde bugün bile tazelik ve geçerliliğini sürdürmesi gereken ifade ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Söz gelimi günümüzde **syntagmatic relations** karşılığı **yatay ilişkiler**; **paradigmatic relations** karşılığı olarak **düşey ilişkiler** terimleri kullanılmaktadır. Cevdet Paşa ise, âdeta, **seçme ilişkileri** ve **dizme ilişkileri** terkipleri ile ifade edilebilecek bir isimlendirme yapmaktadır ki kanaatimizce maksadı karşılamakta yukarıdaki terimlerden daha yerinde bir anlam içermektedirler.

Cevdet Paşa bir yazarın faaliyetini kuyumcunun kıymetli bir takı hazırlayışına benzetmekte, yazarın da kuyumcu gibi **seçip dizdiğini** belirtmektedir. Günümüzde de

yazan veya konuşanın, kelimeleri, bir kompozisyon oluşturacak şekilde seçip dizdiği ifade edilebilir. Cevdet Paşa bu konuda gayet açıktır ve hatta bundan öte bir şey söyler; kuyumcunun, yapacağı takının nereye takılacağını göz önünde tutarak işlediği gibi yazar da eserini hedef kitlesine göre biçimlendirmelidir. Bu değerlendirme yazar-okuyucu, yazar-eser, eser-okuyucu ilişkisini bütün aydınlığı ile vermektedir.

Tabii eserden günümüzün istifadesi elbette bununla sınırlı değildir. Daha nice faydalı bilgi, değerlendirme ve hatta edebiyat bilimi için alınıp kullanılan terim ve kavram bu eserde mevcuttur. Bugüne kadar Belâgat-i Osmaniye'yi kaynak alan eserler vasıtasıyla bazı terim ve kavramlar da edebiyat bilimi terim ve kavram hazinesine zaten girmiştir. Bu çalışmanın, edebiyat bilimi terminolojisi adına bu eserde daha ne var, ne yok, diyeceklere büyük kolaylık sağlayacağını ön görebiliriz. Tek başına böyle bir çalışma, bu eserde yer almış, ama edebiyat bilimi terimleri içinde bugün için kullanılmamakla beraber kullanılmasında bir maslahat ve gereklilik bulunan birtakım terim ve kavramları edebiyat bilimi terminoloji hazinesine kazandırmakta tam bir başarı sağlayamaz. Bu, ancak edebiyat bilimcilerin bu çalışmaya bu maksatla bakmaları sonucu ondan bazı terimleri alıp kullanmaları sayesinde gerçekleşebilir.

İncelememizde eski yazıya dayanan söz sanatlarıyla ilgili olarak bazen bu yazıya da yer verilmiştir. Buna bilhassa tarih örneklerinde gerek duyulmuştur.

İncelememiz boyunca tesbit ettiğimiz terim ve kavramların başlıklanabilir nitelikte olanlarından bir "Terimler ve Kavramlar Listesi" oluşturulmuştur. Bu listeye giren terim ve kavramların tanım veya tanıtların bütünüyle Belâgat-i Osmaniye'den olmasına özen gösterilmiş olmakla beraber, anlaşılabilirlik yönü göz önünde bulundurularak ifadeler mümkün mertebe günümüz ortalama diline yaklaştırılmıştır. Bu, bir liste olduğundan terim ve kavramların tanıtları çok uzun tutulmamış, meselâ, bir ikiden fazla örneğe yer verilmemiş; eğer makul bir uzunluk içinde eserin kendi çerçevesi içindekine mutabık tam bir tanım gerçekleşmemişse ilgili bahse gönderme yapılmıştır.

Eserin asıl metnine de onu mütalâa edecek olanlara kolaylık sağlamak için bazı noktalama işaretleri eklenmiştir.

İki ayrı dizin hazırlanmıştır. Bunlardan biri isimler ve eserler indeksidir. Bununla Belâgat-i Osmaniye'nin örneklerinin kimlerden alındığı ve konular anlatırken hangi

eserlerle bağlantılar kurulduğu topluca görülebilecektir. İkincisi kavramlar indeksidir ki bununla da kavramların nerelerde geçtiği, hangi sıklıkla kullanıldığı, incelemede ve metindeki adresleri görülebilecektir.

Esasen her bölüm öncesi o bölümde yapılanlarla ilgili uyarıcı ifadelere yer verilmiştir. Çalışmamızın edebiyat ilim âlemine hayırlı olması dileklerimizle.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

Ahmet Cevdet Paşa, Beyanu'l-Ünvan, Takvimhane-i Âmire Matbaası, fi 28 M. sene 73, İstanbul, 36 s.

Ahmet Cevdet Paşa, Fuat Paşa; Kavaid-i Osmanî, Osmaniye Basımevi, İstanbul, 1307, 127 s.

Ahmet Cevdet Paşa, Mi'yar-ı Sedad, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303, İstanbul, 127 s.

—Tertib-i Cedid Kavaid-i Osmanî, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1318

AKDEMİR, Hikmet; Belâgat Terimleri Ansiklopedisi, Nil Yayınları 133, İzmir 1999

AKSAN, Doğan; Her Yönüyle Dil - Ana Çizgileriyle Dilbilim, 5. Baskı, Levent Ofset, Ankara, 1995

BANARLI, Nihad Sami; Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971

BİLGEGİL, M. Kaya; Edebiyat Bigi ve Teorileri, Sevinç Matbaası, Ankara, 1980

BİNGÖL, Abdülkuddûs; Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993

BOLELLİ, Nusrettin; BELÂGAT-Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfi Yayınları Nu. 72, İstanbul 1993.

ÇAVUŞOĞLU, Mehmed; "TIPKI BASIM İÇİN BİRKAÇ SÖZ", (Belâgat-ı Osmaniye) Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları - 1987

FERRARD, Christopher; "The Belâgat-ı Osmaniye of Ahmed Cevdet Paşa and Its Critics", Osmanlı Araştırmaları VII-VIII = The Journal of Ottoman Studies VII-VIII, İstanbul 1988

DEVELLİOĞLU, Ferit; Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 13. Baskı, Adalet Matbaacılık Ticaret Ltd. Şti, Ankara, 1996

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Komisyon, Feza Gazetecilik A.Ş. İstanbul, 1993

ERGIN, Muharrem; Türk Dil Bilgisi, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972

- FİDELİER, Tülây; Belâgat-ı Osmaniye Hakkında Yayınlanmış Risalelerden Birkaçı Mezuniyet Tezi, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1988
- Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1976
- GÜNEŞ, Sezai; Türk Dili Bilgisi, Altındağ Matbaası, İzmir, 1995
- İmlâ Klavuzu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996
- KARABACAK, Esra; Ahmet Cevdet Paşa'nın Dilbilgisi Kitapları, M.Ü. S.B. Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tezi yöneten: Prof. Dr. Mehmet AKALIN, Mayıs 1986
- KORKMAZ, Zeynep; Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992
- KÜLEKÇİ, Numan; *Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar*, Burak Matbaası, Ankara 1995
- LEVEND, Âgâh Sırrı; Türk Edebiyatı Tarihi, I. Cilt, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988
- Muallim Naci; İstilahat-ı Edebiyye; edebiyat terimleri sözlüğü, Hazırlayanlar: Dr. Alemdar Yalçın - Abdülkadir Hayber, Semih Ofset Matbaacılık, Ankara, bilâ tarih —Lûgat-i Naci, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978
- NECATİGİL, Behçet; Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü, Varlık Yayınları, 9. baskı, İstanbul, 1978
- (OLGUN) Tahir-ül Mevlevî; Edebiyat Lügatı, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1973
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük (Komisyon), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996
- ÖZDEMİR, Emin; Örneklî Açıklamalı Edebiyat Bilgileri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990
- ÖZÖN, Mustafa Nihat; Osnalica Türkçe Sözlük, Sekizinci Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1989
- PAKALIN, Mehmet Zeki; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993
- REDHOUSE, Sir James W.; Turkish and English Lexicon, new edition, Çağrı Yayınları, Eko Matbaası, İstanbul, 1992
- SARI, Mevlût; Arapça-Türkçe Lûgat, Bahar Yayınları, İstanbul, 1982

- SOYSAL, M. Orhan; *Edebî San'atlar ve Tanınması*, ss. 15 -23, kendi tasnifi ss. 109 - 114, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1992
- Şemseddin Sami; *Kamus-ı Türkî*, Elif Ofset, İstanbul, 1978
- TANPINAR, Ahmet Hamdi; *Edebiyat Üzerine Makaleler*,
—19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 4. baskı, İstanbul 1976, Çağlayan Basımevi
- TİMURTAŞ, Faruk K., *Osmanlıca Grameri*, Küçükaydın Matbaası, İstanbul, 1964
- TOPALOĞLU, Ahmet; *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1989
- TOPARLI, Recep - ÇÖĞENLİ, M. Sadi; *Osmanlıcada Kullanılan Arapça ve Farsça Edat Zarf Deyim ve Terkipler*, Fen - Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri, Erzurum, 1990
- Tural, Sadık; *Edebiyat Bilimine Katkılar*, Ecdad Yayınları, Ankara, 1993, 247 s.
- Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/İsimler/Eserler/Terimler*, Cilt 5, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982
- URALGIRAY, Yusuf; *Modern Metodlu Uygulamalı Tahlilli ve Araştırmalı Arapça İlk ve İleri Dilbilgisi*, Eren Ofset, İstanbul, 1987
- YEĞİN, Abdullah...(Komisyon), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, Ziya Ofset, İstanbul, 1993
- YILDIRAN, Meliha; *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı Eserleri ve Dîvançe-i Cevdet*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994

İSİMLER VE ESERLER İNDEKSİ

Bu dizinde eserde geçen kitap adları ile şahıs isimlerine yer verilmiştir. Böylece Cevdet Paşa'nın örnek seçimindeki tercihleri kısmen görülebilecektir. Yazar bazı örnekleri de isim zikretmeksizin kullanmaktadır. Verdiği örneklerden önemli bir kısmı da Cevdet Paşa'nın kendine aittir ki bunları, "beytün limuharririhî, mısra'un limuharririhî, beytün limüellifihî, şi'run limüellifihî, müellif-i hakîrin, limuharririhî, muharrir-i fakîrin, muharririn, müellifin, lilmüellif, müellif-i fakîrin, şi'run lilmüellif" gibi ifadelerle zikretmektedir.

Abdülhamîd Han: 257, 353

Abdülkadîr Cürcânî: 277

Adlî: 351

Âgâh: 265

Arif Hikmet: 340, 357

Arif: 356

Bâkî: 294

Behmen: 351

Belkıs: 343

Beyanu'l-Ünvan: 258

Cevdet: 333, 341, 344, 351

Cevrî: 347

Cezmî: 347

Derviş Paşa: 351

Emîrî: 347

Es'ad Efendi: 340

Eşref Han-ı Afganî: 354

Fatih Sultan Mehmed Han-ı Sâni: 346

Fehîm: **Bkz.** Fehîm Efendi

Fehîm Efendi: 262, 264, 265, 284, 343, 344, 348, 357

Figânî: 265

Fuzûlî: 261, 276, 303, 323, 337 (isim zikredilmemiş)

- Galib: 350
 Hâdî: 355
 Hadîkatü's-Süadâ: 261
 Hafız-ı Şîrâzî: 344, 346
 Hakî: 351, 357
 Hâletî: 347
 Hâşimî Efendi: **Bkz.** Hâşimî
 Hâşimî: 347, 355, 361
 Hâtem-i Tayy: 334
 Hazreti Âdem Aleyhisselâm: 274
 Hazreti İsa Aleyhisselâm: 274
 Hikmet: 349, 351, 357,
 Hızır Bey: 346, 347
 Hoca Münîb Efendi: 348
 İbrahim Aleyhisselâm: 335
 İzzet Molla: 353
 İzzet: 351, 257
 Kânî: 350
 Kaside-i Nûniyye: 346
 Kasîde-i Tantarâniyye: 345
 Kavaid-i Osmaniye: 256, 257, 258, 291, 295, 304
 Kavaid-i Türkiyye: 256
 Kemal: 293
 Kemal Paşazade: 346
 Kısas-ı Enbiya: 311, 341, 342
 Kur'an: **Bkz.** Kur'an-ı Kerîm
 Kur'an-ı Kerîm: 256, 264, 265, 267, 308, 343
 Ma'den emîni Ziya Paşa: 351
 Mebâni'l-İnşâ: 313
 Mecelle: 276

- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye: 276
 Medhal-i Kavaid: 256, 294
 Mesrûd Han: 360
 Mi'yar-ı Sedâd: 274
 Molla Câmî: 346
 Müştâk: 360
 Nâbî: 347
 Nazmî: 347
 Nedîm: 330 (isim anılmamış)
 Nefî: 265, 287, 295, 322, 337, 338, 343
 Nergisî: 281, 282
 Nihalistan-ı Nergisî: 261
 Niyazî: 347
 Pertev Paşa: 351
 Ragıp Paşa: 348
 Re'fet: 351
 Reşîd: 348
 Rûhî Bağdâdî: 347, 348
 Rûhî-i Kilîsî: 353
 Sabrî: 343
 Safvet: 351
 Salih Efendî: 349
 Sâmi: 342
 Seyyid Vehbî: 348, 353
 Sıddîk: 347
 Sultan Abdülaziz: 351
 Sultan Abdülhamîd Han-ı Sâni: **Bkz.** Abdülhamîd Han
 Sultan Gûrî: 346
 Sultan Mehmed Han-ı Sâni: 346
 Sultan Mustafâ-yı Rabi': 354

- Sultan Osman: 354
Süleyman Aleyhisselâm: 343
Süleyman Fehîm Efendi: 343 **Bkz.** Fehîm
Sünbülzâde Vehbî: 336, 348, 350
Sürûrî: 260, 343, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355
Şa'bî: 347
Şefiknâme: 261
Şeyhü'l-islâm Mekkîzâde Asım Efendi
Şinasî: 351
Talib: 350, 353
Talibî: 347
Tasvir-i Efkâr: 261
Tayyar Paşa: 351
Tayyibî: 347
Timur: 346
Uzun Hasan: 346
Yavuz Sultan Selim Han: 277, 346
Yezîd: 344
Yusuf Paşa: 351
Zaik: 349
Ziya Paşa: 261

TERİM VE KAVRAMLAR DİZİNİ

Dizinde terim ve kavramlar asıl metin üzerinden çıkarılmış, inceleme kısmında geçtiği yerlere de işaret edilmiştir. Terim ve kavramların geçtikleri sayfaların gösterme hususunda üç türlü hareket edilmiştir: İnceleme kısmında terim veya kavramın tanımlandığı sayfa verilmekle yetinilmiştir. Terim veya kavramın metin içindeki tanımları veya haklarında bilgi verildiği sayfa numaraları siyahlaştırılarak altları çizili hâle getirilmiştir. Eğer asıl tanımlandığı ve anlatıldığı bölümden hariç bir tanıma veya tanıtıma daha yer verilmişse bu takdirde o geçtiği sayfayı gösteren numaranın sadece altı çizilmiştir. Bunların dışındakiler, dipnotlardaki tanıtımlar terim veya kavramın kendisi italik yazılmak suretiyle, düz gösterilmişlerdir.

A

âdât-ı sûr: 113, 278

âdât-ı ta'rif: 113, 278

âdât-ı tenkîr: 278

adem-i sübut: 290, 297

akd-i bey': 269, 270

akis: 217, 335

akliyyat: 104, 274

alâka: 185, 317, 318, 319, 320, 331

alâ-vechi'l-isti'lâ: 157, 303

alâ vechi't-tazarru: 158

ale'l-ıtlak: 162

alem: 278, 328

alemiyyet: 115

âliyyet: 185, 319

arz: 155, 302

arûz: 258

arûz-ı Arabî: 344

arûz-ı Fârisî: 344

asl-ı fiil: 139, 203, 293, 301, 310, 328

asliyye: 331 **Bkz** musarraha-i asliyye

atıf: 276, 305, 306, 307, 314

atf-ı tefsîr: 175, 313

atfû'l-cümle ale'l-cümle: 169, 310

atfû'l-kıssa ale'l-kıssa: 167, 308

atfu's-şey'i alâ nefsihî: 164, 307

B

ba'de'l-ibhâm beyan: 291

bahr-i remel: 345

baîd-i garîb: **Bkz**. teşbîh-i garîb-i mübtezel

bedel: 129, 166, 283, 287, 293, 308

bedîhiyyat-ı akliyye: 271, 272

bedîhiyyat-ı hariciyye: 273, 274

bedîhiyyat-ı hissiyye: 101, 271, 272, 275

bedîhiyyat-ı mütedahile: 271

bedîhiyyat-ı umûmiyye-i hamse: 271

bedîhiyye: 270

bedîhiyye-i akliyye: 98, 270, 271, 272

bedîhiyye-i esasiyye: 271, 272

bedîhiyye-i hissiyye: 270

bedîhiyye-i umumiyye: 271

belâgat: 78, 259, 309

belîğ: 265, 268, 309, 316

berâat-i istihlâl: 253, 357

berahîn-i hendesiyye: 272, 274, 275

berahîn-i hesabiyye ve hendesiyye: 272

ber-minvâl-i meşrûh: 307

ber-vech-i âfî: 339

ber-vech-i bâlâ: 310, 318

ber-vech-i meşrûh: 268, 306
 beyan: 258
 beyan: 129, 166, 284, 287, 293, 308
beyit: 216, 334
 bilâ-hazf: 313
bilâ-vaz': 182
bil-vaz': 156
 bürhan: 104, 273
 bürhan-ı hendesî: 270, 275

C

cedel: 105, 273, 274
cehl-i mürekkeb: 106
 cem' (söz sanatı): 217, 335
 cem' (çokluk): 114, 131, 279, 289, 308, 309
cem'-i gaib: 131
cem'-i muhatab: 279
cem'-i mütekellim: 279
 ceza: 140, 293, 295, 312
cezâlet: 90, 265, 267
 cihet-i camia: 163, 306, 307, 308
 cihet-i camia-i hayaliyye: 306
 cinâs: 228, 257, 268, 274, 295, 340, 341
 cinâs-ı kalb: 228, 340
 cinâs-ı lâhık: 228, 341
 cinâs muharref: 227, 340
 cinâs-ı musahhaf: 229, 341
 cinâs-ı muzâri: 228, 341
 cinas-ı nakıs: 228, 340
 cinâs tâm: 227, 340, 341

cümle: 276, 281, 292, 307, 308, 309, 311, 312, 314

cümle-i cezaiyye: 140, 293, 295, 313

cümle-i duaiyye: 318, 339

cümle-i haberiyye: 96, 139, 269, 293, 295, 297, 305, 320 (incelemede **haber cümlesi** şekline çevrilmiştir.)

cümle-i hâliyye: 109, 276

cümle-i inşâiyye: 269

cümle-i istînâfiyye: 166, 308

cümle-i mu'tarıza: 178, 315

cümle-i şartıyye: 120, 295, 296, 313

cüz': 236

cüz'-i evvel: 139

cüz'iyyet: 186, 319

D

darb-ı mesel: 208, 330

def'-i ihâm: 171, 311

dehrî: 183 317

delâlât-ı vaz'iyye: 312 **Bkz.** *delâlet-i vaz'iyye*

delâlet-i vaz'iyye: 142, 295

durûb-ı emsâl: 208, 330

dü-tâ tarih: 247

E

ebced: 346

ebced hesabı: 239

eczâ-yı cümle: 153, 301

edat-ı atif: 312

edat-ı haber: 146, 296, 297

edat-ı hasr: 142, 295

edat-ı idrâb: 143, 295, 301, 311

- edat-ı istifham*: 153, 301, 302
edat-ı mübalâga: 120, 282
edat-ı rabıta: 153, 301, 302
 edat-ı rabt: 312
edat-ı tafdil: 120, 282
 edat-ı ta'lil: 203, 204, 332
edat-ı ta'rif: 120, 282, 283, 287, 288, 289
edat-ı tenbih: 148, 298
edat-ı tenkîr: 120, 282, 287, 288, 289
edat-ı terdîd: 168, 309, 310
 edat-ı teşbih: 189, 320, 330
ef'al-i basîte: 153, 301
ef'âl-i mürekkebe: 138, 292, 293, 301
 ef'âl-i şartıyye: 139, 293, 295, 296
 elfâz-ı cezele: 88, 264, 265
 elfâz-ı rakîka: 88, 264, 265
elfâz-ı te'kîd: 147, 297
elif-i memdûde: 250, 356
em-i munkatıa: 170, 311
em-i muttasıla: 170, 310
 emir: 299, 305
emr-i gaib: 157, 303, 362
emr-i hazır: 157, 251, 303, 356
 erkân-ı teşbih: 188, 324, 329
eslâf-ı müverrihîn: 251, 356
 eslâf-ı üdeba: 268
 evveliyyat: 99, 187, 270, 271
 evveliyyet: 319, 320
 evzân-ı Farisiyye: 262

Ffaide-i haber: 146, 297*fail*: 111, 262, 290, 293, 294, 317fasıla: 230, 341, 342

fasih kelimeler: 88

fasîh: 309

fasl: 164, 276, 307, 308, 311, 312fazla: 110, 276

fehva-yı kelâm: 295

fenn-i belâgat: 257, 312

fenn-i beyan: 267, 268

fenn-i inşâ: 124, 285

fenn-i meânî: 267, 275

fenn-i sarf: 256

fenn-i şiir: 348

fenn-i tarih: 348

fer'-i fiil: 118, 280, 281, 282, 283, 328fesahat: 78, 259*fiil-i iltizamî*: 135, 290, 302, 306*fiil-i iltizamî-i şartî*: 152, 300*fiil-i iltizamînin rivayet ve hikâye sîgaları*: 152, 300*fiil-i lâzım*: 137, 291*fiil-i mazi*: 130, 289*fiil-i mazi-i naklî*: 146, 296*fiil-i muzari*: 130, 288*fiil-i mürekkeb*: 294*fiil-i müstakbel*: 146, 296*fiil-i müteaddî*: 137, 291

filin hâlet-i sudûr ve taallûku: 290

fiil-i vücûbî: 146, 296

fi nefsi'l-emr: 307

fıkra: 106, 167, 216, 230, 308, 314, 334

fitriyyat: 99, 270, 271

fünûn-ı isnâ aşer: 258

fürû'-ı erbaa: 75, **258**

füsaha: 264, 265

G

gaib: 115, 279, 289, 311, 310

galat: 182

garabet: 79, 208, 259, 334

garaz-ı aslî: 116-117

gaybet: 114, 279, 285, 286, 288, 309, 310

gazel: 304

girîzgâh: 253, 299, 358

gulûv: 222, 337, 337

H

haber: 97, 269, 270, 276, 298, 308

haber cümlesi: 97, 269

haberî hûkmü: 298

haberî lâzımı: 298

haberî mazmunu: 298

hadd-i vasat: 99, 270

hadsîyyat: 101, 271

hafâ: 211

hâ-i resmiye: 250, 355

hakikat: 93, 180, 267, 316, 317, 318, 320, 350

hâl: 90, 266 ("mukteza-yı hâl"deki "makam" karşılığı olan "hâl".)

hâl: 134, 266, 289, 290, 291, 292, 293, 295, 306, 307 ("mütemmimat-ı fiil"den biri olan "hâl".)

halef: 235

hâl-i vakıf: 355

hâl terkîbi: 108, 290

hareke ve sükûn: 227

harf-i atıf: 161, 308

harf-i nida: 304

harf-i revî: 216, 334, 342

harflerin müteallikatı: 203, 328

hasıl-ı masdar: 139, 293

hasr: 296

hâssiyyet: 92

haşiv: 148, 298, 313, 350, 355

hatt: 258

havass: 189

hazf: 111, 277, 282, 286, 291, 295, 302, 308, 310, 313, 314, 320, 330

hemze-i kattî: 251, 356

hemze-i vasıl: 249, 356

hey'et-i müntezia: 192, 322, 323

hey'et-i müntezia-i hayaliyye: 325

hey'et-i terkîbiyye: 145, 296

hezec bahri: 236

hezl: 223, 337

hiciv: 82

hikmet-i tabîyye: 107, 273, 274

hitabe: 105, 274

hitap: 114, 279, 285, 286, 288, 309, 310

hucec-i şer'iyye: 269

hulûl: 186, 319

huruf-ı menkuta: 354

huruf-ı mu'ceme: 248, 354

huruf-ı mühmele: 248, 354

hutbe: 175, 313

hüsn-i ârızî: 268

hüsn-i ta'lîl: 219, 336, 337

hüsn-i zâtî: 268

I

ıtlak: 148 ıtlâk: 266

ıtlak: 186, 319 (alâka)

İ

ibare-i mütearefe: 173, 312, 313

ibhâm: 136

ibtida: 252, 357

ibtidâi: 148, 298

îcâz: 173, 266, 275, 312, 313, 314

îcâz-ı hazf: 175, 313, 314

îcâz-ı kasr: 175, 313

ictimâ'-ı nakîzeyn: 270

iddiaî ifade: 150

idmâc: 225, 338

ığrak: 222, 337

ihâm: 171

ihâm: 225, 339 (tevriye)

ihâm-ı tenasüp: 215, 334

ihтира': 104

ihțisar: 136, 291, 302, 306, 311, 314

ihțisar-ı muhill: 174, 313

- ihvâniyat*: 96, 268, 269
- iktibas: 233, 343
- iktidâb*: 253, 357
- ilgaz: 237, 345
- ilm-i bedî': 257
- ilm-i belâgat: 75, 257, 275, 277, 291, 330
- ilm-i beyan: 74, 257, 275, 285
- ilm-i mantık: 275
- ilm-i meânî: 74, 257, 284
- ilm-i nahiv: 73, 256
- ilm-i sarf: 73, 256
- iltifat: 125, 286, 286
- iltimas: 158, 303
- iltizam: 231, 342 Bkz. teşdîd, lüzum-ı mâ lâ yelzem
- îma ve işaret: 331, 332 Bkz. kinaye
- imlâ: 258
- inkâra mecal olmak*: 136
- inkârî*: 149, 298
- inşâ: 97, 150, 258, 269, 276, 299, 308, 320
- inşâ cümlesi: 97, 269
- inşâ-i gayr-i talebî: 150, 299
- inşâ-i îkaâ: 150, 300, 302, 303, 304, 305
- inşâ-i kesret: 157, 303
- inşâ-i talebî: 150, 299, 302, 307
- intihâ*: 252, 357
- irsâd: 216, 334 Bkz. teshîm
- irsâl-i mesel: 172, 312
- isbat ve nefiy*: 142
- ism-i âm*: 113, 278, 279, 280, 289, 292, 294, 327, 328

- ism-i hâs*: 114, 278, 279, 284
- ism-i işaret*: 114, 278, 279, 284
- isnad*: 96, 110, 146, 269, 276, 291, 293, 296, 297, 303, 317
- isnad-ı haberî*: 146, 296, 298, 299
- istiare*: 317, 320, 324, 327, 329, 330
- istiâre-i âmmiyye*: 208, 330
- istiâre-i asliyye*: 328 Bkz. asliyye
- istiâre-i garîbe*: 208, 330
- istiâre-i hâssiyye*: 208, 330
- istiâre-i mekniyye*: 205, 327, 329 333, 332
- istiâre-i musarraha*: 202, 327
- istiâre-i musarraha-i asliye*: 202, 327, 328
- istiâre-i musarraha-i tebeiyye*: 202, 327
- istiâre-i mutlaka*: 206, 329
- istiâre-i mübtezele*: 208, 330
- istiâre-i mücerrede*: 206, 329
- istiâre-i müfrede*: 202, 327
- istiâre-i mürekkebe*: 207, 327, 329
- istiâre-i müreşseha*: 206, 329
- istiâre-i tahyîliyye*: 205, 329
- istiâre-i tebeiyye*: 328 Bkz. tebeiyye
- istiâre-i tehekkümiyye*: 204, 328
- istiâre-i temlîhiyye*: 204, 328
- istiâre-i temsîliyye*: 207, 329, 330
- istib'ad*: 157
- istid'a*: 158, 303
- istidlâl*: 219
- istitrâd*: 126
- istidrâk*: 171, 311

istifham: 153, 299, 301, 302, 303, 313, 337

istifham: 224, 310

istiğrak: 113, 278

istiğrak-ı hakikî: 113, 278

istiğrak-ı örfi: 113, 278

istihsanen te'kid: 148

istihza: 205

istimrar-ı teceddüdi: 130, 288

istisna: 143, 295

istitbâ': 225, 339

istitrâf: 199, 326

istitrâd: 126, 249, 286

işbâ': 241, 348

işfak: 151 300

iştikak: 229, 256, 258

iştikak: 74, 229, 341

i'tibarî ifade: 150

itnâb: 173, 266, 312, 313, 314

izafet: 82, 114, 200, 261, 278, 279, 288, 327, 329

izâh ba'de'l-ibham: 176, 314

izâh-ı mübhem: 171, 311

izhar-ı matlûb: 200, 330

K

kafiye: 277, 292

kalb: 286

karîb-i mübtezel: **Bkz.** teşbîh-i karîb-i mübtezel

karîne: 98, 287, 320, 327, 329, 331

karîne-i hafiyeye: 339

karîne-i hâliyye: 117, 292

- karîne-i mania: 201, 316, 317, 328
 karîne-i zâhire: 111, 277, 286, 291
 karz-ı şîir: 258
 kasr: 143, 277, 290, 292, 294, 295, 296
 kasr-ı efrad: 145, 296
 kasr-ı hakikât: 144, 296
 kasr-ı hakikât-i iddiâf: 144, 296
 kasr-ı izâfî: 144, 296
 kasr-ı kalb: 145, 296
 kasr-ı ta'yîn: 145, 296
 kat': 251
 kayıt: 85, 289, 290, 292, 293, 295, 307
 kazâya-yı kâzibe: 273
 kazâya-yı külliyye: 273
 kazâya-yı nazariyye: 273
 kaziyye: 270, 295
 kaziyye-i bedîhiyye: 98, 270, 271
 kaziyye-i cüz'iyye: 140, 294
 kaziyye-i külliyye: 102, 140, 294
 kaziyye-i mücibe-i külliyye: 117, 280
 kaziyye-i mühmele: 140, 294
 kaziyye-i nazariyye: 102, 270
 kaziyye-i salibe: 291
 kaziyye-i sâlibe-i cüz'iyye: 117, 280
 kaziyye-i sâlibe-i külliyye: 116, 280
 kaziyye-i şartiyye: 140, 294
 kaziyye-i yakîniyye: 98, 269, 270
 kaziyye-i zanniyye: 98, 269, 270
 kelâm: 96, 265, 269, 276, 293, 308, 309, 311, 313

- kelâm-ı belîğ: 268, 275, 333, 342
kelâm-ı lâtif: **89, 265**
kelâm-ı metîn: **89, 265**
kelâm-ı müsecca': 268
kelâmın belâgati: **90, 265**
kelâmın eczâsı: **109**
kelâmın fesahati: **260**
kelâm-ı mûciz: 313
kelâm-ı mûcme: **171, 311**
kelâmın istihsanen te'kîdi: 298
kelâmın te'kîdden hulüvvü: 298
kelâmın te'kîdinin vücûbu: 298
kelâmı rengin etmek: **93**
kelimat-ı fasîha: 264
kelimenin fesahati: **259**
kesîru'l-isti'mâl: 259, 317
kevnîyyet: **187, 319, 320**
kinaye: **92, 182, 267, 268, 275, 316, 317, 330, 331, 332, 350**
kıssa: **167, 233, 308**
ku'a: **218**
kıyasa muhalefet: **80, 260**
kıyas-ı hafî: **99, 270, 271, 272**
kudema: 271
küllîyye: **140, 295**
- L**
- lâfza-i celâl: 259
lâfz-ı eamm: **121, 283, 317**
lâfz-ı müfred: **202, 327**
lâfz-ı mürekkeb: **187, 320**

lâfz-ı müşterek: 181, 316

lâğiv: 148, 298

lâm-ı ta'rif: 84

lâtîf: 265

lâtîfe: 194, 323

lâzım ve melzum: 211, 334, 331

lâzım-ı faide-i haber: 147, 297

leff ü neşir: 218, 335

leff ü neşr-i gayr-i müretteb: 219, 335

leff ü neşr-i müretteb: 218, 335

letaif-i beyaniyye: 182

letafet: 89, 265

lûgat: 258

lûgaz: 209, 230

lûgat-ı garîbe: 80, 259

lüzum: 81, 211, 260, 331, 332

lüzum-ı mâ lâ yelzem: 231, 342 Bkz. teşdîd, iltizam

M

mahmûl: 270, 272

mahreç: 228

mahsûs: 198, 325

mahsûsat: 104, 274

mâ hüve leh: 183, 317

maiyyet: 162, 305

makale-i münşiyâne: 326

makam: 90, 266

makbulât: 103, 273, 274

maksur: 144

maksurun aleyh: 144

- ma'kul*: 198, 325
- ma'lûm sigası*: 277
- mana-yı hakîkî: 268, 316, 319, 323, 331
- mana-yı lügavî: 316
- mana-yı mecazî: 319, 320
- mana-yı mevzuun leh: 301, 316, 318, 319, 327
- mana-yı terahhumiyy-i inşâ*: 160, 304
- ma'rife*: 113, 278, 279, 288, 290, 292
- masdar*: 201
- ma'tûf*: 162, 305, 306, 307, 309, 310, 311
- matla'*: 242
- ma'tûfun aleyh*: 162, 305, 306, 307, 309, 310, 311
- mazhariyyet: 185, 319
- mazi: 302
- mazi-i menfi*: 154, 302
- mazi-i naklî*: 130, 289
- mazi-i şuhûdî*: 130, 289
- mazmûn: 267
- meânî: 258
- meânî-i cüz'iyye: 328
- meânî-i evvel: 90, 266, 267
- meânî-i hakikiyye: 268
- meânî-i mutlaka: 328
- meânî-i sevânî: 90, 93, 266, 267, 268
- mebhas*: 107
- mebnî aleyh*: 182, 317
- mecaz: 93, 182, 267, 275, 316, 317, 318, 320, 350
- mecazat: 268
- mecaz-ı aklî: 205, 317, 318, 320, 329

- mecaz-ı hazfî: **184**, **318**, 322
mecaz-ı lûgavî: **205**, 317, 329
mecaz-ı mürsel: **185**, **317**, **318**, 320
mechûl sîgası: 277
mezumü'l-vuku': 294
medih: **116**, 300
mefhûm-ı vaz'î: **93**, 267
mef'ul: **134**, 262, 290, 291, 292
mef'ulün bih: **137**, 291, 292, 293
mef'ulün ileyh: **83**, **137**, 261, 292, 293
mehcûr: **80**, 259
mekniyyün anh: 331
mekniyyün bih: **209**, 331
melzum: **209**, 331
menât-ı hüküm: **116**, 280, 290, 291
menkul: **181**, **316**
me'nûsü'l-isti'mâl: **79-80**, 259, 260
mesel: **208**, **232**, **330**
mesnevi: **242**
mes'ulün anh: **153**, 301, 302
meşhurat: **103**, **273**, 274
metanet: **89**; 264
metbu': **209**, 331
metîn: 264, 265
mevsuf: **117**, **210**, **250**, 281, 282, 283, 291, 296, 306, 331, 356
mevzû' ve mahmûl: **98**, 270, 272
mevzû'un leh: **93**, 267, 316
mezheb-i kelâmî: **219**, **335**
mısra'-ı âzâde: **242**, 349

- musra'-ı berceste: **242**, 349
mizah: **205**, 323
muakkad: **85**
 muamma: **237**, **345**
mûcibe: **100**, 271
 mugalâta: **106**, **274**, 275
 muhadarat: 258
muhal: **152**
 muhassenat: 333
 muhassenat-ı bediyye: 345
 muhassenat-ı lâfziyye: **226**, 268, **340**, 342
 muhassenat-ı ma'neviyye: **213**, **333**, 334
 muhatap: **115**, 269, 278, 309
 muhayyelât: **103**, 267, **273**, 274, 275
muhtasar: **130**, 305, 313
 muhtemelü'z-ziddeyn: **225**, **339** Bkz. tevcih
 mukabele: **214**, **333**
 mukaddemat: 270, 275
 mukaddemat-ı yakîniyye: 274
mukadder: **143**, **210**, 295, 331
 mukayyed: 316, 219
mukteza-yı ahvâl: **173**, 312
mukteza-yı hâl: **122**, **265**, 266, 267, 268, 275, 276, 284, 290, 312
 mukteza-yı hâle mutabakat: 265, 266
 mukteza-yı zahir: 298, 299
mukteza-yı zahir-i hâl: **122**, 284
 musanna tarih: **247**
 musarraha-i asliyye: 331 Bkz. asliyye
 musavat: **173**, **312**

mutabakat: **333**, Bkz. tıbak
 mutarref: **341** (seci')
mutavaat: **81**, 260
mutlak: **140**, 319
 muvazene: **229**, **341**
muzâf: **82**, **116**, 261, 279, 281, 318, 356
muzâf-ı mahzûf: **184**, 318
muzâfun ileyh: **83-84**, **116**, 261, 279, 318
muzari-i menfi: **154**, 302
muzmer-i zamîr: **205**
 mübalâğa: **221**, **337**, 337
 mücerrebat: **101**, **272**
mücmel: **130**
müddeâ bih: **115**
müddeî: **115**
müfred: **114**, **131**, 278, 290, 307, 310
 müfred muhatab: 279
müfred mutlak: **192**, 322
müfred mukayyed: **192**, 322
müfred mütekellim: 279
mülâbis: **183**, 317
 mülâyim: **206**, 329
 mülemma': **235**, **344**, 348
 mültefetün ileyh: 307
 mümasele: **230**, **341**
münşeât: **95**
münşî: **95**
 mürâât-i nazîr: **214**, **333**, 334
 mürekkeb: 322, 323

mürtecel: **181, 316**

müsavat: **312**

müsellemat: **103, 273, 274**

müsned: **96, 110, 269, 276, 277, 280, 287, 288, 289, 290, 292, 294, 297, 305, 306, 307, 310, 318, 321**

müsnedün ileyh: **96, 110, 269, 276, 277, 278, 279, 280, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 296, 297, 305, 306, 307, 310, 313, 318, 321**

müstakbel: **302**

müsteâr: **201, 327, 328**

müsteârun leh: **201, 327, 329**

müsteârun minh: **201, 327, 329**

müsteîr: **201, 327**

müstesna minh: **143, 295**

müstetbeât-ı terâkib: **152, 301**

müstetbi': **153**

müşabebet: **317, 318, 320, 327**

müşahadat: **101, 271**

müşâkele: **216, 334**

müşebbeh: **188, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 329, 332**

müşebbeh bih: **188, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 329, 332**

müşebbeh bihin levazımı: **205, 329**

müştak: **181**

müteahhirîn: **268**

müteallık: **85**

müteallikat-ı fiil: **83, 118, 136, 261, 262, 281, 289, 291, 292, 293, 295, 306**

mütearribîn: **237**

mütekellim: **114, 261, 277, 278, 284, 289, 309**

mütekellimîn: **219, 335**

mütekellimin belâgati: **92, 266**

mütellimin fesahati: 87, 263

mütelâzım: 214

mütemennâ: 152

mütemmimat: 290

mütemmimat-ı cümle: 110, 133, 276, 289

müteşa'irîn: 235, 344

mütevâtirat: 101, 272

mütezayif: 214, 333

müttehidi'l-mana: 164, 307

müverrih: 251

N

nahiv: 258

nakîz: 98, 270

nakîzeyn: 271

nefiy: 116-117, 280, 290, 291, 297, 299

nehiy: 159, 299, 306

nekre: 113, 278, 280, 289, 290

nekre-i muhassasa: 278

nida: 159, 299, 304

nisbet-i takyidiyye: 135, 291

niyaz: 158, 303

R

râci' zamîr: 137

ref'-i îcâb-ı küllî: 117

rekâket: 84, 261

rekik: 83, 261

remel bahri: 236

remz: 205, 211, 237, 331 Bkz. kinaye

rikkat: 90, 265, 267

rücû': 217, 335

S

saded: 95, 268

safsata: 106, 274, 275

sâlibe: 100, 271

san'at-ı cinas: **Bkz.** cinas

san'at-i iştikak: **Bkz.** iştikak

san'at-ı müşâkele: **Bkz.** müşâkele

san'at-ı tarih: **Bkz.** tarih

san'at-ı tenasüb: **Bkz.** tenasüb

san'at-ı teşdîd: **Bkz.** teşdîd

san'at-ı tıbak: **Bkz.** tıbak

sanayi-i bedîiyye: 74, 212, 257, 268, 274, 275, 285, 333, 343, 346

sarf: 258

sebebiyyet: 186, 319, 320

sebk: 84, 262

seci': 230, 268, 269, 274, 275, 313, 341

sec'-i murassa': 231, 342

sec'-i mutarraf: 230

sec'-i mütevâzî: 230, 341

selâset: 88, 264, 265, 267

selef: 235

selîs: 88, 264, 265

sıfat: 117, 280, 282, 283, 291, 292, 306, 307, 331

sıfat-ı i'tibariyye: 118, 280-281

sîga: 134

sîga-i akid: 161, 300, 305

sîga-i atfiyye: 168, 309, 312

sîga-i emir: 305

- sîga-i kasem*: 161, 305
sîga-i sîla: 109, 276, 281, 283, 291, 294, 312
sîga-i şartiyye: 294, 296, 337
sîga-i şehadet: 161, 305
sîga-i tevkîtiyye: 140, 294
sirkat: 234, 344
siyağ-ı akid: 269
siyağ-ı ef'âl: 130, 288
siyağ-ı ukud: 320
siyak-ı nefiy: 116, 280
sübût: 130, 288, 290, 291, 297, 310, 330, 332
sual-i mukadder: 308
sukûk: 96, 268, 269
sultaniyyat: 95, 268
Ş
şart: 140
şart-ı hâlî: 293
şart ile ceza: 293
şartiyyat-ı munfasıla: 100, 272
şibh-i iştikak: 229, 341
şibh-i temasül: 163, 306
şibh-i tezad: 164, 306
şîir: 105, 274
şuarâ-yı Fâris ve Rûm: 123, 284
şuarâ-yı Fars: 356
şuarâ-yı Rûm: 84, 262, 344, 356
T
taaccüb: 300
tafsil: 171, 311

tafsil-i icmal: 171, 311
tağlîb: 131, 288, 289, 309
tağlît: 106
tahkîkî: 191, 321, 322
tahkîr: 115
tahsis: 114, 278, 279, 280, 296, 316
tahyilî: 191, 321, 322
tâ-i te'nîs: 250, 355
takdîr: 127, 291
ta'kîd: 85, 262
ta'kîd-i lâfzî: 85, 262, 263
ta'kîd-i ma'nevî: 86, 263
takdîr: 127
takyîd: 290
talebî: 148, 298
taleb-i tasavvur: 153, 301
taleb-i tasdik: 153, 301, 310
ta'mim: 121
ta'miyeli tarih: 246
ta'miyye: 237, 345, 353
tanzir: 304
ta'rif: 278, 279, 280, 282
tarih: 238, 333, 344, 345, 346, 349, 350, 351, 352
tarih-i dü-tâ: 354
tarih-i mu'cem: 245, 352
tarih-i musanna': 354
tarih-i mücevher: 245, 352
tarih-i mühmel: 245, 352
tarih-i sade: 246, 352

tarih-i tam: 245, 352, 254
tarik-ı bürhânî: 219
 ta'rîz: 331
tasgîr: 116, 279
 tasgîr: 330
 tatvîl: 174, 316, 313, 342
tavte: 122, 284
ta'zîm: 115
 tazmin: 233, 343
 tebeiyye: 331
teberrük: 115
 teblîğ: 221, 337
tecahül: 141
 tecahülül-'ârif: 224, 337
 tecrid: 123, 284
tecrîd: 206
 te'diye-i mana: 268
tefhîm: 116, 279
 tefrik: 218, 335
tefsir: 129, 284, 287, 293, 309
tehallûs: 252, 357, 358
tehekküm: 156, 194, 302
tekabül: 213 Bkz. tıbak, 306
 tekarün-i fi'l-hayal: 164, 306
 tekarün-i hayalî: 306
tekellüm: 114, 279, 285, 288, 309, 310
te'kîd: 139
te'kîdden hulivv: 148
te'kîdin vücûbu: 149

te'kîdû'l-medh bimâ yüşbihü'z-zemm: **223, 337**

tek'îdü'z-zemm bimâ yüşbihü'l-medh: **224, 337**

telfik: **214, 333** Bkz. müraat-i nazîr

telmîh: **128**

telmîh: **232, 343, 350**

telvîh: **211, 331** Bkz. kinaye

temasül: **163, 306**

temenni: **151, 299, 300, 301, 302, 304**

temlîh: **194**

temyiz: **135, 289, 291**

tenafür-i hurûf: **79, 259, 262**

tenafür-i kelimât: **81, 260, 263**

tenasüb: **214, 333** Bkz. müraat-i nazîr

tenbîh: **100, 271, 272**

tenkîr: **113, 278, 279, 280, 282**

tenvin: **135, 291**

terahhum: **115**

terâhî: **168, 309**

terdîd: **168**

tereccî: **151, 300, 301**

terkîb: **108, 276**

terkîb-i izâfî: **108, 276**

terkîb-i nâkıs: **108, 276**

terkîb-i tâm: **109, 276**

terkîb-i vasfî: **108, 276, 282**

tersîl: **96, 268**

terşîh: **206, 329**

tesâvî: **191, 321**

tescî': **269**

- teshîm: 216, 334: Bkz. irsâd
- teşâbüh: 191, 321
- teşabüh-i etrâf: 215, 334
- teşbih: 188, 267, 268, 275, 317, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 330, 337
- teşbih-i belîğ: 200, 327, 331, 334
- teşbîh-i cem': 195, 324
- teşbîh-i garîb-i baîd: 195, 324
- teşbîh-i karîb-i mübtezel: 195, 324
- teşbîh-i maktûb: 190, 321, 327
- teşbîh-i mefruk: 194, 324
- teşbîh-i melfûf: 194, 324
- teşbîh-i mufassal: 189, 320
- teşbîh-i mücmel: 189, 320-321
- teşbîh-i tehekkümî: 328
- teşbîh-i temlîhî: 328
- teşbîh-i temsîlî: 207, 329
- teşbîhin tarafeyni: 320, 324
- teşbîh-i tesviye: 195, 324
- teşdîd: 231, 342
- teşrîf*: 116
- tetabu'-ı izâfât: 82, 260, 260
- tetmîm: 177, 318
- tevarih-i masnua: 354
- tevarih-i musannaa: 353, 354, 355
- tevarüd: 235, 344, 351
- tevcih: 225, 339 Bkz. muhtemelü'z-zıddeyn
- tevriye: 225, 339 Bkz. îhâm, 340, 355
- tezad: 163, 213, 306, 333 Bkz. tıbak
- tezada benzer tekabül: 308

tezayüf: 163, 306

teznîb: 142

tezyîf: 82

tezyîl: 177, 315

tezyînat-ı bedîiyye: 268

tezyînat-ı lâfziyye: 268

tıbak: 213, 333

U

ulûm-ı Arabiyye: 75, 257

ulûm-ı edebiyye: 75, 257

ulûm-ı mütearefe: 99, 270, 271, 272, 273, 275

ulûm-ı yakîniyye: 176

umde: 110, 276

umum: 186, 322, 319

umum ve husûs-ı mutlak: 94, 268, 276

usûl-i sakk: 269

usûl-i semâniyye: 75, 258

üslûb-ı kelâm: 125, 285

V

vahdet: 279, 287

vahşî: 79, 259

vakıf: 241, 250, 348

vasf-ı sebebî: 118, 280, 282

vasf-ı zatî: 117, 280, 281, 310

vasıta: 211

vasl: 164, 276, 307, 308 zıddı: fasl

vasl: 251

vech-i şebah: 188, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 328, 329, 330

vech-i teşbih: 188, 320

vehmî: 196

vehmiyyat: 104, 274,

vezin: 230, 277, 292

vuku'u meczum: 141

vuku'u meşkûk: 141

yakîn: 104, 269

yakîniyyat: 107, 270, 275

yakîniyye: 105, 270, 273

Z

za'f-ı te'lif: 82, 260, 261, 263

zâhirü'l-ma'nâ: 79-80

zaman-ı hudûs: 130

zamîr-i cem': 123, 284

zamîr-i cem'-i muhatab: 124, 285

zamîr-i fi'lî: 112, 153, 278, 301

zamir-i gaib: 115, 279, 284, 303

zamîr-i mübhem: 121, 282

zamîr-i müfred muhatab: 124, 285

zamîr-i müfred mütekellim: 123, 284, 285

zamîr-i mütekellim: 284

zamîr-i nisbî: 112, 153, 278, 301

zamir-i vasfî: 118, 280

zan: 269

zanniyyat: 105, 270, 274, 275

zanniyye: 270

zarf: 290

zarf-ı müstakar: 132, 289

zâtî: 95

zât-ı kelime: 256

zât-ı fil: 203, 328

zeban-zed: 80, 259

zemm: 116, 300

zıkr-i kül ve irâde-i cüz': 322

zıkr-i mahal ve irâde-i hâl: 322

zi'l-hâl: 135, 291, 306

TEZİN YAZILDIĞI DİL: Türkçe

TEZİN KONUSU (KONULARI): Belâgat-i Osmaniye'nin terim ve kavramları

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:

1. Belâgat
2. Fesahat
3. Meâni
4. Beyan
- 5 Bedi'

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız:

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER: (Konunuz ile ilgili yabancı indeks, abstract ve thesaurus'ları kullanınız.)

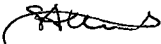
- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız:

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum.

2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümün fotokopisi alınabilir.

3- Kaynak göstermek şartıyla tezim tamının fotokopisi alınabilir.

Yazarın imzası:

Tarih: 12. 11. 1998

YÜKSEKÖĞRETİM KURUMU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

Merkezimizce doldurulacaktır

Soyadı: ALTINTOP

Kayıt no:

Adı: Selim

TEZİN ADI

Türkçe: Belâgat-i Osmaniye'deki Edebî Terimlerin Tanımları ve Tasnîfi Üzerine Bir Araştırma

Yabancı dil: A Study on the Definitions and Classification of Literary Terms in Belâgat-i Osmaniye

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans Doktora Doçentlik Tıpta Uzmanlık Sanatta Yeterlilik

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ:

Üniversite: EGE ÜNİVERSİTESİ

Fakülte:

Enstitü: SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Diğer Kuruluşlar

Tarih:

TEZ YAYINLANMIŞSA:

Yayınlayan:

Basım Yeri:

Basım Tarihi:

İSBN:

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı: FİLİZOK, Rıza

Ünvanı: Doç. Dr.

TÜRKÇE ABSTRACT

Belâgat-i Osmaniye 1882'de Cevdet Paşa tarafından yazılmış bir belâgat kitabıdır. Eserin orijinali Osmanlı Türkçe'siyle olup bu şekilde dokuz defa basılmıştır. Fakat dili artık eskimiş olmakla anlaşılması biraz zorlaşmıştır. Halbuki bu eser hem edebiyat alanında önemli bir kaynaktır, hem de Türkçe belâgat eserleri arasında en önde gelenidir, hem de bunlar içinde belâgati tam kadro veren ilk eserdir

Eserin girişinde belâgat ilminin gelişimi, mukaddimesinde çoğu mantıktan alınma genel belâgat terimlerinin tanıtımı, meani bölümünde sözün hâlin gerektirdiğine uygun söylenmesi, beyan bölümünde meramı anlatmanın muhtelif yolları, bedi' bölümünde sözü süsleme şekilleri anlatılmaktadır. Bedi'e tarih düşürmeyle ilgili bir fasıl eklenmiştir.

Bizim çalışmamız Belâgat-i Osmaniye'nin terim ve kavramlarını tesbit etmeye yönelik bir çalışmadır. Edebiyat bilimi terminoloji hazinesine katkı sağlamak amacıyla yaptığımız bu çalışmanın içinde XIX. asırda Osmanlı'nın yenileşme gayretleri, Mekteb-i Hukuk ve Belâgat-i Osmaniye'nin telif ortamı, Cevdet Paşa'nın kısa hayatı, belâgatin kısa tarihçesi, eser hakkında yapılan çalışmaların değerlendirilmesiyle düzen, tertib ve özeti, ondaki terim ve kavramların tesbiti, lâtin alfabesiyle metni, terim ve kavramlardan eserde tanımları bulunanların alfabetik listesi, dipnotların hazırlanmasında başvurulan kaynaklar, isimler ve eserler dizini, terimler ve kavramlar dizini yer almaktadır.

Bu çalışmanın terim ve kavramlarının tesbiti safhasında iki türlü hareket edilmiştir: Birincisi, eserde tanımları verilen terimleri, böyle bir başlığa sahip olup olmadıklarına bakılmaksızın, başlıklamak suretiyle eserdeki sırası içinde ortaya koyup bunları anlaşılır hâle getirmek; ikincisi, eserde geçmekle beraber tam bir tanımlı verilmeyen terim ve kavramları başka kaynaklardan faydalanarak dipnota indirmek suretiyle aydınlatmaktır. Bu ikinci yaptığımızın eserin anlaşılmasına önemli bir katkı sağlayacağını umuyoruz.

Dizinler bu çalışmadan faydalanmayı kolaylaştıracaktır.

Çalışmamızın edebiyat âlemine faydalı olmasını dilerim.

ABSTRACT

Belâgat-i Osmaniye was written as a rhetoric book in 1882 by Ahmed Cevdet Paşa. It was originally written in Ottoman Turkish, and this book was published many times by than. But its language was out of date in this days. For this reason its language is incomprehensible. However this work is equally important for the literature science. This book is one of then most important rhetoric books among the others.

It was telled in the work's entry is that rhetoric sience process, in the introduction is that was given then the logic there are general rhetoric terms, in the *mani'es* chapter is state of need appropriateness how was said, in the *beyan's* chapter to express to the intention various styles, in the *bedi's* chapter to consist of word's embellish ways. A section was added that the *ebced* was expressed.

Our work is study to determine devoted to that terms and concepts in the work that is takes part in it. With the aim that if I made to in the study takes part Ottoman's position at the nineteenth century, to become modern's efforts, Cevdet Paşa's services, the Law Faculty and lessons were taught at the it, Belâgat-i Osmaniye's atmosphere of compilation, brief biography of Cevdet Paşa, short histori'es of rhetoric sience, specially it was evaluated about of Belâgat-i Osmaniye of that it was made the studies, the work's order and arrangement, it was determined in the work of terms and concepts, they were given state alphabetical order lists, the work's nouns and works indexes, terms and concepts of indexes.

It was acted two various in stage of that it was determined. Then of these of initial definition was given terms in the work, it didn't loked to so that title was had with a cap was given order of into work put forward and to bring to stage of that it was understandable; its of second, it wasn't given defination terms and concepts with to pass in the work with to benefit from the other sources I demonstrated into footnotes and I clarified these. I think this second that I made to that the work was understood that it was a great of contribution

The study of that I was made will supply what was it been terms and concepts into the Belâgat-i Osmaniye and what was these substitute that it was understood them.

ÖZGEÇMİŞİM

01. 10. 1955'te Kütahya ili Gediz kazasına bağlı Dayınlar köyünde doğdum.

İlkokulu köyümde, orta öğrenimimi Uşak ve Kütahya'da, yüksek öğrenimimi Erzurum'da tamamladım.

28 Nisan 1980 yılında Kütahya ili Tavşanlı kazasına edebiyat öğretmeni olarak atandım. Burada bulunan Atatürk Lisesi'nde görevimi sürdürürken 1981 kasımı ile 1982 şubatı arasında dört ay kısa dönem askerliğimi yaptım. Askerlikten sonra tekrar aynı lisedeki görevime döndüm. 1983-1984 öğretim yılında Tavşanlı Endüstri Meslek Lisesi'ne, 1985-1986 öğretim yılında rotasyonla Çanakkale ili Bayramiç kazasındaki Bayramiç Lisesi'ne, 1990-1991 öğretim yılında İzmir Fen Lisesi'ne tayin edildim. 1991-1992 öğretim yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü'ne bağlı Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı'nda yüksek lisansa başladım. 1994 nisanında Celâl Bayar Üniversitesi Fen edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne öğretim görevlisi olarak atandım ki hâlen bu görevime devam etmekteyim. 1994 ağustosunda Maraşlı Mustafa Kâmil Efendi: Hayatı-Eserleri konulu tezimle yüksek lisansımı tamamladım.. 1994-1995 öğretim yılında açılan doktora başladım. Ahmed Cevdet Paşa tarafından telif edilmiş olan belâgat sahasının önemli eseri Belâgat-i Osmaniye'nin Terim ve Kavramları konulu tezimi hazırladım.

Yüksek lisans ve doktora tezlerimin dışında bir kısım eski yazıdan yeni yazıya aktarma çalışmalarım oldu. Ayrıca Azerbaycanlı profesör Yaşar Karayev'in bir makalesini Türkiye Türkçe'sine aktardım. Bu makale, diğer aktarılan makalelerle birlikte kitaplaştı. Mehmet Akif Ersoyla ilgili düzenlenen bir panelde yaptığım konuşma bir dergide yayınlandı. Ayrıca Batı edebiyatı akımları üzerine hazırladığım notlar bulunmaktadır.

Evli ve iki çocuk babasıyım.

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURUMU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**